

Selçuk Üniversitesi
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Selçuk University Journal of Seljuk Studies

ISSN 1015-2105
eISSN 2548-0154

Yıl / Year: 8 Sayı / Issue: 10 Haziran / June 2019

A. Çiğdem Arslan 2019

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

**SELCUK UNIVERSITY
JOURNAL OF SELJUK STUDIES**

E-ISSN 2548-0154

Yılda iki defa yayımlanan (Aralık-Haziran), hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

SAYI / ISSUE: 10 - BAHAR / SPRING

KONYA 2019

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF SELJUK STUDIES

Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal Of Seljuk Studies is listed in the index of
DERGİPARK/ MLA / İSAM /ACARINDEX / ARASTIRMAX/ COSMOS/CİTE FACTOR/ASOS/SOBIAD

E-ISSN 2548-0154
SAYI/ISSUE: 10 - BAHAR/SPRING 2019

•

SÜ Selçuklu Araştırmaları Merkezi Adına Sahibi / Owner on behalf of the Seljuk Researches Centre

Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN - *Selçuk Üniversitesi Rektörü*

•

Yazı İşleri Müdürü- Editörler / Editor-in- Chiefs

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN - *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ - *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Zehra ODABAŞI - *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Şükrü DURSUN - *Selçuk Üniversitesi*

•

İngilizce Editör / English Language Editor

Öğr. Gör. Derya Deniz GEZER- *Selçuk Üniversitesi*

•

Editör Yardımcıları/ Editorial Asistants

Selma DÜLGEROĞLU - *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Hatice AKSOY - *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Abdullah BURGU - *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Abdul Metin ÇELİKBİLEK - *Selçuk Üniversitesi*

•

Sekretarya / Secretariat

Şevket ÖĞÜTCÜ

•

YAYIM KURULU/ EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Hsing Tung WU- *National Chengchi University*

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN- *Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER- *King Abdulaziz University*

Prof. Dr. Timothy MAY- *University of North Georgia*

Asist. Prof. Hadi JORATİ- *Ohio State University*

Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ- *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Zehra ODABAŞI- *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Alan V. MURRAY – *University of Leeds*

Dr. Şükrü DURSUN- *Selçuk Üniversitesi*

•

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Adress: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Alaeddin Keykubad Kampüsü, Kùltür - Sanat Merkezi 42031 Konya

Telefon: +90 0332 223 0802

Web: <http://usad.selcuk.edu.tr/usad/index> / e-mail: usad.selcuk@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik- Tasarım / Graphic- Design: Prof. Dr. A. Gani ARIKAN

Dizgi / Composition: Selma DÜLGEROĞLU

YAYIM İLKELERİ

1. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi tarafından Bahar (Haziran) ve Güz (Aralık) olmak üzere yılda iki sayı çıkarılan hakemli ve süreli bir yayın organıdır.
2. Yayınlanacak yazılar "Selçuklu Tarihi, Medeniyeti ve Sanatı, Ortaçağ Türk-İslâm Medeniyeti, İslâm Öncesi Türk Kültürü ve Tarihi" ile ilgili daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, araştırmaya dayalı özgün makaleler olmalıdır.
3. Bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler, daha önce başka bir dergide veya bildiri kitapçığında yayımlanmamış olması şartıyla değerlendirmeye alınabilir. Ayrıca derleme, çeviri, hatırat ve kitap tanıtımı yazılarına da yer verilebilir. Dergi editör kurulu gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadığını araştırmakla mükellef değildir. Durumun hukuki ve etik sorumluluğu yazara aittir.
4. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça ve Rusça yazılara da yer verilebilir.
5. Türkçe makalelere Türkçenin yanı sıra yabancı dilde (İngilizce - Almanca - Fransızca - Arapça - Farsça- Rusça) / İngilizce - Almanca - Fransızca - Arapça - Farsça - Rusça makalelere ise orijinal dilinin yanı sıra Türkçe özet yapılmalı ve 250 kelimeyi geçmemelidir. Özeti ile birlikte anahtar kelimeler verilmelidir.
6. "Selçuklu Araştırmaları Dergisi"ne gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmeleri yaparlar. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür. Editör ve Yayın Kurulu gerekli gördükleri durumlarda yazıların yazım şekilleri üzerinde değişiklik yapabilir.
7. Makaleler (<http://usad.selcuk.edu.tr/usad>) linkinden "Selçuklu Araştırmaları Dergisi" sistemine yüklenmelidir. İletişim için usad.selcuk@gmail.com adresine mail atabilirsiniz.

8. Dergi basıldıktan sonra ilgili sayıda yazısı bulunan yazarlara, hakemlere, belli başlı kurum ve kütüphanelere birer nüsha dergi teslim edilir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Yazı Türkçe ise Türkçe başlığın yanında özetin yapıldığı dilde bir başlık daha bulunmalıdır. Yazı İngilizce - Fransızca - Almanca - Farsça - Arapça - Rusça dillerinden biri ile yazılmışsa orijinal dilindeki başlığın yanı sıra Türkçe başlık da bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtabilecek nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır. Yabancı dilde yazılan başlıklarda Türkçe karakter bulunmamalıdır.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Yazı başlığının sağ altında olmalı, soyadın tamamı büyük harflerle yazılmalı, yazarın unvanı, kurumu ve elektronik posta adresi dipnotta belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Türkçe özet çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalıdır. Özet en az yüz elli, en fazla iki yüz elli kelime olmalı, özetin bir satır altına en az üç, en fazla sekiz kelimedenden oluşan Türkçe anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özet İngilizce - Fransızca - Almanca - Arapça - Farsça- Rusça dillerinden biri ile yapılmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Yabancı dildeki özetlerde dil yanlışları olmamasına özen gösterilmelidir. Yabancı dilde yazılan özetler editör tarafından kontrol edilip tespit edilen hatalar yazara gönderilir. Düzeltilen özetler tekrar kontrol edilerek gerekli durumlarda ikinci defa düzeltme istenebilir.

4. Ana Metin

Makaleler, IBM uyumlu bilgisayar ve Microsoft Word yazılım programı kullanılarak yirmi beş sayfayı geçmeyecek şekilde yazılması tercih edilir. Sayfa yapısı A4 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 2.1 cm olmak üzere, iki yandan hizalı ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası 14 nk olacak şekilde ayarlanmalıdır. Makalede Palatino veya Palatino Linotype yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Paragraf başlarında bir "TAB" tuşu kullanılmalıdır. Noktalama işaretleri kendilerinden önceki kelimelere bitişik yazılmalıdır. Söz konusu işaretlerden sonra bir harflik boşluk bırakılmalıdır. Metin içinde özel bir yazı karakteri kullanılmış ise belgeyle birlikte söz konusu karakterler de gönderilmelidir.

Çalışma, dil bilgisi kurallarına uygun olmalıdır. Makalede noktalama işaretlerinin kullanımında, kelime ve kısaltmaların yazımında en son çıkan TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir. Makalenin

hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.

Bir makalede sıra ile özet, ana metnin bölümleri, kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. “Giriş”, “Sonuç” gibi başlıklar kullanıp kullanmama, çalışmanın türüne ve konunun gereğine bağlıdır. Fakat makalenin bir sonuç paragrafı bulunmalıdır. “Sonuç” araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Metinde sözü edilmeyen hususlara “Sonuç”ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana Başlıklar: Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Ara Başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Alt Başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük sonraki kelimelerin ilk harfleri küçük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Şekil, Tablo ve Fotoğraflar: Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre Türkçe ve İngilizce olarak adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, ayrıca küçültmede ve basımda zorluk çıkarmaması için siyah mürekkeple, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydınlar veya beyaz kâğıda çizilmelidir. Tablolar, “WORD” programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise “EXCEL” tabloları kullanılabilir. Gerekliğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Ayrıca şekiller için belirlenen kurallara uyulmalıdır. Şekil, tablo ve resimlerin on sayfayı aşmaması tercih edilir. Şekil, tablo ve resimler aynen basılabilecek nitelikte olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirilmelidir.

Dipnotlar: 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Sayfa iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1’den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra a.g.e., a.g.m., a.g.t. veya kullanılan kaynağın yazarın belirlediği tam veya kısaltılmış adı yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa yazarın soyadından sonra mutlaka kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı

verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakiler de kısaltılarak verilmelidir.

Örnekler:

Kaynak:

el-Azîmî, *Tarih*, İstanbul Beyazıt Umumî Ktp., Kara Mustafa Paşa ks. nr. 398, vr. [veya yp] 100a.

Sonraki atıflarda: el-Azîmî, *Tarih*, vr. 110b. [veya el-Azîmî, vr. 110b.]

Kitap:

Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, c. I [veya I], İstanbul 1969, s. 56.

Sonraki atıflarda: Turan, *a.g.e.*, s. 105.

Yazarın birden fazla eseri kullanılması halinde sonraki dipnotlarda: Turan, *Mefkûre*, s. 111.

Makale:

Mehmet Altay Köymen, "Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi", *Selçuk Dergisi*, S. 2 [veya 2], Konya Aralık 1986, s. 24.

Sonraki atıflarda: Köymen, *a.g.m.*, s. 26.

Yazarın birden fazla makalesinin kullanılması halinde sonraki dipnotlarda: Köymen, "Anadolu'nun Türkleşmesi", s. 26.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Yazarın ad ve soyadında kısaltma kullanılmamalıdır:

• Kaynakçada ansiklopedi cilt sayısı belirtilirken, orijinalinde Roma rakamıyla cilt sayısı belirtmişse Roma rakamları, yaygın rakamlar kullanılmışsa yaygın rakamlar kullanılır.

• Kaynakçada yer alan eser ve makale künyelerinde yazarın önce soyadı (küçük harflerle), sonra adı yazılmalıdır.

• Kaynakçadaki kitap sayısı *italik* yazılmalıdır.

• Kaynakçadaki makale isimleri tırnak içinde ve düz yazılmalıdır.

• Kaynakçada kitaplarda sayfa aralığı verilmemelidir.

• Kaynakçadaki makalelerin bütününe ait sayfa aralığı gösterilmelidir.

• Kaynakçadaki künye bilgi sıralaması aşağıda belirtilen şekilde olmalıdır.

Kaynak:

el-Azîmî, *Tarih*, İstanbul Beyazıt Umumî Ktp., Kara Mustafa Paşa ks. nr. 398.

Aziz b. Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul 1928.

Kitap:

Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, c. 1[veya I], Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi [TTK Basımevi], Ankara 1991.

Bir yazarın iki farklı eseri kullanıldığında:

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, T.K.A.E. Yayınları [veya Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları], Ankara 1965.

----- [veya Turan, Osman], *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Makale:

Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (1969), S. 1 [veya 1], Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, s. 1-147.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi", *Selçuk Dergisi*, S. 2 [veya 2], Konya Aralık 1986, s. 21-35.

Demirkent, Işın, "Haçlı Seferleri ve Türkler", *Türkler*, c. 6[veya VI], Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 651-668.

Ansiklopedi Maddesi:

Sümer, Faruk, "Selçuklular", *DİA*, c. XXXVI [veya XXXVI], Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-371.

Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, c. 10 [veya X], Milli Eğitim Basımevi [veya MEB], İstanbul, s. 353-416.

Ekler – Albüm – Osmanlıca Tıpkıbasımlarda vb.

• Metne eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgelerin bir kopyası (USB, DVD, CD) içerisinde ve yüksek çözünürlükte (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir.

• Resim ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

• Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

• Resim veya şekil altı yazıları 10 punto ve italik olmalıdır.

• Eserde, Latin alfabesi dışında başka bir alfabeyle (Arap alfabesi, Çin alfabesi vb.) yazılmış bölümler metinde olması gereken yere yazar tarafından yerleştirilmeli, farklı olan yazı tipi Kuruma iletilmelidir.

• Yazarlar indekse girecek kelimelerin listesini alfabetik sıralamayla göndermelidir. Sayfa numaraları grafik tasarım esnasında sayfa düzenine göre konulacaktır.

DANIŐMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. A. Yaşar OCAK	TOBB Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĐDU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan KARAIŐMAİLOĐLU	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA	Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BAŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet OCAK	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŐĐIN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Alfred J. ANDREA	University of Vermont
Prof. Dr. Ali BORAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Aydın USTA	Mimar Sinan Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe D. KUŐÇU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz TOMAR	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĐLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Derya ÖRS	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Ebru ALTAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ergin AYAN	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Ahmet ÖZDEMİR	Emekli ÖĞretim Üyesi
Prof. Dr. Hasan BAHAR	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĐLU	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. HaŐım KARPUZ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. HaŐım ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hsing Rung Wu	National Chengchi University
Prof. Dr. İlhan ERDEM	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN	NevŐehir Hacı BektaŐ Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail ÇİFTÇIOĞLU	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Jonathan HARRİS	University of London
Prof. Dr. Lütü ŐEYBAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. M. Said POLAT	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ERSAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mikail BAYRAM	Emekli ÖĞretim Üyesi
Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER	King Abdulaziz University
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Sabri KÜÇÜKAŐÇI	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi

Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KUNDURACI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Özdemir KOÇAK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Recep DİKİCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Refik TURAN	Türk Tarih Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Remzi DURAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Sabri Abdel - Latif SALIM	Fayoum University
Prof. Dr. Salim KOCA	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Sadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Seyfullah KARA	Karabük Üniversitesi
Prof. Dr. Sinan GÖNEN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Timothy MAY	University of North Gerorgia
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf ÖZ	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah KAYA	Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Adnan ESKİKURT	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Ali ERTUĞRUL	Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN	Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir BİÇER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim KUNT	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ALİCAN	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ÇETİNASLAN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Nuri ŞİMŞEKLER	TC. Kırgızistan Bişkek Kültür ve Tanıtım Müşavirliği
Doç. Dr. Recep DURGUN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Sadi S. KUCUR	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Selim KAYA	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Tolga BOZKURT	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Tülay METİN	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim TUFANTOZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKŞİT	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ATICI ARAYANCAN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emine UYUMAZ	Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Hacı Ahmet ŞİMŞEK	Selçuk Üniversitesi
Asist Prof. Hadi JORATI	Ohio State University
Dr. Öğr. Üyesi Hakan KUYUMCU	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BALIK	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlker Mete MİMİROĞLU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Necla DURSUN	Selçuk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Rüstem BOZER	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sinan TAŞDELEN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şerafettin YILDIZ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV	Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ERDEMİR	Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Alan V. MURRAY	University of Leeds
Dr. Jason T. ROCHE	Manchester Metropolitan University
Dr. Şükrü DURSUN	Selçuk Üniversitesi

10. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 10

Prof. Dr. Adnan ÇEVİK	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Alptekin YAVAŞ	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Çağatay BENHÜR	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet EKİZ	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Muharrem ÇEKEN	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer SUBAŞI	Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Resul AY	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Salih KIŞ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Salih TUNÇ	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BALIK	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mesut DÜNDAR	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt GÜNLER	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Necla DURSUN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Züriye ORUÇ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Murat ÖZKAN	Ordu Üniversitesi
Dr. Şükrü DURSUN	Selçuk Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

s./p.

Türk Hâkimiyetine Geçiş Sürecinde Antakya ve Çevresinde Bulunan İslam
Harici Dinî Cemaatler 1-20

*Non-Muslim Communities in Antioch and Its Periphery in the Process of Expanding
Turkish Dominance*

Ahmet OCAK

Ortaçağ'da Hurda Demir Kullanımı

Useage of Scrap Iron in the Middle Ages 21-50

Alptekin YAVAŞ

Tarihi Kaynaklar ve Kazılar Işığında Bir Selçuklu Sarayı: Keykubadiye

A Seljuk Palace in the Light of Historical Resources and Excavations: Keykubadiye 51-78

Ali BAŞ

XX. Yüzyılın Başlarında Teke (Antalya) Sancağı'nda Dağılan Bir Pazar: Köprü
Pazarı

79-106

A Dissolved Market at Teke (Antalya) Sanjaq in the Early 20th Century: Bridge Bazaar

Muhammet GÜÇLÜ

Selçuklu Dönemi Konya Yapılarında Motifleşen Türk Damgaları

Turkish Tamgas that Turned into Motifs on Seljukian Period Structures of Konya **107-126**

Remzi DURAN & Yunus ASLAN

Ahlatşah (Ermensah) - Gürcü Münasebetleri

127-160

Relationships between Ermenshahs and Georgians

Erhan ATEŞ

Sultan Abdürreşîd Dönemi Gazneli Devleti'indeki Olayların Temel
Kaynaklara Yansıması

161-178

انعکاس حادثات دوره سلطان عبدالرشید غزنوی در منابع اصلی

İzzetullah ZEKİ

Sultan II. Abdülhamid'in Bir Yadigârı: Adana Hamidiye Sanayi Mektebi

179-202

Sultan II. Abdulhamid's One Memento: Adana Hamidiye Industry School

Ali Rıza GÖNÜLLÜ

Ârif Çelebi'nin Batı Anadolu Beylikleriyle Münasebetleri ve Mevlevihanelerin
Yaygınlaşması

203-230

*The Relationships of Arif Chalabi with the Western Anatolian Principalities and the
Expansion of Mawlawi Lodges*

Rauf Kahraman ÜRKMEZ

Çağdaş Tarih Yazıcılığında Selçuklular
Сельджукская Тематика В Современной Историографии 231-250

Dastanbek RAZAKOV & Gürkan AÇIKGÖZ

Batı Anadolu'da İlk Selçuklu Faaliyetleri
(1025-1081)

The First Activities of Seljuks in Western Anatolia 251-268
(1025-1081)

Adnan ESKİKURT

Orta Asya'da Cengizli Hanedanların Devletleşme Sürecinde Eski İnanç
Unsurlarının Rolü

The Role of Old Belief Elements in the State-Building Process of Chinggisid Dynasties
in Central Asia 269-286

Zahide AY

İdeal Bir Türkmen (Oğuz) Lideri: Melik İmâd Ed-Dîn Dînar

An Ideal Turkmen (Oghuz) Lider: Malik Emad Ad-Din Dînar

287-310

Behzad JAFARİ

KİTAP TANITIMI VE DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

s./p.

SOLMAZ, Sefer (2018), *İbn Fazlan Seyahatnâmesi'ne Göre İtil Bulgarları,*

İstanbul: Çizgi Kitapevi Yayınları, s. 152, ISBN-978-
605-196-201-6

311-316

Fadime KOÇAK

Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri
Sempozyumu

317-322

International Symposium on the Main Issues of Seljuk History and Historiography

Selma DÜLGEROĞLU

TÜRK HÂKİMİYETİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE ANTAKYA VE ÇEVRESİNDE BULUNAN İSLAM HARİCİ DİNİ CEMAATLER

NON-MUSLIM COMMUNITIES IN ANTIOCH AND ITS PERIPHERY IN THE PROCESS OF EXPANDING TURKISH DOMINANCE

Ahmet OCAK*

Öz

Türkler Anadolu üzerine akınlar yapmaya başlayınca Antakya ve yöresi de hedef bölge haline gelmişti. Alp Arslan'ın komutanlarından Afşin emrindeki Türkmenlerle birlikte Fırat nehrini geçip, geniş bir fetih hareketine girişmişti. 1066 yılında Antakya arazisini yağmalamış, 1067-1068 tarihlerindeki ikinci bir saldırı ile Bizans'ın Antakya üssünü çökertmişti. Daha sonra Türkiye Selçuklularının kurucusu Süleyman Şah, yerli ahalinin de davet etmesiyle Antakya üzerine yürüyerek şehri fethetmiş ve Türk hâkimiyeti dönemi başlamıştır (1080).

Antakya kilisesi, Hz. İsa'nın havarileri tarafından kurulan dört önemli kiliseden birisi olması bakımından önemli bir merkezdi. Bu yüzden, Hristiyanlığın iki büyük mezhebi Katolik ve Ortodokslar (Diofizit) tarafından tanınmayan ve aralarında teolojik yorum farkı bulunan mezheplerin merkezi haline gelmişti. Hz. İsa'nın iki ceoherden ibaret tek bir ceoher olduğunu kabul eden ve Monofizit inanç olarak kabul edilen Gregoryan, Süryanî, Yakubî, Nasturî ve Melkaniyye mezhepleri kendileri açısından önemli gördükleri bu merkezde toplanmışlardı. İmparatorluk merkezinden uzak olması hasebiyle Bizans'ın baskılarından da kısmen uzak kalabilmişlerdi.

Türkler bu şehri fethettikten sonra Hristiyan unsurlara ciddi anlamda din hürriyeti sağlamanın yanında onların kendi kültürlerini yaşatmalarına da zemin hazırlamıştır. Bu

* Prof. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bolu/Türkiye, ocak_a@ibu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0271-7895>.

hürriyetten istifade eden topluluklar kendi mezheplerinin gelişimiyle birlikte kısa sürede eski ihtiyaçlarına kavuşmuşlar ve cemaatlerini çoğaltmışlardır. Antakya'da Hristiyanların yanında Yahudilik inancına sahip olanlarla birlikte Mecusilerin de var olduğu dönemin seyyahları ve coğrafyacıları tarafından nakledilmiştir. Şehir bu haliyle dinler arası bir hoşgörüyü sahne olurken, Müslüman idareciler ve halkın hayat tarzının bölge insanı üzerinde etkili olduğu dönemin kaynaklarınca da nakledilmektedir. Bu durum Haçlı seferleri sırasında şehirdeki Ermeni unsurların ihanetiyle birlikte şehrin tekrar Hristiyanların eline geçmesine kadar devam etmiştir (1098). Bahsedilen dönemde bile Müslümanların etkileri dönemin kaynaklarına yansımış ve şehrin 1262 yılında Sultan Baybars tarafından fethine kadar sürmüştür.

Anahtar Kelimeler

Antakya, Selçuklular, Gregoryan, Süryani, Nasturi

Abstract

When Turks began to attack to Anatolia, Antioch and its periphery became a focus zone of those attacks. Afsheen, who was one of the army commanders of Alparslan, crossed the Euphrates river and embarked upon a wide range conquest movement. In 1066, he plundered Antioch. In 1067 and 1068, he collapsed the Byzantine base there with a second attack. Suleiman Shah, who would later be the founder of Seljuks of Turkey, with the invitation of the locals raided and conquered Antioch. The period of Turkish sovereignty began in 1080.

The church of Antioch was important because it was one of the four churches, which the apostles founded. Thus, it became a center for the sects that were differed by religious interpretation, and that were not recognized by the two big sects of the Christianity; Catholicism and Orthodoxy (Diophysite). Monophysite sects, who believed that Jesus inherit in the two ores, such as Gregorian, Syriacs, Jacobis, Nestorians and Melkits gathered in Antioch because they perceived there important for themselves. They could stay away from the repression of the empire thanks to the distance from the Byzantine capital.

After Turks conquered the city, beside providing freedom of religion for the Christian communities, they prepared an environment that Christian culture could live. The communities that benefited from this environment with, the progress of their sect, restored their magnificence soon and increased the number of their followers. Contemporary travellers and geographers reported that there were also Jewish and Zarathustrian communities in Antioch. The city was a scene for inter-religious tolerance. Contemporary sources stated that the life style of the Muslim governors and Muslim people affected the local population. This situation had lasted until Christians took the control of the city with the treason of the Armenians and with the help of crusaders in1098. Even in this period the positive effects of the Muslims was reported in the contemporary sources. The positive effects lasted until the conquest of the city by Baybars.

Keywords

Antioch, Seljuks, Gregorian, Syriac, Nestorian

GİRİŞ

Türkler, İslam'ı kabul ettikten sonra dâhil oldukları medeniyetin değerlerini en seri şekilde benimsemenin yanında, bu medeniyetin önemli bir temsilcisi haline de geldiler. Özellikle onuncu asır başlarından itibaren yönlerini batıya doğru çevirerek Orta Doğu'ya ve Anadolu'ya akmaya başlayan Türk gücü, kısa sayılabilecek bir zamanda önemli başarılar elde etti.

Selçukluların Mâverâünnehr'de gittikçe güçlenmeleri sebebiyle endişeye kapılan Karahanlı ve Gazneliler bu Türkmen gücünden rahatsız olup, baskı uygulamaya başlayınca Selçuklular'ın durumu tehlikeye girdi. Bu durumdan kurtulmak ve yeni vatan toprakları aramak amacıyla Çağrı Bey'in Anadolu'ya gerçekleştirdiği (1018-1021) keşif seferiyle beraber müstakbel vatanlarının yönü de belirmiş oldu.¹ Mâverâünnehr ve Horasandaki gelişmeler sebebiyle batı istikametine akmak mecburiyetinde olan Türkmen kitleleri Azerbaycan üzerinden Aras nehrini geçerek Ermeni ve Gürcülerle meskûn bölgelere akınlar düzenlemiş, bu çerçevede 1028 ve 1038 yıllarında gerçekleştirilen akınlarla Türkmenler esir ve ganimet elde etmişlerdi.² Sadece akın, ganimet ve Anadolu'yu keşif niteliği taşıyan bu seferler Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna kadar düzensiz şekilde devam etmiştir. 1040'da kazanılan Dandânakân savaşından sonra toplanan büyük kurultayda Türk fetih ananesine göre fethedilecek bölgeler Selçuk başbuğları arasında taksim edilmiş,³ bu taksim planında Tuğrul Bey'e de batı bölgelerinin fethi görevi verilmişti.⁴ Tuğrul Bey, bu ananenin gereği olarak devletin kuruluşundan sonra batı bölgelerinin fethiyle bizzat ilgilenerek kuvvetlerini bu yöne tevcih etmiştir.

Henüz Tuğrul Bey'in başkanlığında düzenli akınlar başlamadan önce, Azerbaycan'da bulunan bazı Türkmen kitleleri buradan hareketle Anadolu'ya geçerek Erzen, Batman, Cizre, Nusaybin, Sincar ve Habur yörelerinde akın ve yağmalarda bulunduktan sonra Musul'u ele geçirerek (1043) Abbâsî Halîfesi adına hutbe okuttular. Türkmenlerin hâkimiyetlerini genişletmelerinden rahatsız olan Musul emîri Karvaş, diğer Arap emîrlерinden de yardım alarak 1044'de

¹Abû'l-Farac, Gregori, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, (trc. Ö.R.Doğrul), Ankara 1987, 293; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul 2002, s. 36.

²Mükrimin H.Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, I, İstanbul 1944, s. 37 vd.

³İbrahim Kafesoğlu, "Türkler Fütühat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", *T.E.D. S. 2*, (Ekim 1971), s. 14.

⁴M.Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1989., s. 363 vd.

Türkmenleri ağır bir yenilgiye uğrattı.⁵ Musul'dan çekilmek mecburiyetinde kalan Türkmenler soydaşlarının bulunduğu Diyarbakir yöresine gittiler.⁶

A- ANADOLU'YA YAPILAN AKINLAR

Batı istikametinde akınlarda bulunan Türkmen kitleleri akınları esnasında bazen Müslüman topraklarına da girebiliyorlardı. Bu duruma rızası olmayan ve o sıralarda Rey'de bulunan Tuğrul Bey, Türkmenlere haber göndererek İslâm memleketlerine akınlar yapmamalarını, Azerbaycan'a dönerek burada kışladıktan sonra Bizans'a karşı gaza yapmalarını istedi. Tuğrul Bey'in isteği üzerine Diyarbakir yöresine kadar gelmiş Türkmenler buradan ayrılarak, Bizans'a ait bölgeleri yağmaladıktan sonra Azerbaycan'a geçebilmek için Van Gölü bölgesi Bizans valisi Stephenos'tan izin istediler. İzin verilmeyince çıkan savaşta Bizans valisi esir edildi ve Azerbaycan'a götürülerek öldürüldü (1045).⁷ Rahatlıkla Azerbaycan'a dönen Türkmenler'in bu akınları, Selçuklu Devleti'nin fetih planına uygun olarak değil, kendi düşüncelerine göre gerçekleşmekteydi. Nitekim bu akınlar düzenli seferler döneminin başlamasına da zemin hazırlamıştır.⁸

Tamamen cihat düşüncesiyle hareket eden Selçuklular, bu düşüncelerini tahakkuk ettirecek en uygun yer olarak Hristiyan Bizans topraklarını görmekteydiler. Türklerin kitleler halinde Anadolu'ya aktığı bu dönemde, bağımsız göçebe Türkmenlerin değişik bölgelerde kendilerine hayat hakkı ararken yağmalarda buldukları da bir vâkıydı. Bunların bir kısmının da Müslümanlara ait yerleri yağmalaması üzerine Halife Kâim Biemrillah, Tuğrul Bey'e elçi göndererek bu duruma engel olmasını istemişti. O ise verdiği cevapta; halkının çok olduğunu belirterek memleketinin onlara kâfi gelmediğini söyleyecektir.⁹ Ayrıca bu Oğuz akınlarından rahatsız olanlardan birisi de Diyarbakir Mervânî emîri Nasruddevle b. Mervân'dır. Türkmenlerin Musul ve Diyarbakir yörelerinde yağmalar yapması üzerine, Nasruddevle Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak bu durumdan şikâyetçi olmuştu. Tuğrul Bey, gönderdiği cevabi mektubunda: "Kullarımın senin memleketine geldiğini haber aldım. Sen, bir

⁵ ez-Zehabî, Şemseddîn Ebû Abdullah, *el-İber fî Haberi men Ğaber*, II, tah. M.S. Zağlûn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, s. 270.

⁶ Osman A-Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 74.

⁷ Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme(925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162)*, trc. H. D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 83.

⁸ O.Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 74; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 47 vd.

⁹ Abû'l-Farac I, s. 302; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 16 vd.

suğûr emîrisin¹⁰ ve sana gereken şey onlara mal vererek kâfirlere karşı onlardan faydalanmandır” şeklinde tavsiyede bulunmuştu.¹¹ Bizans sınırına sevk edilen Türkmenlerin cihatla uğraşarak, yağmada bulunmayacakları düşüncesinden hareketle, Tuğrul Bey’in Hristiyan dünya hakkındaki düşüncelerinin özünü anlamak mümkündür. Selçuklular’ın bu bölgede gerçekleştirdikleri savaşların ana gayesi tahrip ve yıkımdan uzaktı. Onlar, Arapların yaptığı gibi, Hristiyanlarla yapılan savaşlardan sonra tekrar suğûr hattına çekilmek gayesi de gütmemekteydiler. Selçuklular’ın hedefi, yöneldikleri bu topraklarda fetih yapmak ve vatan edinerek bir daha geri dönmek şeklinde tahakkuk edecektir.¹²

Alparslan döneminde de bölgeye olan ilgi devam etmiş ve Anadolu’daki fetih hareketi bölgedeki Selçuklu komutanları tarafından devam ettirilmişti. Sâlâr-ı Horasan Urfa bölgesine yönelerek (1066) buralarda fetihlerde bulundu.¹³ Ertesi sene (1067) Hâcib Gümüştekin, emrinde Afşin ve Ahmed Şah gibi Selçuklu komutanları Murat ve Dicle havzalarını izleyerek el-Cezire bölgesine indiler. Nusaybin’e karşı başarısız bir kuşatmadan sonra Fırat’ı geçerek Adıyaman bölgesinde akınlarda bulunduktan sonra Anadolu’daki akınların merkez üssü haline gelen Ahlat’a döndüler.¹⁴

Selçuklular’ın güçlü emîrlerinden Afşin, Hâcib Gümüştekin’le bozuşup, yaptıkları kavgada onu öldürünce, Alparslan’ın gazabından korkarak, ondan uzaklaşmak amacıyla Anadolu’ya girip, emrindeki Türkmenlerle akınlar yapmaya başladı. Karadağ’da karargâh kuran Afşin, kuvvetlerini Antakya, Gâziantep, Malatya, Kayseri ve Karaman yörelerinde fetihle görevlendirdi. Bu akınlar neticesinde topladığı ganimetleri ve külliyatlı miktardaki esiri Halep pazarında sattı. 1068’de Antakya yörelerine akınlarda bulunarak, Antakya’nın Bizans valisinden 100 000 altın ve savaş aletleri aldı. Afşin’in başarılı akınlarını

¹⁰ Suğûr ve Avâsım hakkında geniş bilgi için bkz. E.Honigmann, “Suğûr”, *İA*, XI, s. 2; Streck, “Avâsım”, *İA*, II, s. 19 vd; Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, *DİA*, IV, s. 111 vd.

¹¹ İbnü'l-Esir, İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, Beyrut 1399/1979, s. 389.

¹² H. Ahmed Mahmud- A. İbrahim eş-Şerif, *Alemu'l-İslâm fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Kâhire tsz., s. 556; İbrahim Kafesoğlu, “Alp Arslan”, *DİA*, II, s. 527.

¹³ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 125; Abû'l-Farac, I, s. 318; M.A.Köymen, *Selçuklu...*, s. 259 vd.; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, trc. Y.Yücel-B.Yediyıldız, Ankara 1992, s. 18.

¹⁴ Bizanslılar 10 000 kişilik bir kuvvetle Selçuklulara karşı saldırıya geçtiyse de hezime uğrayıp, komutanlarını da esir bıraktılar. Daha sonra 40 000 kuruş fidye alınarak bu şahıs serbest bırakıldı. Bkz. Urfalı Mateos, a.g.e., s. 135; M.A.Köymen, *Selçuklu...*, s. 257 vd; A.Sevim, *Anadolu'nun...*, s. 63 vd; M.H. Yinanç, a.g.e., s. 59.

gören Alparslan, ona bir mektup göndererek affettiğini bildirip, Nisan 1068'de tekrar huzuruna çağırdı.¹⁵

Türkmen akınlardan bunalan Bizans İmparatoru, Anadolu'dan topladığı askerlere ilaveten Rumeli'deki Uz, Peçenek¹⁶ ve çeşitli Hristiyan kavimlerinden asker olarak 1068'de Anadolu'ya girip, Selçuklu kuvvetleriyle bazı çarpışmalardan sonra Halep bölgesine kadar inerek burasını yağma ve talan etti. Bölgedeki Menbic'i alarak (1069) buraya kuvvet bıraktı. Bu kısmî başarı ile Antakya korumaya alındığı gibi, Antakya-Urfa arasındaki ulaşımın emniyeti de sağlanmış oldu.¹⁷ Bahsi geçen bölgedeki Arap ve Türk birliklerinin ortak hareketi sonucunda Bizans kuvvetleri hezimete uğrayınca, İmparator tekrar bölgeye dönerek Selçuklu kuvvetleriyle çatışmalara girdi.¹⁸ Bu arada emîr Afşin, Sakarya havzasına kadar ilerlemiş, İstanbul yolu üzerinde önemli bir yer olan Amuriyye'yi zapt ve tahrip etmişti. Bu hâdiseyi duyan imparator Afşin'in yolunu kesmek için geri dönmüşse de buna muvaffak olamamış ve kışın gelmesi üzerine İstanbul'a geri dönmüştür.¹⁹

Anadolu içlerine akmakta olan Türkmen kuvvetleri Karaman ve Konya başta olmak üzere Orta Anadolu'nun önemli şehirlerini ele geçirmişlerdi. Selçuklular'ın dönüş yolunu kesmek isteyen İmparator Kayseri'ye gelerek hazırlıklara başlamışsa da O'nun bu planını anlayan Selçuklular, Toroslardan güneye inerek, bölgedeki hareket üsleri Halep'e ulaşmaya muvaffak olmuşlardı.²⁰

Alparslan'ın doğu orduları başkumandanlığına tayin ettiği eniştesi Erbasgan (Kurtçuk) 1070'de Sultan'a isyan ederek, kendisine bağlı Türkmenleriyle birlikte Bizans topraklarına girip, Kızılırmak kıyılarına kadar ilerledi. O'nu yakalamak maksadıyla takibini sürdüren Afşin, Denizli bölgesini yağma ve talandan sonra

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umumi ve'l-Mülük*, XVI, tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ, Beyrut 1412/ 1992, s. 114; Abû'l-Farac, I, s. 318; M.A.Köymen, *Selçuklu...*, s. 259 vd; A.Sevim, *Anadolu'nun...*, s. 64; M.H. Yinanç, a.g.e., s. 60 vd.

¹⁶ Hamit Z. Koşay, "Malazgird'de Buluşanlar", *T.M. XVII*, (1972), s.70.

¹⁷ Claude Cahen, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi*, trc. Y.Yücel- B.Yediyıldız, Ankara 1992, s. 20.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, X, s. 65; Abû'l-Farac, I, s. 319.

¹⁹ Özellikle Amuriyye'nin fethedilmesinde, Bizans imparatorunun zulmüne uğramış bir patriğin kardeşinin, İmparator'dan intikam almak için Türklere yardım etmesi sonucunda şehir kolaylıkla ele geçirilmiştir (1068). Bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 65; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 114; Abû'l-Farac, I, s.319; A. Sevim, *Anadolu'nun...*, s. 68.

²⁰ Umduğuna kavuşamayan İmparator ise İstanbul'a dönmeye mecbur kaldı. 1070 yılında Anadolu'ya yeni bir sefer daha düzenlemek istediye de yakın çevresi buna mani oldu. Bunun üzerine Manuel Komenos'u kalabalık bir orduyla Anadolu'ya gönderdi. Bkz. M.A. Köymen, *Selçuklu...*, s. 261 vd.

Marmara kıyılarına kadar ulaşarak, Erbasgan'ın teslimini İmparator'dan talep ettiyse de İmparator bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Afşin, Bizanslılarla yapılan anlaşmanın artık hükümsüz kabul edileceğini ve onların memleketlerini istediği gibi yağmalayabileceğini söyleyerek döndü.²¹ Erbasgan'ı yakalayamamış olmakla beraber aldığı esir ve ganimetlerle geri dönen Afşin, Sultan'a ulaşarak durumu arz etti. Bu seferle birlikte Türkler denize kadar ulaşmış, Bizans'ın her karış toprağını kat ederek onun hakkında öğrenilmesi gereken her şeyi öğrenmişlerdi. Ayrıca bu fetihlerle beraber Tuğrul Bey döneminden farklı olarak daha geniş araziler ele geçirilip yağmalanarak, Bizans'ın direnci kırılmıştır.²²

B-ANTAKYA'NIN YERİ VE ÖNEMİ

Türkler ve Bizans arasında yaşanan bütün bu gelişmeler esnasında Antakya dinî ve jeopolitik bakımından konumunu korumuştur. Antakya, tarih boyunca coğrafi konumu itibari ile değişik toplulukların ilgisini çekmiş, zaman zaman çeşitli milletler tarafından bölgede hâkimiyet tesis edilerek elde tutulmaya çalışılmıştır. Bizans'ın bu önemli şehri 636 senesinde Ebû Ubeyde tarafından fethedilerek İslâm topraklarına katılmıştı.²³ Üç yüz sene kadar süren İslâm hâkimiyetinden sonra 969 senesinde şehir tekrar Bizanslıların eline geçmişti.²⁴

Türkler, Bizans topraklarını fetih hareketine girişince, Antakya ve yöresi de hedef bölge haline gelmişti. Alparslan'ın komutanlarından Afşin ve Gümüştekin arasında çıkan anlaşmazlıkta Afşin Gümüştekin'i öldürünce, Sultan'ın gazabından kaçarak emrindeki Türkmenlerle birlikte Fırat nehrini geçip, geniş bir fetih hareketine girişmişti. Afşin'in 1066 yılında Anadolu'da yağma ettiği yerlerden biri de Antakya bölgesi olmuştu. 1067 tarihindeki ikinci bir saldırı ile Bizans'ın Antakya üssünü çökertmiş, bu zaferin sonucunda Alparslan tarafından affedilmişti.²⁵ Antakya üzerine seferlere daha sonraki dönemlerde de devam etmiş, 1078'de Ahmed Şah, Haleb ordusu ile tekrar Antakya'yı kuşatmışsa da ahalinin 5000 dinar haraç ödemesi üzerine kuşatmayı kaldırarak geri çekilmişti.²⁶

²¹ C.Cahen, "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", trc. Zeynep Kerman, *T.M. XVII*, (1972), s. 87.

²² Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemsuddîn Ebu'l-Müzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Miratu'z-Zemân fi Tarihi'l-Âyan*, nşr. A. Sevim, Ankara 1968, s. 144; Urfalı Mateos, a.g.e., s. 137 vd; M.H. Yinanç, a.g.e., s. 68; M.H. Yinanç, "Alp Arslan", *İA, I*, s. 385; M.A. Köymen, *Selçuklu...*, s. 262 vd; O. Turan, *Selçuklular...*, s. 123; Selahattin Tansel, "Malazgirt Savaşı Hakkında", *Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan*, İstanbul 1971, s.19.

²³ İbnü'l-Esîr, II, s. 495.

²⁴ İbnü'l-Esîr, VIII, s. 603.

²⁵ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 110 vd; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Siniri*, (trc. F. İşıltan), İstanbul 1970, s. 117.

²⁶ E. Honigmann, a.g.e., s. 121.

Antakya'ya yönelik bu faaliyetlerin neticesini elde etmek ancak Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'a nasip olmuştur. Malazgirt zaferini müteakip Bizans'ın çöküşünden ve Türklerin onlara karşı seferlerinden istifade eden Ermeniler, Fırat havzasında kesafet kazanmışlar, ayrıca Ermeni Filaret, Türklere karşı Malatya-Antakya hattının müdafaasını da üstlenmişti. Diğer muhaliflerini de bertaraf eden Filaret, Harput'dan Kilikya'ya kadar uzanan, Urfa ve Antakya'yı da içine alan bir beylik (prenslük) kurmuştu.²⁷ Süleyman Şah'ın hâkimiyetini bu bölgelere yaymasından çekindiğinden dolayı, Melikşah'a yaklaşmaya çalışan ve çeşitli hediyeler göndererek Sultan'ın da desteğini alan bu prenslik, Süleyman Şah açısından endişeli bir durum yaratıyordu. Büyük Selçuklular'la olan ailevî rekabetin de araya girmesiyle Süleyman Şah Antakya'yı fethetmeye niyetlendi. Filaret'in ele geçirdiği yerlerdeki Hristiyan halkı kitleye uğratması ve Antakya'yı aldıktan sonra buradaki Rumları katletmesi sebebiyle,²⁸ kendisinden nefret eden şehir halkının daveti, özellikle de Filaret'in oğlu Barsan'ın bizzat İznik'e gelerek Süleyman Şah'ı teşvik etmesi ile Süleyman Şah Antakya üzerine yürüdü. Şehir kuşatıldıktan sonra kale burçlarından içeri giren askerler kapıları Süleyman Şah'a açarak fethi gerçekleştirdiler. Fetihle birlikte halka eman verilmiş, Hristiyanlar açısından önemli olan Kusyan kilisesi, İslâmî geleneğe uygun olarak câmiye çevrilerek 120 müezzinin okuduğu ezandan sonra Cuma namazı kılınmıştır (1080).²⁹ Böylece Haçlı seferlerine kadar sürecek olan Türk hâkimiyet dönemi başlamıştır.

Bütün bunlar yaşanırken Bizans'ın baskıcı idaresinden bıkmış olan yerli halkla beraber bölgedeki Monofizit inanca sahip Hristiyanlar Türklerin gelişini büyük bir memnuniyetle karşılamışlardır.³⁰ Zaten bölge halkı inanç farklılığından dolayı Bizans açısından tehlike olarak görülüyorlardı. Nitekim daha önceki Müslüman fâtilhler bu bölgeye ulaştıklarında Monofizitler tarafından sevinçle karşılandıkları gibi,³¹ şimdi de Türkler karşısında Bizans'ın yenilgisine sevinmiş ve Türk hâkimiyetini tercih etmişlerdir.³²

²⁷ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 153; Osman Turan, *Selçuklular ...*, s. 68 vd.

²⁸ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 153.

²⁹ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 161; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, II, Kahire 1907, s. 195; M.H.Yinanç, a.g.e., s. 122 vd; O.Turan, *Selçuklular...*, s. 69 vd.

³⁰ C.Cahen, *Türkler...*, s. 25;

³¹ W. Barthold-M.Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 103; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, I-III*, (trc. F.İşiltan), Ankara 1989, s. 58; Aydın Usta, *Aydın, Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul 2008, s. 27.

³² Claude Cahen, *İslâmîyet Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, trc. E.Nermi Erendor, İstanbul 1990, s. 247; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, trc. Azer Yaran, Ankara 1988, s. 43.

Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethettiği bu karışık devre ve çevrede değişik dinleri, mezhepleri ve bunlara ait cemaatleri görmek mümkündür. Antakya'dan bahseden değişik kaynaklara bakıldığında bu inanç gruplarından bahsedildiği görülür.

Esasında Antakya, İslâmî dönemden önce Hristiyanlığın önemli bir merkezi olmuş, bu dinin önemli şahsiyetleri de bu şehirle ilgilenmişlerdir. Tarihî kaynakların naklettiği bilgilere göre Hz. İsa, havarilerinden Saduk ve Yuhanna'yı (Yunus) Antakya'nın putperest meliki Antaykos'a göndererek onu ve halkını tevhid inancına davet etmelerini ister. Melik, bu elçilerin sözüne itibar etmediği gibi, onları zindan attırır. Bunun üzerine Hz. İsa üçüncü havarisini gönderir ki, bu şahıs Rumcada "Petrus", Arapçada "Seman" ve Süryânicede "Şemun" olarak telaffuz edilen kişidir.³³

Bu havariler körlerin gözünü açmak, hastaları iyileştirmek gibi çeşitli kerametler göstermelerine rağmen şehir halkı tarafından yalanlanıp, eziyet edildiler. Bu sırada şehre gelen birisi bu şahısları eziyetten kurtarmak istediği gibi, onlara iman ettiğini de açıkladı. Bunun üzerine şehir halkı bu şahsı linç ederek öldürdü. Bahsedilen bu şahıs İslâmî kaynaklarda Habîbu'n-Neccâr olarak zikredilen kişidir.³⁴ Bu kıssada ismi geçen Petrus, Kudüs ve Antakya yörelerinde Hristiyanlığı yayan,³⁵ aynı zamanda Roma ve Antakya kiliselerini kuran şahıstır.³⁶

Antakya bu yönüyle Hz. İsa'nın havarisi tarafından kurulan kilisenin mekânı olması sebebiyle Hristiyanlar açısından büyük bir değere sahip olmuştur. Nitekim sonradan teşekkül eden Roma, İskenderiye, İstanbul ve Kudüs patriklikleri yanında beşinci büyük Patriklik merkezi de yine Antakya olmuştur.³⁷ Antakya, bu hali ile Hristiyanlığın önemli bir merkezi ve bu dine ait değişik mezheplerin çıkış yeri olma hüviyetindedir. Hristiyanlık içindeki ayrışmaların sonucunda ortaya çıkan küçük mezhepler, özellikle de doğu kiliselerine ait çeşitli cemaatler varlıklarını burada devam ettirebilmişlerdir.

³³ el-Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I, tah. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Riyâd 1393 /1973, s. 66 vd; İbnü'l-Cevzî III, s. 31 vd.

³⁴ el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, *Kitâbu'l-Bedi ve't-Tarih*, III, Beyrut tsz, s. 130 vd; Habîbu'n-Neccâr hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Ebû Abdullah el-Kurtubî, *el-Câmiu'l-Beyân li Ahkâmi'l-Kur'an*, XV, Beyrut tsz, s. 14 vd.

³⁵ el-Kalkaşandî, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'şâ fi Sinâati'l-İnşâ*, II, tah. M.Hüseyn Şemsüddîn, Beyrut 1407/1987, s. 90.

³⁶ el-Kalkaşandî, XIII, s. 276 vd; Mesûdî, II, s. 199; Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, I, İstanbul 1987, s. 192.

³⁷ Kalkaşandî, V, s. 295; Mesûdî, II, s. 199.

Hız. İsa'daki insanî ve ilahî özellik meselesi Hristiyanlar arasında birtakım teolojik tartışmaların ve mezhebî ayrışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hız. İsa'da ilahî ve insanî tabiatın birleşerek tek tabiat olduğunu kabul edenlere "Monofizit", Hız. İsa'yı gerçek bir tanrı, ilahî-beşerî iki tabiata sahip bir insan ve Baba ile aynı cevherden kabul edenlere "Diofizit" denmiştir.

Bu teolojik tartışmaları başlatanların başında İskenderiye kilisesinden keşiş Arius gelir. O'na göre Hız. İsa yaratılmış bir kul ve kelimetullahdır.³⁸ Onun ortaya attığı Hız. İsa'daki ilah özelliğini reddeden "Arianizm" görüşü diğer Hristiyanlarca kabul edilmemiş ve 325'deki İznik konsilinde mahkûm edilmişti. 431'deki Efes konsilinde Hız. İsa'da iki cevherin (Diofizit) varlığı ve Hız. Meryem'in "Theotoks" (Tanrıyı doğuran) unvanı kabul edilince, bu defada İstanbul patriği Nestorius bu görüşü kabul etmemiştir.³⁹ Patrik Nestorius, Hız. Meryem ilah değil insan doğurmuştur. Hız. İsa ise hakikatte ilah değil, bilakis kendisine keramet verilmiş kişidir. Hız. İsa'nın insan tabiatı ilahî tabiatından daha fazladır görüşünü ileri sürünce Katolik kilisesi tarafından aforoz edilmişti. 451'deki Kadıköy konsili dördüncü ekümeniklik toplantısında ise "Monofizitlik" toptan aforoz edilmişti.⁴⁰

Kadıköy konsilinde alınan karara göre kilise hiyerarşisi içinde Roma'nın önceliği kabul ediliyor, ikinci sıraya İskenderiye değil, imparatorluğun merkezi olan İstanbul yerleşiyordu. Böylece İstanbul, hukukî bir ağırlığı olmaksızın, sadece şeref üstünlüğüne sahip oluyordu. Bu uygulamayla İskenderiye kilisesi ve orada oluşan Aryanizmle mücadele hedeflenmişti.⁴¹ "Monofizit" inançlı mezhepler, Hristiyanlığın iki büyük kolu Katolik ve Ortodoks mezheplerince hayat hakkı tanınmadığı için imparatorluk merkezinden uzak olması yanında, kilisesine kutsal bir hüviyet addedikleri Antakya'da toplanmayı tercih etmişlerdir.

C-ANTAKYA'DA BULUNA HRİSTİYAN MEZHEPERİ

Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethi zamanında bu grupların bazılarının Antakya'da mevcut olduğuna dair tarihî kaynaklarda bilgilere rastlanmaktadır. Bahsedilen mezhepler şunlardır:

³⁸ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Hazm el-Endelüsî, *Kitâbu'l-Fasli fi'l-Mileli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, I, Beyrut tsz., (Mısır 1317/1899 baskısından ofset), s.48.

³⁹ Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1973, s. 129; F. Dvornik, a.g.e., s. 6.

⁴⁰ F. Dvornik, a.g.e., s. 14

⁴¹ Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, trc. Mehmet Aydın, Ankara 1990, s. 11.

1-Süryaniler: Antakya'da mevcut dinî grupların başında Süryanîler gelir. Süryanîler inanç olarak üçlemeyi (teslisi) üç sıfat olarak kabul ederler. Onlara göre bu üç sıfat bir cevherde toplanır ve bir vahdaniyet oluşturur.⁴² Dolayısıyla Hz. İsa'da ilahî ve insanî tabiat birleşerek tek tabiat meydana gelmiş olarak kabul edilir. Hz. İsa'dan kısa süre sonra Antakya'da kurulan kürsü Roma'nın diğer bölgelerdeki Hristiyanlara baskısı yüzünden kısa sürede bir misyon merkezi haline gelerek güçlendi.⁴³ Zaman içinde meydana gelen karışıklıklar ve Kadıköy konsilinin kararlarından sonra Antakya bağımsız kilisesi haline geldi. Bizans'ın çöküntü içine girmesi ve İslâm ordularının Suriye'yi fethetmeleri, Süryanîlere rahat bir nefes aldırılmış ve Antakya merkezini kuvvetlendirmelerini sağlamıştır.⁴⁴ Antakya'da sayıları çoğalan, zenginleşen ve iyice güçlenen Süryanîler, mezhebî farklılıktan dolayı Romalılar (Bizanslılar) tarafından kiskanılmış ve kendilerine karşı kin duyulur hale gelmiştir. Nitekim 1053 senesinde Antakya'daki Süryanîlere karşı büyük eziyetler yapılmıştır.⁴⁵

Monofizit inanca sahip olan Süryanîler, Türklerin bölgeye gelişiyle birlikte Bizans baskısından kurtulunca, dinî özgürlükleri yanında diğer alanlarda da serbestiyet kazanmışlardır. Bunun neticesi olarak bilim ve sanatta yıldızları parlamaya başlamıştır.⁴⁶ Bu hususlardaki kazanımlarını Türkler'e borçludurlar. Nitekim Türkler'e olan sempatilerini 1098'de Haçlıların Antakya'yı kuşatmalarında, Haçlılar hakkında Yağı Sıyan'a bilgi vererek de göstermişlerdir. Zira onlar, Türk hâkimiyetinin Haçlı hâkimiyetinden daha iyi olacağından şüphe etmemektedirler.⁴⁷

2- Gregoryan Ermenileri: Antakya'nın fethi esnasında rastlanan diğer bir dinî grup da Ermenilerdir. Hz. İsa'nın insanî tabiatının ilâhî tabiatı içinde eriyerek tek bir tabiat oluşturduğuna inanan Ermeniler, bu haliyle Monofizit inancı benimsemişlerdir. Kadıköy konsiline katılmayan Ermeniler, Hristiyanlığın Ortodoks ve Katolik mezhepleri olarak ikiye bölünmesinden sonra ayrı bir Hristiyan mezhebi olarak Gregoryan Ermeni Kilisesi şeklinde biline gelmişlerdir.⁴⁸ O dönemde Bizans'ın Malatya-Antakya hattını korumaya memur

⁴² A. Küçük- G. Tümer, *Dinler Tarihi*, Ankara 1998, s. 164.

⁴³ M.Çelik, a.g.e., s. 34 vd.

⁴⁴ M.Çelik, a.g.e., s. 208 vd.; Yavuz Ercan, "Kurumsal Açısından Gayri Müslimler (Azınlıklar)", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, II*, İstanbul 1992, s. 326.

⁴⁵ Kaynağın ifadesiyle, "Romalılar o kadar hayâsızlaştılar ki ne yapacaklarını bilemeyip patriklerinin emriyle Süryanîlerin İncillerini yaktılar." denmektedir. Bkz. Urfalı Mateos, a.g.e., s. 98.

⁴⁶ A. Küçük-G. Tümer, a.g.e., s. 164.

⁴⁷ S. Runciman, I, s. 167.

⁴⁸ A.Küçük- G. Tümer, a.g.e., s. 166.

edilen Ermeniler bölgede büyük bir varlık oluşturmaktaydılar. Bizans'ın da desteğiyle bölgede Ermeni prensliği kuran Flaret, yönetimdeki adaletsiz uygulamaları ve zulme varan tavırlarıyla bölge halkının nefretini kazanmıştı. Flaret, haksız uygulamalarıyla Rumlar ve Ermenilerin yanında Süryanîleri de ezmekteydi. Bu yüzden şehir halkı ve Filaret'in oğlu Barsan, bahsedilen zulümden kurtulmak amacıyla Türklerle iş birliğine giderek Süleyman Şah'ın şehri fethetmesine yardımcı olmuşlardır.⁴⁹

Bölgenin daha önceki hâkim gücü olan Bizans'ın Ermenilere karşı olan tutumu dönemin kaynaklarında çok açık bir şekilde belirtilmekte ve nefret aleni olarak ortaya konmaktadır. Nitekim Urfalı Mateos Antakya'nın Türkler tarafından fethinden bahsederken "Antakya şehri, Beledig tesmiye edilen korkak ve mel'un milletin elinden bu suretle alındı. Bunlar, kendilerini Roma mezhebinden sayıyorlar ise de iş ve sözleriyle müslümanlardan farklı değildiler. Onlar, doğru inanca karşı küfrediyorlar, azizlik hayatından nefret ediyorlardı. Oruç ve perhize düşman ve fenalık işleyen adamlar olup Ermeni inancına karşı daima zulüm yapıyorlardı." demek sureti ile Bizans'ın Ermenilere bakışını göstermektedir.⁵⁰

Antakya Türk Hâkimiyetine geçtikten sonra Ermeniler Türklerden hayli ilgi ve müsamaha görmüşlerdir. Süleyman Şah'ın yaptığı uygulamalar Antakya halkını memnun etmiş ve Türkler'in gelişinden hoşnut olmuşlardır.⁵¹ Türkler, Ermenileri önemli görevlere getirmekten de kaçınmamışlardır. Nitekim Antakya emîri Yağı Sıyan tarafından önemli bir mevkiye getirilen Firuz aslında bir Ermeni dönmesidir. Bu konudaki şükran borcunu da daha sonra maalesef Haçlılar lehine Yağı Sıyan'a ihanet ederek ödeyecektir.⁵²

3- Yakûbîler: Kaynaklarda ismi açık olarak geçmemekle beraber Antakya'nın fethi sırasında bu bölgede bulunması muhtemel bir grup da Süryanîlerden ayrılarak yeni bir mezhep olarak şekillenen Yakûbîlerdir. Kadıköy konsilinden sonra Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerinde Süryanîler kıyıma uğramışlardı. Yakûb Burd'ono adlı bir din adamı Kraliçe Theдора'nın da müsamahasından faydalanarak Antakya Süryani Kilisesi'ne yeniden hayatıyet kazandırarak bölgede kendi görüşlerini yaymıştı. Bu mezhebe kurucusundan dolayı Yakûbîler

⁴⁹ Abû'l-Farac, a.g.e., s. 330 vd.; O. Turan, Selçuklular..., s. 68.

⁵⁰ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 162.

⁵¹ Abû'l-Farac, I, s. 331.

⁵² S. Runciman, I, s. 177.

denmiştir.⁵³ Başka bir söyleyişle Yakûbî-Süryanî veya Süryanî Kadın Kilisesi de denir. Yakûbîlere göre Hz. İsa iki cevherden ibaret bir cevherdir. O, iki tabiatın kendisinde toplandığı tek bir tabiattır. Oadaki ilahî cevher kadim, beşerî cevher ise muhtestir ve her ikisi bir bedende birleşerek tek cevher haline gelmişlerdir. O, herşeyi ile ilah, herşeyi ile insandır. Hz. İsa etten ve kemikten müteşekkil olup, Tanrı'nın insana dönüşmüş şeklidir.⁵⁴ Bizans'ın hayat hakkı tanımadığı bir mezhep olması, çıkış yerlerinin Antakya olması ve "Monofizit" inanca sahip mezheplerin yaşadığı bölge olması bakımından bunların Antakya'da olmaları kuvvetle muhtemeldir.

4- Nastûrîler: Antakya ve çevresinde Türk fethi esnasında bulunması muhtemel dinî bir gruplardan biri de Nastûrîlerdir. Bu mezhebin kurucusu Patrik Nestorius'dur. 431'deki Efes konsilinde Hz. İsa'da iki cevherin (Diofizit) varlığı kabul edilince Nestorius bu görüşe karşı çıkmış ve Katolik kilisesi tarafından aforoz edilmişti.⁵⁵ Onlara göre Hz. Meryem ilah değil insan doğurmuştur. Hz. İsa ise hakikatte ilah değil, bilakis kendisine keramet verilmiş kişidir. Tanrıya çocuk isnat etmek de küfürdür.⁵⁶

Bizans tarafından görüşleri kabul edilmeyen bu mezhep, bütün baskılara rağmen Urfa'da açmış oldukları akademide ciddi bir Yunan-Süryani "Daru'l-fünûn"u mahiyetinde eğitim vererek Eflatun ve Aristo'nun eserlerini okutmakla kalmamış, doğu taraflarına yönelik olarak mezhep görüşlerini de yaymışlardır. Fakat Bizans İmparatoru Zenon (474-491) tarafından 489'da akademileri kapatılarak Bizans topraklarından sürülmüşlerdir. Bunun üzerine Bizans'ın siyasi rakibi olan Sâsânîler'in topraklarına iltica eden Nastûrîler, Nizip ve Silifke'de açtıkları okullar sayesinde pek çok âlim yetiştirerek doğu bölgelerinde kendi görüşleri doğrultusunda Hristiyanlığı yaymışlardır. Siyasî rakiplerine karşı bunu bir kazanç olarak gören Sâsânîler mevcut gelişmeleri desteklemek sureti ile Bizans'a muhalif bir cemaatin oluşmasına destek vermişlerdir. Bu şekilde doğu topraklarında yayılmaya başlayan Nastûrîlik Asya içlerine, hatta Hind ve Çin'e kadar yayılma imkânı bulmuştur.⁵⁷

⁵³ M.Çelik, a.g.e., s. 247 vd.; Y.Ercan, a.g.m., s. 326.

⁵⁴ eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Tacuddîn Muhammed b. Abdülkerîm, *Kitâbu'l-Mileli ve'n-Nihal*, II, Beyrut tsz., s.66; (İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasli fi'l-Mileli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*'ın kenarında.); Y. Ercan, a.g.m., s. 326.

⁵⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. F. Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 54.

⁵⁶ İbn Hazm, I, s. 49; Kalkaşandî XIII, s. 279 vd.

⁵⁷ Fuat Köprülü, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923, s. 134 vd; Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, s. 545. G.Ostrogorsky, a.g.e., s. 54; F. Dvornik, a.g.e., s. 14

Anadolu'ya yönelik Türk akınları başladığında 1046 senesinde Semerkand Nastûrî metropolitinin Katolikus'a yazdığı ve Türklerden bahsederken "Ok kullanmakta son derece hünerlidirler, yedikleri şeyler en sefil şeylerdir. Fakat merhametli ve adaletli kimselerdir. Bunların atları da et yemektedir." şeklinde tavsif ettiği, aynı zamanda halîfenin sarayında da okunan mektubuna bakılırsa bahsedilen bölgelere kadar yayılmış Nastûrîlerin olduğu rahatça görülebilir.⁵⁸

Doğudaki Süryanî, Kildani ve Sâsânîler arasında yayılan Nastûrîlik, daha sonraları Antakya kilisesinden bağlarını kopararak müstakil Nastûrî Kilisesi haline gelmiştir.⁵⁹ Doğudaki Hristiyanlar arasında yaygın bir mezhep olması ve Asya içlerine kadar yayılma imkânına sahip olması sebebiyle Antakya ve civarında bu mezhebin mensuplarının bulunduğu söylemek yanlış bir iddia olmaz.

5- Melkâniyye Mezhebi: Antakya'da bukunan bir başka mezhep de Melkâniyye mezhebidir. Onlara göre cevher, sıfat ve mavsûf gibi hakiki şahsiyetten ayrı bir şeydir. Bunlar baba, oğul ve Kutsal Ruh olarak teslisi kabul ederler. Hz. İsa'nın tam bir ilah ve tam bir insan olduğuna, bu iki vasfın dışında bir şey olmadığına inanırlar.⁶⁰ 521'de Roma'dan ayrılan ve XII. yüzyıla kadar Antakya'da oturan patrik, daha sonra Şam'a yerleşmişse de patrikhanesinin adı "Antakya Melkit Patrikhanesi" olarak kalmıştır. Önceki merkezlerinin Antakya olması ve Antakya'nın da doğu kiliseleri için ana üs olması hasebiyle bu mezhebin mensuplarının da Türk fethi sırasında Antakya ve civarında bulunması kuvvetle muhtemeldir.

Antakya'daki bu dini yapı Türk fethinden sonra Hristiyanlara karşı gösterilen müsamaha sayesinde bozulmadan, barış içinde devam etmiştir. Türkler Antakya'yı fethedince Bizans'ın kendi dindaşlarını dahi yok etmesi gibi bir faaliyete asla girişmemişlerdir.⁶¹ Üstelik Süleyman Şah şehri fethettikten sonra, şehirde sulh ilan ederek halka eman vermiştir. Türkler'e Hristiyan halkın evlerine girmeyi yasak etmiş, Hristiyan kızlarını nikâhla dahi olsa almayı yasaklamıştır. Ayrıca Antakya'da ele geçen ganimet eşyanın başka bir tarafa götürülmeyerek ucuz fiyatla da olsa şehirde satılmasını emretmiştir. Umumî af

⁵⁸ Abûl- Farac, I, s. 303

⁵⁹ Kalkaşandî, XIII, s. 283.

⁶⁰ İbn Hazm, I, s. 49; Y. Ercan, a.g.m., s. 327 vd.

⁶¹ Bizans'ın baskıcı uygulamaları sebebiyle Doğu Hristiyanları Avrupalılardan o kadar nefret eder hâle gelmişlerdi ki, "rûhanîler ve halk, Müslüman zulmünün dönmesini, Latinler'in hâkimiyeti altında yaşamaktan daha iyi buluyorlardı." Bkz. W. Barthold - M.Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1977, s. 18.

ilan ederek, askerlerin almış oldukları esirlerin hürriyetini iade edip evlerine göndermiştir. Şehirdeki en büyük kilisenin camiye çevrilmesi dışında Hristiyanların kutsal mahallerine dokunmamıştır.⁶²

Türklerin Hristiyanlara müsamahası o kadar fazla olmuştur ki, 1098'de Antakya'nın tekrar Haçlıların eline geçmesinden sonra Hristiyanlar kısa sürede eski güçlerine yeniden kavuşmuşlardır. Bu durum İslâm coğrafyacısı Yâkût el-Hemevî'nin yanı sıra seyyahlardan İbn Cübeyr ve el-Kazvîni tarafından da gözlemlenerek eserlerinde yansıtılmıştır.

Yâkût el-Hamevî (ö.1228), havarilerin reisi Petrus'un oğlu tarafından yaptırılan ve fetihle birlikte câmîye çevrilen Kısıyan Kilisesi'nin Haçlılarla birlikte tekrar görkemli bir kilise haline getirilmesinden bahsederken, kapısındaki gündüz ve gecenin saatlerini gösteren fincanın acayıpliğinden bahsetmektedir.⁶³ Aynı şekilde, eserini 1182-1185 yılları arasında kaleme alan ünlü Arap seyyahı İbn Cübeyr de (ö.1217) Antakya'nın kiliselerinin acayıpliğinden bahsederek, "Allah onları kısa sürede ezanla şereflendirsin" diyerek özlemini dile getirmektedir.⁶⁴ Daha sonra bölgeyi ziyaret eden Zekeriya el-Kazvîni (ö.1283) benzer şekilde Kısıyan Kilisesi'nden bahsettikten sonra, şehrin ortasından Habîbu'n-Neccâr Mescidi hakkında da bilgi vermektedir.⁶⁵

D- ANTAKYA'DA BULUNAN DİĞER DİN MENSUPLARI

Yukarıda verilen bilgilerin hepsi tabii olarak Hristiyanlardan fethedilmiş bir şehir olması sebebiyle, fetih zamanında Antakya'daki Hristiyan mezhep ve cemaatleri hakkında oldu. Oysa Orta Doğu bölgesi değişik din ve mezheplerin bir arada yaşadığı bir bölgedir. Dolayısıyla Hristiyanlık ve ona bağlı cemaatlerin dışındaki din mensuplarının da burada bulunması muhtemeldir. Nitekim tarihî kaynaklar bize bu konuda da ipuçları vermektedirler.

X. yy. yazarlarından İbn Hurdazbih (ö. 300/912) bir tür tarihî coğrafya niteliğindeki⁶⁶ "el-Mesâlik ve'l-Memâlik" adlı eserinde Yahudî tüccarların ticaretinden bahseder. Onların doğudan batıya, batıdan doğuya kara ve deniz yollarını kullanmak suretiyle ticaret yaptıklarını, Endülü's'den Çin'e, Slav ülkelerinden Frank diyarına kadar gittiklerini ve bu ülkelerin dillerini

⁶² Abu'l-Farac, I, s. 331; M. H.Yinanç, a.g.e. , 123; Kerimuddin Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahyar (Selçukî Devoletler Tarihi)*, ter. F.N.Uzluk, N.Gençosman, Ankara 1943, s. 114.

⁶³ Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, I, tah. Frîd Abdulazîz el-Cundî, Beyrut1410/1990, s. 273 vd.

⁶⁴ İbn Cübeyr, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed, *Rihletü İbn Cübeyr*, Dâru'l-Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut 1986, s. 273 vd.

⁶⁵ el-Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut tsz., s. 150 vd.

⁶⁶ M.Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, haz. Yüksel Kanar, Endülü's yayınları, İstanbul 1991, s. 425.

konuştuklarını, bu arada bunların ticaret güzergâhındaki önemli yerlerden birinin de Antakya olduğunu nakleder.⁶⁷ Geniş bir coğrafyada ticaret yapan ve bu bölgelerdeki yönetimlerle iyi ilişkiler kurmak durumunda olan Yahudî tüccarların dayanacakları bir nüfusa olan ihtiyaçları da gereklidir. Bu sebeple Antakya ve civarında Yahudîlerin olması tabiidir.

İbn Hurdazbih'in eserlerinden istifade ettiğini ve onun eserini mükemmel bir tarih kaynağı olarak gördüğünü nakleden⁶⁸ X. yy. tarihçilerinden Mesûdî'nin (ö. 957) eserinde de bu husussa açıklık getirilir. Mesûdî'nin verdiği bilgilere göre, Antakya surlarının dış kısmına Yahudîler iskân edilmişti. Antakya meliki, Yahudîlere yerleşecek yer vermenin yanında önceden melik evi olan bir yeri de onlara ibadet mahalli olarak tahsis etmişti. Bu bina sonradan Yahudîlerin elinden alınınca karışıklıklar çıkmış ve olaylar neticesinde pek çok insan öldürülmüştü.⁶⁹

Antakya'da Mecûsilikle alakalı bilgilere de rastlanmaktadır. Bölgede hâkimiyet kurmak isteyen Bizans ve Sâsânîler arasında yaşanan savaşlar uzun yıllar boyunca devam etmişti. Bu Bizans-Sâsânî mücadelesi sonucunda Bizans ordusu 613 yılında Antakya yakınlarında yenilmiş ve bölge Sâsânîler'ce tamamen tahrip edilmişti. İlerleyişini sürdüren Sâsânîler 626'da Boğaziçi'ne kadar gelmişlerdi.⁷⁰ Bu istilanın ve ilerleyişin sonuçlarından olsa gerek ki, Mesûdî Antakya'da Mecûsî inancının bakiyelerinden bahsetmektedir. Verilen bilgilere göre Sâsânîler Antakya'yı ele geçirince burada taş ve tuğladan bir heykel inşa ederek bu mahalli ateş evi olarak kullanmışlardı.⁷¹ Aynı şekilde, Antakya'da içinde altın ve gümüş heykellerin bulunduğu bir binanın mevcudiyetinden de bahseden Mesûdî, Sâbiîlerin bu binayı Saflaynus'un yaptırdığına inandıklarını nakleder.⁷² Mesûdî'nin nakillerinden hareketle, Türklerin Antakya'yı fethettikleri tarihlere yakın zamanlara kadar Hristiyanlardan başka bu bölgede Yahudî, Mecûsî ve Sâbiî inancının da yaşadığını söylemek mümkündür. Zira bir inancın mensuplarının birden yok olup, ortadan kalması söz konusu olamaz. Belki mensupları azalır, fakat inanç yaşamaya devam eder.

Aynı husus Müslümanlar için de geçerlidir. Türk fethinden önce şehir üç yüz sene kadar Müslümanların elinde kalmış, İslâm toprağı olarak imar ve iskân

⁶⁷ İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1889 baskısından ofset.

⁶⁸ M.Ş.Günaltay, a.g.e., s. 423.

⁶⁹ Mesûdî, II, s. 199.

⁷⁰ G. Ostrogorsky, a.g.e., s. 88 vd.

⁷¹ Mesûdî, II, s. 260.

⁷² Mesûdî, II, s. 243.

edilmişti. Müslümanlardan sonra el değiştiren şehrin bir asır kadar Hristiyanların elinde kalması İslâm'ın izlerini silemediği gibi, bu husus Haçlıların eline geçtikten sonra da devam etmiştir. Antakya fethedilirken, Filaret'in Antakya şahneliğine İsmail adında bir İranlı Müslüman'ı getirmesi de bu düşüncüyü teyit etmektedir.⁷³ Üstelik İsmail ve askerleri Türklere karşı koymayarak Antakya'nın fethini kolaylaştırmışlardı.

Antakya'daki İslâm inancının ve tesirinin Antakya'nın Haçlıların eline geçmesinden sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Bölgeyi Haçlıların elinde iken gezen ünlü seyyah İbn Cübeyr (ö.1217), Antakya halkının temiz, lisanlarının fasîh ve kadınlarının giysilerinin Müslüman kadınlarının kıyafetine benzediğini zikretmektedir. Bu da Hristiyanlar üzerindeki İslâm kültürünün tesiri ile birlikte Müslüman cemaatinin varlığına delâlet eder. Aynı seyyah Antakya'da yedi gün kaldığını ve bu süre zarfında Müslümanların kaldığı bir handa (otel) konakladığını nakleder.⁷⁴ Hristiyanların elinde iken bile Müslümanların konakladığı bir otelin olması ve Hristiyan kadınların Müslümanlar gibi giyinmesi burada Müslüman varlığına işaret etmektedir. Bu durum bölgenin özelliği yanında, ticarî faaliyetler sonucunda da oluşmuş olabilir.

SONUÇ

Netice itibarıyla Antakya, Türkler tarafından fethedilirken bölgenin Hristiyanlığın yayıldığı ilk yerlerden biri olması yanında Monofizit mezheplerin toplandığı şehir olması bakımından önemli bir merkez konumundaydı. Bölge bahsedilen Hristiyan cemaatlerin dışındaki Yahudî, Mecûsî, Sâbiî ve İslâm dini olmak üzere diğer din mensuplarının da bulunduğu önemli bir merkezdi. Türk fethi ile birlikte İslâm yeniden Antakya'ya hâkim olmuş mevcut dinler ve mezhepler üzerindeki eski dönemlerde uygulanan baskılar kaldırılarak onlara din ve inanç hürriyeti sağlanmıştır. Türklerle birlikte oluşan bu hürriyet şehrin 1098 yılında Haçlıların eline geçmesine kadar devam etmiştir. Bir asırlık Hristiyan hâkimiyeti 1262 yılında Antakya'nın Sultan Baybars tarafından yeniden fethine kadar sürmüştür. O tarihten beri de Türk ve İslâm şehri olarak devam etmektedir.

⁷³ Abu'l-Farac, I, s. 331; M.H.Yinanç, a.g.e., s. 123.

⁷⁴ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 273 vd.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, Gregori, *Abû'l-Farac Tarihi, I*, trc. Ö.R.Doğrul, Ankara 1987.
- Aksarayî, Kerimuddin, *Müsameretu'l-Ahyar (Selçukî Devletler Tarihi)*, trc. F.N.Uzluk, N.Gençosman, ankar 1943.
- Barthold, W. - M.Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1977.
- Cahen, Claude, *İslâmiyet Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, trc. E.Nermi Erendor, İstanbul 1990.
- , *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, trc. Y.Yücel-B.Yediyıldız, Ankara 1992.
- "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", trc. Zeynep Kerman, T.M. XVII, (1972), s. 77-100.
- Çelik, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi, I*, İstanbul 1987.
- Dvornik, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, trc. Mehmet Aydın, Ankara 1990.
- Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar fî Ahbarî'l-Beşer, II, Kahire 1907.
- Ercan, Yavuz, "Kurumsal Açından Gayri Müslimler (Azınlıklar)", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, II*, İstanbul 1992.
- Gordlevski, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, trc. Azer Yaran, Ankara 1988.
- Günaltay, M.Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, haz. Yüksel Kanar, Endülüs yayınları, İstanbul 1991.
- el-Hamevî, Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân, I*, tah. Frîd Abdulazîz el-Cundî, Beyrut1410/1990.
- Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, II*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980.
- Honigmann, Ernst, Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Siniri*, trc. F. Işıltan, İstanbul 1970.
- , "Suğûr", *İ.A. XI*, s.2.
- İbn Cübeyr, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr, Dârü'l-Mektebeti'l-Hilâl*, Beyrut 1986.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Hazm el-Endelüsî, *Kitâbu'l-Fasli fi'l-Mileli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal, I*, Beyrut tsz., (Mısır 1317/1899 baskısından ofset).
- İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1889.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Umeni ve'l-Mülûk, XVI*, tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ, Beyrut 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih, IX*, Beyrut 1399/1989.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Alp Arslan", *DİA, II*, s. 526-530.
- , "Türkler Fütühat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", *T.E.D. S. 2*, (Ekim 1971), s. 1-16.
- el-Kalkaşandî, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ, II*, tah. M.Hüseyn Şemsüddîn, Beyrut 1407/1987, s. 90.
- el-Kazvînî, Zekerîyya b. Muhammed el-Kazvînî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut tsz.
- Koşay, Hamit Z., "Malazgird'de Buluşanlar", *T.M. XVII*, (1972), s. 69-76.
- Köprülü, Fuat, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923.
- Köymen, M.Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I*, Ankara 1989.

- el-Kurtubî, Ebû Abdullah el-Kurtubî, *el-Câmiu'l-Beyân li Ahkâmi'l-Kur'an*, XV, Beyrut tsz.
Küçük, A. Küçük- G. Tümer, *Dinler Tarihi*, Ankara 1998.
- Mahmud, H. Ahmed Mahmud- A. İbrahim eş-ŞERİF, *Alemu'l-İslâm fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Kâhire tsz.
- el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbu'l-Bedi ve't-Tarih*, III, Beyrut tsz.
- el-Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali el-Mesûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I tah. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Riyâd 1393 /1973.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul 2002.
- Ostogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. F.İşiltan, Ankara 1995.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi, I-III*, trc. F.İşiltan, Ankara 1989.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.
- Sibt İbnu'l-Cevzî, Şemsuddîn Ebu'l-Müzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Miratu'z-Zemân fi Tarihi'l-Âyan*, nşr. A.Sevim, Ankara 1968.
- Streck, "Avâsım", *İA*, II, s. 19-20.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Tacuddîn Muhemmed b. Abdülkerîm, *Kitâbu'l-Mileli ve'n-Nihal*, II, Beyrut tsz., (İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasli fi'l-Mileli ve'l-Ehoâi ve'n-Nihal*'ın kenarında.)
- Tansel, Selahattin, "Malazgirt Savaşı Hakkında", *Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan*, İstanbul 1971, s.13-26.
- Tanyu, Hikmet, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1973.
- Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- Urfalı Mareos, *Vekayi-Nâme(925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162)*, trc. H. D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Usta, Aydın, Aydın, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul 2008.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Avâsım", *DİA*, IV, s.11.
- Yinanç, Mükrimin H., *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I*, İstanbul 1944.
- , "Alp Arslan", *İA*, I, s. 384-386.
- ez-Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdullah, *el-İber fi Haberi men Ğaber*, II, tah. M.S. Zağlûn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985.

ORTAÇAĞ'DA HURDA DEMİR KULLANIMI¹ USAGE OF SCRAP IRON IN THE MIDDLE AGES

Alptekin YAVAŞ*

Öz

MÖ 1200-1000 yılları arasında Orta Doğu ve özellikle Anadolu'da araç-gereç ve silah üretiminde bronzdan demir malzemeye hızlı bir geçiş yaşanır. Giderek kullanımının tüm alanlara yayılması demir hammaddesini daha değerli hale getirirken, aynı zamanda demir hammaddesi kıtlığı sorununu da ortaya çıkarır. Atık demirlerin yeniden kullanımı bu sorunun çözümü için başvurulan bir uygulama olarak ortaya çıkar. Arkeolojik kazılar sırasında bu uygulamanın ilginç izlerine rastlayabiliyoruz. Farklı türde demir objeleri ikincil bir kullanım için depolama/saklama alışkanlığının Ortaçağ'da çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Anadolu'dan, Balkanlara tüm Ortaçağ boyunca, kale duvarları veya burçlar içinde bu saklama eyleminin izlerine kazılarda rastlanabilmektedir. Bu çalışmada, Ortaçağ'da kullanılmış objelerin neden depolandığı ve geri dönüşüm mantığıyla nasıl tekrar kullanıldığı incelenmiştir. Çalışmalar, demirin tekrar kullanmak için saklanmaktan başka doğrudan bir tür alış-veriş yapma aracı gibi kullanılan önemli bir emtia olduğunu ortaya koymaktadır. Konu öncelikle Ortaçağ'a ait resmi kayıtlar, Gotik katedrallerin demir hurda kayıtları yanı sıra Osmanlı dönemi sicil kayıtları ve inşa defterleri gibi tarihi kayıtlarla

¹ Bu çalışma "Samsat Temrenleri: Kronoloji, Tipoloji, Terminoloji ve Metalürjik Bir Değerlendirme" isimli ve 114K791 numaralı TÜBİTAK 1001 projesinin sonuçlarının bir bölümünden teşkil edilmiştir.

- Bu çalışmanın bir bölümü daha önce 22. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumunda (24-26 Ekim 2018 İstanbul) tebliğ olarak sunulmuş ama bildiri kitabında yer almamıştır.

* Doç. Dr., Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale/Türkiye, alptekinyavas@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3081-4462>.

kuramsal bir bakış açısıyla ele alınacaktır. Yanı sıra, demir objeler üzerinde gerçekleştirdiğimiz SEM, XRF gibi metalürjik analizlerin sonuçlarıyla Ortaçağ'da hurda kullanımına ilişkin kantitatif verilerle dayalı değerlendirmeler yapılacaktır.

•

Anahtar Kelimeler

Hurda, Demir, Selçuklu, Kubad Abad, Samsat

•

Abstract

Between 1200-1000 B.C., a rapid changeover experienced in the production of tools and weapons from bronze to iron material in the Middle East, especially in Anatolia. Increasingly widespread use of iron raw materials makes it more valuable, while at the same time revealing the problem of raw material shortages. Re-using of waste iron is a practical application for the solution of this problem. During archaeological excavations we find interesting traces of this practice. It is understood that the storage / preservation habits of different types of iron objects for secondary use was very common in the Middle Ages. The sign of the storage habits can be tracked from the excavations inside the castle walls or towers, so it can be said that this habit is very common during the entire Middle Ages from Anatolia to the Balkans. In this study, it is investigated why objects used in the Middle Ages are stored and how they are reused with the logic of recycling. Studies also show that iron is an important commodity that is used as a means of exchanging directly, apart from hiding it for reuse. Subject will be handled from a theoretical perspective with the help of historical records of the Middle Ages, such as the iron scrap records of the Gothic cathedrals besides enrollment and construction registers of the Ottoman period. In addition to the results of metallurgical analyzes such as SEM, XRF on iron objects, evaluations based on quantitative data on the use of scrap in the Middle Ages will be made.

•

Keywords

Scrap, Iron, Seljuk, Kubad Abad, Samsate

Adıyaman-Samsat Höyük kazılarında Ortaçağ'a ait bir kulenin güney duvarında teşkil edilmiş iki bölmede dönemin bugüne kadar bulunmuş en büyük savaş aletleri koleksiyonu; yanı sıra, Selçuklu seramikçiliğinin en seçkin örneklerinin yer aldığı bir grupla karşılaşıldı². 12-13.yy.a ait silah aletleri arasında en büyük grubu teşkil eden 12.200 adet temrenlerin (okucu) büyük bölümü üretim hatası veya kullanılamaz durumdaki örneklerden oluşmaktaydı³ (**Foto 1-4, Şekil 1**). Objelerin tamamı demirdendi ve aralarında içyapısında %97 oranında karbon bulunan demir külçeler bulunuyordu. Buluntuların arasında şaşırtıcı bir şekilde cüruf az; buna karşın kilolarla ifade edilebilecek miktarda her türlü demir objenin üretimine mahsus ingotlar (luppe) elde edildi. Az miktardaki kullanılmaya hazır örneğin yanı sıra esas yekûnu teşkil eden binlerce üretim hatası temren, burcun güney duvarının içinde, bu iş için teşkil edildiği anlaşılan özel bir niş içinde saklanmıştı. Yapılan analizlerde objelerin hiçbirinde kullanım izine rastlanmaması⁴ dikkati çekmektedir.

Bugünkü Suriye'nin Baniyas kentinin Akdeniz kıyılarında yer alan 12.yy.a ait Haçlı Kalesi **El Markab**'da buna benzer bir durum görüldü. Buradaki kazılar sırasında, kalenin Memlûkluların ele geçirmesi (1285) sonrası şapelin apsis nişinin ön yüzünün örülerek kapatıldığı, bu şekilde teşkil edilmiş arkasındaki dar merdiven boşluğuna üç yüzü temren olmak üzere kırık zırh parçaları, çiviler ve tanımlanamayan demir parçalardan oluşan büyük bir metal grubunun saklandığı/depolandığı görülmüştür⁵. Burada ele geçirilen metal objelerin tıpkı Samsat'takiler gibi çoğunluğu hurda veya kullanılamaz türdendi (**Foto 5-6; Şekil 2**).

Konya-Beyşehir Gölü'nün güneydoğu kıyısında yer alan 1220'li yılların sonuna doğru inşa edilmiş Selçuklu Saray Külliyesi **Kubad Abad**'ın 2005 yılı kazı çalışmaları sırasında bu çapta büyük bir metal hurda yığınıyla karşılaşıldı (**Foto 7-8; Şekil 3**). "Köşklü Hamam" olarak adlandırılan Selçuklu köşkünün

²N.Özgüç, *Samsat*, Ankara: T.T.K Yayınları. Ankara 2009.

³A.Yavaş, "Samsat Höyük Ortaçağ Temrenleri Konusunda İlk Tespitler", *Masrop Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi*, (10/15), s.35-53.

⁴Bu konudaki ayrıntılı bilgi A.Yavaş tarafından hazırlanan ve basım aşamasındaki "Ortaçağ Temrenleri: 'Anadolu Ortaçağı'nın 9-13. Yüzyıl Temren Teknolojisi Üzerine Kronolojik, Morfolojik, Terminolojik, Tipolojik ve Metalürjik Bir Değerlendirme" isimli kitapta yer almaktadır.

⁵B.Török, - P.Barkóczy, - Á.Kovács, - B.Major, - Z.Vágner, "Arrowheads and Chainmail Fragments from the Crusader Al-Marqab Citadel (Syria): First Archeometallurgical Approach", *Materials and Manufacturing Processes*, 2017, (32/7-8), s.1-10, (1-3).

kuzeyindeki özel hamamına geçit veren kapısının eşliğinde kilolarca ifade edilebilecek –çoğunluğu çivi, ama kullanılmaz/hurda durumda- farklı türde metal objeler ve cürüflardan oluşan büyük bir buluntu grubuyla karşılaşıldı⁶. İlginç olan durum, buluntuların ele geçirildiği kapıdan geçerek girilen sultânî halvetin kuzeydoğu köşesindeki kapının El Markab’daki gibi sonradan kapatılmış olmasıydı⁷.

Ortaçağ Selanik’i **Thessaloniki**’nin Erken Hıristiyan döneminden beri var olan silah *Fabricae*’sı Orta Bizans döneminde “*Zavareion*”a (cephanelik) dönüşmüştür. Eustathios, 11.yy.da aktif olan bu üretim merkezinden “...doğu tepemizin üstündeki *Zavareion*’umuz...” şeklinde bahseder⁸. Kolias, IV. Leon’dan alıntı yaparak Himerios seferi sırasında (911-912) Selanik’in *Fabricae Sagittariae Concordiensis*’inden Nikopolis ve Peloponesos’a 200.000 ok temin edildiğini aktarır⁹. Yine VI. Leon’un *Strategios*’unda Selanik’le ilgili 6000 ok ve 3000 mızraklık başka bir siparişten bahsedilir. Bizans’ın çeşitli bölgelerine sipariş temin ettiği anlaşılan Thessaloniki’deki kazılar, kentnin Akropolis’inde bir burcun içinde depolanmış vaziyette farklı türde silah teçhizatı bulunmuştur¹⁰ (**Foto 9-11**).

Bu tip bir üretim merkezi İngiltere Gloucestershire’deki 1256 tarihli **St. Briavel Kalesi**’dir (**Foto 12**). Ayrıca buradan İngiltere’nin diğer merkezlerine önemli sayıda temrenin üretilip gönderildiğine, hatta bunlar için ne ödendiğine dair günümüze ulaşabilmiş birinci el kayıtlar mevcuttur. Örneğin 13 Mart 1261’de III. Henry St. Briavel Kalesi’nden Marlebrough Kalesine çok sayıda silah ve onlara ait teçhizatın gönderilmesini emreder¹¹. Kuşkusuz bu, büyük bir üretim-dağıtım dolaşımını anlatıyor. Nitekim bunun maddi kanıtları da ele geçmiştir: St. Briavel Kalesi’nde gerçekleştirilen kazılarda 25.000 ‘quarrel’ tipi demir çarh ucu bulunmuştur¹².

⁶ R.Ariç, “Kubad Abad 2005 Yılı Çalışmaları”, 28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2, (Bildiriler 29 Mayıs- 2 Haziran 2006 Çanakkale), 2017, Ankara, s.295-304, (296.)

⁷ A.O.Uysal, “Kubad Abad Saray Külliyesinin Mimarisi”, *Beşehir Gölü Kıyısında Bir Selçuklu Sitesi*, Konya, s.111-156 (120), Şek.5, Res.10.

⁸ A.Antonaras,, Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki, Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence, Mainz, 2016, Byzanz Wischen Orient und Okzident, Band 2. s.49.

⁹ T.G.Kolias, *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur Byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur Lateinischen Eroberung*, (Byzantina Vindobonensia 17), Vienna, 1988, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s.226.

¹⁰ Antonaras, a.g.e., s.49-50, Fig.28.

¹¹ D.S.Bachrach, "Crossbows For The King: The Crossbow During The Reigns Of John And Henry III Of England" *Technology and Culture*, 2004, (45/1), s.102-119(117).

¹² N. J. G. Pounds, *The Medieval Castle in England and Wales: A Social And Political History*, 1990, Cambridge University Pres, s.109.

Peki, bu objeler neden saklanıyordu?

* * * * *

MÖ 3.bin yılla birlikte Anadolu'da görülmeye başlanan demir içerikli buluntuların esas attığı dönem Geç Tunç Çağı'dır (MÖ 1600-1200)¹³. Özellikle MÖ 1200 ile MÖ 1000 yıllarında Anadolu ve Orta Doğu'da, demir metalürjisindeki gelişmelere paralel olarak araç-gereç ve silah yapımında bronzdan demire hızlı bir geçiş yaşanır¹⁴. Hititler, göktaşındaki demire "*cennetten gelen kara demir*" diyerek diğer demirinden ayrı tutardı. Hitit demiri, altından daha değerliydi. Hititler, Suriye'ye demir satarken 1 kilo demir için, 40 kilo gümüş veya 400 kilo kalay alırdı. Hitit kralı III. Hattuşili MÖ 1250'de kendisinden demir talebinde bulunan Asur kralına "*...kaliteli demir Kizzuvatna'daki atölyede kalmadı... hazır olunca gönderirim*"¹⁵ derken gelişmiş ve yaygınlaşmış bir demir üretimini ve satışını ifade etmektedir. Bunun dışında daha erken tarihlerde Kalybes isimli kavmin bol demir içeren sert toprağı kazıp elde ettikleri demiri yiyecek maddeleri karşılığında takas ettiklerini biliyoruz¹⁶. Yakın Doğu'dan Mısır'a ve Balkanlara doğru hızla yayılan demir, MÖ 900 yıllarına doğru Avrupa'da, Hindistan'da ise MÖ 250'de görülmeye başlanır. Dünyanın değişik yörelerinde değişik zamanlarda yaşanan bu geçiş süreci "*Demir Çağı*" başlangıcının işareti olmuştur. Çin'de ise Zhou hanedanının sonunda (MÖ 550), gelişmiş ocak teknolojisiyle yeni demir üretim yöntemleri bulunmuş, dökme demir (veya pik demir) üretilebilmiştir¹⁷. Demirin tüm Asya'da bronzun yerini almaya başladığı andan itibaren bu çok değerli madenin ikinci kullanımına ilişkin uygulamaların da hızla yaygınlaştığını görüyoruz.

D.Sinor¹⁸ Hunlarda demirin stratejik bir malzeme olması sebebiyle düşman görülenlere satışının yasak olduğunu, bunun dışında gerektiğinde para yerine ödeme yapılabilen bir emtia aracı gibi kullanıldığını ifade eder. On yüzyıllık bir sıçramayla bu sefer 14.yy.da İtalya'da, papalığın 1363, 1381 tarihlerinde Rodos şövalyelerinin düşman Türklere demir satmalarını yasakladığını biliyoruz¹⁹.

¹³ Ü.Yalçın, "Early Iron Metallurgy in Anatolia", *Anatolian Studies*, 1999, (49), s.177-187(180).

¹⁴ Yalçın, a.g.m., s. 177.

¹⁵ A.Goetze, *Kizzuvatna And The Problem Of Hittite Geography*, New Haven, 1940, s.26.

¹⁶ A.Ünal – S.Girginer, *Kilikya-Çukurova*. İstanbul, 2007, s.59.

¹⁷ S.Tunçel, – N.Arı,– B.Yoleri,– M.Şahiner, *Dünya'da ve Türkiye'de Demir*, Ankara, 2017, MTA Gn. Md, Fizibilite Etütleri Dai. Bşk., s.1-2.

¹⁸ D.Sinor, "The Inner Asian Warriors", *Journal of the American Oriental Society*, (101), 1981, s.133-144, (140).

¹⁹ S.Çavuşdere, "Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar", *Tarih Okulu*, (IV), 2009, s.53-75, (127).

J.Allan, Ortaçağ İran'ı diye adlandırdığı Büyük Selçuklu coğrafyasında eski mutfak aletlerinin eritilmek veya hurda amaçlı bakırcılara gönderildiğini ifade eder²⁰. Raşüddün Tarihi'nde, Moğolların bir ambargo sebebiyle demir kıtlığı yaşandığı durumlarda, ticari mallar içinde gelmiş metal atıklarından temren üretilebildiğini, demir hammaddenin hiç bulunamadığı durumlarda ise atıl durumdaki kap-kaçakların kesildiği ve temrenlerin bunlardan üretildiğini öğreniyoruz²¹. Robin Fleming, Erken Ortaçağ İngiltere'sinde yeni kurulan Londra'nın ihtiyaçlarını karşılamak için Roma çağına ait atık kurşun borularının, mutfak eşyalarının hatta mezarların bile soyulduğunu, bunun kraliyet eliyle organize edildiğini, hatta bu soygun esnasında elde edilen materyallerin kayıtlarının bile mevcut olduğunu belirtir²². Örneğin 1283'de I.Edward'ın, Londra'ya bağlı bir köy Englefield'de eski ahşap ve metallerin aranarak bulunmasına ilişkin verdiği izne ilişkin bir kayıt günümüze ulaşmıştır²³. İngiltere'de 1550-1590 arasına ait demirci atölyelerine ait hammadde döküm kaydında demir malzemelerin önemli kısmının hurda demirler olduğunu tespit edebiliyoruz. Aynı şekilde 17.yy. sonu 18.yy. başına ait Cranbroke'lı John Coleman isimli bir demircinin dükkânında kullanılmamış demir hammadde kadar hurda malzemenin de önemli miktarlarda olduğu bugüne ulaşabilmiş listelerden anlaşılabilir²⁴. Yine İngiltere'de 4-5.yy. ait Woodeaton/Colchester'daki bir mezarda depolanmış vaziyette 179 metal örnek bulunmuş Roma dönemine ait metal bileziklerin Geç Roma dönemi boyunca daha küçük halkalara/yüzüklere dönüştürüldüğü ve bu şekilde yeniden kullanıldığı tespit edilmiştir²⁵.

Ortaçağ'da Katedrallerinde kullanılan demir malzemeler ve bunlara ödenen ücretlerin yer aldığı listelerin bazıları günümüze ulaşabilmiştir²⁶ (Foto 13). Fransa

²⁰ J.W.Allan, *Islamic Metalwork: The Nuhad Es-Said Collection*, London, 1982, Sotheby Parke Bernet Publications s.144.

²¹ J.M.Smith, "The Nomads Armament: Home-Made Weaponry", *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology: Papers Presented at The Central and Inner Asian Seminar*, (4), 2000, s.51-61.(54).

²² R.Fleming, "Recycling In Britain After The Fall Of Rome's Metal Economy", *Past and Present* (17), 2012, s. 3-45.

²³ E.A.Lewis, "The Development Of Industry And Commerce In Wales During The Middle Ages", *Transactions of the Royal Historical Society*, (17), 1903, s.121-173,(145).

²⁴ D.Woodward, "Swords into Ploughshares: Recycling in Pre-Industrial England", *The Economic History Review*, (38/2), 1985, s.175-191, (185).

²⁵ E.Swift, "Re-use and Recycling In The Late to Post-Roman Transition Period And Beyond: Rings Made From Romano-British Bracelets", *Britannia*,(43), 2012, s.167-215,(202-203).

²⁶ M.Héritier,- P.Dillmann,-P.Benoit, "Iron in the Building of Gothic Churches: Its Role, Origins and Production Using Evidence From Rouen and Troyes", *Historical Metallurgy* (44/1), 2010, s.21-35, Fig.1.

Troyes'deki St Jean–au–Marché kilisesinin 26 Mayıs 1549 tarihli hesap defterinde toplanan iki tondan fazla hurda demir kilisedeki toplam ihtiyacın 1/3'ünü karşılamıştır. Bunlar arasında kilisenin pencere çerçeveleri için farklı ölçülerde demirler alındığını; örneğin 1. 2. 3. parva forma tipte olanlar için 479.75 lb'lik yeni demir (Ferro Novo) için yaklaşık 27£; 504 lb'lik (yaklaşık 228,6 kg) hurda demir (Ferro Antico) için 17 pound ödendiğini belgelerden öğrenebiliyoruz²⁷ (Foto 14).

Osmanlı döneminde günümüze ulaşabilmiş bazı inşaat kayıtlarında da hurda demir kullanımına ilişkin kayıtlara rastlıyoruz. Bunlar tıpkı Ortaçağ katedrallerindeki gibi hurda ve yeni demir şeklinde ayrı ayrı kayıt altına alınmıştır. Örneğin Süleymaniye Cami inşa defterlerinde (1550-1557) caminin avlusu ve medresesinde kullanılacak hurda çiviler *mismâr-ı şumâr-ı hurde* ve onların miktarı *mismâr-ı şağış-ı hurde* ile yeniden hurda demirden tamir edilmiş çiviler ve mertekler anlamında *meremet-i mîsmarhâ-i köhne*, *mîsmar-mertek-i hurde* ve tamir edilmiş mertek çivisi veya ham bıçkı anlamında *meremet-i bıçkı-i âhen* tabirleriyle karşılaşmaktayız. Bunların karşısında miktarlarını da bulabilmekteyiz. Örneğin *âhen-i ham* (ham demir) 99 kantar²⁸ kullanılırken, *mismâr-ı şumar-ı hurde* (hurde çivi sayısı) olarak 56.000 kaydı²⁹ yer almaktadır. Aynı defterlerinde 302 nolu kaydında *mîsmar-ı mertek büzürg* (büyük mertek çivisi) ifadesinin karşısında 87 kantar yazılı iken, *mîsmar-ı mertek-i hurde* (hurda mertek çivisi) 43 kantar³⁰, *meremmet-i mîsmarhâ-i köhne* (tamir edilmiş hurda çivi) ibaresinin karşısında ise 228 adet³¹ miktarları yazılıdır. Kayıtlardan, bu hurda veya hurdaların düzeltilip tekrar kullanılması işleminin sadece çivilere özgü olmadığı bıçkı, mertek gibi diğer metal inşaat objelerinin de hurda kullanımının var olduğunu anlıyoruz. Bir başka Osmanlı dönemi kaydı hurda demirin ne denli önemsenen bir ekonomik emtia olduğunu ortaya koymaktadır. 5 no.lu Mühime defterindeki 26 Ocak 1566 tarihli Ege Denizindeki adalardan Ağrıboz'un kadısına yazılan 666 nolu fermanda Kızılcahisar yakınlarında karaya oturan bir kadirganın “işe yarayacak demir vs. eşyasının” acilen muhafaza altına alınıp defterlere kaydedilmesi ve çalınmasına izin verilmeden Kaptan-ı Derya'ya teslimi emredilmektedir³². Hiç kuşkusuz buradaki “işe yarama” tabiri doğrudan ikinci kullanımları kastetmektedir.

²⁷ Héritier vd., a.g.m., s.28, Table 7.

²⁸ Ö.L.Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaretî İnşaatı (1550–1557)*, 2, Ankara, 1979, Türk Tarih Kurumu, s.128.

²⁹ Barkan, a.g.e., s.129.

³⁰ Barkan, a.g.e., s.139.

³¹ Barkan, a.g.e., s.146.

³² B.D.A.G.M, 1994, 145.

Ortaçağ'da çok yoğun olarak kullanıldığı anlaşılan hurdanın resmi kayıtlarının da çok özenli tutulduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu arkeolojik niteliğe dönüşmüş demir objelerin bir takım metalürjik analizler aracılığıyla içyapı özelliklerine bakarak daha önce kullanılmış bir "hurda"dan üretildiğine ilişkin çalışmalar çok daha yenidir. Bu konuda iki öncü çalışma Dillmann-L'Héritier'a aittir. Onların 1430-1433 tarihli Ortaçağ Katedrali **Rouen**'da (Foto 15) yer alan 74 demir obje üzerinde gerçekleştirdikleri metalürjik analizler bu objelerin 1/3'ünün hurda demirden üretildiğini ortaya koymuştur³³. Arkeolojik verilerin içyapı özelliklerine bakarak ikincil kullanıma ait olup olmadığına ilişkin çalışmalar ise çok daha yenidir. Norveç'in Ortaçağ kasabalarından 12.yy. tarihli **Bergen**'deki bir binanın kazısı sırasında yangın katı tespit edilmiş; bu kattan ele geçirilen metal objeler (Foto 18) üzerinde yapılan metalürjik analizler, söz konusu demir objelerin % 53'ünün aynı yerdeki bir başka inşaatta daha önce kullanılmış metallere ürettiğini, yani aynı yerdeki hurda demirlerden faydalandığını ortaya koymuştur³⁴. Suriye-Baniyas şehri yakınlarındaki Ortaçağ kalesi **El-Markab**'da bulunmuş temrenler üzerine yapılan metalürjik analizler (Foto 5-6) kullanılan hammaddenin yumuşak demirden olduğunu; bazılarının düşük bazılarının yüksek karbon içerikli olduğu ve karbürleme denilen teknikle sertleştirildiğini ortaya koymuştur. Bazılarının üretiminin yarım ve fragman halinde olduğu görülen bu örneklerin iç yapısına ait veriler bazılarının yeniden işlenmiş malzemelerden üretildiğini göstermiştir³⁵. 12-14.yy. arasında Haçlı hâkimiyetini yaşayan Hatay-Dörtyol'daki **Kinet Höyük**'ün Ortaçağ tabakalarında bulunmuş bir bıçak üzerinde yapılmış SEM analizleri (Foto 16) objenin içyapısında eklenen kısmın ortaya gelecek şekilde ayarlanmasıyla teşkil edilmiş biçimde iki farklı demirden oluştuğu anlaşılmıştır³⁶.

Selçuklu Anadolu'suna ilişkin bu türlü bir çalışma daha önce gerçekleştirilmemiştir. Yukarıda depolanmış vaziyette bulunduğu bahsettiğimiz Adıyaman-**Samsat Höyük**'teki silah aletleri üzerine uyguladığımız analizler bu konuda ilk verileri teşkil etmektedir. Yaklaşık 50 ok ucu (temren)

³³ Heritier, a.g.m., s.28.

³⁴ G.Hansen, "After the Town Burned! Use and Reuse of Iron and Building Timber in a Medieval Town", *Nordic Middle Ages-Artifacts, Landscapes and Society, Essays in Honour of Ongvild Øye on her 70th Birthday* (Ed.: I.Baug-J.Larsen-S.S.Mygland), Bergen:UBAS – University of Bergen Archaeological Series 8, 2015, s.169.

³⁵ Török vd., a.g.m., s.2-4, Fig.4-9.

³⁶ Ü.Güder, *Anadolu'da Ortaçağ Demir Metalürjisi: Kubad Abad, Samsat, Kinet Höyük, Hisn Al-Tinat ve Yumuktepe Kazı Buluntuları*, ÇOMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Çanakkale. 2015, s.134.

üzerinde yaptığımız analizler arasında bazı örneklerde katışkı oranı düşük, cüruf kalıntıları açısından zengin, heterojen özellikli, zaman zaman hurda içerikli malzemelerin kullanıldığı bir iç yapı görülmüştür. Bunlardan SA127 kodlu murabba (dörtgen) (**Foto 17**) tipteki örneğin karbonsuz ferrit ağırlıklı karbon oranı 0,1 civarında iğnemsiz ferrit ve perlitik alanlar bulunan bir iğne kısmıyla tamamen ferritik yapıda çeşitli birleştirme bölgeleri olan ve oldukça kirli (korozyon ve cüruf kalıntısından kaynaklanmış olması yüksek ihtimal) bir içyapıya sahip ağız kısmından oluştuğu görülmüştür. Özellikle esas delici kısım olan ağız kısmında görülen değişik malzemelerin dövülerek kaynatılması sonucu oluşan kıvrılma ve birleşme SEM görüntülerinden rahatlıkla görülebilmektedir. Burada incelenen örneklerin büyük kısmının heterojen içyapılarına sahip olması kullanılan demir külçelerin kalitesiz olduğu bu durumun da kabuk sertleştirme (karbürleme) yöntemiyle giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Samsat'taki temrenlerin tamamına yakını aynı tiptedir. Analizler sonucunda objelerin hiçbirinde kullanım izine rastlanmaması temrenlerin üretim hatası örnekler olduğunu göstermektedir. Bu objelerin çok özenle saklanması hurda olarak değerlendirilme isteğini açıkça ortaya koymaktadır.

Ancak çok çeşitli tipin bulunduğu **Kubad Abad Sarayı**'ndaki temrenlerin içyapı hususiyetlerinin farklı olduğu görülür. Konya-Beyşehir gölü kıyısında yer alan günümüze en sağlam durumda ulaşabilmiş saray olan Kubad Abad'da ele geçmiş metal objelerden otuz ikisi üzerinde gerçekleştirdiğimiz metalürjik analizler objelerin yerel bir üretimin ürünü olduğunu, **Samsat**'taki örneklerle benzeyen murabba temrenlerinde kirli dolayısıyla kaliteli olmayan demirden üretildiği anlaşılmıştır. Burada da kabuk sertleştirme yönteminin kullanıldığı görülmüştür. Bunun dışındaki yassı (yassı kesitli) temrenlerin ise katmanlı çelik olarak bilinen karbonlu ve karbonsuz demir çubukların dövülerek kaynatılması ve katlanması tekniği kullanılmıştır. Çoğunlukla bıçak ya da kılıçlarda kullanılan katmanlı çelik uygulaması, zahmetli ve ustalık gerektiren bir tekniktir. Böylelikle yassı kesitli temrenlerin ortalama sertliğini arttıran bir etki oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu tip aletlerin üretiminde kullanılan demirin nispeten daha kaliteli olduğu anlaşılmaktadır. Kubad Abad gibi yassı temrenlerde daha temiz hammaddenin kullanıldığı görülen Isparta-Eğirdir'deki 1238 tarihli **Sultan II. Keyhüsrev Kervansaray**'ında, sayıca az ama daha kaliteli bir üretim olduğu anlaşılmıştır³⁷. Mersin-Yumuktepe Höyük'te 13.yy. tabakasında elde edilmiş

³⁷ Samsat Höyük, Kubad Abad Sarayı, Eğirdir Kervansaray'ına ait objelerin analizleri A.Yavaş tarafından hazırlanan ve basım aşamasındaki "Ortaçağ Temrenleri: 'Anadolu Ortaçağı'nın 9-13.

dörtgen kesitli bir temrende görülen çok iri ferrit tanelerinin fosfor içerikli olduğu tespit edilmiştir³⁸.

İçeriği daha saf veya daha katışıklı külçelerden üretilmiş demir objeler arasında çok da net olmayan ama göz ardı edilemeyecek biçimde bir tür farklılığından da bahsetmek gerekir. Kazı malzemeleri üzerine yapılan metalürjik analizler kılıç, bıçak gibi objelerde daha homojen, saf yakın bir hammadde kullanıldığı halde temren çivi gibi deyim yerindeyse 'hercai' kullanımlara mahsus objelerde daha heterojen ve katışıklı malzemenin tercih edildiği tespit edilmektedir. Bunun en net örneğini Kubad Abad Sarayı'nda görüyoruz. Burada bıçaklarda daha saf malzemenin temren ve çivilerde ise heterojen ve katışıklı malzemenin üretimde tercih edildiği görülmüştür.

Ortaçağ'da demir üretimi için en az birincil kadar -bazen onu da aşan ölçülerde- bir hurda kullanımının varlığını ortaya koymaktadır. Ortaçağ'ın erken evrelerinden başlamak üzere en değerli maden hüviyetini kazanan demir, sadece savaş aletleri değil gündelik kullanıma mahsus birçok objenin üretiminde de birinci öncelik kazanmıştır. Hammaddenin bu önemi arttıkça eksikliği durumunda soruna farklı çözüm yollarının arandığı, bunun için de hurda demirlerin yeniden kullanımının sık başvurulan bir işlem olduğu anlaşılmaktadır. Erken tarihlerden itibaren önce Asya'dan başlayarak hurda demirin üretimlerde sıklıkla kullanılması onu diğerlerinden daha değerli bir metal olmasını sağlamış, nihayet Ortaçağ'da değiş-tokuş için veya ödeme için kullanılabilen bir emtiaya dönüştürmüştür. Burada konu ettiğimiz **Samsat, El-Markab** ve **Kubad Abad** gibi ören yerlerine ait objelerin son derece özenle saklanmasını veya depolanması işi demirin kazandığı bu öneme paralel gerçekleştirilmiş bir uygulamadır. Bu atık demirler, ya yeniden üretim yapmak veya gerektiğinde para karşılığında kullanabilmek maksadıyla saklanıyor veya depolanıyordu. Samsat ve Kubad Abad buluntuları arasında ele geçirilen çok sayıda ara ürün demir külçeler, sadece hurda demirin değil bu külçelerin de üretim yapmak veya emtia aracı olarak kullanmak maksadıyla saklandığını/depolandığını ortaya koymaktadır.

Anadolu Selçuklu tarihçisi İbn Bibi'de geçen bir hikâye tam da bu saklama/depolama eylemine denk düşmektedir. Kardeşiyle taht mücadelesi sırasında Antalya'ya kaçan II. İzzeddin Keykavus burada parasal sıkıntıya düşmüş, sarayın etrafında dolaşırken kare şeklinde bir yarığın gözüne çarpması

Yüzyıl Temren Teknolojisi Üzerine Kronolojik, Morfolojik, Terminolojik, Tipolojik ve Metalürjik Bir Değerlendirme" isimli yayından elde edilmiştir.

³⁸ Güder, a.g.t., s. 124.

üzerine "...bana öyle geliyor ki eğer bu yarık açılırsa orada atalarımın evlatlarının zor durumda kaldıkları zaman kullanmaları için koyduğu bol miktarda mal var." diyerek burayı açtırır. Burada dirhemler, dinarlar, tomarlar halinde kâğıtlar, değerli ahşaplar bulurlar³⁹. Bu hikâye Samsat, El Markab kazılarında karşılaşılan duvar içinde değerli objeleri saklama faaliyetine çok yakın bir anlatımdır. İbn Bibi'nin değerli olarak zikrettiği malzemeler arasında, darlığa düşmüş II. İzzeddin Keykavus'un para yerine kullanabileceği hurda malzemelerin de bulunabileceğini tahmin etmek çok da zor olmayacaktır.

³⁹ İbn, Bibi, *El-Evâmirü'l-'Alâ'ıye fi'l-Umûri'l-'Alâ'ıye*, I-II, (Mürsel Öztürk Çev.), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, C.II, s. 149.

KAYNAKÇA

- Allan, J. W., *Islamic Metalwork: The Nuhad Es-Said Collection*, London, Sotheby Parke Bernet Publications, 1982.
- Antonaras A., *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki, Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence*, Mainz, Byzanz Wischen Orient und Okzident, Band 2, 2016.
- Arık, R., "Kubad Abad 2005 Yılı Çalışmaları", 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, (Bildiriler 29 Mayıs- 2 Haziran 2006) Çanakkale 2007, s.295-304.
- Bachrach, D. S., "Crossbows For The King: The Crossbow During The Reigns Of John And Henry III Of England" *Technology and Culture*, (45/1), 2004, s.102-119.
- Barkan, Ö.L., *Süleymaniye Cami ve İmaretini İnşaatı (1550-1557)*, 2, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1979.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın (1994), *Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: II. 21/5 Numaralı Mühime Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks*, Ankara.
- Çavuşdere, S. (2009). "Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar", *Tarih Okulu*, (IV), s.53-75
- Fleming, R., "Recycling In Britain After The Fall Of Rome's Metal Economy", *Past and Present* (17), 2012, s.3-45.
- Goetze, A., *Kizzuvatna And The Problem Of Hittite Geography*, New Haven, 1940.
- Güder, Ü., *Anadolu'da Ortaçağ Demir Metalürjisi: Kubad Abad, Samsat, Kinet Höyük, Hisn Altinat ve Yumuktepe Kazı Buluntuları*, ÇOMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Çanakkale 2015.
- Hansen, G., "After the Town Burned! Use and Reuse of Iron and Building Timber in a Medieval Town", *Nordic Middle Ages-Artefacts, Landscapes and Society, Essays in Honour of Ongvild Øye on her 70th Birthday* (Ed.: I.Baug-J.Larsen-S.S.Mygland), Bergen:UBAS – University of Bergen Archaeological Series 8, 2015.
- Héritier, M.-Dillmann, P.-Benoit, P., "Iron in the Building of Gothic Churches: Its Role, Origins and Production Using Evidence From Rouen and Troyes", *Historical Metallurgy* (44/1), 2010, s.21-35.
- İbn Bîbî., *El-Evâmirü'l-'Alâ'îye fi'l-Umûri'l-'Alâ'îye*, I-II, (Mürsel Öztürk Çev.), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Kolias, T. G., *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur Byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur Lateinischen Eroberung*, (Byzantina Vindobonensia 17), Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988.
- Héritier M. - Dillmann P. - Benoit P., "Utilisation Des Alliages Ferreux Dans La Construction Monumentale Du Moyen Age. État Des Lieux De L'avancée Des Études Métallographiques Et Archéométriques", *La Revue d'Archéométrie* (29), 2005^a s.117- 127.
- Héritier M. - Dillmann P. - Benoit P., "Premiers Résultats Métallographiques Sur Les Fers De Construction De La Cathédrale Notre-Dame De Rouen", (in Hervieu J-P, Désiré dit Gosset G and Barré E. Eds), *Les Arts Du Feu En Normandie, Actes Du 3ge Congrès*

- Organisé Par La Fédération Des Sociétés Historiques Et Archéologiques De Normandie (Eu, 21-24 Octobre 2004), Caen, 2005^b, s.287- 314.
- Lewis, E.A., "The Development Of Industry And Commerce In Wales During The Middle Ages", *Transactions of the Royal Historical Society*, (17), 1903, s.121-173.
- Özgüç, N., *Samsat*, Ankara, T.T.K Yayınları, 2009.
- Pounds, N. J. G., *The Medieval Castle in England and Wales: A Social And Political History*, Cambridge University Pres, 1990.
- Sinor, D., "The Inner Asian Warriors", *Journal of the American Oriental Society*, (101), 1981, s.133-144.
- Smith, J. M., "The Nomads Armament: Home-Made Weaponry", *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology: Papers Presented at The Central and Inner Asian Seminar*, (4), 2000, s.51-61.
- Swift, E., "Re-use and Recycling İn The Late to Post-Roman Transition Period And Beyond: Rings Made From Romano-British Bracelets", *Britannia*,(43), 2012, s.167-215.
- Török, B.- Barkóczy, P.- Kovács, Á.- Major, B.- Vágner, Z., "Arrowheads and Chainmail Fragments from the Crusader Al-Marqab Citadel (Syria): First Archeometallurgical Approach", *Materials and Manufacturing Processes*, (32/7-8), 2017, s.1-10.
- Tunçel, S. – Arı, N. – Yoleri, B. – Şahiner, M., *Dünya'da ve Türkiye'de Demir*, Ankara: MTA Gn. Md, Fizibilite Etütleri Dai. Bşk, 2017.
- Uysal, A.O., "Kubad Abad Saray Külliyesinin Mimarisi", *Beyşehir Gölü Kıyısında Bir Selçuklu Sitesi*, Konya Büyükşehir Bel.Yay., 2019, s.111-156.
- Ünal, A ve Girginer, S., *Kilikya-Çukurova*. İstanbul, 2007.
- Woodward, D., "Swords into Ploughshares: Recycling in Pre-Industrial England", *The Economic History Review*, (38/2), 1985, s.175-191.
- Yalçın, Ü., "Early Iron Metallurgy in Anatolia", *Anatolian Studies*, (49), 1999, s.177-187.
- Yavaş, A., "Samsat Höyük Ortaçağ Temrenleri Konusunda İlk Tespitler", *Masrop Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi*, (10/15), 2017, s.35-53.

FOTOĞRAF VE ŞEKİLLER

Foto 1 Samsat Höyük (http://www.gezi-yorum.net/wp-content/uploads/2012/09/samsat.kale_.+1.jpg: (Erişim Tarihi 30.4.2019)

Foto 2- Samsat-Kule (Özgüç, Foto 62)

Foto 3- Kule içindeki bölmeler (Özgüç, Foto 65)

Foto 4- Samsat Höyükte Bulunmuş Demir Luppeleri.

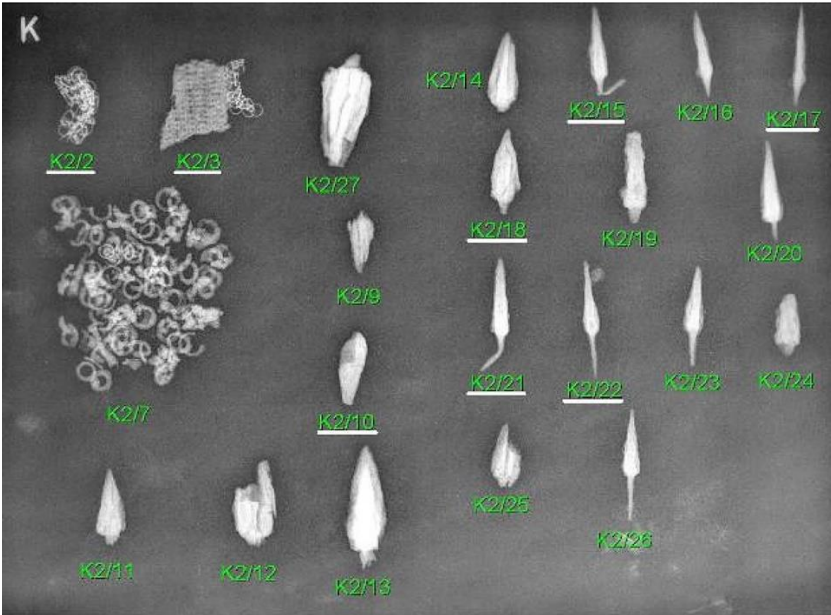

Foto 5- El Markab Kalesinde Bulunan metal objeler (Török vd., Fig.3)

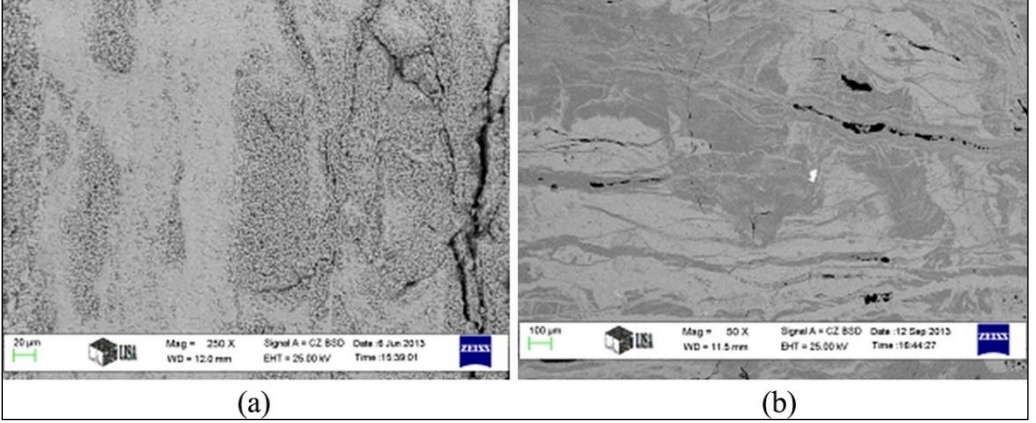

Foto 6- El Markab Kalesinde bir temrenin SEM görüntüsü (Török vd., Fig.6)

Foto 7- Kubad-Abad Sarayı (Kubad Abad Kazı Arşivi)

Foto 7- Kubad-Abad Sarayı (Kubad Abad Kazı Arşivi)

Foto 8- Kubad-Abad Sarayı Köşklü Hamam (Kubad Abad Kazı Arşivi)

Foto 9- Selanik Nauarinou Meydanı, Galerius' Sarayı, İşlikler (Antonoras, Fig.202)

Foto 10- Selanik Nauarinou meydanı, Galerius' Sarayı, ışıklar (Antonoras, Fig.207-208)

Foto 11- Selanik kazılarında bulunmuş temrenler (Antonoras, Fig.28)

Foto 12- St. Briavel Kalesi (<https://www.hihostels.com/hostels/yha-st-briavels>: Erişim Tarihi 30.4.2019)

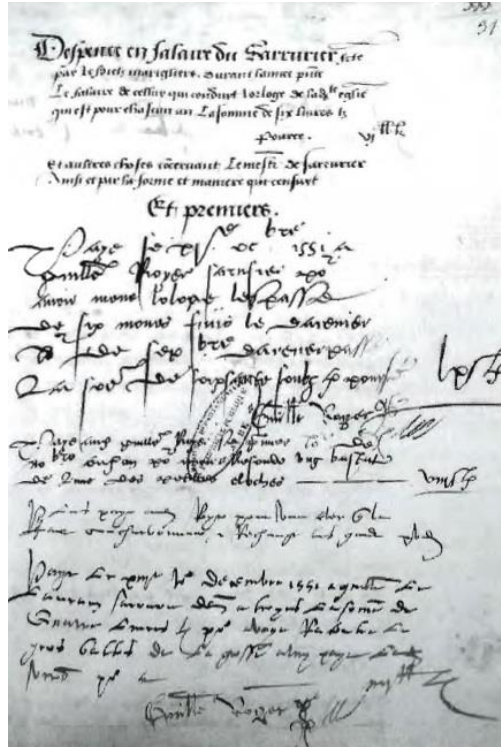

Foto 13- Fransa StJean-au-Marché kilisesine ait demir malzeme kayıtları (Héritier, s.22, Fig.1)

Table 7: Proportion of iron expenses for the glazing of Rouen cathedral upper choir windows (forma). (Data from Arch. dép. Seine Maritime, G 2487, G 2489 to G 2491) (ob = half of 1d).

	Price of glass	Weight of Ferro novo	Price of iron (13d / lb)	% Iron	Weight of recycled Ferro antico	Price of iron after recycling at 5 or 6d / lb	% Iron
1 ^a , 2 ^a , 3 ^a parva forma	£199 10s	479.75lb	£26 11s 9d	11.8 %	504lb	£17 1s 6d	7.9 %
4 ^a parva forma	£40 10s 11d	225lb	£12 7s 9d	23.4 %	164lb	£8 5s 9d	17.0 %
5 ^a parva forma	£40 10s 11d	228lb	£12 11s	23.6 %	162lb	£8 10s	17.3 %
1 ^a magna forma	£61 14s 10d ob	379.5lb	£20 12s ob	25.0 %	337lb	£12 3s 7d ob	16.5 %
2 ^a magna forma	£61 14s 10d ob	378.5lb	£20 11s ob	25.0 %	332lb	£12 5s ob	16.6 %
3 ^a magna forma	£61 10d	379.5lb	£20 17s 1d ob	25.5 %	337lb	£14 2s 2d	18.8 %
4 ^a magna forma	£61 10d (+ £10)	383lb	£21 11d	22.9 %	334lb	£13 14s 8d ob	16.2 %
5 ^a magna forma	£61 10d (+ £7)	385.5lb	£21 3s 7d ob	23.7 %	335lb	£14 4s ob	17.3 %
6 ^a magna forma	£61 10d (+ £7)	385lb	£21 3s 1d	23.7 %	333lb	£14 5s 4d	17.3 %
7 ^a magna forma	£67 10d	411.5lb	£22 11s 9d ob	25.2 %	336lb	£15 11s 9d ob	18.9 %
8 ^a magna forma	£67 10d	386lb	£20 18s 2d	23.8 %	331lb	£16 18s 7d	20.2 %
9 ^a magna forma	£67 10d	406lb	£22 5s 10d	24.9 %	324lb	£15 10s 10d	18.8 %
10 ^a magna forma	£67 10d (+ £2)	406lb	£22 5s 10d	24.4 %	324lb	£15 10s 10d	20.8 %
1 ^a fourme de la nef	£32 16s 8d	221lb	£12 10s 6d	27.6 %	220lb	£7 18s 8d	19.5 %
Total	£932 8s 2d	4833.25lb	£264 19s 11d ob	22.1 %	4153lb	£178 4s 2d ob	16 %

Foto 14- Fransa Rouen Katedrali ait demir malzeme kayıtları (Héritier, s.28, Table.7)

Foto 15- Rouen Katedrali

(https://en.wikipedia.org/wiki/Rouen_Cathedral#/media/File:Rouen_Cathedral_as_seen_from_Gros_Horloge_140215_4.jpg; Erişim Tarihi: 30.4.2019)

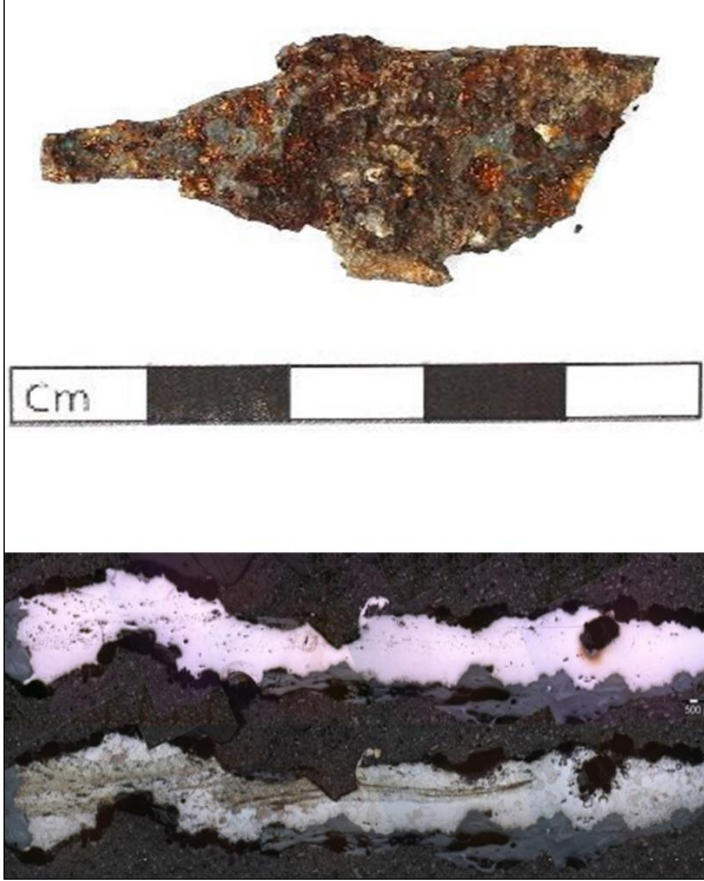

Foto 16- Kinet Höyükte bulunmuş KH-06 numaralı temren ve dağlanma öncesi-sonrası içyapı görüntüsü (Güder, s.134.)

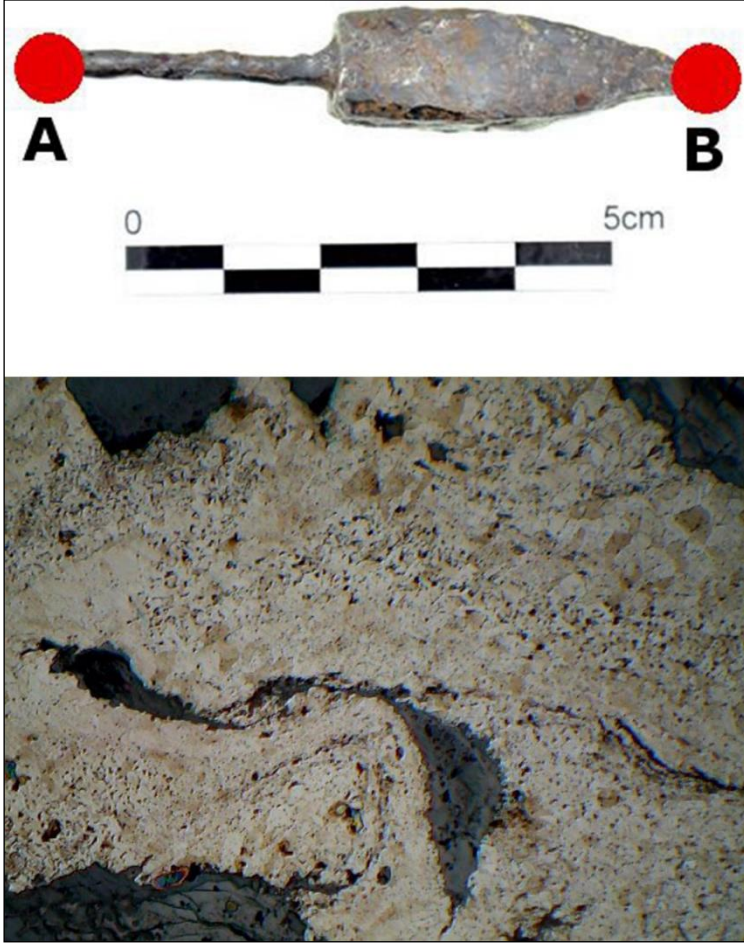

Foto 17- Samsat Höyükte bulunmuş SA127 nolu temren ve iki farklı demir katmanının varlığına işaret eden kıvrılma ve birleşme hatlarını gösteren görüntüsü

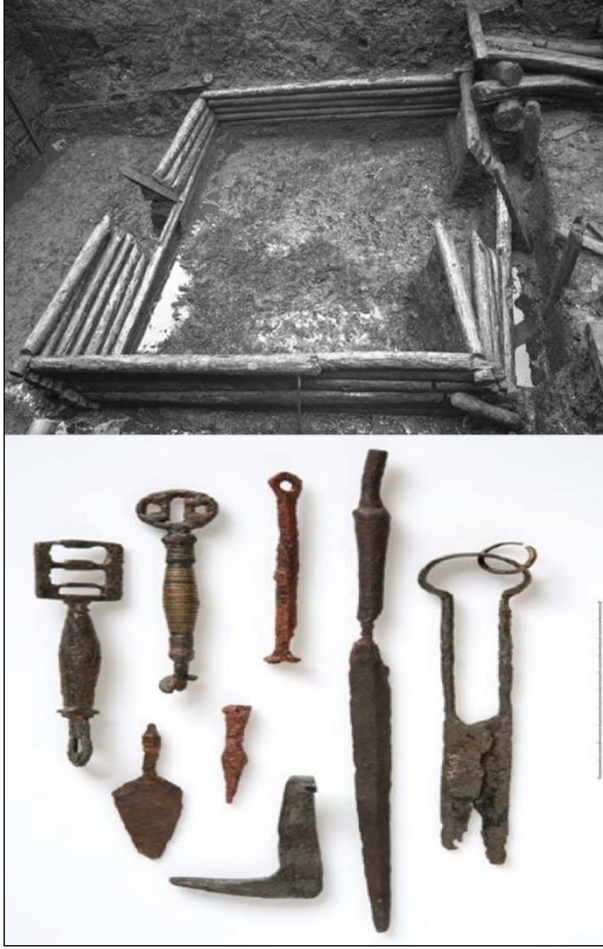
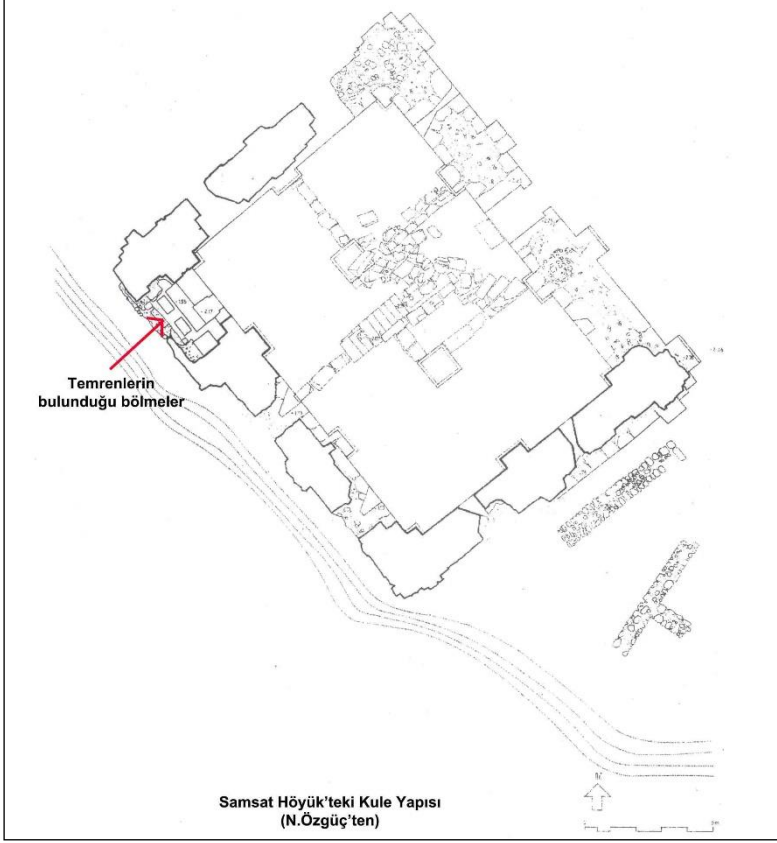
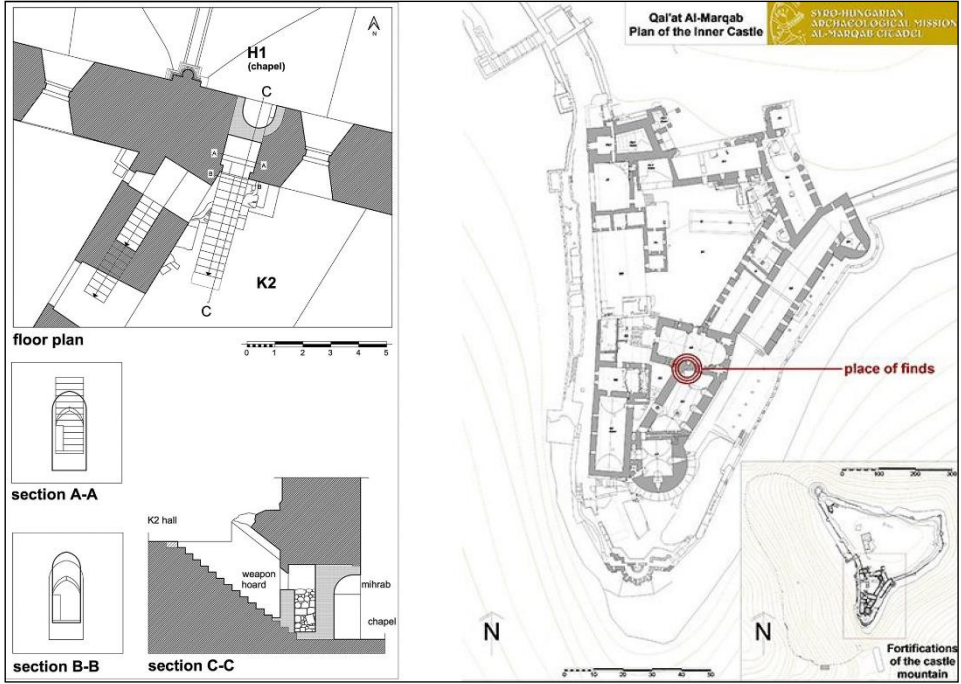

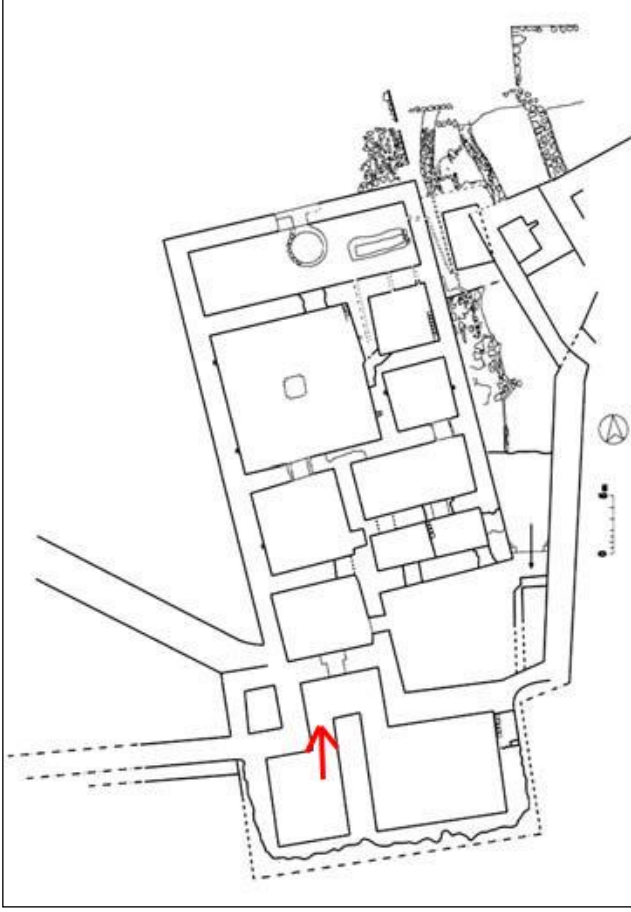
Foto 18- Ortaçağ kasabası Bergen (Norveç)'de bulunan mezar ve burada yeniden kullanılmış demirlerden imal edildiği anlaşılan objeler (Hansen, Fig.6, 8)

Şekil 1- Samsat Höyük'teki kule yapısının planı (Özgüç, Plan 5'den işlenerek)

Şekil 2- Suriye El Marqab Kalesi demir objelerin bulunduğu yer (Török, Fig.1-2)

Şekil 3- Kubad Abad Sarayı Köşklü Hamamın planı ve metal buluntuların bulunduğu yer (Arık, s.300, Çizim 1'den işlenerek)

TARİHİ KAYNAKLAR VE KAZILAR IŞIĞINDA BİR SELÇUKLU SARAYI: KEYKUBADIYE*

A SELJUK PALACE IN THE LIGHT OF HISTORICAL RESOURCES AND EXCAVATIONS: KEYKUBADIYE

Ali BAŞ**

Öz

Anadolu Selçuklu döneminin en önemli saraylarından birisi olan Keykubadiye Sarayı, Kayseri’de Keykubad (Şeker) Gölünün doğusunda, Kayseri Şeker Fabrikası arazisi içerisinde yer almaktadır. İnşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte dönemin kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla 1220’li yılların ortalarında I. Alaeddin Keykubad tarafından yaptırılmıştır. Kubadiye olarak da anılan saray, İbn Bibi’nin metinlerinde “...Tanrı cenneti dünyada göstermek için yaratmıştı” şeklinde geçen cümlelerin devamında övgü dolu sözlerle ele alınmıştır. Bahsi geçen övgü dolu sözlerle rağmen ne yazık ki sarayın ömrü çok uzun olmamıştır. Keykubad sonrasında, oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında da bir süre kullanılan saray, 1243 Köseadağ Savaşından sonra Moğolların Kayseri’yi istilası sırasında yakılıp, yıkılmıştır. Aksaraylı Kerimüddin Mahmud 1265 yılında Keykubadiye’nin artık kullanılmayacak durumda olduğunu belirtmiştir. Bu süreçten sonra tarihi kaynaklarda bir daha sarayın adına rastlanılmamaktadır.

Saraydan günümüze, büyük ölçüde tahribata uğramış olan iki yapı kalıntısı ulaşabilmiştir. Bunlardan birisi Dört Kemerli Yapı (Küçük Köşk), diğeri de Tonozlu Yapı’dır (Büyük Köşk).

Keykubadiye Sarayı Zeki Oral tarafından 1953 yılında keşfedilerek ilim alemine tanıtılmıştır. 1964 yılında Prof. Dr. Oktay Aslanapa kısa süreli kazı çalışmasında, günümüzde mevcut olan

* Bu çalışma, 4-6 Nisan 2019 tarihleri arasında Konya’da düzenlenen Uluslararası Selçuklu Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulmuş, ancak tam metni yayımlanmamıştır.

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Konya/Türkiye, abas@selcuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4314-0498>.

kalıntıların etrafını açmaya çalışmış, ayrıca kuzey yönde gölün kenarında, üç tonozlu yapı diye isimlendirdiği ve günümüzde mevcut olmayan yapıda da çalışmalar yürütmüştür. Burada ortaya çıkan veriler çerçevesinde yapıyı küçük bir köşk şeklinde adlandırmış, onun önünde bulunan yedi dilimli bir taşın balkon veya iskele ile ilişkili olabileceğini belirtmiştir. 1980 yılında ise Prof.Dr.Oluş Arık ve Prof.Dr.Rüçhan Arık tarafından yine kısa süreli çalışma yapılmış, o çalışma da bazı sebeplerle devam ettirilememiştir.

2014 yılında Prof. Dr. Ali Baş'ın bilimsel danışmanlığında Dört Kemerli Yapı ve Tonozlu Yapı olarak isimlendirilen kalıntılarda 07.04.2014 -17.04.2014 tarihleri arasında sondaj ve temizlik çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma sırasında, önemli kültür varlıkları ortaya çıkarılmıştır. Bundan hareketle, 2014 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığına müracaatta bulunulmuş, 2015 yılında Bakanlar Kurulu onayı ile Prof. Dr. Ali Baş başkanlığında kazı çalışmalarına başlanmış olup, 2018 yılında kazının dördüncü sezonu gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada Keykubadiye Sarayı, Selçuklu dönemi kaynaklarından başlanarak, sonrasında sarayın bulunuşu ve özellikle yapılan kazı çalışmaları ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler

Keykubadiye, Saray, Anadolu Selçuklu, Kayseri, Alaeddin Keykubad

Abstract

Keykubadiye Palace, one of the most important palaces of the Anatolian Seljuk period, is located in the east side of Keykubad (Şeker) Lake in Kayseri, in the territory of Kayseri Sugar Factory. Although the exact date of its construction is not known, it is understood from the sources of that period that it was built in the mid-1220s by Alaeddin Keykubad the first. The palace which is also stated as "Keykubadiye" was dealt with the continuation of the sentence, taking place in the text of İbn Bibi, "... God created heaven to show it in the world" full of praises. Unfortunately, despite these praises, the life of the palace wasn't too long. After Keykubad, in the period of his son Gıyaseddin Keyhüsrev the second, the palace was used for a while, after the battle of Köseadağ in 1243, during the invasion of Kayseri by the Mongols, it was burned and broken down. Kerimüddin Mahmud from Aksaray stated that Keykubadiye was no longer in use in 1265. After this process, the name of the palace is no longer encountered in historical sources.

From the palace, the ruins of two greatly damaged buildings have reached to the present. One of them is the Four Arched Building (the Little Pavilion) and the other is the Vaulted Structure (the Big Pavilion).

Keykubadiye Palace was discovered by Zeki Oral in 1953 and introduced to the realm of science. Prof. Dr. Oktay Aslanapa, in his short-term excavation in 1964, tried to uncover the surrounding area of the ruins existing today and he also carried out studies in the construction which he named as three vaulted structure and isn't available today at the edge of the lake in the

north. In the framework of the data emerged here, he named the structure as the Little Pavilion and he stated that the seven sliced stone in front of it could be associated with a balcony or pier. In 1980, also a short- term excavation was realized by Prof. Dr. Oluş Arık and Prof. Dr. Rüşhan Arık, this study also could not be continued for some reasons.

In 2014, drilling and cleaning works were carried out between 07.04.2014 and 17.04.2014 in the ruins called Four Arched Building and Vaulted Structure under the scientific consultancy of Prof. Dr. Ali Baş. During this study, important cultural assets were unearthed. Therefore, an application was made to the Ministry of Culture and Tourism in 2014, with the approval of the Council of Ministers, excavations were started under the presidency of Prof. Dr. Ali Baş in 2015 and the fourth season of the excavation was realized in 2018.

In this article, the Keykubadiye Palace is evaluated especially in the light of the excavations with the help of the references of Seljuk period and the discovery of the palace.

•

Keywords

Keykubadiye, The Palace, Anatolian Seljuk, Kayseri, Alaeddin Keykubad

Kayseri Anadolu Selçuklu döneminde Konya ile birlikte yönetim merkezi olarak görev üstlenmiştir. Yine sultanların, özellikle de Alaeddin Keykubad'ın yaz aylarında zamanını geçirdiği, aynı zamanda yine Konya gibi önemli ticaret yollarının kesiştiği bir merkez olması sebebiyle de dönemin önemli yapılarının inşa edildiği bir şehir olarak daima en önde yer almıştır. Bu yapılar arasında Anadolu Selçuklu döneminin en önemli saraylarından birisi olan Keykubadiye Sarayı da bulunur.

Saray şehir merkezinden yaklaşık 10 km uzakta, Keykubad Dağı eteklerinde, Keykubad (Şeker) Gölünün doğusunda, Kayseri Şeker Fabrikası arazisi içerisinde (Fotoğraf 1). Kaynaklarda sarayın ismi çoğunlukla Keykubadiye veya Kubadiye olarak geçmektedir. Nadir olarak da Kubadı Abad, Keyhüsreviye¹, Keykubad veya Keyhüsrev² şeklinde yazanlar da olmuştur.

Sarayın yapım tarihi kesin olarak bilinemezse de 1220'li yılların ortalarında (1224-1226) I.Alaeddin Keykubad tarafından yaptırıldığı kabul gören düşünce olmuştur. Keykubad'ın 1237 yılında zehirlenerek öldürülmesi sonrasında, saray yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında da bir süre daha kullanılmış ve 1243 Köseadağ Savaşından sonra Moğolların Kayseri'yi istilası sırasında yakılıp, yıkılmıştır. Özellikle 13.yy. kaynaklarında Keykubadiye Sarayına dair bazı bilgiler yer almakla birlikte, daha sonraki süreçte sarayın yeri dahi unutulmuş, bu durum 1950'li yılların başlarına kadar devam etmiştir. 1953 yılında rahmetli Zeki Oral'ın Kayseri'de oluşturduğu bir ekiple sarayın yerinin tespiti amacıyla yaptığı çalışmalar olumlu sonuçlanmış ve aynı yıl makalesini yayınlayarak, sarayı ilim alemine tanıtmıştır.

Selçuklu dönemi kaynaklarında saraya dair bazı bilgiler ile karşılaşırsa da, bu bilgiler sarayın mimari özelliklerine dair veri sunmamaktadır. Daha çok sarayın yeri ve güzelliği ile ilgili bilgilerin öne çıktığı tanımlamalar arasında sultana ilişkin övücü sözler ile de karşılaşılr.

Anadolu Selçuklu dönemine ait en önemli kaynak olan ve dönemin siyasi, sosyal ve kültürel konuları hakkında bilgi edindiğimiz İbn Bibi'nin "El Evamirü'l-Ala'ie Fil Umurü'l-Ala'ie" adlı eserinde Keykubadiye Sarayına dair de övgü dolu sözler yer almaktadır. İbn Bibi şöyle der: "*Ordu sefere çıktıktan sonra, Sultan kullarından bir grupla atının dizginini bir yere gitmek için gevşetti. Gideceği yer öyle bir yerdi ki, orayı sanki Tanrı cenneti dünyada göstermek için yaratmıştı. Havasının ılık olması yanında saba rüzgârı her zaman eliyle oraya misk dökerdi. Nehrin kıyısındaki*

1 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1993, s.547.

2 Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, İstanbul 1985, s.82

yeşillikler, güzel sevgilinin yüzünde çıkmış olan yeni bir beni andırıyordu. Orada yasemin kâfur kutusunu açmış, menekşe gülsuyunu kendinde toplamıştı. Saba, çemenin zülfüne amber dökmüş, gülü Hoten miskiyle doldurmuştu. Böyle güzel bir yerde hâkim olan koku laleden çıkan kokuydu. Padişah orada öyle bir yere indi ki, güzellikte baharın da baharına benziyordu. Orada öyle bir saray vardı ki, alanında güneş ve ay yüz taraftan görünüyordu. Keyvan'ın hayran kaldığı o yerde hayat suyu akıtan bir çeşme vardı. O çeşmeyle dünyanın gözü aydınlanmıştı. Çevresi baştan başa gül bahçesi idi. Onun önünde güzel bir yeşil deniz vardı. Üzerinde göğün yüzü her zaman bulutluydu. Orada balıklar ay gibi gezinirlerdi. Devlet şahın sarayına sığınmıştı. Balıkların kulaklarındaki bütün halkalar altından, sırtlarındaki zırhlar gümüştendi. Oradaki güller öyle bir ışık saçıyordu ki, sanki dünyanın gözü onlarla aydınlanıyordu. Oradaki ağaçların meyvesi ikbal meyvesi idi. Oradaki bülbüller zafer nağmeleri söylerdi. Oranın bütün meyveleri dünyanın iksiri, ağaçların gölgesi, sevgilinin dinlendiği yer idi. Dünya oraya cihan padişahu Keykubad adına ikbal mührünü vurmuştu. Alemin Sultanı Keykubad bir süre cennet bahçesini andıran, irfan ve tasavvuf ehlinin canı ve ruhu gibi pak olan, ılık havası, Hita miskini kıskançlığa düşüren, saba rüzgârını utandıran o nezih yerde aklın ruhta, güneşin gökte, meleğin semada oturduğu gibi oturup, daha sonra yapacağı fetihleri düşünürken, bir yandan da geçmiş padişahları anlatan, nasihatleriyle padişahlara imamlık yapan, Tanrının dinini güçlendiren, yönetim işlerinde yol gösteren, saadet ve mutluluk konusunda rehberlik eden manzum bir kitap okuyordu. Bir süre o cenneti andıran ovada sevinçli ve mutlu olarak dolaşırken, her ülkeden adamlar gelir, konuşulanları ve duyduklarını ona anlatırlardı. Oradan mutlu bir şekilde eyvana döner, insanlar yüzlerini oraya çevirirlerdi. Sultan daha sonra eliyle bârgâhın kapısını açar, büyük küçük herkes oraya yol bulurdu. ... Herkes o sofradan nasibini alır, hiçbir zaman kimse ondan mahrum kalmazdı. Sonra cihan fatihi oradan kalkar, saadette başka bir eyvana giderdi³.

Keykubadiye Sarayı hakkında bilgi veren diğer bir dönem kaynağı ise, 1245 yılında Papa tarafından Moğol Hakanına Papalık mektubunu ulaştırmak için görevlendirilen ve bir kesiş olan Simon de Saint Quentin'dir. Anadolu'da uzun süre kalan ve döneme ilişkin bilgiler veren Quentin, Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkışını anlattığı bölümde "O zamanlar sultanın Keykubadiye'de (Conquebac) bulunan bir evi Kayseri'ye (Gazariye) I leuca uzaklıktaydı"⁴ sözleriyle Keykubadiye Sarayının konumuna değinmiştir.

3 İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuknâme)*, Çev. M.Öztürk, C.I, Ankara 1996, s.321-324.

4 Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Antalya 2006.

Anadolu Selçuklu döneminin bir başka önemli kaynağı olan Aksaraylı Kerimüddin Mahmud, *“Feleği gör ki; çehreleri sultanları imrendiren o mutlu zümreyi, o temiz imanlı ve dürüst gidişli insanları cefasıyla ne hale getirdi. Onların faziletlerinden şimdi memlekette bir hatıra kalmamış gibidir. Kayseri'nin saraylarına bak ki ne kapıları ne de duvarları yerindedir”* ifadesi ile 1265 yılında Keykubadiye Sarayının artık kullanılmayacak durumda olduğunu belirtmiştir⁵.

Baybars'ın Anadolu seferine katılmış olan Kadı Muhyiddin İbn Abdü'z-Zahir, Risalesinde, Kayseri kenti ile ilgili olarak verdiği detaylı bilgilerin yanı sıra Keykubadiye Sarayına da değinmiştir: *“Kayserililer uluları, alimleri, zahidleri, tacirleri, halkı ve kadınları ile Sultanı karşıladılar. Sultan halkın bu hareketinden pek memnun kaldı ve onlara bundan dolayı teşekkür etti. Kadılarına ve alimlerine yanımızda yer verdi. (...) Sultan Gıyaseddin'in dehlizi (giriş yeri olan saltanat otağı) çadırları, sultanlık alametleri, bir saraya ve bahçeye yakın Keyhüsrev denilen özde bulunuyordu. Halk, melik, cariye, amir ve memur olmak üzere tabakalarına göre tehlik ve tekbir sesleri ile Sultanın şerefli rikabında yürüdüler”*⁶. Yine benzer şekilde *“Gerçekten Kayseri'de halk Bey Bars'ı sevinçle ve görülmemiş bir şekilde istikbal etti. Kendisi sultanların oturdukları Keykubadiye'de misafir edildi ve Selçuklu tahtına oturtuldu; adına hutbe okundu, para kestirildi; askerleri halka şefkatle muamele ettiler; atları için gereken samanı bile altın para ile satın aldılar”*⁷ diyerek nasıl bir kullanıma sahip olduğu bilinmemekle birlikte Keykubadiye'nin 1277 yılında hala önemli bir yer olduğu belirtilmektedir. Abû'l-Farac Tarihinde de *“Mısır hükümdarı Bundukdar da çadırlarını Kayseri'nin civarında Kaykubad adını taşıyan yerde kurdu ve burada 15 gün kaldı”*⁸ denilmektedir. Bu bilgilerde geçen *“çadırlarını kurmak”* ifadesinden saraya ait binaların o tarihteki durumu ile ilgili bir fikir öne sürmek zordur.

Osmanlı döneminde doğrudan sarayla ilgili bir veriye rastlanmasa da bazı Şer'iyye Sicil kayıtlarında Keykubad veya Keykubadiye Karyesi şeklinde bilgilerin yer alması, bu köyün sarayın bulunduğu bölgede olduğunu düşündürmektedir. Günümüzde de hemen yakında Keykubat (Köyü) Mahallesi bulunmaktadır. 1742 tarihli Şer'iyye Sicil kaydında Kaykubadiye Karyesi ile ilgili 308 numaralı belgede burada yer alan bir arazi ile ilgili *“buranın halen harap olduğundan, arazide eser-i bina kalmadığından ve mülkiyetinin devlete ait olduğundan”* söz edilmiştir. Bahsi geçen arazinin Keykubadiye Sarayı arazisi

5 Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s.70.

6 Faruk Sümer, age., s.82

7 Faruk Sümer, age., s.59

8 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C.II, Ankara 1950, 599.

olması muhtemeldir⁹. Bunların dışında Osmanlı kaynaklarında Keykubadiye Sarayı ile ilgili bazı bilgiler verilmekle birlikte, söz konusu bu bilgiler daha çok sarayın yeri ile ilgili olup, bu bilgilerde sarayın yeri de farklı şehirlerde gösterilmiş, bazen de Kubad Abad Sarayı ile karıştırılmıştır.

Yukarıda da belirtildiği üzere sarayın yeri konusunda özellikle Osmanlı kaynaklarında farklı yerler önerilmiş, bu belirsizlik 1953 yılına kadar devam etmiştir. 1953 yılında yaptığı yüzey araştırmaları ve sondajlarla Keykubadiye Sarayının yerini belirleyen ve bu süreci anlatan makalesiyle sarayı ilk kez bilim dünyasına tanıtan Zeki Oral olmuştur¹⁰. Oral, Keykubadiye Sarayının yerini tespit amaçlı olarak oluşturduğu ekiple birlikte Kayseri’de belli yerleri dolaştıktan sonra Kiybad (Keykubad) dağına çıkarak etrafı incelediğini ve dağın batı yönünde “... 30 kadar gözden çıkan ve kocaman bir çay olup akan büyük bir menba vardır. Menbam başında ve suya muvazi olarak 510 m uzunluğunda 200 m genişliğinde bir ören sahası dikkati çeker. Hükümdara, vezirlere mahsus saraylar, mescitler, hamam ve hasahurlar buradadır. Hakiki vaziyet burada yapılacak kazılar neticesinde meydana çıkacaktır. Menbam etrafı hakikaten çayırılık, çimenlik cennet gibi bir yerdir” diyerek bahsettiği alanın Keykubadiye Sarayı olduğunu belirtir¹¹. Makalede yine Dört Kemerli Yapıyı tanımlayarak (Fotoğraf 2), yüzey araştırmasında çok sayıda çini parçaları ile içi dışı mavi sırlı çanak çömlek, kandil kırıkları bulunduğunu belirtir¹².

Sözü edilen bu süreç sonrasında saray üzerinde ilgi uyanmış ve bazı yayınlar yapılmış¹³, sonrasında 1964 yılında Oktay Aslanapa başkanlığında bilimsel anlamda ilk kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar günümüzde de mevcut olan iki yapı kalıntısı ile birlikte dört alanda yürütülmüştür. Dört Kemerli Yapı çevresinde yapılan çalışmalarda yaklaşık bir metre derinliğe kadar inilmiş, su çıkması sebebiyle bu alanda kazıya devam edilememiştir¹⁴(Fotoğraf 3).

“Dört Kemerli Yapının yaklaşık 50 m kuzeyinde, yarımada şeklinde göle uzanan bataklık ve sazlarla çevrili bir tepe üzerinde” şeklinde bahsedilen alanda

9 Yurdağül Özdemir, “Tarihi Veriler ve Arkeolojik Bulgularla Keykubadiye Sarayı”, *TÜBA-AR*, Ankara 2012, s.176-177.

10 M.Zeki Oral, “Kayseri’de Kubadiye Sarayları”, *Belleten* 17 (1953), s. 501-517.

11 M.Zeki Oral, agm., s.513.

12 M.Zeki Oral, agm., s.514.

13 Kurd Erdmann, “Keykubadiye’deki Dört Kemerli Bina Hakkında”, *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1957, s. 93-106; Kurd Erdmann, “Seraybauten des Dreizehnten und vierzehnten Jahrhunderts in Anatolien”, *Ars Orientalis*, Vol. 3, 1959, s. 77-94.

14 Oktay Aslanapa, “Kayseri’de Keykubadiye Köşkleri Kazısı, 1964”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı XIII-1, s.19.

yürütülen çalışmada kesme taşlar ve moloz yığıntıları ile duvarlar üzerinde birbirine paralel üç tonozlu küçük bir köşk yapısı açığa çıkarılmıştır. Küçük Köşk olarak adlandırılan bu yapının önünde göle bakan bir sahil terası ortaya çıkmıştır. Burada 2.40 m uzunluğunda 1.60 m genişliğinde dikdörtgen kısımla birleşik yedi dilimli yekpare bir blok bulunmuştur. Aslanapa, buranın bir balkon ya da kayıkların rahatça yanaşabileceği bir iskele olabileceğini belirtmiştir¹⁵.

Diğer bir çalışma, günümüzde de kısmen mevcut olan Tonozlu Yapı ve çevresinde gerçekleştirilmiştir. Yapının batı yönünde gerçekleştirilen çalışmalar sırasında bazı duvarlar açığa çıkmış, alanın kuzey tarafında çok kalın duvarlarla çevrili küçük kare bir mekan ortaya çıkarılmıştır. Bu mekanın içinde 20x20 cm boyutlu tuğlalardan yapılan bir ocak tespit edilmiş ve bu bölüm mutfak olarak adlandırılmıştır. Doğu yönde yapılan çalışmalarda ise duvarları yıkılmış olan dikdörtgen şeklinde büyük bir mekan bulunmuştur¹⁶ (Fotoğraf 4). Kazı sırasında en yoğun buluntu Tonozlu Yapı ve çevresinde ele geçirilmiş, bunlar arasında özellikle çiniler önemli bir yer tutmuş, bunların bir kısmının fotoğrafları ile çizimleri makalede yer almıştır¹⁷ (Çizim 1).

Keykubadiye Sarayı'nda, 1980 yılında Prof. Dr. Oluş Arık başkanlığında kazı çalışmaları yeniden başlamıştır. Fakat hem fabrika arazisinde daha kapsamlı bir kazı için anlaşma sağlanamaması hem de 12 Eylül ihtilalinin olması sebebiyle çalışmaya son verilmiştir. Bu dönemde günümüzde de mevcut olan iki yapı dışında Aslanapa'nın söz ettiği, göl kıyısındaki Üç Tonozlu Köşk kalıntısı, rıhtım ve diğer yapı kalıntıları görülememiştir. Bu kısa süreli çalışma esnasında Aslanapa'nın bulduğu çini örneklerinin benzeri çini parçaları ele geçmiştir¹⁸.

Bundan sonraki süreçte, 2014 yılına kadar saray kaderine terkedilmiş, aynı zamanda Şeker fabrikasının inşasından itibaren fabrikaya ait atıklar saray kompleksinin doğu yönüne dökülmüş ve bu alan günümüzde adeta suni bir tepeye dönüşmüştür. Osman Eravşar 1992 yılında Şeker Gölünün suyunun boşaltılması üzerine göl alanından bol miktarda çininin çıktığını, çinilerin geometrik, bitkisel ve rumi süslemeli olduğunu, aralarında figürlü örneklerin de

15 Oktay Aslanapa, agm., s.19.

16 Oktay Aslanapa, agm., s.19-20.

17 Oktay Aslanapa başkanlığında yürütülen kazıda çıkan malzemelerin nerede olduğu konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Günümüzde Kayseri Müzesinde bulunan bazı çini parçalarının Keykubadiye Sarayına ait olduğu belirtilmekle birlikte, bu malzemelerin müzeye nasıl geldiği belli değildir Bkz. Yurdagül Özdemir, Kayseri Keykubadiye Sarayı Arkeolojisi, S.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2014.

18 Rüçhan Arık-Oluş Arık, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri*, İstanbul 2007, s.250; Rüçhan Arık, *Selçuklu Saray ve Köşklere*, Ankara 2017, s. 127.

bulduğunu belirtmektedir¹⁹. Yine bu süre içerisinde saraya ilişkin bir yüksek lisans tezi hazırlanmış ve bu tez ile ilişkili bir de makale yayınlanmıştır²⁰. Ayrıca saray ve çini konulu bazı çalışmalarda da saraydan kısaca söz edilmiştir.

Saray yerleşkesinde, büyük ölçüde tahribata uğramış şekilde günümüze kadar ulaşabilen, Dört Kemerli Yapı (Küçük Köşk) ve Tonozlu Yapı (Büyük Köşk) şeklinde isimlendirilen iki yapının korunmasına yönelik olarak Kayseri Şeker Şirketi yönetimi tarafından bir girişimde bulunulmuş, bu doğrultuda her iki yapının projelerinin hazırlanması konusunda bir firma ile anlaşma sağlanmıştır. Projelerin sağlıklı şekilde yapılabilmesi için yapıların etrafında sondaj çalışması istenmiştir. Kayseri Şeker Şirketi yönetiminin parasal desteği ile Kayseri Müzesi denetiminde ve Prof. Dr. Ali Baş'ın bilimsel danışmanlığında, Arş. Gör. Şükrü Dursun'un ise arazi sorumluluğunda 07.04.2014-17.04.2014 tarihleri arasında her iki yapının çevresinde sondaj çalışması gerçekleştirilmiştir (Fotoğraf 5). Öncelikle Dört Kemerli Yapının dört yönünde 1,00 m genişliğindeki alan kazılarak yapı tamamıyla açığa çıkarılmış, doğu yönde, yapıya bitişik olarak kuzey-güney doğrultuda uzanan kireç harçlı bir duvar tespit edilmiştir. Yapının kuzey ve batı cephelerinde, günümüzdeki mevcut üst seviyeden zemine kadar, benzer özellikte geometrik motiflerle süslenen bir silme görülür. Özellikle batı yöndeki ayaklarda olmak üzere statik açıdan sorunların olması sebebiyle, restorasyon gerçekleşinceye kadar yapı metal taşıyıcılı ahşap malzemelerle askıya alınarak, geçici koruma altına alınmıştır (Fotoğraf 6). Yapılan çalışmalar sırasında çini ve seramik malzemeler ele geçmiştir.

Sondaj çalışması benzer şekilde Tonozlu Yapının içinde ve çevresinde de gerçekleştirilmiştir. Yapının içerisindeki dolgu temizlenmiş ve moloz taş malzemeli döşemeye rastlanılmıştır. Doğu ve güneydoğu yönde yapılan çalışmalarda ise daha düzgün döşenmiş zemin ile karşılaşmış ve güneydoğu köşede, güneye açılan bir kapı tespit edilmiştir (Fotoğraf 7). Batı yönde küçük bir alanda gerçekleşen sondaj sırasında bol miktarda çini ve seramik malzemeler ortaya çıkmış, ayrıca küçük bir parça alçı malzeme de ele geçmiştir.

Sondaj sırasında hem Dört Kemerli Yapı hem de Tonozlu Yapıda ele geçen çini malzemeler arasında, bitkisel ve geometrik motifli örneklerin yanı sıra, farklı teknik ve özellikle figürlü örneklerin de bulunması, sarayın yoğun süsleme

19 Osman Eravşar, "Kayseri'de Selçuklu Köşk ve Sarayları", *Sanatsal Mozaik*, S.20, İstanbul 2000, s.93.

20 Yurdağül Özdemir, *agt.*; Yurdağül Özdemir, *agm.*

programına sahip olduğunu gösteren malzemeler olarak dikkat çekmektedir²¹ (Fotoğraf 8-9).

2014 yılında ortaya çıkan bu önemli kültür varlıkları, alanda bilimsel amaçlı kazı yapmayı gündeme getirmiş, Kayseri Şeker Şirketinden alınan muvafakate bakanlığımıza kazı başvurusu yapılmıştır. Olumlu sonuçlanan başvurumuz sonucunda 2015 yılından itibaren Bakanlar Kurulu Kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Selçuk Üniversitesi adına başkanlığımızdaki bir ekiple sarayda kazı çalışması yürütmekteyiz. Dört sezon süresince yaptığımız çalışmalarda saraya ilişkin önemli verilere ulaştık²². Öncelikle şunu belirtmekte fayda görüyorum: Kerimüddin Mahmud'un "*Kayseri'nin saraylarına bak ki, ne kapıları ne de duvarları yerindedir*" ifadesi ile 1265 yılında Keykubadiye'nin artık kullanılmayacak durumda olduğunu belirtmesinden yola çıkılarak, yayınlarda bu tarihlerde sarayda yaşamın sonlandığı yönünde bilgiler yer almıştır. Aslında sarayın yeri konusunda Osmanlı döneminde farklı şehirlerin zikredilmesi, sarayın tamamen unutulduğunu göstermesi açısından da önemlidir.

Dört Kemerli Yapı çevresinde yürüttüğümüz kazılar sırasında, her sezonda yeni veriler ortaya çıkmıştır. Özellikle bunlar arasında teknik anlamda farklılık gösteren duvarların yanı sıra, farklı seviyelerde ve farklı malzemelerle yapılmış zemin döşemelerine rastlanması -ki aynı alanda (plan karesinde) üç farklı döneme ait zemin uygulamasına gidilmiştir-ve yine farklı seviyelerde çok sayıda tandırın bulunması²³, şimdilik kaydıyla kesin tarih vermek zor olsa da, yukarıda belirttiğimiz bilgilerin aksine, Keykubadiye'de yaşamın Selçuklu sonrasında da devam ettiğini göstermektedir. Tabii bu yaşamın bir saray yaşantısı olup olmadığını kesin olarak belirlemek zordur.

21 Ali Baş – Şükrü Dursun – Yurdağül Özdemir, "Keykubadiye Sarayı Sondaj Çalışması Çini Buluntuları", *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (22-25 Ekim 2014), Aydın, 105-123; Ali Baş – Şükrü Dursun, "Keykubadiye Sarayı 2014 Yılı Sondaj Çalışması", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (02-05 Kasım 2016), Sakarya, s.87-105.

22 Sarayda yürüttüğümüz kazı çalışmalarına ilişkin olarak sunduğumuz bildirimlerin bazıları yayın aşamasındadır. Bunlar: Ali Baş – Şükrü Dursun, "Keykubadiye Sarayı Kazısı 2015 Yılı Seramik Buluntuları", 21. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (25-27 Ekim 2017), Antalya, (Yayın Aşamasında); Ali Baş – Remzi Duran – Şükrü Dursun – Ayben Kayın, "2017 Yılı Keykubadiye Sarayı Kazısı", 40. Kazı Sonuçları Toplantısı, (07-11 Mayıs 2018), Çanakkale, (Yayın Aşamasında); Ali Baş – Remzi Duran – Şükrü Dursun, "2016 Yılı Keykubadiye Sarayı Kazısı", 22. Uluslararası Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, (24-26 Ekim 2018-İstanbul), İstanbul, (Yayın Aşamasında).

23 Ezgi Temekoğlu – Yunus Aslan – Mevlüt Anıl Fidan, "Kayseri Keykubadiye Sarayı Kazısı Künk, Tuğla ve Tandırları", *Kalemşi*, C.6, S. 12, s.169-184.

Sondaj çalışması sırasında Dört Kemerli Yapının doğusuna bitişik olan ve kuzey-güney doğrultuda uzanan bir duvar tespit etmiştik. Söz konusu duvarın dört sezondur sürdürdüğümüz kazı sırasında kuzeye, su kaynağına doğru devam ettiği ve adeta sarayın bu bölümünün batısını sınırlayan bir duvar niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklu dönemine ait olduğunu düşündüğümüz bu duvar ile bağlantılı olarak aynı özellikteki duvarların doğuya doğru yönelmesi ve sonrasında kuzey-güney doğrultuda devam ettirilerek kare şeklinde mekana dönüşmesi, saraya ilişkin bölümlerin bu alanda dikkat çekici bir şekilde yoğunlaşmış olduğunu göstermektedir (Fotoğraf 10).

2015 yılından itibaren sürdürdüğümüz çalışmalarda, küçük buluntular açısından bir plan karesi hayli dikkat çekicidir. 2017 yılı çalışmalarında E3 plan karesinde üstteki moloz dolguyu kaldırdıktan sonra düzgün tuğla döşeme ile karşılaştık ve özgünlüğünden dolayı bu bölümü koruma altına aldık. Fakat çevresinde yürüttüğümüz çalışmalarda aşağıya doğru inildikçe çini, seramik gibi parçalara rastlanılmasına bağlı olarak tuğla döşemeli alandaki bir bölümü kaldırdık. Bu bölümde de yine önemli verilerle karşılaşılması üzerine tuğla döşemenin tamamını kaldırmak zorunda kaldık. Aslında burada kazımızın bugüne kadar geçen süreçte, bizi oldukça heyecanlandıran en şaşırtıcı görüntüsüyle karşılaştık. Tuğla döşemenin altına kum benzeri toprak serilmiş ve sağlam olarak ele geçirdiğimiz figürlü yıldız çinilerden bazıları ters bazıları düz olarak buraya konulmuş idi (Fotoğraf 11). Tabii bu uygulamanın ne zaman yapıldığını bilemiyoruz ama adeta çiniler gelecek kuşaklar tarafından, en azından bu şekilde bulunsun diye koruma altına alınmıştı sanki. Bu düşünceyle, böyle bir uygulamayı yaparak çinilerin sağlam şekilde bizlere ulaşmasını sağlayanlara sonsuz teşekkürler demek istiyorum.

Hem daha önceki kazılarda ve sondaj çalışmasında bulunan malzemeler, hem de 2015 yılından itibaren sürdürdüğümüz çalışmalarda ortaya çıkan buluntular, özellikle İbn Bibi'nin verdiği bilgileri doğrulayan önemli kültür varlıkları olarak dikkati çekmektedir. Özellikle de ele geçen çinilerin motif ve kompozisyon açısından çok farklı özellikler sergilemesi, Keykubadiye Sarayının Selçuklu saray süslemeciliği alanında bizlere çok değerli veriler sunduğu ve bundan sonraki süreçte de ele geçecek buluntularla birlikte bunların dönemin sanat zevkini ortaya koyacak veriler olacağını, aynı zamanda başta Kubad Abad olmak üzere farklı bölgelerdeki kazılardan edindiğimiz dönemin saray anlayışına yönelik değerlendirmelere de önemli katkılar yapacağını düşünmekteyiz (Fotoğraf 12-18). Benzer şekilde, çalışmalar sırasında ele geçen farklı teknik ve süslemeye sahip kaliteli seramikler, sadece duvar süslemeciliği açısından değil,

kullanım eşyaları yönünden de saraydaki zevkin boyutu ile ilgili bizlere önemli bilgiler sunmaktadır (Fotoğraf 19-22).

Sondaj ile birlikte beş yıldır sürdürdüğümüz çalışmalar sırasında az sayıda sikke ele geçmiştir. Bunların büyük bir bölümü çok fazla tahribata uğramış olmakla birlikte bir kısmı biraz daha sağlamdır (Fotoğraf 23).

Çalışmalar sırasında saray yerleşkesinin Selçuklu sonrasında da kullanıldığını gösteren önemli bulguların varlığı, gelecekte ortaya çıkacak verilerle alan ile ilgili bazı sorulara cevap bulunabileceğine işarettir. Yalnız Selçuklu sonrasına ait yerleşimin boyutu ve kullanım özelliği ile ilgili değerlendirmenin yapılabilmesi için çok daha geniş bir alanın açılması gerekmektedir (Fotoğraf 24).

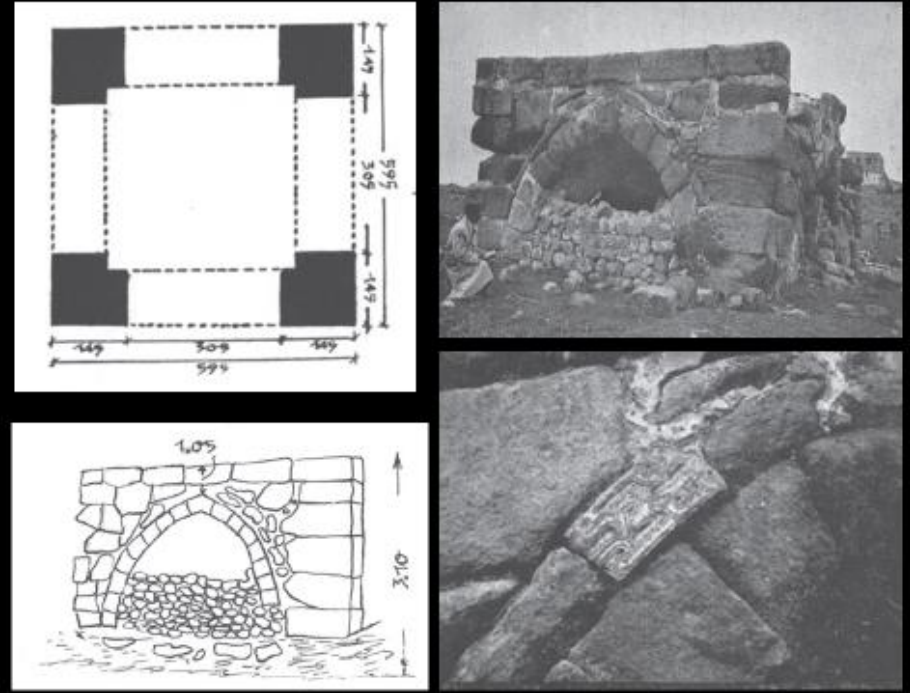
KAYNAKÇA

- Arık, R. –Arık, O., *Anadolu Toprağının Hâzinesi Çini: Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri*, Kale Grubu Yayınları, İstanbul 2007.
- Arık, R., *Selçuklu Saray ve Köşklere*, DTCF Yayını, Ankara 2017.
- Aslanapa, O., “Kayseri’de Keykubadiye Köşklere Kazısı (1964)”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı XIII-1 (1965), s.19-40.
- Baş, A., “2015 Yılı Keykubadiye Sarayı Kazısı”, 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (23-27 Mayıs 2016-Edirne), C. 2, Ankara 2017, s. 63-78.
- Baş, A., “Keykubadiye Sarayı Kazısı”, *Arkhe*, S.3, İstanbul 2017, s. 34-37.
- Baş, A., “Keykubadiye Sarayı Kazısında Bulunan Bahçıvan Figürlü Çininin Öyküsü”, *Şehir Kültür Sanat*, S.1, Kayseri 2017, s. 8-15.
- Baş, A. - Dursun, Ş., “Keykubadiye Sarayı 2014 Yılı Sondaj Çalışması”, XX. *Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (02-05 Kasım 2016), Sakarya 2017, s.87-105.
- Baş, A. - Dursun, Ş. - Özdemir, Y., “Keykubadiye Sarayı Sondaj Çalışması Çini Buluntuları”, *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (22-25 Ekim 2014), Aydın 2017, s.105-123.
- Baş, A. - Duran, R. - Dursun, Ş., “2016 Yılı Keykubadiye Sarayı Kazısı”, 39. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (22-26 Mayıs 2017-Bursa), C. 1, Bursa 2018, s. 395-410.
- Eravşar, O., “Kayseri’de Selçuklu Köşk ve Sarayları”, *Sanatsal Mozaik*, İstanbul 2000, s.90-97
- Erdmann, K., “Keykubadiye’deki Dört Kemerli Bina Hakkında”, *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1957, s. 93-106.
- Erdmann, K., “Seraybauten des Dreizehnten und vierzehnten Jahrhunderts in Anatolien”, *Ars Orientalis*, Vol. 3 (1959), s. 77-94.
- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C.II, TTK Basımevi, Ankara 1950.
- İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iyeye Fil Umuri'l-Ala'iyeye*, Çev. M. Öztürk, Cilt I-II, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- Oral, M. Z., “Kayseri’de Kubadiye Sarayları,” *Belleten* 17 (1953), s. 501-517.
- Özdemir, Y., “Tarihi Veriler ve Arkeolojik Bulgularla Keykubadiye Sarayı”, *TÜBA-AR*, Ankara 2012, s.175-198.
- Özdemir, Y., *Kayseri Keykubadiye Sarayı Arkeolojisi*, S.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2014.
- Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Antalya 2006.
- Sümer, F., *Yabanlı Pazarı (Selçuklular Devri’nde Milletlerarası Büyük Bir Fuar)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1985.
- Temekoğlu, E.- Aslan, Y.-Fidan, M. A., “Kayseri Keykubadiye Sarayı Kazısı Künk, Tuğla ve Tandırları”, *Kalemîşi*, C.6, S. 12, 2018, s.169-184.
- Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1993.

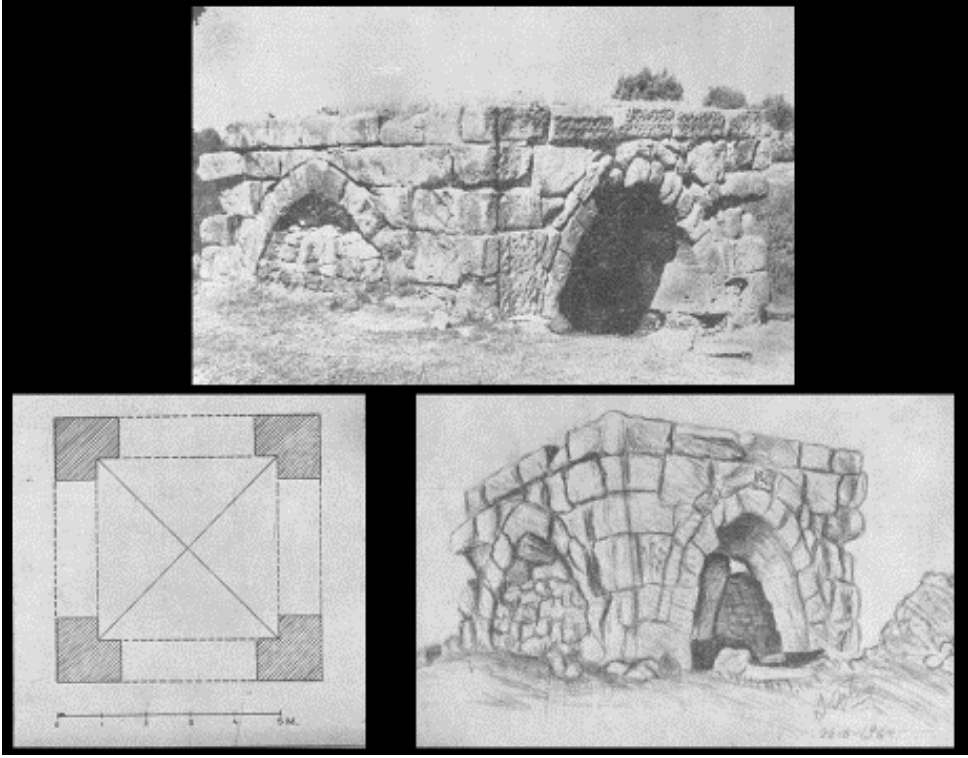
FOTOĞRAFLAR ve ÇİZİMLER

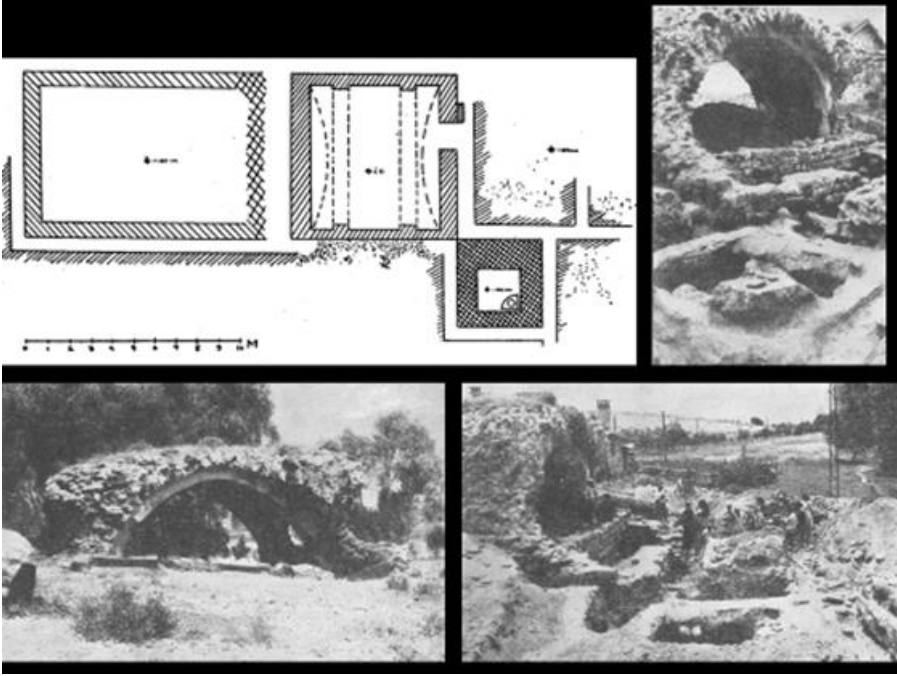
Fotoğraf 1. Keykubadiye Sarayının konumu

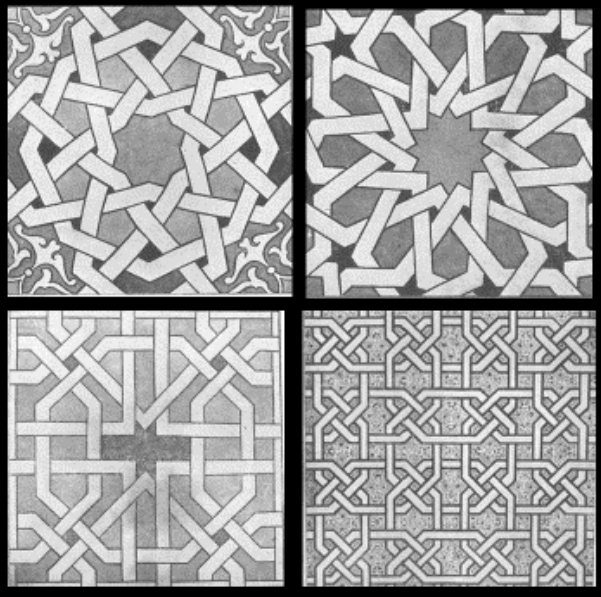
Fotoğraf 2. Dört Kemerli Yapı. Zeki Oral'dan.

Fotoğraf 3. Dört Kemerli Yapı. Oktay Aslanapa'dan.

Fotoğraf 4. Tonozlu Yapı. Oktay Aslanapa'dan.

Çizim 1. Çini restitüsyonu. Oktay Aslanapa'dan.

Fotoğraf 5. 2014 yılı sondaj çalışması. Dört Kemerli Yapı

Fotoğraf 6. 2014 yılı sondaj çalışması. Dört Kemerli Yapı

Fotoğraf 7. 2014 yılı sondaj çalışması. Tonozlu Yapı

Fotoğraf 8. 2014 Yılı sondaj çalışması çini buluntuları.

Fotoğraf 9. 2014 yılı sondaj çalışması çini buluntuları.

Fotoğraf 10. 2017 yılı kazı çalışması sonrası Dört Kemerli Yapı çevresi.

Fotoğraf 11. E3 aşmasında yıldız çinilerin zemine yerleştiriliş şekli.

Fotoğraf 12. 2015 yılı kazı çalışması çini buluntular.

Fotoğraf 13. 2015 yılı kazı çalışması çini buluntular.

Fotoğraf 14. 2015 yılı kazı çalışması çini buluntular.

Fotoğraf 15. 2015 yılı kazı çalışması çini buluntular.

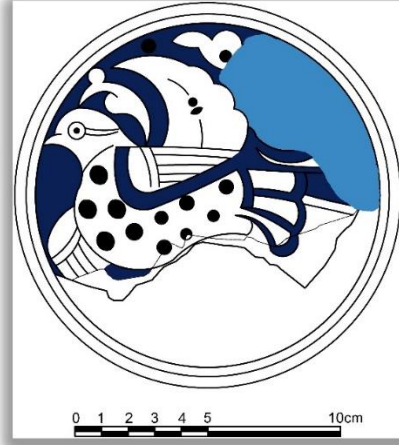
Fotoğraf 16. 2017 yılı kazı çalışması figürlü çiniler.

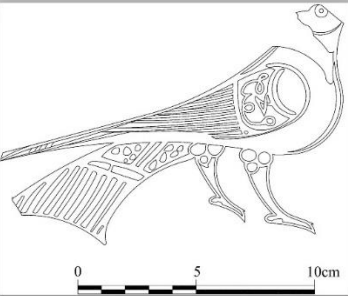
Fotoğraf 17. 2017 yılı kazı çalışması figürlü çiniler.

Fotoğraf 18. 2016 Yılı kazı çalışması figürlü çini

Fotoğraf 19. 2015 yılı kazı çalışması figürlü seramik.

Fotoğraf 20. 2015 yılı kazı çalışması figürlü seramik

Fotoğraf 21. 2016 yılı kazı çalışması figürlü seramik

Fotoğraf 22. 2017 yılı kazı çalışması figürlü seramik

Fotoğraf 23. 2015 yılı kazı çalışması sikke

Fotoğraf 24. 2018 yılı kazı çalışması sonrası Dört Kemerli Yapı çevresi ve sarayın genel görünümü.

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TEKE (ANTALYA) SANCAĞI'NDA DAĞILAN BİR PAZAR: KÖPRÜ PAZARI

A DISSOLVED MARKET AT TEKE (ANTALYA) SANJAQ IN THE EARLY 20th CENTURY: BRIDGE BAZAAR

Muhammet GÜÇLÜ*

Öz

Köprü Pazarı, Antalya'nın yaklaşık 45 km. doğusunda Serik kazası sınırları içinde olan Aspendos antik şehrinin güneyinde bulunan köprünün batı tarafında asırlardır kurulmuştur. Köprü Pazarı'nın adına kaynak teşkil eden köprü, Antalya ile Alanya ve Konya arasında önemli bir engel teşkil eden, kaynaklarda Nehr-i Ulusu olarak geçen Köprü Suyu'nun üzerinde inşa edilmiştir. Köprü, Roma dönemi bakiyesi üzerine Sultan Alaeddin Keykubat tarafından yaptırıldığı için Osmanlı Arşiv belgelerinde Sultan Alaeddin Köprüsü olarak adlandırılmaktadır. Köprü Pazarı'nın da köprünün inşası ile kurulduğu düşünülmektedir. Ama belgelerde XV. Yüzyılın ilk yarısından itibaren yerini alan Köprü Pazarı, haftalık bir pazar olarak köprünün Antalya tarafında Cumartesi günü kurulmaktadır. Bu arada hem yolcuların hem de pazara gelenlerin barınma ihtiyacını karşılamak için pazarın kurulduğu yere adına Köprü Han diyebileceğimiz bir de han inşa edilmiştir. Söz konusu pazar Cumhuriyet devrine kadar Teke (Antalya), Karahisar-ı Teke (Serik), Alaiye ve Hamid'den (Isparta) gelen insanların alış-veriş ettikleri bir pazar olarak varlığını sürdürmüştür.

Bu çalışmada Köprü Pazarı'nın kuruluşu, gelişmesi ve dağılışı üzerinde durulacaktır. Ayrıca Köprü Pazarı'nda alınan-satılan malların cinsi yanında adı geçen pazarın dağılmasından sonra yerini alan ve bir Cuma pazarı olan Kökez Pazarı'nın doğuşuna değinilecektir. Yanısıra bu çalışma

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Antalya/Türkiye, mguclu@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5590-8743>.

ile Antalya bölgesinde asırlardır kurulan Teke, Alaiye ve Hamit ahalisinin katıldığı, ihtiyaçlarını gördüğü, kaybolmuş bir pazar olan Köprü Pazarı hakkında bilgi birikiminin oluşturulması amaçlanmıştır.

•
Anahtar Kelimeler

Antalya, Serik, Köprü Pazarı, Selçuklu, Osmanlı

•

Abstract

Bridge Bazaar was set up for centuries in the West part of a bridge that was established in the South of Aspendos ancient city. This market area was within the boundaries of Serik Township which is 45 km. east of Antalya. The bridge which is the source of the name of Köprü Pazarı (Bridge Market) was built on Köprü Suyu, given in the sources as Nehr-i Ullusu that is a significant obstacle between Antalya and Alanya. As it was built by Sultan Alaeddin Keykubat on the remains of Roman period, it is named as the Bridge of Sultan Alaeddin Keykubat in the Ottoman Archival documents. It is thought that Köprü Pazarı was founded along with that bridge. However, it is recorded in the documents only after the first half of the 15th century and it was set up weekly on the Antalya side of the bridge on every Saturday. Besides, in order to meet the sheltering needs of both passengers and those coming to the market, an inn that we can call as Bridge Han was built where the market was set up. This aforementioned market existed until the Republic period and people from Teke (Antalya), Karahisar-ı Teke (Serik), Alaiye and Hamid (Isparta) shopped there.

In this paper, Köprü Pazarı's foundation, development, dispersal is discussed. Also, along with the goods sold and bought at Köprü Pazarı, the birth of Kökez Pazarı, a Friday market which replaced the former, is mentioned as well. On the other hand, with this paper, it is aimed to accumulate knowledge about the Köprü Pazarı, a vanished market which was set up in Antalya region for centuries and the people of Teke, Alaiye and Hamid participated in and met their needs.

•
Keywords

Antalya, Serik, Bridge Bazaar, Seljuq, Ottoman

GİRİŞ

Türklerde Pazar Kavramı

Türkler, Göktürk devrinde dükkânı eşek ve katır sırtında olan bir takım seyyar satıcılardan kullanım eşyası ihtiyaçlarını gideriyordu. XI. yüzyılda Kıpçak bozkırında dükkân olarak arabasını kullanan satıcılar bulunuyordu. Danişment-name'de ise seyyar satıcılar bazar-gan/bezirgan olarak geçmektedir. Satu-bazar veya yaygın kullanışıyla pazarlarda para daha çok şehirde kullanılırken, kırsal kesimde değiş-tokuş usulü geçerliydi. Barthold'a göre pazar kelimesi “*kapımın dışındaki işyeri*” anlamına gelmektedir.¹

Kaynaklar Türklerde Pazar denildiğinde iki tür pazardan bahsetmektedir. Bunlardan birisi Yıl Pazarları olup taşrada yılda bir defa kurulan ve günlerce devam eden panayır özelliğinde olan pazarlardır. Selçuklular devrinde Anadolu'da Yıl Pazarlarının en çok bilineni Yabanlu Pazarı olup üzerine Faruk Sümer tarafında bir çalışma yapılmıştır. Yıllık Pazar geleneği Anadolu'ya Türkistan sahasından gelmiştir. Çünkü Türkler ihtiyaçlarını senede bir defa uygun mevsimde aralarına gelen yürüyen Pazar konumunda olan kervanlardan karşılamaktaydı. Ama Anadolu sahasında Hıristiyan ahalinin senenin belirli zamanında azizlere adanmış panayırları olduğunu ilave edelim. İkinci pazar ise Hafta Pazarı olup bu tür pazarları coğrafi sebeplerden kurulan pazarlar, büyük köy ve kasabalar ile bu yerlerin yakınlarında kurulan pazarlar, büyük şehirlerin farklı kapılarında ve farklı günlerde kurulan pazarlar olarak üçe ayırabiliriz. Büyük köy ve kasabalar ile bu yerlerin yakınlarında kurulan hafta pazarlarına Denizli'deki Karahöyük Pazarı örnek olarak gösterilebilir. Bu Pazar Karahöyük'ün doğusundaki pazar alanında Çarşamba günü kurulmaktadır. Büyük şehirlerin farklı kapılarında ve farklı günlerde pazar kurma geleneği Selçuklu kalelerinde olmalıdır. Çalışmamıza mehz teşkil edecek olan bir diğer Hafta Pazarı ise coğrafi özelliği olan pazarlardır. Bu tür pazarlar insanların kolayca toplanabileceği ıssız ve yaban bir yerde kurulabileceği gibi önemli yollar üzerinde, geçit yerlerinde ve köprü başlarında kurulabilir. Coğrafi özellikli hafta pazarlarının Beylikler devrinden itibaren olduğu bilinmekle beraber Selçuklular devrinde kurulduğuna dair örneği bulunmamaktadır. Hafta pazarlarının ne gün kurulacağına dair bir esas olmamakla beraber vilayet büyüklüğündeki yerlerde kurulan pazarlar bir ahenge göre düzenlenmiş olmalıdır. Hıristiyan nüfusun

¹ Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Ankara, 2000, s. 123.

etkin olduğu yerlerde dini sebeplerden dolayı Pazar günü pazar kurulması istenmiyordu. Hafta pazarlarının yaygın olarak Çarşamba günü kurulduğu düşünülse de Pazar ifadesini göz ardı etmemek gerekir. Müslüman kesimin yaşadığı yerlerde ise Cuma günü kurulan pazarlar yaygındır. Çünkü insanlar hem Pazar alış-verişlerini yaparlar hem de Cuma nazmını eda ederler. Anadolu'da Cuma adlı birçok yerleşim yerinin olması hep bu esastan gelmektedir. İzmir Cuma-ovası, Antalya-Kemer Söğütçuması, Zonguldak Çaycuma, Düzce Cumayeri bu duruma örnek olarak verilebilir. Hafta pazarlarının kurulduğu alanlarda zaman içinde alıcı ve satıcıları korumak için üzeri örtülü bazı tesisler yapıldığı görülmektedir. Bunlara lonca veya lamba deniyordu.² Osmanlı devrinde özellikle XIX. yüzyılda Anadolu'da Hafta Pazarı ve Panayırların arttığı gözlenmektedir.³

Selçuklu ve Beylikler Devrinde Köprü Pazarı

Selçuklular Sultan Alpaslan döneminde Antalya'nın içinde olduğu Pamfilya bölgesini fethetse de kalıcı olamamışlardır.⁴ Ama daha sonra II. Haçlı Seferi sırasında Antalya kalesi dışındaki alanları kontrol ettikleri için Bizanslıların rahat rahat kaleden dışarı çıkamadıklarını, topraklarını ekip biçemediklerini ve atlarını otlatamadıklarını görüyoruz.⁵ II. Kılıç Arslan'ın zamanında Antalya kalesi 1183 yılında kuşatılmış ise de alınamamıştır. Antalya kalesini 5 Mart 1207 tarihinde Selçuklu topraklarına katmak II. Kılıç Arslan'ın en küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'e kısmet olmuştur.⁶ Onun şehit edilmesi üzerine Antalya bir ara Selçukluların elinden çıktı ise de oğlu İzzeddin Keykavus tarafından 30 Ramazan 612/22 Ocak 1216 tarihinde yeniden alınmıştır.⁷ Gıyaseddin Keyhüsrev'in diğer oğlu Alaeddin Keykubat ise ilk seferini Calanoros/Alaiye üzerine yapmış, orasını

² Baykara, a.g.e. , s. 124-127.

³ M. Akif Erdoğan, *Öndokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hafta Pazarları ve Panayırlar*, İzmir, 1999, s. 12-14.

⁴ *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği-Başlangıcından Kudüs'ün Zabtına Kadar (I-VIII. Kitaplar)*, Haz. Ergin Ayan, İstanbul, 2016, s. 40-41.

⁵ *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği (1143-1163)*, Haz. Ergin Ayan, Ankara, 2009, s. 48-49; Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara, 2003, s. 93-94.

⁶ Tuncer Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, Gazi-Şehit, Ankara, 1997, s. 36-38.

⁷ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara, 1988, 2. bs., s. 103; Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220)*, Ankara, 1997, s. 37.

ve çevresini ülke topraklarına katmıştır.⁸ Böylece Pamfilya, Klikya'nın batısı ile Likya bölgesi Selçukluların hâkimiyetine girmiş oldu.

İmarcı Sultan⁹ Alaeddin Keykubat, Antalya, Karahisar-ı Teke ile Alaiye arasında yer alan ve Evliya Çelebi'nin deyimi ile bölgenin en büyük nehri (Nehr-i Uлуу) olan Eurymedon üzerinde on bir gözlü büyük bir köprüyü (cıs-r-i azım) inşa ettirmiş ve üzerine koyduğu kitabe ile de bu durumu ebedileştirmiştir.¹⁰ Ancak köprüyü inşa ettiren Selçuklu sultanı konusunda farklı görüşlerin olduğunu hemen ilave edelim. Çünkü M. S. IV. Yüzyılın başlarında inşa edildiği sanılan Roma köprüsünün zaman içinde yıkıldığı ve XIII. yüzyıla bakiyesinin ulaştığı bilinmektedir. Selçuklular ise eski kalıntılardan azami ölçüde yararlanarak yeni bir köprü inşa etmişlerdir.¹¹ Kenan Bilici'nin tezine göre ise bu inşaatı bilinenin aksine I. Alaeddin Keykubat değil onun oğlu ve halefi olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev H. 637/M. 1239-1240 yılında yaptırmıştır.¹² Ama 1530 yılına ait Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri'nden Aspendos Suyu üzerinde Sultan Alaeddin Köprüsü olduğunu öğreniyoruz.¹³ Bundan çeyrek yüzyıl sonrasına ait bir kayıta bu durumu daha da açık anlıyoruz. Çünkü 1555 yılına ait Bali Bey vakfında geçen Köprü Pazarı'nda olan 30 adet dükkânın icar geliri olan 600 akçenin "*Bera-yı meremmet-i cıs-r-i Sultan Alaeddin der ab-ı Aspendos*" kaydı ise bu tezin karşısında adeta zırh gibi durmaktadır. Aynı zamanda söz konusu kayıttan en azından Osmanlı devrinde XVI. Yüzyılın ortalarında köprüye "Sultan Alaeddin Köprüsü" adı verildiğini öğreniyoruz. Ayrıca Sultan Alaeddin Köprüsü'nün onarımı için Aluradi (İvradi/İbradı) köyünden Hacı Seydi ve Yusuf ve Halil ve Mustafa Vakfı'nın 10.000 akçe nakdinin muamelesinden senelik 2000

⁸ Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi I*, Haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1983, s. 24; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri-Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, Ankara, 2003, s. 23.

⁹ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, İzmir, 1990, s. 115.

¹⁰ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, 9. Kitap, İstanbul, 2005, Yapı Kredi Yay. , s. 148; Süleyman Fikri, *Antalya Lıvası Tarihi*, İstanbul, 1338-1340, 165, 168; Süleyman Fikri Erten, *Antalya Vilayeti Tarihi*, İstanbul, 1940, s. 64.

¹¹ Paul Kessener – Susanna Pıras, "The Aspendos Aqueduct and the Roman-Seljuk Bridge Across the Eurymedon", *Adalya*, No. III, 1998, s. 154-156.

¹² Z. Kenan Bilici, "Köprüpazar (Belkis) Köprüsü Kitabesi Üzerine", *Adalya*, No. V, 2001-2002, s. 174-180.

¹³ 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara, 1995, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Nu. 27, s. 156.

akçesinin ayrıldığı görüyoruz. Atabey’de bulunan Bali v. Mehmedi Vakfı’nın (1530, 1555) gelirinin ünlü Taşköprü’nün onarımı için harcanacağı belirtilmektedir.¹⁴ Burada sözü edilen Taşköprü’nün neresi olduğu açık olmamakla beraber ünlü sıfatından dolayı Sultan Alaeddin Köprüsü olduğunu düşünüyoruz. Böylece pazarın orada kurulmasına sebep olan ve Osmanlı belgelerinde geçtiği şekliyle Sultan Alaeddin Köprüsü’nün XIII. yüzyılın ilk yarısında yeniden inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca II. Bayezid devri müverrihlerinden Mehmet Neşri ise Sultan Alaeddin Keykubat’ın on dokuz pare şehir yaptırdığını, nice camiler, medreseler, hankahlar, kervansaraylar inşa ettirdiğini belirtir. Onun zamanında Rum memleketinde (Anadolu) alimler, salihler, dindarlar ve velilerin çoğaldığını ilave eder.¹⁵ Bu arada köprü’nün Antalya tarafına bir de han inşa edilmiş olmalıdır. Kaynaklarda adına rastlamasak da adının Köprü Han olduğunu tahmin ettiğimiz hanı Antalya bölgesinde bulunan Kırkgöz Han, Sarafşa Han ve Kargı Han’ı inşa ettiren II. Gıyaseddin Keyhüsrev yaptırmış olmalıdır.¹⁶ Amaç Antalya’dan Konya ve Alaiye’ye giden yolcuların konaklama ihtiyacı ile kurulacak pazara gelen satıcı ve alıcıların barınma ihtiyacını karşılamaktır.

Köprü Pazarı Aspendos antik şehrinin yakınlarındaki Selçuklu köprüsünün batı tarafında kurulduğu için biraz Aspendos ve oradaki pazar hakkında bilgi vermekte yarar vardır. Aspendos, Roma devrinde zengin bir şehir olup Strabon’a göre “kalabalık bir kent” idi. Aynı yerde Kapria Gölü ile Eurymedon Irmağı bulunmaktaydı.¹⁷ Örneğin M.S. I. yüzyılda Pamfilya’nın üçüncü büyük şehri idi. Ayrıca önemli bir ticaret merkezi olup yakınındaki Kapria Gölü’nden elde edilen tuz, bağdan üretilen üzüm ve şarap ile tahıl önemli ticari metalarıydı.¹⁸ M.Ö. 90-20 yılları arasında yaşayan Vitruvius’a göre Roma döneminde şehir deniz kıyısında kurulacak ise forum/pazar hemen limanın yanına yerleştirilmeli, şehir içerdeyse forum şehrin merkezinde yapılmalıdır.¹⁹ Roma döneminde Aspendos iskelesinin varlığından haberdar olduğumuza göre Aspendos şehrinin pazarı bu iskelenin yanında olmalıdır. Karl Graf von Lanckoronski ise Aspendos’un antik

¹⁴ Behset Karaca, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Manavgat Kazası*, Isparta, 2009, s. 64, 69, 71, 74.

¹⁵ Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁶ Kurt Erdmann, “Alanya Yakınlarındaki Kargı Han”, Çev. Mehmet Uysal-Muhammet Güçlü, *SDÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Aralık 2008, s. 245.

¹⁷ Strabon, *Geographika-Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul, 2000, IV. bs., s. 249.

¹⁸ George E. Bean, *Eskiçağda Güney Kıyıları*, Çev. İnci Delemen-Sedef Çokay, İstanbul, 1997, s. 52-53.

¹⁹ Vitruvius, *Mimarlık Üzerine*, Latince’den Çeviren: Çiğdem Dürüşken, İstanbul, 2017, 2. bs., s. 55.

dönemde liman ve ticaret yeri olduğunu, dönemin kaynaklarının Eurymedon'da gemilerin Aspendos'a kadar ulaştığını ifade eder. Aspendos'a ilişkin çizdiği haritada Pazar Yeri ile Pazar Yeri Kapısı'nı yukarda şehrin içinde göstermektedir. Şehrin güney kapısının aynı zamanda Liman Kapısı olduğunu belirtir. Ayrıca şehrin pazar alanını uzunca anlatmaktadır.²⁰ Roma devrinin ünlü mimarı Vitruvius'un yerleşim planına Aspendos'ta uyulmadığı söylenebilir. Çünkü limanın yanında ikinci bir Pazar alanı var mı onu tam olarak bilemiyoruz. Bizans döneminde giderek sönen Aspendos şehrinde ihtiyaçları karşılayan pazarın şehirle aynı kaderi paylaştığını düşünüyoruz.

Selçuklular devrinin sosyal ve ekonomik tarihi üzerine önemli çalışmalara imza atan Prof. Dr. Tuncer Baykara, yukarda ifade ettiğimiz gibi coğrafi esaslı hafta pazarlarının Selçuklular devrinde örneğine rastlanmadığını yazsa da bölgede siyasi birliği sağlayan Selçukluların kısa sürede Antalya, Karahisar-ı Teke (Serik) ve Alaiye ahalisinin alış-veriş yapabileceği Köprü Pazarı'nı ikame ettiğini düşünüyoruz. Ama bu konuyu destekleyecek elimizde şimdilik bir dayanak olmadığını hemen ilave etmek isteriz. Köprü Pazarı'nın Beylikler döneminde kurulduğuna dair de elimizde bir kanıt bulunmamaktadır. İbni Batuta'dan öğrendiğimize göre o dönemde Antalya bölgesi Hamit Oğulları ile Karaman Oğulları arasında taksim edilmiş durumdaydı.²¹ Böyle siyasi bir tabloda Antalya ile Alaiye arasında bulunan bir pazarın yaşamasının pek mümkün gözükmediğini ifade etmek isteriz. Kaldı ki Karamanoğulları'nı anlatan Karamannâme'de Serik bölgesinin ilk adı olan ve Osmanlı belgelerinde Kökez Yeri, Surlu Kökez ve Kökez²² şeklinde geçen kaydı çağrıştıran Kökez, Kökez Han, Kökez Bey, Kökezoğlu ifadesi çok geçmekle beraber yine bölgede önemli bir isim olan Köprü Pazarı kaydına rastlayamadık.²³ Ama XV. yüzyıldan beri Garbi Karaağaç kaza merkezinde kurulan Karahüyük Pazarı²⁴ gibi Köprü Pazarı kaydını da 1455 yılından itibaren Osmanlı arşiv belgelerinden takip edebiliyoruz.

²⁰ Karl Graf von Lanckoronski, *Pamphylia ve Pisidia Kentleri, C. I, Pamphylia*, Çev. Selma Bulgurlu Gün, İstanbul, 2005, s. 85-86, 89, 96.

²¹ İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1981, s. 3-8.

²² Muhammet Güçlü, *1864-1950 Yılları Arasında Serik (İdari, Ekonomik, Sosyal)*, Antalya, 2000, s. 4-8.

²³ Şikari, *Karamannâme (Zamanın Kahramanı Karamaniler'in Tarihi)*, Haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu, İstanbul, 2005, s. 74, 109, 123, 177.

²⁴ Tuncer Baykara, "Bir Osmanlı Çağı Pazarının Çöküşü: Karahüyük Pazarı", *XI. Türk Tarih Kongresi (1990) Tebliğler*, Ankara, 1994, C. III, s. 1099.

Osmanlı Devrinde Köprü Pazarı Pazarın kurulmasının sebepleri

Antalya’da Osmanlı hâkimiyeti Tekeoğlu’nun I. Murad’a kalelerini verip bağlılığını bildirmesi ile başlasa da Teke’nin fethinin Yıldırım Bayezid zamanında gerçekleştiğini ilk Osmanlı tarihçilerinden öğreniyoruz.²⁵ Osmanlılar devrinde Karahisar-ı Teke kazası XVI yüzyıldan itibaren Karahisar ve Serik nahiyesi olarak ikiye ayrılmıştır.²⁶ Karahisar-ı Teke kazasında Karahisar, Köprü ve Alahisar adlarında pazarlar kurulduğunu biliyoruz.²⁷ Ama bunlar içinde Karahisar ve Köprü pazarları bölgenin ünlü pazarları olarak bilinmektedir. Esasen pazarlar içinde Köprü pazarı ise bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

Köprü pazarının burada kurulmasının sebeplerinden birisi Antalya-Alaiye ile Antalya-Konya arasında işleyen ulaşım ve ticaret yollarının buradan geçmesiydi. Bir diğer sebep ise Antalya ile Alaiye arasındaki yol üzerinde bulunan önemli engellerden birisi olan Aspendos Nehri/Köprü Suyu üzerine yukarıda belirttiğimiz gibi Sultan Alaeddin Keykubat’ın bir köprü yaptırmış olmasıdır. Ama Antalya, Alaiye ve Konya arasındaki ulaşım için önemli olan köprüünün zaman içinde harap olduğunu, ağaçtan yapılanın da Şahkulu isyanı sırasında tahrip edildiğini anlıyoruz. Bu durum Köprü Pazarı’nın canlı ve kalabalık bir şekilde kurulmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Murat Paşa Vakfiyesi’nden anladığımıza göre köprüünün tamiri veya yeniden yapılması XVI. Yüzyılın son çeyreğine kadar sürmüştür. Çünkü 1555 yılına ait Tahrir Defteri’nde geçen “*Meremmetciyan-ı cısr-i ab-ı Aspendos der beyan-ı Manavgat ve Antalya cısr-i mezbur gayet gerekli ve eğer zamanında tamirinden ihtiyaç üzre olup kemaken mukarrer*” kaydı önemlidir. Buradan Manavgat ile Antalya arasında bulunan Aspendos Suyu köprüsünün onarılması, adı geçen köprüünün gerekli ve eskiden olduğu gibi zamanında tamirine ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Aspendos Suyu üzerinde bulunan köprü yolcular için gerekli olduğu gibi köprüünün Antalya tarafında kurulan pazara gelenler için de önemlidir Bundan dolayı Sultan Alaeddin Köprüsü/Aspendos Köprüsü’nün onarımı ile ilgili olarak on kişinin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Manavgat’ın köylerinde ise muaf kaydedilen zümreler arasında yedi adet meremmetçi ve yedi adet köprücü

²⁵ Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 114, 154; Tunca Kortantamer, “Yeni Bilgilerin Işığında Ahmedi’nin Hayatı”, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. I, İzmir, 1980, s. 169.

²⁶ Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I-Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988, s.181.

²⁷ 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530, s. 151, 153.

kaydedilmesi önemlidir.²⁸ Bu kayıttan on iki yıl sonra düzenlenen bir vakıf defterinde konuya biraz daha açıklık getirilmektedir. 1567 yılına ait vakıf defterinde Aspendos Nehri üzerinde bulunan köprünün harap olduğu, ağaçtan bina edildiği ama Şeytankulu/Şahkulu isyanı sırasında tahrip edildiği, hayır sahibi bazı adamlar tarafından yeniden ağaçtan yapılmışsa da her sene insan ve hayvanların ölmesinden dolayı Karaman Beylerbeyi Murat Paşa köprüyü yeniden bina ettirdiği, Manavgat tarafında bulunan harap çeltik argını tamir ettirerek söz konusu köprünün giderlerine vakfettiği kayıtlıdır. Evasıt-ı Cemaziyelula 982/28 Ağustos-7 Eylül 1574 tarihinde yazılan Murat Paşa vakfında da Aspendos Nehri üzerinde bulunan köprüden söz edilmekte ve vakfın bazı gelirlerinin köprüye tahsis edildiği görülmektedir. Ama vakıfta geçen köprünün Murat Paşa tarafından yapıldığı bilgisi doğru olmasa gerektir. Murat Paşa, Aspendos Nehri üzerinde olan köprüyü tamir ettirmiş olmalıdır.²⁹ Zaten yukarıda sözünü ettiğimiz belgede Aspendos Suyu köprüsünün onarımından bahsedilmektedir.

Köprü pazarının burada kurulmasının sebeplerinden bir diğeri ise ilkçağlardan beri Aspendos nehrinde³⁰ kendi adıyla bir iskele bulunmasıdır. Bu iskelenin Osmanlı devrinde varlığını koruduğu bilinmekte olup 1455 yılı tahririnde Aspendos iskelesi ile Aspendos suyunda işleyen gemiden bahsedilmektedir.³¹ 1455 yılında Atabey pazarının kıstı (hisse, pay) 800 akçe, Manavgat pazarının kıstı 4220 akçe, Manavgat iskelesinin kıstı 4500 akçe iken Aspendos iskelesinin yarı hasılı 3000 akçe idi.³² Bu durumda tam hasılı 6000 akçe oluyor ki bu miktar bölgedeki (Manavgat kazası) iskele ve pazar gelirlerinin en yükseği idi. Böylece Köprü pazarına Alaiye ve Adalya tarafından gelen tüccarlar ve mallar deniz yolu ile Aspendos iskelesine gelmekte ve kolayca pazar alanına ulaşabilmekteydi.

XV. ve XVII. Yüzyıllarda Köprü Pazarı

Köprü Pazarı'na ilişkin XV. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı belgelerinden sağlıklı bilgi alabiliyoruz. 1455 tahririne göre Köprü bazarı ve Karahisar bazarı Nasuh uhdesinde olup yılda 6000 akçe geliri bulunmaktadır. XVI. Yüzyılın başlarında düzenlenen Tahrir Defteri 107'ye göre Aksu bac-ı bazar

²⁸ Karaca, *Manavgat Kazası*, s. 64, 218.

²⁹ Behset Karaca, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Isparta, 2002, s. 402, 324-325.

³⁰ İlkçağ'da Aspendos Nehri'nde deniz ulaşımı ve deniz savaşları hakkında bakınız: Francis Beaufort, *Karamanya*, Çev. Ali Neyzi-Doğan Türker, Antalya, 2002, s. 141.

³¹ Karaca, *Teke Sancağı*, s. 139.

³² Karaca, *Manavgat Kazası*, s. 161.

vergesi 1000 akçe iken “*ihtisab-ı bazar-ı Karahisar ve bazar-ı Köprü ma’a ihzarı’nın 20.000 akça*” olduğu görülmektedir. 1530 tahririne göre ise “*ihtisab-ı bazar-ı Karahisar ma’a Köprü ve ihzar-ı bazar-ı mezkurun 10.000 akça*”, “*mukata’a-i bac-ı bazar-ı Köprü ve Karahisar 9000 akça*” idi. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında düzenlenen 1568 tahririnde ise Köprü, Karahisar ve Alahisar pazarlarının ihtisab-ı bazar resmi 10.000 akçe iken bac-ı bazar vergisi ise 12000 akçe idi. Ayrıca Seydi Ahmet Çelebi vakfında Isparta Pazarı’ndan bahsedilmesi diğer bölgelerle ticari ilişkiler olduğuna işaret eder.³³ Biraz sonra Evliya Çelebi’den söz ederken bahsedileceği gibi Köprü Pazarı’na Hamid’den satıcı ve alıcılar geldiği gibi Karahisar-ı Teke’den (Serik) de Isparta Pazarı’na gidenler olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda görüldüğü gibi Osmanlı döneminde Karahisar-ı Teke kazasının önemli bir pazarı olan Köprü Pazarı sadece bölge insanının ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp, konumundan dolayı diğer bölge insanların da alış veriş ettiği bir pazar konumundaydı.

XVI. Yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen suhte ayaklanmaları ile Köprü Pazarı’nın bu konumu biraz zedelenmiş gözüküyor. Çünkü 3 Safer 979/27 Haziran 1571 tarihinde Manavgat, Alaiye, Düşenbe, Karahisar-ı Teke kadılarına yazılan bir hükümde Teke Sancağı suhtelerinin baş kaldırıp, Manavgat kazasında üç oğlan kapmak alçaklığında buldukları, sonra binden ziyade levent taifesiyle toplanıp Köprü adlı pazarı basarak yağmalamak, adam öldürmek gibi olayların ötesine geçtikleri bildirildiğinden vaki ise il eri ve seferden kalan sipahi ve gayr-i muaveneti ile üzerlerine varılıp ve suçu sabit olanların küreğe konulmak üzere hapsedilip bildirmeleri istenmektedir.³⁴ Teke Sancağı suhtelerinin Köprü Pazarı’nı basmaları ve işledikleri cürümlerle ilgili şikayetler devam etmiş olmalı ki padişah tarafından konuya ilişkin yeni hükümler gönderildiği görülmektedir. Çünkü 11 Safer 979/ 5 Temmuz 1571 tarihli hükme göre Teke Sancağı suhteleri, Manavgat ve Alaiye suhteleri ile mücadeleleri sırasında yüzden fazla levendat taifesi toplayıp “*Köprü nam pazarı basıp malları garet ve iki oğlanı dahi alıp, Veli, Ahmet ve diğer Veli nam kimesneleri kalt edip biz Celali olduk siz pazara gelmeyün deyü nicesinin sakallarını kesip, siyaset edüp (asup) ve pazara kimesne gelmesin deyü çağırdup nice teaddileri*” ile halkı dehşete düşürmüştür.³⁵ Bir başka kayıttan Köprü Pazarı’nı basıp yağmalayan suhtelerin hakaret olsun diye birkaç pazar ehlinin sakallarını kestikleri bilinmektedir.³⁶ Hemen burada şunu ilave

³³ Karaca, *Teke Sancağı*, s. 139-140.

³⁴ Karaca, *Teke Sancağı*, s. 59-60.

³⁵ Nustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celali İsyancıları*, İstanbul, 1995, s. 201-202.

³⁶ Erdoğan, a.g.e., s. 16.

eldim ki Köprü Pazarı, Manavgat kazasında değil Karahisar-ı Teke kazası sınırları içinde Köprü Suyu'nun Serik tarafında kurulmaktadır.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde geçen Köprü Pazarı'nda binden fazla sazdan yapılmış kulübe şeklindeki dükkânların bir kısmının 1530 yılı kaydına göre Bali Bey Vakfı'nın (Mir-liva-i Teke) malı olduğunu ve senelik 600 akçe icar geliri sağladığını anlıyoruz. 1555 yılı kaydında ise Bali Bey Vakfı'na ait dükkânların durumu açık olarak belirtilmiş ve Köprü Pazarı'ndaki 30 adet dükkânın icar geliri olan 600 akçenin Aspendos Suyu üzerinde olan Sultan Alaeddin Köprüsü'nün onarımı için harcanacağı belirtilmiştir.³⁷ II. Selim'in saltanatının ilk yıllarında muhtemelen Temmuz 1567 tarihinden biraz önce hazırlanan ve bir cülûs defteri olan Defter-i Evkaf-ı Liva-i Teke'ye göre Antalya'da kale dışında olan Balı Bey Cami-i Vafı'nın Köprü Bazarı'nda bulunan dükkânların icar gelirinin 2000 akçe olduğu görülmektedir. Ayrıca Köprü Bazarı'nda bulunan dükkânların icarından gelen gelirin 450 akçesinin Karahisar nahiyesinde Aspendos Suyu köprüsünün onarımına ayrıldığı anlaşılmaktadır.³⁸ Burada dikkat çekmemiz gereken konu II. Selim döneminde Balı Bey Vakfı'nın Köprü Bazarı'nda bulunan dükkânlarının sayısı artmış olmalı ki on iki yıl içinde icar gelirinin 600 akçeden 2000 akçeye çıktığı görülmektedir. Ama Balı Bey Vakfı'ndan Aspendos Suyu üzerinde bulunan Sultan Alaeddin Köprüsü'nün onarımına ayrılan miktarın ise 600 akçeden 450 akçeye düştüğünü görüyoruz.

Piri Reis, XVI. Yüzyılım ilk yarısına ait Kitab-ı Bahriyesi'nde Manavgat Suyu'nun batısında harap bir kale olan eski Andaliyye (Side) olduğunu, harap olan bu kale ile Andaliyye arasında iki büyük su olduğunu, bunlardan birine Köprü Suyu diğereine Aksu dendiğini belirtir. Ayrıca bölgeye ilişkin çizdiği haritada Köprü Suyu'nu işaret eder. Ama Köprü Pazarı'na ilişkin bilgi vermez.³⁹ Katip Çelebi, 1648 yılında yazmaya başladığı ünlü coğrafya eserinde Teke (Antalya) Livası faslı altında Düden ve Aksu nehirlerinden söz ederken Köprü Suyu'nun adından bahsetmediği görülmektedir. Ama ismini açık olarak zikretmediği Köprü Suyu için "Bu su bir nehr-i azimdir. Köprü Bazarı'nda deryaya dökülür. Gemi ile geçülür. Köprü Bazar Antalya şarkisinde Manavgat kazasının nahiyesidir Bu nahiyede susam ve çilek çok olur" demektedir.⁴⁰ Katip Çelebi'nin

³⁷ Karaca, *Manavgat Kazası*, s. 69, 71.

³⁸ M. Akif Erdoğru, "Antalya ve Havalisi Tarihi İçin Bir Kaynak: Defter-i Evkaf-ı Liva-ı Teke", *Ege Üni. Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. X, 1995, s. 103-104.

³⁹ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, C. 4, Ankara, 1988, s. 382//b-383/a, 1607.

⁴⁰ Katip Çelebi, *Cihannüma*, İstanbul, 1145/1732, s. 638-639; Katip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma*, C. I, Tıpkı Basım, Ankara, 2009, s. 638-639.

verdiği bu bilgilerden Köprü Pazar hakkında ayrıntılı bilgi edinemesek de nahiyeye adı olduğunu, Köprü Pazar'ın adı belirtildiğine göre pazarın kurulduğunu, Köprü Suyu'nun büyük olduğunu ve gemi ile geçildiğini öğreniyoruz. Köprü Suyu'nun gemi ile geçildiği ifadesi göz önüne alınırsa Karaman Beylerbeyi Murat Paşa'nın XVI. Yüzyılın ikinci yarısında inşa veya tamir ettirdiği köprünün tekrar yıkıldığı sonucuna varabiliriz. İnsanlar ortada köprü varken ne diye nehri gemi ile geçsinler diye düşünüyoruz. Ayrıca Köprü Pazar'ın Manavgat kazasına bağlı bir nahiyeye olduğu bilgisinin de yanlış olduğunu düşünüyoruz.⁴¹ Kaldı ki Köprü Pazarı'nın kurulduğu yer yukarıda da söz ettiğimiz gibi Karahisar-ı Teke kazasının Serik nahiyesine bağlıdır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında (1672-1673) Teke havalisine gelen ünlü seyyah Evliya Çelebi, Teke Karahisarı ve ona bağlı Görüş/Kürüş köyünden sonra iki saat düz ormanları geçerek Nehr-i Ulusu diye adlandırdığı Aspendos/Köprü Suyu'na ulaşmıştır. Nehri Ulusu'nun üzerinde Sultan Alaeddin Keykubat tarafından yapılan on bir gözlü büyük bir köprü bulunmaktadır. Köprü Pazarını, duruş şeklini ve katılanları *"Ve cisrin Adalya canibinde binden müteceviz saz ü neyden kulübe-i ahzan-misal dükkânlar vardır. Haftada bir cum'aertesini gün Serik nahiyesinden ve Karahisar'dan (Karahisar-ı Teke) ve Ala'iyye ve Adalya'dan ve Teke ve Hamid'den kırk elli bin adem bir gün bir gecede cem' olup azim bazar durur"* şeklinde tarif etmektedir.⁴² Köprü Pazarı Serik Subaşı Nişancı Paşa hasıdır. Onun subaşısı, kadısı ve Karahisar ve Manavgat kadısı o gün orada hazır olup büyük kavga ve davalar sonuçlandırılır, kadılara sicil için üç akçe, hüccet için on akçe verilir. Kadı bir akçe fazla istesin önündeki tahtayı (piş-tahtasın) başında pare pare ederler ve giderler. Öyle leccüc Manavgat kavmidir. Manavgat nerededir diye sorarsan *"Ya gerü kaldı, ya ileridedir"* diye cevap verirler. Bu vilayet halkı haftanın günlerini Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma diye hesap etmezler. Her gün bir semtte pazar kurulduğu için o pazar günlerine göre hesap ederler ve *"Ulu Pazar, Kiçi Pazar, Beri Pazar, Öte Pazar ve Serik Pazar ve Manavgat Pazar"* derler. Evliya Çelebi'nin bu ifadesinden Karahisar-ı Teke kazasında bildiğimiz Karahisar, Köprü ve Alahisar

⁴¹ Tuncer Baykara'ya göre XVI. Yüzyılda Alaiye Sancağına bağlı Manavgat kazasına Manavgat, Akçahisar ve Atabey adlarında nahiyeler bağlıdır. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s. 189; Behset Karaca'ya göre 1530 ve 1555 yıllarında Manavgat kazasının Akçahisar, Atabey ve Manavgat adlarında üç nahiyesi bulunmaktadır. Ama Karaca, 1642-1643 kaydına göre Alaiye Sancağı'nın Manavgat, Alaiye ve Akseki adlarında üç kazası olduğunu, bunlara bağlı bir çok nahiyeye kaydedildiğini belirtmektedir. Karaca, *Manavgat Kazası*, s. 44-45, 46.

⁴² Evliya Çelebi b. Derviş Mehmet Zilli, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, 9. Kitap, İstanbul, 2005, Yapı Kredi Yay., s. 148-149.

pazarlarına ilave olarak Serik Pazarı'nın da olduğunu öğreniyoruz. Ama Serik pazarı diye adlandırılan pazarın Alahisar pazarı ile aynı olması da muhtemeldir. Seyyah Köprü Pazarı'nda bir gün vakit geçirdikten sonra Ulusu Köprüsü'nden Manavgat tarafına geçmiştir.⁴³ Köprü Pazarı'nda alınan ve satılanlar hakkında XIX. yüzyılda seyyahlarda geçen bir iki küçük kaydın dışında bir fikrimiz yoktur. Örneğin Rahip E. T. Daniell, biraz kahve ve pirinç almaları için adamlarını Köprü Pazarı'na gönderdiğini ifade etmektedir. Ama bütün ihtiyaçların görüldüğü büyük bir pazar olduğu neredeyse kesin bir durumdur. Çünkü daha sonra bizzat şahit olduğumuz (1970'li yıllar) onun yerini alan Kökez Pazarı'nı göz önüne alırsak Köprü Pazarı'nda hayvan/mal, at, eşek, deve, hububat, susam, her türlü meyve sebze (çilek), tahin helvası, giyim eşyası, dokuma ürünleri, el aletleri, ev gereçleri, hayvan çanları, yiyecek, içecek, tavuk, yumurta, süt ürünleri (peynir, çökelek, tereyağı), hayvan derisi ve her türlü ihtiyaç malzemesinin alındığı ve satıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bölgenin önemli pazarına Antalya, Karahisar, Serik, Alaiye ile Hamid'den 40-50 bin kişinin alış veriş için katıldığı bilinmektedir. Bu verilerden sonra Köprü Pazarı'nın sancaklar hatta bölgeler arasında katılımın olduğu büyük bir coğrafi haftalık pazar olduğunu söyleyebiliriz.

Son yüzyıllarda Köprü Pazarı (XIX-XX. Yüzyıllar)

XIX. yüzyıldan itibaren özellikle seyyahların pazara ilişkin bazı bilgiler verdiği görülmektedir. Fred Burnaby'n belirttiği gibi Anadolu'nun (Mudurnu) köy ve kasabalarda hiç bir dükkân bulunmamaktadır. Anadolu insanı alış-veriş ihtiyacını pazarlardan karşılamaktadır. Seyyahlar haftalık pazarlara rastlamazsa ihtiyaçlarını karşılamakta zorluk çekmektedir.⁴⁴ F. Burnaby'n bu bilgisi her ne kadar kuzey-batı Anadolu için söylenmişse de Akdeniz bölgesi için de geçerlidir. Örneğin Alanya ve Manavgat yönünden gelen İngiliz Albay W. M. Leake, 16 Mart 1800 tarihinde Daşşehir'den (Taşağıl) Stavros'a (İstavros, Boztepe) giderken iki üç saat sonra büyük bir nehre (Köprü Suyu) geldiğini, bu nehrin bir kemeri hala ayakta olan muhteşem antik bir köprünün kalıntıları üzerine inşa edilen ve bazı bölümlerinde modern çalışmaların görüldüğü bir köprü ile geçildiğini belirtmektedir.⁴⁵ Ancak sözünü ettiği köprünün Antalya tarafında bulunan handan ve her Cumartesi kurulan Köprü Pazarı'ndan bir kelime olsun bahsetmediği görülmektedir. Ama 1836 yılının Nisan ayında Perge, Sillyon (Asar)

⁴³ Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmet Zilli, *a.g.e.*, s. 149.

⁴⁴ Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, Çev. Fatma Taşkent, İstanbul, 2011, 5. bs., s. 84.

⁴⁵ William Martin Leake, *Journal of A Tour in Asia Minor*, London, 1824, s. 131-132.

üzerinden Aspendos'a giden Fransız seyyah Charles Texier, Asar köyünden sonra Pınalar (Pınarcık) ve Kuşlar köylerinden söz etmektedir. Ayrıca Eurymedon Irmağı'nın aşağı kısmına Roma Köprüsü (Selçuklu Köprüsü kast ediliyor) nedeniyle Köprü Su/Köprü Irmağı dendiğini, ırmağın ağzındaki küçük köyün adının Köprü Pazar olduğunu belirtir. Komşu köylerin her hafta pazar kurmak için burada toplandığını ifade eder. Köylülere çevrede Köprü veya Capri adında bir yer olup olmadığı sorulduğunda olumlu cevap verirler. Seyyaha göre Köprüçay üzerindeki köprü eski temeller üzerine yapılmış olup Side'ye gitmek için bu köprüden geçilir.⁴⁶ C. Texier'in Aspendos'taki köyün adı konusunda yanıldığını hemen ifade edelim. Çünkü köyün adı onun ifade ettiği gibi Köprü Pazar değil Balkıs köyüdür. Hatta Osmanlı kayıtlarında 11 erkek nüfusa sahip olan köyün tam adı "*Çiftlik-i cedid Derenez ve Balkıs*" idi.⁴⁷ Köprü Pazar ise Köprü Irmağı üzerine inşa edilen köprünün Antalya tarafına kurulan pazarın adıdır. Rahip E. T. Daniell 1842 yılı Mart ayında başladığı Likya ve Pamfilya gezisi kapsamında geldiği Zerk'ten Eurymedon Vadisi yoluyla Aspendos'a ulaştığını belirtir. Bu sırada Türklerin Aspendos şehri önünden akan nehre Köprü Irmağı adını verdiğini öğrenmiştir. Daniell, 28 Temmuz 1842 tarihinde Eski Antalya'ya (Side) gitmeye karar verdi ve ateşlenmesine rağmen ertesi gün kavurucu bir sıcak altında zorlu bir yolculuk yaparak Side'ye ulaştı. Bir gün sonra yani 30 Temmuz'da (Cumartesi) adamlarını Aspendos köprüsünde saat on ikide açılan (sabah güneşin doğuş zamanı kastediliyor) bir pazardan biraz pirinç ile kahve deneyip almaları için gönderdi. Kendisi de adamlarını yollayabildiği kadar erkenden yola koyulduğunu, Pazar gecesi İstavros (Boztepe) köyünde açıkta bir iki saat konakladıktan sonra Adalya'ya ulaştığını belirtir.⁴⁸ Rahip Daniell'den sonra Antalyalı D. E. Danielloğlu ve arkadaşları 1850 yılının Nisan ayı başında bir Pamfilya seyahati yapmışlardır. Bu seyahat sırasında Perge, Sillyon'a (Karahisar-ı Teke) uğradılar ve Karahisar-ı Teke'nin yönetim merkezi olan Yanköy'de konakladılar. Birkaç adamını şarap ve tavuk almak üzere Karahisar pazarına gönderdiler. Bu sırada adamları nahiye binasına gittiler. 16 Nisan sabahı Karahisar'dan ayrılan Danielloğlu ve arkadaşları iki saat ilerledikten sonra açıklık bir yerde kurulan panayıra ya da bir köy pazarına rastlamışlardı. Panayırd

⁴⁶ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran: Kazım Yaşar Koprman, Sadeleştiren: Musa Yıldız, C. 3, Ankara, 2002, s. 458, 473.

⁴⁷ Mehmet Ak, "Teke Sancağında 1831 Sayımına Göre Nüfus ve Yerleşme" , *History Studies International Journal of History*, Volume 6, Issue 3, April 2014, s. 32-33.

⁴⁸ T. A. B. Spratt-Edward Forbes, *Müteveffa Rahip E. T. Daniell'in Eşliğinde Milyas, Kıbratis ve Likya'da Yolculuklar*, C. II, Çev. Doğan Türker, Antalya, 2008, s. 32-35

rastladıkları tanıdıkları onlara kahve ikram ettiler.⁴⁹ Danieloğlu'nun söz ettiği panayır veya Pazar, Alacami'nin altında Pınarcık köyünün yanındaki Kepez'de kurulan Cidal Pazarı olmalıdır. Cidal pazarında at koşusu da düzenlenmektedir. Macit Selekler, Evliya Çelebi'nin Serik Pazarı diye adlandırdığı pazarın Cidal Pazarı olduğunu düşünmektedir.⁵⁰ Bu Pazar dolayısıyla Alahisar, Serik Pazarı ve Cidal Pazarı şeklinde bir değişim göstermiştir. Danieloğlu ve arkadaşları Cidal Pazarı'ndan sonra tahminimize göre Kuşlar-Ayanoz-Üründü-Belpınar üzerinden altı saatlik yolculuktan sonra Aspendos/Balkız köyüne ulaştılar. Aspendos şehrini ve tiyatrosunu inceledikten sonra doğuya yöneldiler. Seyyah Danieloğlu, Köprü Çayı üzerinde bulunan 350 ayak uzunluğunda 25 ayak genişliğinde muazzam bir köprüye geldiklerini, bir Ortaçağ yapısı olan köprünün iki büyük kemer üzerinde durduğunu, köprünün daha eski bir kısmının bir kıyıda ötekine uzandığını, kıyıda her iki ayağı tutan kemerler köprünün özgün halinde ne kadar büyük olduğunun kanıtı olduğunu ve eski köprünün yerinde küçüklü büyüklü birtakım adacıklar görüldüğünü ifade ediyordu.⁵¹ Seyyah Danieloğlu'nun tarif ettiği iki kemerli köprü Karaman Beylerbeyi Murat Paşa'nın yaptırdığı köprü olmalıdır. Çünkü Evliya Çelebi Sultan Alaeddin Keykubat'ın yaptırdığı on bir gözlü büyük bir köprüden söz etmektedir. Danieloğlu'na göre bu köprü XIX. yüzyılın ortalarında harap olup yerinde adacıklar bulunuyordu. Bütün bu bilgilerin üzerine günümüze ulaşan Selçuklu köprüsünün yedi gözü olduğunu belirtmek isteriz. Burada konumuz açısından asıl üzerinde durulması gereken konu Danieloğlu'nun Köprü Çayı üzerinde yapılan köprüler hakkında uzun değerlendirmeler yaparken hemen yanı başında olan Köprü Han ile Köprü Pazarı hakkında bir kelime olsun bilgi vermemesiydi. Serik bölgesinin belki de en büyük pazarı hakkında neden böyle yaptığını bilemiyoruz. Bu durumu pazarın artık kurulmadığına mı yoksa geldikleri günün pazarın kurulduğu Cumartesi gününden başka bir güne mi rastladığına yormak gerekir bilemiyoruz. Ama yukarıda ifade ettiğimiz gibi Köprü Pazarı'ndan önceki günlerde kurulan pazarlar hakkında bilgi vermiş olması bölgedeki pazarları tanıma açısından önemli bir kayıt olduğunu vurgulamalıyız.

⁴⁹ D. E. Danieloğlu, *1850 yılında Yapılan Bir Pamphylia Seyahati*, Çev. Ayşe Özil, Antalya, 2010, s. 65-66,81.

⁵⁰ Macit Selekler, *Yarımşarın Arkasından-Antalya'da Kemer-Melli-İbradı-Serik*, İstanbul, 1960, s. 186.

⁵¹ Danieloğlu, a.g.e. , s. 81-82, 95-96. Macit Selekler, Murat Paşa'nın yaptırdığı köprünün Selçuklu köprüsünün bakiyesi üzerine yapıldığını, eski köprünün zorla yıkıldığının bedenlerde izleri olduğunu belirtmektedir. Selekler, a.g.e. , s. 132.

C. Texier, Rahip Daniell ve Antalyalı Danieloğlu gibi 1884-1885 yıllarında Pamfilya şehirlerinde araştırma yapan Avusturyalı Lanckoronski, Aspendos'un antik dönemde bir liman ve ticaret yeri olduğunu, Eurymedon Çayı'nın ağzı kumla dolduğu ve etrafının bataklık haline dönüştüğü için bunun artık imkansız olduğunu belirtir. Ayrıca biraz içeride eski köprü kalıntısının yanında bir yenisinin çayın üzerini aştığını ifade eder. Lanckoronski mevcut köprü'nün nehri düz bir hat üzerinde aşmak yerine iki yerde kırılarak inşa edildiğini, Pamfilya bölgesinde tek köprü olması açısından da özel bir önemi olduğunu belirtir. Cesurca inşa edilen köprü, bölgedeki İslam yapıları gibi İranlı mimarların eseri olmalı ifadesini kullanır. Roma köprüsü ise yerine inşa edilen ve şimdi ayakta duran yapıya göre heybetli olup nehrin Antalya tarafında sivri kemerli köprübaşının günümüze kadar ulaştığını belirtir. Ayrıca kuzeydeki tepenin yamacında bulunan köyün adının Belkis olduğunu ilave eder. Ekte verdiği haritada nehrin adını Eurymedon/Köprü Suyu olarak kaydettiğini belirtmek isteriz. Ayrıca George Niemann tarafından çizilen 1884 yılını gösterir köprü'nün bir gravürünü de eklemeyi ihmal etmemiştir.⁵² Lanckoronski'nin verdiği bilgilerden antik dönemden beri Aspendos'un liman ve ticaret yeri olduğunu, Köprü Pazarı'nın burada kurulmasının tarihi bir geleneğin sonucu olduğunu öğreniyoruz. G. Niemann'ın köprü gravüründe Köprü Pazarı'nın kurulduğu alanın bir kısmı görülmekle beraber Lanckoronski pazara ilişkin nedense bilgi vermemektedir. V. Quinet ise 1892 yılında yayınlanan eserinde Eurymedon'a Köprü Suyu ve Aspendos'a ise Balkız Sarayı (Belkız) dendiğini belirtir. Aspendos'tan on km uzakta bir Roma Köprüsü'nden bahsetmekle beraber Köprü Pazar'dan söz etmediği anlaşılmaktadır.⁵³ 2 Mayıs 1906 tarihinde akşam karanlığında Antalya'ya gelen Hans Rott, Perge ve Sillyon üzerinden Aspendos'a ulaşmıştır. Burada çok az evi olan Balkıs köyü bulunduğunu belirtir. Hans Rott'un ifadesinden geceyi Köprü Han'da geçirdiğini, sabah olduğunda pazar kalabalığından söz etmesinden günün Cumartesi olduğu anlıyoruz. Seyyah bulunduğu çevreyi, sabahın erken saatlerini ve köprüyü şöyle anlatmaktadır.

"Köprü Han'da bulduğumuz dinginlik sabahın erken saatlerinde deve ve eşeklerin bağrıslarıyla bozulmuştur ve orada haftalık bir pazar kurulur. Fakir görünümlü han Köprübazar beldesinin/yerinin son kalıntısıdır. Köprübazar ise yaklaşık 250 yıl önce Cihannüma'da yer almaktadır. Burada bir Ortaçağ köprüsü geniş ve balık bulunan Eurymedon'un üzerinde yüksek ayaklarla (karşı sahile) uzanır. Eurymedon'daki kıvrımda

⁵² Lanckoronski, a.g.e. , s. 85, 87-88, 124, Gravür XXVIII.

⁵³ Vital Quinet, *LA Turquie D'Asie*, C. I, Paris, 1892, s. 881882.

önceden incir ağaçları derin bir şekilde kök salmışlar ve böylece onlar (köprüde) yavaş yavaş tahribata sebep olmuşlardır. (Nehrin) batı kıyısında ise eski köprüünün son ayak kıvrımı bulunur ki bu köprü yüksek kavisler üzerinden karşı tarafa ulaştırır.”⁵⁴

Hans Rott eserinde 1906 yılı itibariyle Köprü Suyu köprüsünün Antalya tarafında haftalık bir pazarın hala kurulduğunu ve orada bulunan hanın Köprü Pazar'ın son kalıntısı olduğunu belirtmesi konumuz açısından önemlidir. Ama Katip Çelebi gibi Köprü Pazar'ını belde veya nahiye olarak nitelemesi doğru değildir. Burası daha önce de ifade ettiğimiz gibi haftalık bir pazarın kurulduğu, han ve bir kısım dükkânların olduğu bir pazar alanıdır. Ama Hans Rott'un ifadesinden pazar alanında hanın dışında dükkân gibi hiçbir yapının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Yabancı seyyahlar gibi Antalya Sultanisi muallimlerinden ve gelecekte Antalya Müzesi'nin kurucusu olacak olan eski eserler fahri sorumlusu Süleyman Fikri (Erten) Bey de 1922 yılında yayınladığı eserinde köprü ile Aspendos-Belkıs harabeleri hakkında bilgi vermeyi tercih etmiştir. Ama uzunca anlattığı Selçuklu köprüsünün Antalya tarafında kurulan pazardan bir kelime olsun bahsetmemiştir.⁵⁵ Ancak daha sonra yayınlacağı bir başka eserinde kısa da olsa Köprü Pazarı'ndan ve handan söz ettiği görülecektir.

Osmanlı devrinde özellikle XIX. yüzyılda Anadolu'da Hafta Pazarı ve Panayırın arttığı gözlenmekle beraber Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan tarafından yapılan çalışmada Köprü Pazarı'nın adının kayıtlar arasında yer almadığı da görülmektedir.⁵⁶ Ama bu durum Köprü Pazarı'nın kurulmadığı anlamına gelmez. Çünkü I. Dünya savaşına kadar Köprü Pazarı'nın kurulduğu birçok kaynaktan okunabilmektedir. Hatta I. Dünya savaşından evvel pazar yerinde ve karşı sahilde her hafta pazarın kurulduğu gün (Cumartesi) spor ve eğlence amaçlı kış mevsimlerinde at koşusu yapmak, cirit oynamak âdeti vardı. 1923 yılının Aralık ayı itibariyle Köprü Pazar alanında Pazar kurulmadığı gibi at yarışları ve cirit oyunları da yapılmaz olmuştur. Aspendos nehri üzerine Sultan Alaeddin Keykubat tarafından yapılan köprü önce nehrin Adalya tarafında kurulan pazara ad olarak verilirken sonra nehre Köprü Suyu/Çayı denilmeye başlanmıştır.⁵⁷ Yukarda söz ettiğimiz gibi Köprü Suyu ifadesine ilk kez XVI.

⁵⁴ Hans Rott, *Kleinasiatische Denkmaler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig, 1908, s. 59.

⁵⁵ Süleyman Fikri, *Antalya Livaası Tarihi*, s. 159-172.

⁵⁶ Erdoğan, a.g.e. , s.12-14, 23-165.

⁵⁷ Selekler, a.g.e. , s. 179; Köprü Pazarı'nda at yarışları yapıldığı ve cirit oyunları oynandığı gibi XIX. yüzyılın son çeyreğinde Selanik'e bağlı kaplıcalarıyla ünlü Langaza'da yılda bir kere kurulan Paşa

Yüzyılın ilk yarısına ait olan Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye'sinde rastlamaktayız. Günümüzde ise daha çok Köprü Çayı ifadesi kullanılmaktadır.

Köprü Pazarı'nın Dağılması

Elimizdeki kesin kayıtlara göre Köprü Pazarı, XV. yüzyılın ortalarında XX. Yüzyılın başlarına kadar faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Pazarı'nın dağılmasının sebeplerinden birisi Köprü Çayı'nın ağzının zamanla kumla dolması ve nehir ulaşımını engellemesidir. Bu durumu XIX. yüzyılın başlarında F. Beaufort tespit etmekte ve çayın "ağzı önünde uzanan eğri kum setleri" yüzünden "su kesimi bir ayaktan fazla olan sandallar buradan geçemezler" demektedir.⁵⁸ Aynı şekilde yüzyılın sonlarında (1884-1885) bölgeye gelen K. G. von Lanckoronski Eurymedon/Köprü Suyu'nun ağzının bataklık halinde olduğunu belirtmektedir.⁵⁹ Böylece pazara Antalya ve Alaiye tarafından deniz yoluyla gelecek alıcı ve satıcılar rahat bir şekilde ulaşamamıştır. Bu durumda pazarın yavaş yavaş sönmeye ve daha çok yerel özelliğe bürünmesine sebep olmuştur. Çünkü XIX. yüzyılın ikinci yarısında pazarın sönmeye yüz tuttuğunu en azından ilk kurulduğu kadar canlı olmadığını seyahatçıların verdiği bilgilerden anlamaktayız. Bu duruma gelinmesinde Osmanlı'nın sürekli savaş kaybetmesi ile Teke Sancağı'nın bakımsız kalmasının da etkisi olduğunu ilave etmek gerekir. En azında Köprü Çayı'nın ağzında biriken ve nehir ulaşımını engelleyen kumun temizlenemediği aşikârdır. Köprü Çayı'nın ağzını kumun kapaması ve bir süre sonra bölgenin bataklık haline dönüşmesi, XV. yüzyılın ortalarından beri varlığını bildiğimiz Aspendos İskelesinin işlevsiz kalmasına sebep olmuştur. Bu yüzden iskele nehrin girişine taşınmış ve iskelenin bulunduğu köyün adına izafeten Boğazak İskelesi olarak anılmaya başlandığı bilinmektedir.⁶⁰ Bu arada hemen ilave edelim ki Köprü Suyu'nun denizle birleştiği yerin Serik tarafında en azından 1530 yılından beri Boğazak adlı bir köyün varlığını bilmekteyiz.⁶¹ Cumhuriyet devrinin başlarında ise Köprü Suyu'nun ağzındaki kum setlerinin artık çıplak veya çalılarla örtülü tepelere dönüştüğü ve en küçük kayıkların bile

Panayırı'nda pehlivan güreşi yapılır ve hediyeler dağıtıldı. İpek Çalışlar, *Mustafa Kemal Atatürk, Mücadelesi ve Özel Hayatı*, İstanbul, 2018, s. 68.

⁵⁸ Beaufort, a.g.e. , s. 140.

⁵⁹ Lanckoronski, a.g.e. , s. 88.

⁶⁰ Muhammet Güçlü, *1864-1950 Yılları Arasında Serik*, s. 39.

⁶¹ 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530, s. 151.

geçişte müşkülât yaşadığı belirtilmektedir. Ama nehrin girişinden sonraki kısmın derin olduğu ilave edilmektedir.⁶²

Bir başka etken ise günümüzdeki Serik kaza merkezinin XIX. yüzyılın sonlarında Şevketiye adıyla kurulmasıdır. Çünkü Serik kaza merkezi Teselya, Yenişehir Yukarı Oba köyü halkından muhacirlerin⁶³ 1887 yılında Kökaz Çeşmesi civarına 73 haneli 286 nüfuslu Şevketiye köyünün kurulması ve onların oraya yerleştirilmesi ile oluşturulmuştur.⁶⁴ Ama halk köy ismi olarak Şevketiye isminden ziyade Kökez ismini kullanmayı tercih etmiştir. Antalya-Alanya, Antalya-Konya yol güzergâhında bulunan Kökez köyünde zamanla cami, han ve fırın yapıldığı görülmektedir. Cuma günleri çevreden namaza gelenlerin kalabalık oluşturduğunu gören seyyar satıcılar sergi açmaya başladılar. Böylece Cuma Pazarı olarak Kökez Pazarı'nın temeli atılmış oluyordu. 1890 yılından sonra ise Kökez köyünde Cuma günleri pazar kurulması adet haline gelmiştir. Böylece bir köy pazarı olarak Kökez Pazarı, Cuma pazarları arasında yerini aldığı gibi Serik bölgesinde bir pazar daha kurulmuş oluyordu. Hele 1910 yılında Teke Mutasarrıfı Nahit Bey başkanlığında toplanan Liva Meclisi, Serik nahiye merkezini Karahisar-ı Teke/Tekke'den Kökez'e nakletme kararı almasıyla, Kökez Pazarı idari merkezde kurulmanın avantajıyla daha da kuvvetlenmiştir. Bu yeni durum da Köprü Pazarı'nın aleyhine olmuştur. Çünkü bölgede 3-5 km gibi çok yakın bir mesafede bir gün ara ile kurulan iki pazardan birinin ortadan kalkması doğal bir durum olmuştur. Ayrıca Kökez köyünde kurulan Cuma Pazarı, Köprü Pazarı'nın sönmesine sebep olduğu gibi yukarıda adını zikrettiğimiz Cidal Pazarı'nın da sonunu getirmiştir. Ama biraz önce ifade ettiğimiz gibi Hans Rott'un 1906 yılı Mayıs ayında bizzat şahit olduğu ve Macit Selekler'in belirttiğine göre Köprü Pazarı, Birinci Dünya savaşı'na kadar (1914) Evliya Çelebi'nin tasvir ettiği gibi aynen canlılığını muhafaza edebilmiştir. Bunun başlıca sebebi pazar için toplanan ahalinin at yarışları ile cirit oyunları yapması ve yapılan bu spor etkinliğini seyretmesi idi. Birinci Dünya Savaşı'nın insan ve hayvan nesline vurduğu darbe neticesinde cirit oyunları 1914 yılından sonra bir daha oynanamadığı gibi at yarışları savaş sonrasında canlandırılmak istense de iyi cins at kalmadığından olumlu netice vermemiştir. At yarışlarının revaçta

⁶² Ahmet Rasim, *Akdeniz, Anadolu, Karaman, Finike ve Klikya Sahilleri Klavuzu- Mermeris Feneri'nden Payas'a Kadar*, İstanbul, 1930, s. 87.

⁶³ Selekler, a.g.e. , s. 123.

⁶⁴ Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 37, S. 32, 1979, s. 124,128; Muhammet Güçlü, *1864-1950 Yılları Arasında Serik*, s. 22-23.

olduğu dönemde Honamlı aşiretinden Mehmet Bey atının geri kalmasından dolayı üzüldüğü ve yüreğine inerek öldüğü, ölüm döşeğinde iken gelecek hafta atımı yine salın baş alırsa mezarımın başında ünleyn dediği halk arasında anlatılmaktadır.⁶⁵ Keza Süleyman Fikri Erten de XX. Yüzyılın ortalarına doğru basılan bir başka eserinde köprünün kenarında yakın zamana kadar büyük bir Pazar kurulduğunu, I. Dünya Savaşı'na kadar burada bir hanın mevcut olduğunu ve ama artık pazardan eser kalmadığını vurgular.⁶⁶ Hemen hemen aynı dönemde bölge üzerine yaptığı turizm amaçlı çalışmalarını yayınlayan Dr. Burhanettin Onat ise Köprü Suyu ve onun üzerinde bulunan Selçuklu köprüsünden söz etmekle beraber Köprü Pazarı'ndan bahsetmediği görülmektedir. O esere sadece G. Niemann gibi köprünün pazar tarafını da görebileceğimiz bir resmini koymakla yetinmiştir.⁶⁷ Ama günümüzde halk arasında köprüye "Pazar Köprüsü" denilerek Köprü Pazarı'nın hatırası hafızalarda yaşatılmaktadır.⁶⁸

Yolcu ve pazara gelenlerin barınma ihtiyacını karşılamak için yapıldığını bildiğimiz han ise kaderine terk edilmiştir. Çünkü I. Dünya Savaşı'na kadar köprünün Antalya tarafında bir han olduğu bilinmektedir.⁶⁹ Köprü Pazarı'nın dağılmasından kısa bir süre sonra (1923) Serik nahiye müdürünün hazırladığı rapordan anladığımız göre Selçuklu hanından geriye sadece bir kapı kalmıştır.⁷⁰ Robert Koleji hocalarından Rudolf M. Riefstahl Anadolu'nun güney-batında bulunan Türk mimari eserlerini incelemek üzere 1929 yılında bir gezi yapmıştır. Bu gezi kapsamında Antalya'ya gelen Riefstahl, Köprü Suyu/Çayı kenarında bulunan Köprü Han'dan söz etmektedir.⁷¹ Tabii R. M. Riefstahl bölgeye geldiğinde Köprü Han'ın sadece kalıntısı kalmış olmalıdır. Günümüzde ise Köprü Han'dan her hangi bir iz olmadığı gibi nehrin batı tarafında Roma Köprüsü'nün bir gözlü kalıntısı ile eski temelleri üzerine daha alçak inşa edilen Selçuklu köprüsünden başka bir yapı veya kalıntı olmadığı görülmektedir.

Halk arasında Selçuklu Köprüsü, Pazar Köprüsü denilen köprünün Serik tarafında Köprü Han ile Köprü Pazar'ın yerinde sanki eski görünümünü kısmen

⁶⁵ Selekler, ag.e. , s. 124-125, 173-174, 186; Muhammet Güçlü, "XX. Yüzyılın Başlarında Serik", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 391, Kasım 1995, s. 686.

⁶⁶ S. Fikri Erten, *Antalya Tarihi*, III. Kısım, Antalya, 1948, s. 99.

⁶⁷ Burhanettin Onat, "Coğrafya", *Turistik Antalya*, Haz. Antalya'yı Tanıtma ve Turizm Derneği, Başbakanlık Devlet Matbaası (Ankara), 1952, s. 24, 48, 62.

⁶⁸ Güçlü, a.g.m. , s. 691.

⁶⁹ Erten, *Antalya Tarihi*, s. 99.

⁷⁰ Selekler, a.g.e. , s. 182-183.

⁷¹ Rudolf M. Riefstahl, *Cenubu Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1941, s. 50.

hatırlatan 20 kadar dükkân bulunmaktadır.⁷² Bölgede beşyüz yıldan fazla önemli bir pazar olarak işlev gören Köprü Pazarı'nın hatırasını yaşatmak ilgililerden beklenmektedir. En azından köprünün adının yanına Köprü Han ve Köprü Pazarı ifadeleri eklenmelidir. Böylece genç nesillerin hafızasına pazara ilişkin bilgiler yerleşecektir.

Köprü Pazarı'nın yerini alan Kökez Pazarı'nda cirit oynandığı, at yarışı yapıldığına dair elimizde bir kayıt bulunmamaktadır. Ama Cumhuriyet döneminde Serik'te spor, eğlence ve yardım amaçlı deve güreşi, pehlivan güreşi ve at yarışları yapıldığı bilinmektedir. Örneğin Aspendos tiyatrosu pehlivan güreşleri yapmak için bir dönem kullanılmıştır.⁷³ Ama bölgede cirit oynandığına ilişkin bilgimiz yoktur.

Sonuç

Köprü Pazarı adlı çalışmamızda öncelikle pazara adını veren köprünün inşası üzerinde durulmuştur. Köprü ilk olarak M. S. IV. yüzyılın başlarında Roma döneminde yapılmıştır. Selçuklular devrinde Alaeddin Keykubat zamanında kalıntıları üzerine yeniden inşa edildiği için Osmanlı kaynaklarında genellikle Sultan Alaeddin Keykubat Köprüsü olarak geçmektedir. Köprünün Antalya tarafına bir de han inşa edilmiştir.

Selçuklular ve Beylikler döneminde faal olduğunu düşündüğümüz Köprü Pazarı'na ilişkin ciddi kayıtlara XV. yüzyılın ortalarından itibaren rastlanmaktadır. Bölgenin en güçlü haftalık pazarlarından birisi olan Köprü Pazar'a Teke, Hamit ve Alaiye sancaklarından insanların iştirak ettiği bilinmektedir. Evliya Çelebi'ye göre pazar alanında binden fazla sazdan yapılmış dükkân bulunmaktadır. Bu dükkânların 30 tanesi ise Balı Bey Vakfı'na aittir. Vakıfnameye göre dükkânların kira geliri köprünün tamir ve bakımına ayrılmıştır. Köprü Pazarı'nın bu derece canlı olmasının sebeplerinden birisi Aspendos Suyu veya Köprü Suyu denilen nehirde gemi ile ulaşım sağlanmasıdır.

Köprü Pazarı, Garbi Karaağaç'taki pazarlarda olduğu gibi zahire veya hayvan pazarı olarak bir yönü ile öne çıkmış bir pazar değildir. Köprü Pazarı zahire, canlı hayvan, hayvan ürünleri, büyük ve küçükbaş çanları, el dokumaları, sanayi ürünleri, susam, tahin helvası, her türlü el aleti ve sebze-meyvenin (çilek) satıldığı bir pazardır. Karahisar-ı Teke Kadısı'nın pazarın kurulduğu gün olan Cumartesi günü yargılama yaptığı bilinmektedir. Suhte isyanları sırasında suhtelerin pazarı basıp kadıyı tehdit ettikleri, pazara gelenlerin saçlarını hakaret

⁷² 9 Temmuz 2018 tarihli inceleme gezisi izleniminden.

⁷³ Muhammet Güçlü, *1864-1950 Yılları Arasında Serik*, s. 63.

olsun diye kestikleri kayıtlarda geçmektedir. Keza Manavgat kadısı da pazarda hazır olup davaya bakmaktadır. Ayrıca pazarın kurulduğu gün at yarışı ile cirit oyunları düzenlenmesi, pazara katılanların sayısını arttırmayı amaçladığı bilinmektedir. XIX. yüzyıldan itibaren seyyahların pazarlardan ihtiyaçlarını karşıladıkları görülmektedir. Bu kapsamda Rahip E. T. Daniell, adamlarını bir miktar pirinç ve kahve almaları için sabah erkenden Köprü Pazarı'na gönderdiğini kaydetmektedir. Böylece Köprü Pazarı bölge ahalisi için hem ekonomik bir faaliyet alanı hem de sosyal ve sportif amaçlı bir yer olmuştur.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Köprü Suyu'nun ağzında biriken kumlar yüzünden deniz ulaşımının sekteye uğradığı bilinmektedir. Böylece Köprü Pazarı da yavaş yavaş canlılığını kaybetmeye başlamıştır. Aynı yüzyılın sonlarına doğru pazar alanının yakınlarında Şevketiye=Kökez köyünün kurulması ile Köprü Pazarı'nın sonu gelmeye başlamıştır. Çünkü Kökez köyünde bir Cuma pazarı kurulmaya başlandı. I. Dünya savaşına kadar varlığını koruyan Köprü Pazarı'nın yerini Kökez Pazarı almıştır. Serik kaza merkezinde birden fazla pazar kurulana kadar Cuma günü kurulan Kökez Pazarı bölgenin en güçlü pazarlarından birisi olmuştur.

KAYNAKÇA

I- Tıpkı Basım, Kronik ve Seyahatnameler

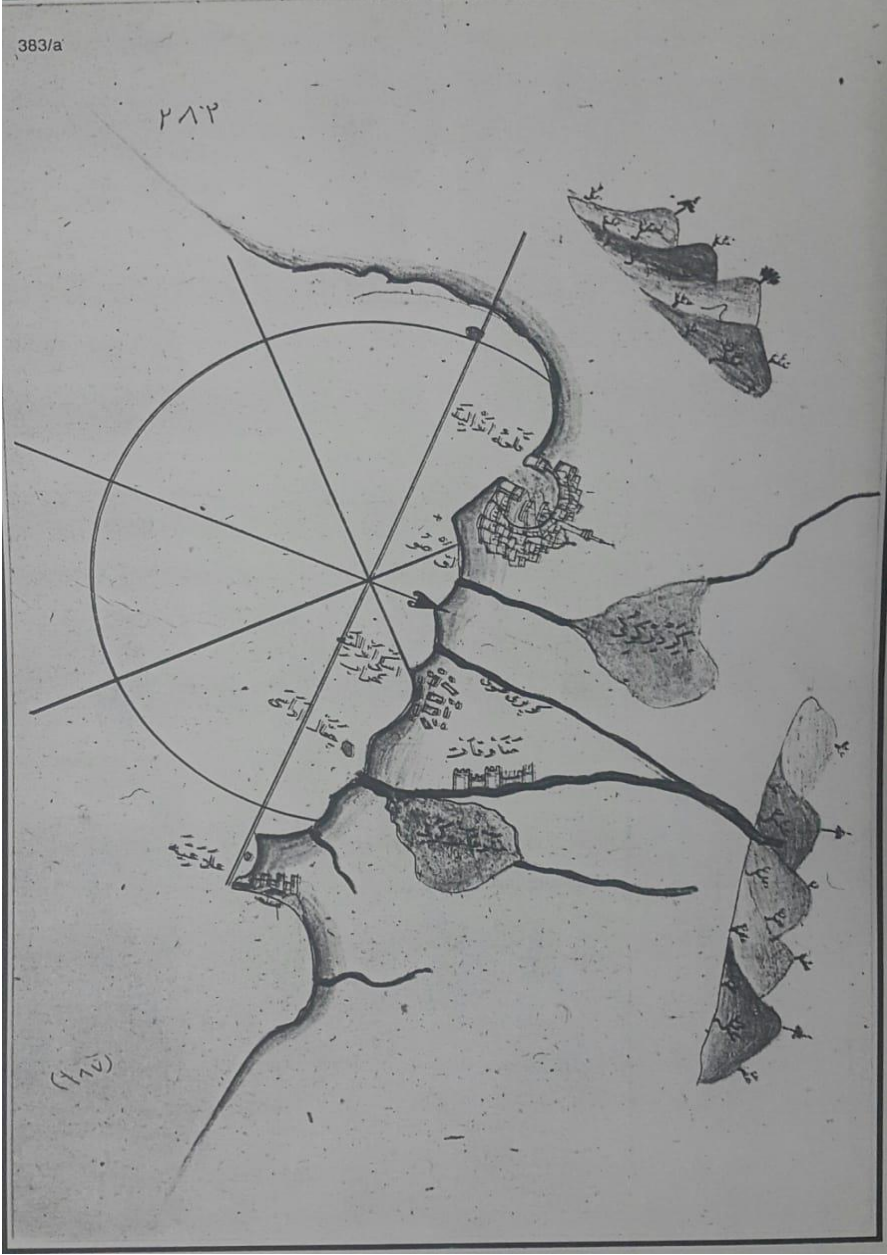
- 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara, 1995, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Nu. 27.
- Beaufort, Francis, *Karamanya*, Çev. Ali Neyzi-Doğan Türker, Antalya, 2002.
- Danieloğlu, D. E., *1850 yılında Yapılan Bir Pamphylia Seyahati*, Çev. Ayşe Özil, Antalya, 2010.
- Evlıya Çelebi b. Derviş Mehemmet Zilli, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, 9. Kitap, İstanbul, 2005, Yapı Kredi Yay.
- İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1981.
- Katip Çelebi, *Cihannüma*, İstanbul, 1145/1732.
- Katip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma*, C. I, Tıpkı Basım, Ankara, 2009.
- Lanckoronski, Karl Graf von, *Pamphylia ve Pisidia Kentleri*, C. I, *Pamphylia*, Çev. Selma Bulgurlu Gün, İstanbul, 2005.
- Leake, William Martin, *Journal of A Tour in Asia Minor*, London, 1824.
- Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi I*, Haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1983.
- Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, C. 4, Ankara, 1988.
- Quinet, Vital, *LA Turquie D'Asie*, C. I, Paris, 1892.
- Rott, Hans, *Kleinasiatische Denkmaler aus Pisidien, Pamphyliden, Kappadokien und Lykien*, Leipzig, 1908.
- Spratt, T. A. B.- Forbes, Edward, *Müteveffa Rahip E. T. Daniell'in Eşliğinde Milyas, Kıbratis ve Likya'da Yolculuklar*, C. II, Çev. Doğan Türker, Antalya, 2008.
- Strabon, *Geographika-Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul, 2000, IV. bs.
- Şikari, *Karamanname (Zamanın Kahramanı Karamaniler'in Tarihi)*, Haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu, İstanbul, 2005.
- Texier, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran: Kazım Yaşar Koprıman, Sadeleştiren: Musa Yıldız, C. 3, Ankara, 2002.
- Vitruvius, *Mimarlık Üzerine*, Latince'den Çeviren: Çiğdem Dürüşken, İstanbul, 2017, 2. bs.
- Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği-Başlangıcından Kudüs'ün Zabtına Kadar (I-VIII. Kitaplar)*, Haz. Ergin Ayan, İstanbul, 2016.
- Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği (1143-1163)*, Haz. Ergin Ayan, Ankara, 2009.

II- Araştırma Eserler

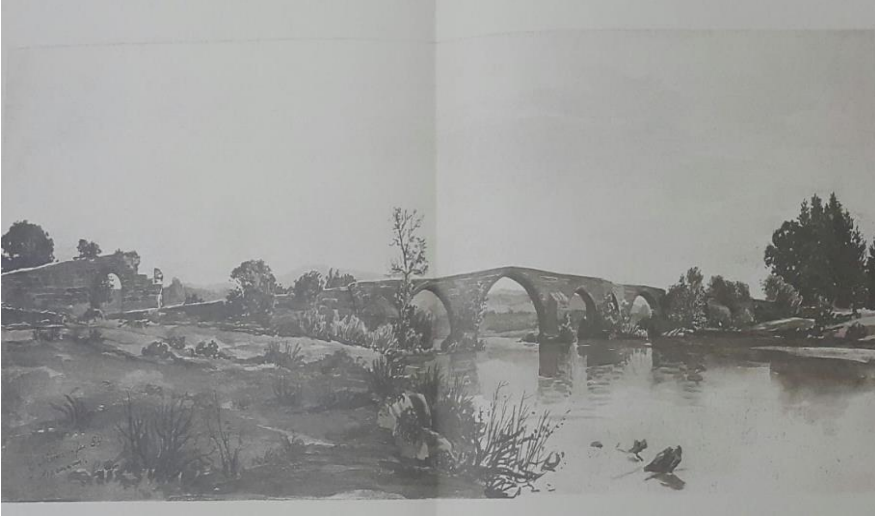
- Ahmet Rasim, *Akdeniz, Anadolu, Karaman, Finike ve Klikya Sahilleri Klavuzu- Mermeris Feneri'nden Payas'a Kadar*, İstanbul, 1930.
- Ak, Mehmet, "Teke Sancağında 1831 Sayımına Göre Nüfus ve Yerleşme", *History Studies International Journal of History*, Volume 6, Issue 3, April 2014, s. 15-44.
- Akdağ, Nustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celâlî İsyancıları*, İstanbul, 1995.
- Altan, Ebru, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara, 2003.
- Baykara, Tuncer, "Bir Osmanlı Çağı Pazarının Çöküşü: Karahüyük Pazarı", *XI. Türk Tarih Kongresi (1990) Tebliğler*, C. III, Ankara, 1994, s. 1097-1103.

- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, İzmir, 1990.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I-Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988.
- Baykara, Tuncer, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211), Gazi-Şehit*, Ankara, 1997.
- Baykara, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Ankara, 2000.
- Bilici, Z. Kenan, "Köprüpazar (Belkıs) Köprüsü Kitabesi Üzerine", *Adalya*, No. V, 2001-2002, s. 173-185.
- Çalışlar, İpek, *Mustafa Kemal Atatürk, Mücadelesi ve Özel Hayatı*, İstanbul, 2018.
- Erdmann, Kurt, "Alanya Yakınlarındaki Kargı Han", Çev. Mehmet Uysal-Muhammet Güçlü, *SDÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Aralık 2008, s.237-246.
- Erdoğan, M. Akif, "Antalya ve Havalisi Tarihi İçin Bir Kaynak: Defter-i Evkaf-ı Liva-ı Teke", *Ege Üni. Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. X, 1995, s. 91-185.
- Erdoğan, M. Akif, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hafta Pazarları ve Panayırlar*, İzmir, 1999.
- Erten, S. Fikri, *Antalya Tarihi*, III. Kısım, Antalya, 1948.
- Erten, Süleyman Fikri, *Antalya Vilayeti Tarihi*, İstanbul, 1940.
- Göyünç, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 37, S. 32, 1979, s. 120-145.
- Güçlü, Muhammet, "XX. Yüzyılın Başlarında Serik", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 391, Kasım 1995, s. 681-694.
- Güçlü, Muhammet, *1864-1950 Yılları Arasında Serik (İdari, Ekonomik, Sosyal)*, Antalya, 2000.
- Karaca, Behset, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Manavgat Kazası*, Isparta, 2009.
- Karaca, Behset, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Isparta, 2002.
- Kessener, Paul – Piras, Susana, "The Aspendos Aqueduct and the Roman-Seljuk Bridge Across the Eurymedon", *Adalya*, No. III, 1998, s. 149-168.
- Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220)*, Ankara, 1997.
- Kortantamer, Tunca, "Yeni Bilgilerin Işığında Ahmedî'nin Hayatı", *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. I, İzmir, 1980, s. 165-185.
- Onat, Burhanettin, "Coğrafya", *Turistik Antalya*, Haz. Antalya'yı Tanıtma ve Turizm Derneği, Başbakanlık Devlet Matbaası, (Ankara), 1952.
- Riefstahl, Rudolf M., *Cenubu Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1941.
- Selekler, Macit, *Yarımaların Arkasından-Antalya'da Kemer-Melli-İbradı-Serik*, İstanbul, 1960.
- Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, İstanbul, 1338-1340.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara, 1988, 2. bs.
- Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri-Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara, 2003.

Resimler

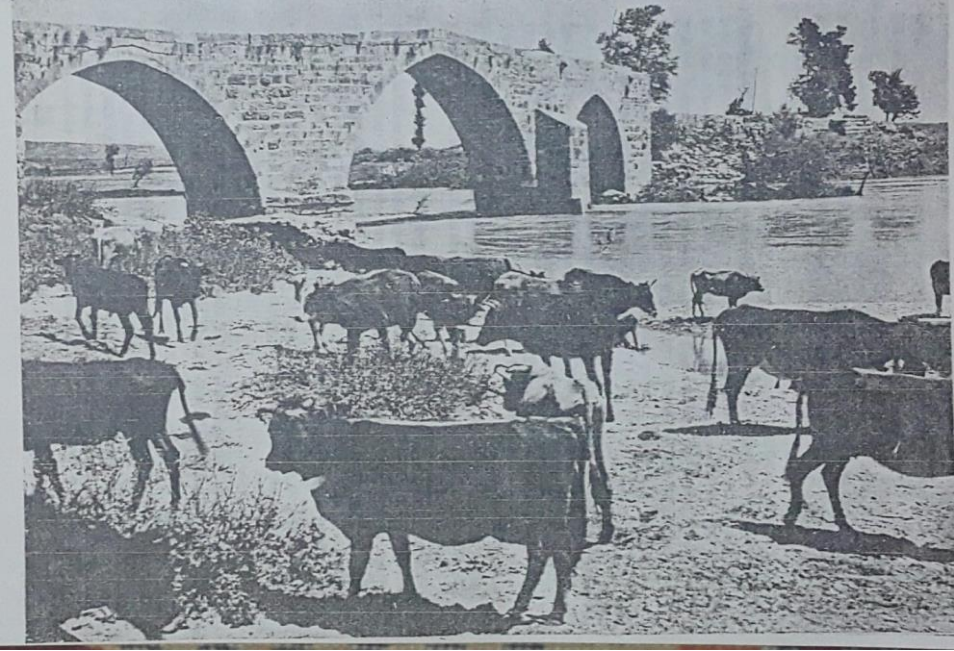

Res I: Piri Reis'in Haritasına Göre Köprü Suyu (Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, C. 4, Ankara, 1988, s. 383/a.)

Res II: George Niemann'ın Köprü Su Köprüsü Gravürü, 1884 (Karl Graf von Lanckoronski, *Pamphylia ve Pisidia Kentleri, C. I, Pamphylia*, Çev. Selma Bulgurlu Gün, İstanbul, 2005, s. Resim XXVIII.)

Res III: XX. Yüzyılın Ortalarında Köprü Çay Köprüsü'nün Görünüşü (Burhanettin Onat, "Coğrafya", *Turistik Antalya*, Haz. Antalya'yı Tanıtma ve Turizm Derneği, Başbakanlık Devlet Matbaası, (Ankara), 1952, s. 24.

Res IV: Günümüzde Köprü Han ve Köprü Pazarı Alanının Görünümü (9 Temmuz 2018, Foto: Begüm Güçlü)

Res V: Günümüzde Köprü Çay Köprüsü (Sultan Alâeddin Köprüsü-Pazar Köprüsü) (9 Temmuz 2018, Foto: Begüm Güçlü)

SELÇUKLU DÖNEMİ KONYA YAPILARINDA MOTİFLEŞEN TÜRK DAMGALARI*

TURKISH TAMGAS THAT TURNED INTO MOTIFS ON SELJUKIAN PERIOD STRUCTURES OF KONYA

Remzi DURAN**
Yunus ASLAN***

Öz

Mülkiyet, aidiyet, bağımsızlık unsuru, boy-soy birliği, millet mensubiyeti ve kutsallık ifadesi işaretler olarak Türk tarihinin erken devirlerinden itibaren hemen her türlü malzemede karşımıza çıkan "Damgalar-Tamgalar" hiç şüphesiz Türk kültürünün vazgeçilmez uygulamalarındandır. Gittikleri ve yerleştikleri her coğrafyaya ebedi vatan olarak bakan atalarımız hayvanlarına, kullanım eşyalarına ve inşa ettikleri küçük veya büyük mimari eserlere ait olduklarını düşündükleri boylarının damgalarını vurmaya gelenek haline getirmişlerdir. Ancak, zaman içerisinde bazıları harflere dönüşerek yazıya geçmiş, bazıları da geometrik süslemeleri oluşturan kompozisyonlar içerisinde esas anlamından kısmen uzaklaşarak kompozisyonun bir elemanına dönüşmüştür. Anadolu'nun fethinde de rol alan Türk boyları fethettikleri ve yerleştikleri bu yerlere de çoğunlukla kendi boy adlarını vermişler, yaptıkları mimari eserlere ve kullanım eşyalarına da damgalarını vurmuşlardır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Konya ve çevresinde de bu durum oldukça yaygındır. Hem Oğuz boyları hem de diğer Türk boylarının yerleşim yeri (kasaba, köy,

* Bu çalışma, 4-6 Nisan 2019 tarihleri arasında Konya'da düzenlenen Uluslararası Selçuklu Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulmuş, ancak tam metni yayımlanmamıştır.

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Konya/Türkiye, rduran@selcuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7374-6116>.

*** Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Konya/Türkiye, yunusaslan1881@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7087-338X>.

mahalle vb.) olarak *Avşar-Afşar-Bay Avşar-Küçük Avşar, Bayındır-Bayundur, Döger-Duger, Bayat-Kara Bayat-Yağlı Bayat, Kayı-Kayı Hüyük- Kayı Ören, Kınık, Yazır, Salur, Çetmi* gibi isimler vermişlerdir. Zaman içerisinde maalesef bu isimlerin bir kısmı unutulmuş tarihsel kimlikle beraber, beğeni anlayışlarının da değişmesiyle değiştirilmiştir. Bunun gibi evvelce damga-tamga olarak kullanılan işaret ve semboller de süsleme unsurları arasında yer alan geometrik motif ve kompozisyonlar arasına, bu tasarımı yapanlar tarafından tam da anlamı unutulmamış ancak esas anlamından uzaklaşmış olarak yerleştirilmiştir. Yapanın bildiği, fakat bakanın sadece bir süs unsuru olarak gördüğü bir duruma dönüşmüştür. Bu durumun en iyi uygulamalarını hiç şüphesiz Selçuklu Devleti'nin payitahtı Konya'da bulmaktayız. Bu çalışma Selçuklu döneminde Konya'da inşa edilen mimari eserler üzerindeki motife dönüşmüş olan damgalar üzerinedir.

Anahtar Kelimeler

Konya, Selçuklu, Damga

Abstract

Tamgas seen on almost every materials since the earliest dates of Turkish history are undoubtedly among the indispensable use of Turkish culture as the signs of ownership, belonging, independency factor, tribe and ancestry unity, nationality and holiness statements. Our ancestors who regarded every geography where they went and settled as their motherland forever, made it a tradition to mark the tamgas of their tribes on their animals, on the things they used and on the small or big architectural works they built. However, some tamgas turned into letters and text in time and some of them having become somewhat distant from main meanings turned into an element in compositions which revealed geometrical ornamentations. Turkish tribes that had a part in the conquest of Anatolia, mostly gave the name of their own tribes to the places they conquered and settled and marked their tamgas on the architectural works they built and on the things they used as well. This situation is considerably common in Konya, which was the capital city of Anatolian Seljukian State, and its surroundings. Both Oghuzs tribes and the other Turkish tribes gave the names such as *Avşar-Afşar-Bay Avşar-Küçük Avşar, Bayındır-Bayundur, Döger-Duger, Bayat-Kara Bayat-Yağlı Bayat, Kayı-Kayı Hüyük- Kayı Ören, Kınık, Yazır, Salur, Çetmi* to their settlement areas (towns, villages, districts and etc.). Unfortunately, some of these names were changed in time as the historical identity was forgotten and inclination perception changed. The meanings of such kind of signs and symbols that had been used as tamgas before, weren't completely forgotten by the designers but they were placed among the geometrical motifs and compositions as elements of ornaments with a distant meaning. It turned into a situation that the designer knew the fact but the viewer regards this as an element of ornamentation. The best uses of this situation are undoubtedly seen in Konya, the capital city of Seljukian State. This paper is upon Turkish tamgas that turned into motifs on architectural works built in Konya during Seljukian period.

Keywords

Konya, Seljuk, Tamga

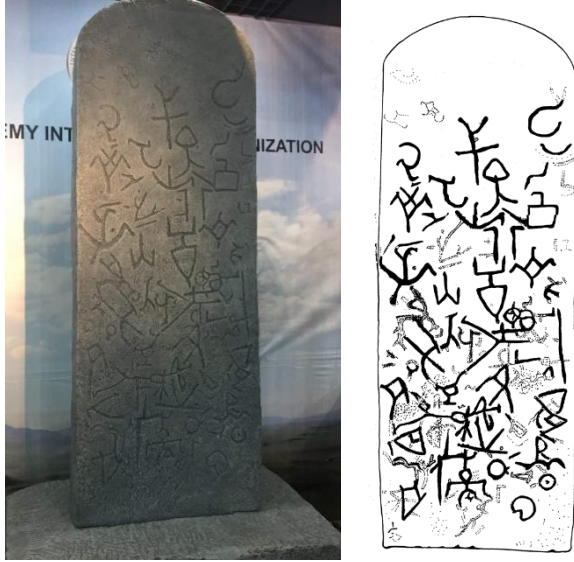
Mülkiyet, aidiyet, bağımsızlık unsuru, boy-soy birliği, millet mensubiyeti ve kutsallık ifadesi işaretler olarak Türk tarihinin erken devirlerinden itibaren hemen her türlü malzemede karşımıza çıkan “Damgalar-Tamgalar” hiç şüphesiz Türk kültürünün vazgeçilmez uygulamalarındandır. Gittikleri ve yerleştikleri her coğrafyaya ebedi vatan olarak bakan atalarımız hayvanlarına, kulanım eşyalarına ve inşa ettikleri küçük veya büyük mimari eserlere ait olduklarını düşündükleri boylarının damgalarını vurmaya gelenek haline getirmişlerdir. Köktürk alfabesini oluşturan karakterlerin hemen tamamına yakınının damgalardan geçmiş olduğu kabul edilmektedir. Ancak, zaman içerisinde damgaların bazıları harflere dönüşerek yazıya geçmiş, bazıları da geometrik süslemeleri oluşturan kompozisyonlar içerisinde esas anlamından kısmen uzaklaşarak kompozisyonun bir elemanına dönüşmüştür.

Türk sanatının süsleme unsurlarını oluşturan temel desen-tasarımını, öz kültürden doğan ve simgesel anlamlar kazanan bitkiler, hayvan veya insan figürleri, hayali yaratıklar ve soyut düşüncenin görüntülenmiş hali diyebileceğimiz geometrik biçimler oluşturmaktadır. Geçmişten günümüze insan eliyle meydana getirilmiş mimari veya gündelik hayatta kullanılan eşyalar üzerinde sıklıkla gördüğümüz süsleme unsuru geometrik biçimlerdir. Geometrik dediğimiz biçimler genel olarak; bir noktadan çıkıp düz olarak devam eden, kırılan, kıvrılan veya bir merkez etrafında daire, kenar ve merkeze doğru girinti çıkıntı yapan kollar (yıldız) şeklindedir. Bu düzen sanatkarın özgür iradesiyle bilinçli bir tasarımıdır.

Aitlik, mensubiyet ve iletişim unsuru olan damgaların zaman içerisinde yerini harflere, dolayısıyla yazıya bırakmış olması sebebiyle eski önemini kısmen kaybettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu süreçte damgalar bütünüyle unutulmamış, bazen doğrudan damga olarak varlığını sürdürmüştür. Orta Asya’dan itibaren batıya doğru uzayan Türk coğrafyalarında inşa edilen mimari eserlerde baninin isteği veya ustanın tercihi olarak, özellikle geometrik olarak nitelenen süsleme unsurları arasında bilinçli olarak yerleştirilmiş Türk damgalarını açıkça görmekteyiz.

Türk damgalarının tarihsel durumu ile ilgili olarak en önemli kaynakların başında Kâşgarlı Mahmud’un büyük eseri *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (11.yy) gelmektedir. Eserde; *“Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi, Nuh peygamberin (Allah’ın duası üzerine olsun) oğlu Yâfes oğlu Türk’e dayanır. Bunlar, İbrahim (Allah’ın duası üzerine olsun) oğlu İshak oğlu İysû oğlu Rûm oğulları gibidirler. Bu boyların her birinden ayrılmış dallar vardır ki onların sayısını Allah’tan başka kimse bilmez. Ben ana*

kabileleri saydım; tâli olanları bıraktım. Ancak Oğuz Türkmenlerinin oymaklarını ve hayvanlarının damgalarını, insanların bilmesi için, zikrettim.”, “Bunlar esas boylardır. Bu boylardan her birinin de kolları ve oymakları vardır. Özetlemek için o kolları attım. Bu boyların adları, onların çok eski zamanlardaki dedelerinin adlarıdır. Boylar adlarını onlardan almıştır.” şeklinde bilgi verilmektedir¹.

Fotograf 1: Şiveet Ulaan (İlteriş Kağan) mezar külliyesinden çıkarılan damgalı anıt (D. Kıdıralı-G.Babayar)

Kaşgarlı Mahmud’u doğrulayan önemli bir maddi kaynak Köktürk Kağanı Kutluğ İlteriş Kağan (682-691) yıllarına ait olduğu kabul edilen damgalı anıtta Köktürk Kağanlığı Dönemi’ndeki Aşina, Aşida, Basmıl, Bugu, Ediz, Hazar, Karluk, Kay, Kırgız, Kitan (Kara Hitay), Kun, Oğuz (Bayandur, Eymür, İğdir, Yazır, Sır (Kıpçak), Tarduş, Tongra, Türgeş, Uygur, Yağlakar gibi nüfuzlu Türk boylarının anıt üzerinde yaklaşık 50 adet Türk asıllı boy damgalarını bir arada verilmiştir² (Foto.: 1). İsimleri tespit edilen yirmi üç büyük boyun arasında anıtta sadece Oğuz boyuna ait beş damga yer almaktadır³.

Türk boyları fethettikleri ve yerleştikleri coğrafyalara çoğunlukla kendi boy adlarını vermişler, yaptıkları mimari eserlere ve kullanım eşyalarına da damgalarını vurmuşlardır. Anadolu Selçuklu Devleti’nin başkenti olan Konya ve

1 Ercilasun, A.B., - Akkoyunlu, Z., *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti’t-Türk*, Ankara 2014, s. 10, 26-28.

2 Kıdıralı, D., - Babayar, G., *Türk Bengü Taşı: Şiveet-Ulaan Damgalı Anıtı*, Astana 2015, s. 16.

3 Kıdıralı, D., - Babayar, G., *a.g.e.*, s. 53.

çevresinde de bu durum oldukça yaygındır. Selçuklu sonrası benzer uygulamaların Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemlerinde de devam ettiği, ancak Osmanlı sanatının ilerleyen süreçlerinde görülmediği izlenmiştir⁴. Hem Oğuz boyları hem de diğer Türk boylarının yerleşim yeri (kasaba, köy, mahalle vb.) olarak Konya sınırları içerisinde bugünkü yer adlarıyla “Avşar-Afşar-Bay Avşar-Küçük Avşar, Bayındır-Bayundur, Döger-Duger, Bayat-Kara Bayat-Yağlı Bayat, Kayı-Kayı Hüyük- Kayı Ören, Kırık, Yazır, Salur, Çetmi” gibi isimler mevcuttur. Ancak bu yer isimlerinin bunlardan ibaret olmadığı, zaman zaman yer isimlerinin değiştirilmiş olması sebebiyle diğer Türk boylarının adlarının da yaygın olduğunu düşünüyoruz.

Konya'nın Selçuklu çaığında inşa edilen mimari eserlere doğrudan damga olarak vurulmuş işaretlerin (Foto.:2) yanı sıra geometrik kompozisyonlar içerisinde bilinçli olarak yerleştirilmiş motif görünümlü damgalar da işlenmiştir. Bu damgaların bir kısmı doğrudan Oğuz boylarının özel boy damgaları olmakla beraber önemli bir kısmı da bir üst inanç kimliğinin ifadesi “Tanrı” damgalarıdır.

Fotoğraf 2: Konya Zazadin Hanı

Türk kültürünün yanı sıra diğer inançlarda da önemli bir “**Tanrı**” damgası şekli genellikle “haç” biçimli uygulamadır. Bu bazen doğrudan Tanrı yerine, bazen de doğrudan Tanrı inancı olmayan doktriner din anlayışlarında (Uzakdoğu

4 Dursun, Ş., “Anadolu Selçuklu Dönemi Avanos-Kayseri Kervan Yolunda Bir Durak Noktası: Suvermez Kervansarayı, Mescidi ve Sarnıçları”, *Journal of History Studies*, C. 10, S. 4, 2018, s. 43.

kökenli dinler) üst kimliğin sembolü olarak (Sıvastika) kullanılmaktadır. Ancak hangi kültürde daha eski olduğu tartışmalı olmakla beraber tespit edilen örnekler Türk kültür coğrafyasındaki kullanımının daha eski olabileceğini ortaya koymaktadır⁵.

Türk kültüründe “Oz, Oğ, Og ve Ok” şeklinde isimlendirmelerle “**Tengri-Tanrı**” damgası olarak “Tanrıya ulaşmayı temsil ettiğine inanılan⁶ üst kimlik damgası (Foto.:3), sanat ve mimarlık tarihçilerinin “çarkı felek, gamalı haç, sıvastika, yön damgası, dört yön” olarak isimlendirdikleri motif olarak öne çıkmaktadır. “Oklu çakır, oklu çark, gök çığrısı” şeklinde isimlendirmeler de yapılan⁷ bu damga Orhun’daki Köktürk yazıtlarında “𐰉 - 𐰺” sesi ve işareti olarak yer almıştır.

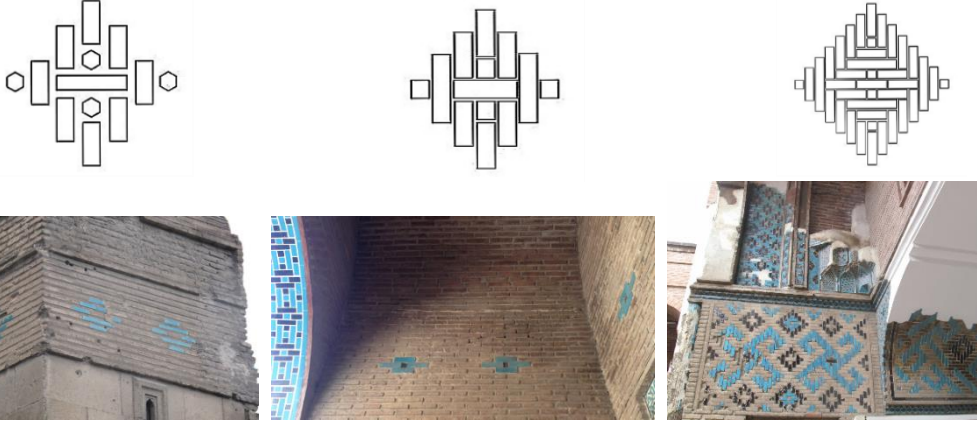
Fotoğraf 3: Saymalıtaş – Kırgızistan (S. Somuncuoğlu, 2008)

⁵ Somuncuoğlu, S., *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s. 370.

⁶ Tarcan, H., “Gamalı Haç, Ög Damgası”, <https://onturk.org/2011/03/13/gamali-hac-og-damgasi/> (08.02.2018), s.1. ; Parlak, T., “Haç ve Gamalı Haç Türk Kültürünün Ürünü”, <https://onturk.wordpress.com/2011/03/16/hac-ve-gamali-hac-turk-kulturunun-urunu/> (08.02.2018), s.1.

⁷ Şaman Doğan, N., “Oklu Çakır/Oklu Çark/Gök Çığrısı: Selçuklu Süslemesinde Bir Motif”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi I-II*, C.I, Konya 2001, s. 617-624.

Türk sanatında oldukça sık karşılaştığımız bir diğer “Tanrı damgası” biçimi ise genellikle geometrik bir süs olarak “kilim deseni, tepe üstü konmuş dörtgen” şeklinde⁸ tanımlamalarla geometrik süslemenin anlamsız bir parçası gibi görülen damgadır (Foto.:4).

Fotoğraf 4: İnce Minareli Medrese-Sırçalı Mescit-Sırçalı Medrese

Anadolu Türk sanatında oldukça sık rastladığımız ancak bir türlü anlamlandıramadığımız bu Tanrı damgası da esas itibarıyla haç biçimli bir görüntüye sahiptir. Ancak yer yer sadece boşluk dolduran kare veya baklava dilimi şeklindeki görüntüsüyle sıradan bir geometrik biçim olarak değerlendirilmiştir.

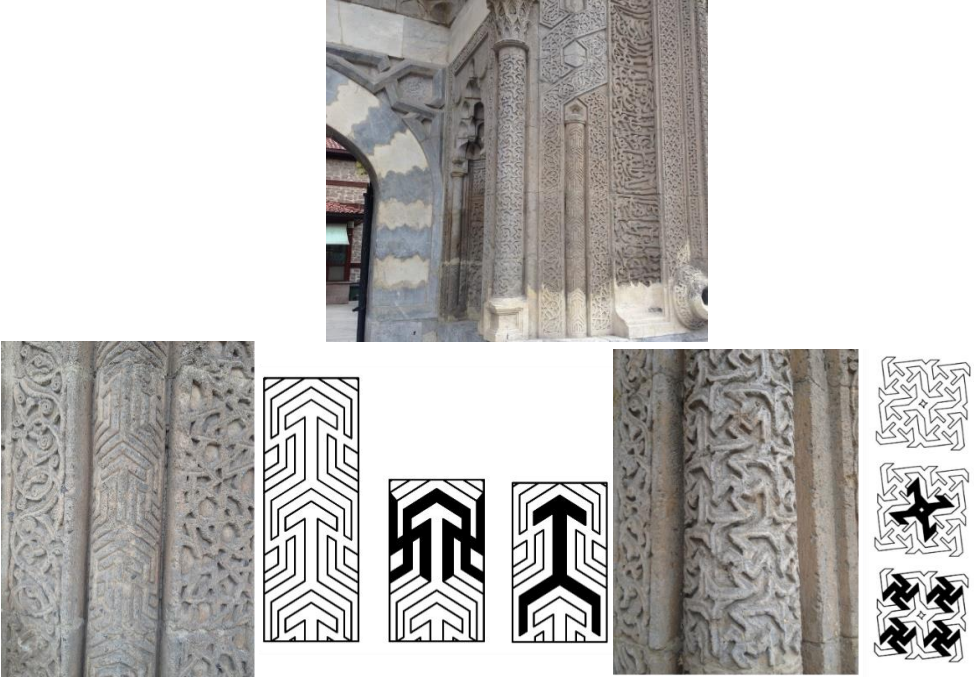
Tanrı Damgası uygulamalarını Konya’daki Selçuklu dönemi mimari eserlerin önemli, saygın yapılarında oldukça fazla görmekteyiz. Gamalı haç veya Sivastika olarak tanınan Tanrı damgasının hemen her biçimini gördüğümüz en önemli eser Sahip Ata Külliyesi’dir (Foto.:5-7). Caminin anıtsal taç kapısındaki sütunçelerde, cephe süslemelerinde, minaresinde, hanıgah ve türbenin içindeki çini süslemelerde adeta görsel bir sunum yapılmıştır. Bu sunumda, yapının sanatkarının kendi tercihi mi, baninin kendi talebimi yoksa sanatta bir üst akıl yönlendirmesi mi etkili olmuştur bilemiyoruz.

⁸ Erdemir, Y., *Sırçalı Medrese Mezar Anıtları Müzesi*, Konya 2009, s. 58.

Fotoğraf 5: Sahip Ata Hanıgahı – Sırçalı Medrese

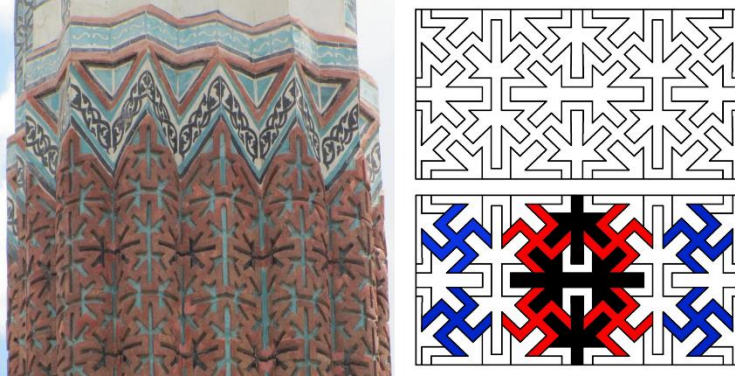
Tanrı damgalarının doğrudan ve oldukça açık bir şekilde cami taç kapısındaki uygulamaları çok özel bir konumdadır. Taç kapının sağ ve sol tarafındaki ikişer sütunçenin süsleme tasarımı geometrik bir motif olarak düzenlenmemiş, tamamen Tanrı damgası olarak bilinçli bir şekilde yapılmıştır.

Fotoğraf 6: Sahip Ata Camii taç kapısı sütunçeleri

Dış sütunçede Oğuz damgalarının esas unsuru olan “Ok-Yay” damgası merkezde olacak şekilde yerleştirilmiş ve iki yanına da Tanrı damgası oturtulmuştur. İçteki sütunçe de ise ortada tek büyük ve dört kolun uçlarında da birer adet olmak üzere beşli bir düzen içinde sadece Tanrı damgası ile doldurulmuştur.

Cami minaresi de Tanrı damgasına zemin olmuştur. Minarenin dilimli gövdesine merkezde yatay dikey “Yazır” damgası ve etrafında da “Tanrı” damgaları işlenmiştir.

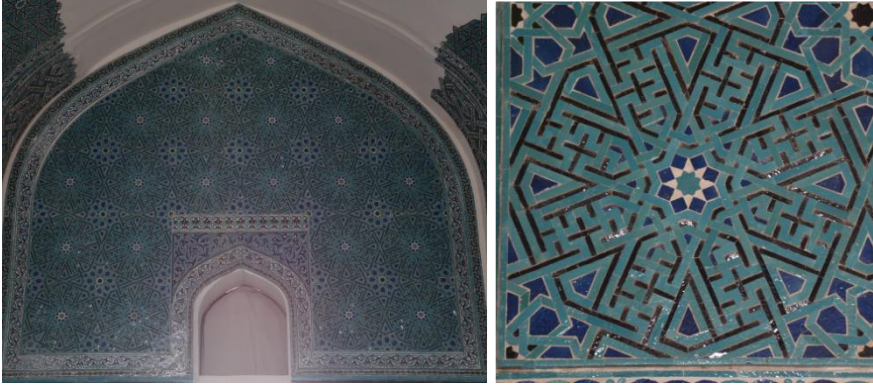
Fotoğraf 7: Sahip Ata Camii Minaresi

Selçuklu devri Konya yapılarının en gösterişli olanlarından Sırçalı Medrese ve Karatay Medresesi ana eyvan arka duvarlarındaki çini panoları oluşturan ana unsurlar aynı kompozisyonu tekrarlamaktadır⁹ (Foto.:8-9).

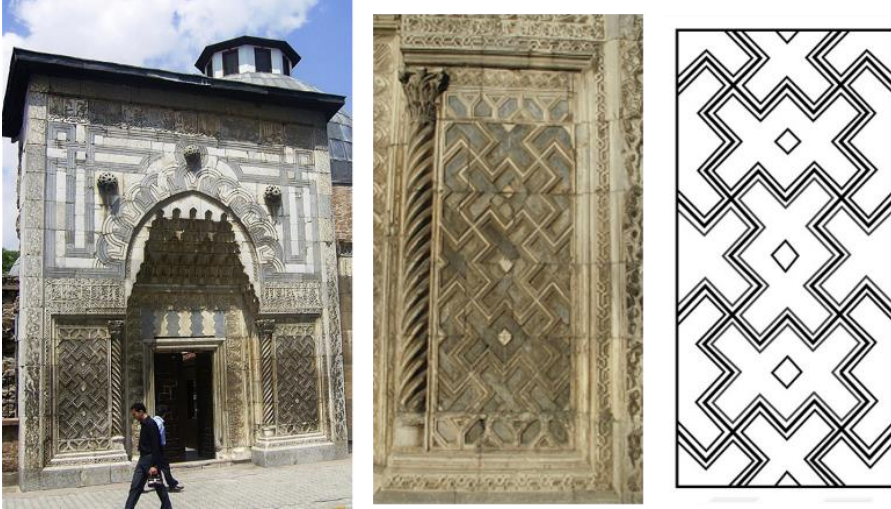
Fotoğraf 8: Sırçalı Medrese ana eyvanı

⁹ Y. Erdemir, inşa tarihleri birbirine yakın olduğunu belirttiği bu eserlerin Karatay Medresesi, İnce Minareli Medrese, Sırçalı Mescit, Sırçalı Medrese çinilerinin ustası Muhammed ibn Muhammed Osman el-benna el Tusi usta veya onun yönettiği ekip tarafından yaptırılmış olabileceğini ifade etmektedir (Erdemir, Y., *İnce Minareli Medrese Mezar Anıtları Müzesi*, Konya 2009/1, s. 144).

Fotoğraf 9: Karatay Medresesi ana eyvanı (Ş. Dursun)

Sivri kemerle sınırlanmış arka duvarın içerisinde; ortada iç içe farklı renk ve düzen içerisinde üç sekiz kollu yıldız, onun etrafında dikdörtgen bir geçme düzeni içerisinde yerleştirilmiş alt alta ikişer Tanrı damgasının oturtulduğu sekiz kol ve dıştan kuşatan sekizgen çark formu ana panoda dokuz adet yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 10: Karatay Medresesi

Karatay Medresesi taç kapısının iki yan panoları yatay ve dikey olarak ters-düz zikzaklardan oluşan genel bir geometrik kompozisyonu tekrarlar gibi görünmekle beraber çizgilerin kesişme noktaları bilinçli olarak biçimli Tanrı damgasına ve Eb-Ed damgasına zemin yapılmıştır (Foto.:10).

İnce Minareli Medrese kapalı avlusunun kubbesi, pencere alınlık ve kemer köşelikleri sırlı tuğla ve çini mozaik uygulamalarında ana süsleme düzeni motife dönüşmüş damgalardan oluşmaktadır. Merkeze yakın çemberde sekiz adet Tanrı damgası , onun altında Eb-Ed damgası ve en dış çemberde ise ters-düz olarak sıralanmış Avşar-Kızık damgaları yer almaktadır. Aralarda kalan boşluklarda Tanrı damgalarının yanı sıra Bayundur damgaları   geometrik çizgilerle bağlı bir düzen oluşturmaktadır (Foto.:11).

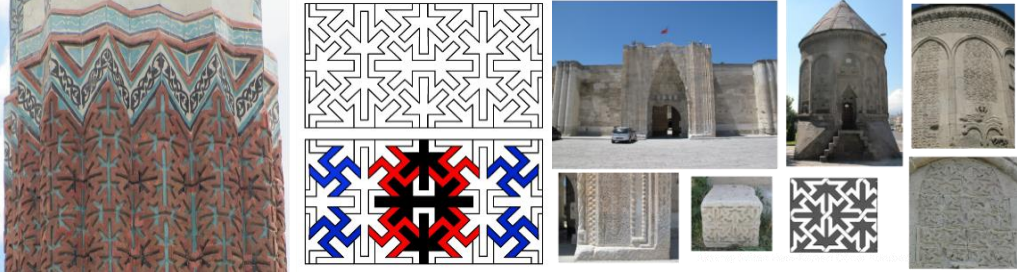

Fotoğraf 11: İnce Minareli Medrese

Kapalı avlunun pencere alınlıklarının bir kısmında da Avşar-Kızık damgaları çini mozaik uygulama olarak yerleştirilmiş, ancak genel geometrik düzen içerisinde birbiri etrafında dönen çizgisel ağ düzeni gibi bir görünüm kazanmıştır.

Anadolu Türk sanatının anıtsal yapılarında sıklıkla karşılaştığımız, aslen Oğuzların **Yazır** boyunun damgası “ - ” olan ve sonradan Köktürk alfabesinde **Y** - **Ş** harfine dönüşen semboldür. Bu damga-harf Türk mimari süslemelerinde yan yana veya bir merkeze doğru yönelmiş dört ok şeklinde geometrik motif ve kompozisyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu damga geometrik bir motif olarak “mekik, çift okucu” gibi tanımlarla çeşitli yayınlarda yer almaktadır¹⁰.

¹⁰ Demiriz, Y., *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*, İstanbul 2000, s. 243 ; Mülayim, S., *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, Ankara 1982, s. 369.

Fotoğraf 12: Konya Sahip Ata Camii minaresi-Aksaray Sultan Hanı-Kayseri Döner Kümbet

Konya Sahip Ata Camii minare gövdesinde Tanrı damgalarının merkezlerinde birleştirici bir unsur olarak yer alan bu damga-motif uygulamasına Anadolu Selçuklu döneminin önemli eserlerinde de aynı biçimde rastlamaktayız (Foto.:12).

Oğuz boylarından Bozoklar kolunun **Kayı** boyu genelde iki yanda birer ok ve ortada oklu bir yay “**İYİ - İYİ - İVİ - İYİ**” şekli benimsenmiştir (Foto.:13-14). Bu damgalar tek başına çeşitli eşya, mimari eser veya mezar taşlarında kullanılmıştır¹¹.

Fotoğraf 13: Konya Zazadin Hanı

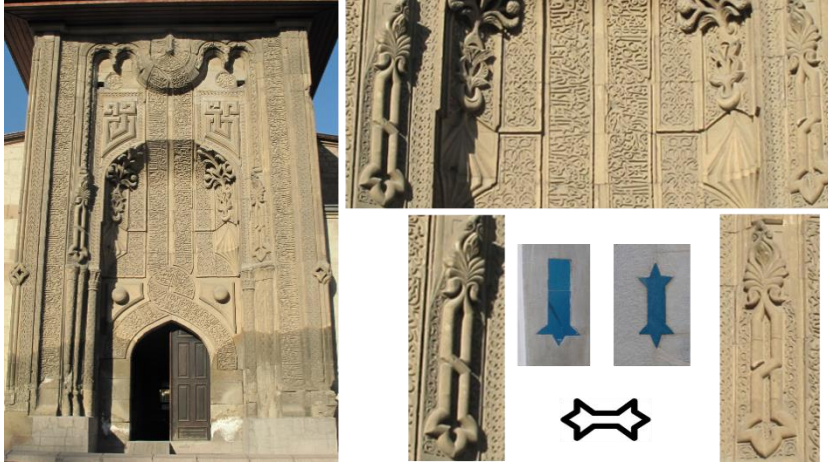
¹¹ Duran, R. - Baş, A., “Oğuzların Kayı Boyu Damgasının Anadolu Türk Mimari Süslemesinde Motif Olarak Kullanılması Üzerine”, *SUTAD*, Bahar 2018, sy. 43, s. 523-535.

Fotoğraf 14: Farklı dönemlerden diğer Kayı damgası örnekleri

Ancak 12. asır sonrasında gerek Anadolu Selçuklu ve gerekse sonrasında Anadolu'da kurulan Türk devlet yapılarında adeta motife dönüşmüş olarak işlenmiş ve genel geometrik düzenleme içerisinde, zoraki olarak "Yaba, ok-yay, ters veya düz Y, Alem ve Zencirek" gibi isimlendirmelerle geometrik bir birim eleman şeklinde değerlendirilmiştir¹².

Oğuzların önemli bir boyu olan "Bayat" damgası Anadolu Selçuklu mimari süslemelerinde genel geometrik kompozisyon içinde dikkatli bakıldığında çok açık olarak fark edilen bir damgadır. Ancak yazılı belgelere yansıyan "↑ - ♀ - ↓ - ♀ - ♀ - ♀" görünümünden kısmen farklıdır.

Fotoğraf 15: İnce Minareli Medrese

¹² Kırzioğlu, N.G., *Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyasında Ortak Motifler*, Ankara 1995, s. 86-99; Çakmakoğlu Kuru A., "Anıtkabir'deki Renkli Taş Süslemeler- İkonografik Bir Yaklaşım", *Sanat Tarihi Dergisi*, c. XXVI, sy. 1, İzmir, Nisan 2017, s.80; Demiriz, Y., *a.g.e.*, s.338.

Anadolu'nun Selçuklu coğrafyasında ve Selçuklu sonrası ortaya çıkan Türk devlet (Beylikler) yapılarında Bayat boy damgasını oldukça fazla görmekteyiz. Ancak Konya'daki Selçuklu eserlerinde şimdilik tespit edebildiğimiz en açık uygulamayı motifleşmiş olarak İnce Minareli Medrese'nin taç kapı süslemelerinde (Foto.:15-16) ve Sahip Ata Külliyesi Hanıgahı'nda (Foto.:16) bulmaktayız.

Fotoğraf 16: Konya Sahip Ata Hanıgahı

Yirmi dört Oğuz boyundan "Üçoklar" koluna mensup olan yaygın ve etkili bir diğer boy da "Bayındır-Bayundur" "𐰇𐰏 - 𐰏𐰏 - 𐰏𐰏 - 𐰏𐰏" boyudur. Genel geometrik kompozisyonlar içerisinde yan yana veya bir merkez etrafında sıralanmış şekilde işlenmesiyle karmaşık bir görünüm veren bir damgadır. Farklı düzenlemeleri bulunmakla beraber esas yapıya bağlıdır. Geometrik süsleme programında "fırıldak," şeklinde isimlendirilmektedir¹³.

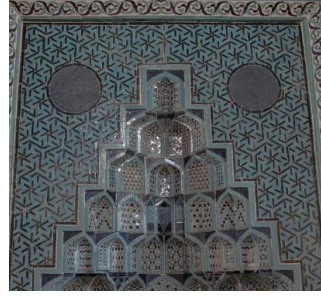
¹³ Demiriz, Y., a.g.e., s.255-257.

☞ ☞

Fotoğraf 17: İnce Minareli Medrese

Oğuzların "Bozoklar" koluna mensup olan **Avşar ve Kızık** boylarının ☞ ☞ damgaları birbirine çok benzerdir. Bu sebeple motifleşen bu damgaları birbirinden ayırmak biraz zordur.

Fotoğraf 18: İnce Minareli Medrese - Sırçalı Medrese - Sırçalı Mescit

Konya İnce Minareli Medrese'nin kapalı avlusunu örten kubbe içindeki sırlı tuğla süslemelerinde, Sırçalı Medrese ana eyvanının ve Sırçalı Mescit mihrabının çini mozaik süslemelerinde (Foto.:17-18) Avşar-Kızık boy damgalarının motifleşmiş uygulamalarını görmek mümkündür.

Oğuz boylarından "Bozoklar" koluna mensup olarak kabul edilen **Beydili ve Dodurga**'nın yanı sıra Kırğızların genel damgasına benzer ☞ ☞ ☞ ☞ uygulama için Konya'da karşımıza çıkan tek örnek Cemal Ali Dede Türbesi giriş kapısının kemer ön yüzündeki süslemelerdir (Foto.:19).

Fotoğraf 19: Cemel Ali Dede Türbesi

Oğuz boylarından “Üçoklar” koluna mensup olan **Çepni** \top \top damgasını en açık biçimde Sahip Ata Külliyesinin hanigahından türbe kısmına geçişteki koridorun üst kısmında (Foto.:20), Tanrı damgalarını birbirinden ayıran, ayrı bir özellikle yapılmış düzenlemelerin her iki yanına yukarıdan aşağıya doğru çini mozaik uygulamalı olarak görmekteyiz.

Fotoğraf 20: Sahip Ata Külliyesi hanigah-türbe geçişi

Kaşgarlı Mahmud’un eserindeki Oğuz boylarının sıralamasında ilk sırayı alan, Bozok kolunun ve Selçuklu hanedanının da mensup olduğu bilinen **Kınık** \mathcal{K} \mathcal{K} \mathcal{K} \mathcal{K} kolu Anadolu’daki Türk yerleşmelerinde oldukça önemli yer tutmaktadır¹⁴. Konya’da da “Kınık” adı ile yerleşmeler bulunmaktadır.

¹⁴ Çınar, H., “Kınıklar ve Kınık Yerleşmeleri”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2015, s. 301-320.

Konya'daki mimari eserlerden Zazadin Hanı'nı inşa eden ustaların yapının duvarlarına kazıdıkları boy damgaları arasında "Kınık" damgasına rastlamaktayız. Bu boyun damgasının motife dönüşmüş şeklini ise Sahip Ata Camii'nin çini mozaik mihrabının kavsara köşeliklerinde bulmaktayız (Foto.:21).

Fotoğraf 21: Sahip Ata Camii'nin çini mozaik mihrabı – Zazadin Hanı'nda Usta damgası

Türk sanatında özellikle, çadır, kubbe, ev, türbe, minare, taç kapı gibi yapılarının mimari süslemelerinde sıklıkla karşımıza çıkan ancak geometrik süsleme olarak kabul edilen, düzenlemelerde "okucu, baklava dilimi, tuğla palmet"¹⁵ gibi motif isimlendirmeleriyle karşımıza çıkan, X işleme aslen bir damga olup daha sonra Köktürk alfabesinde "eb/be-b" harfi olarak yerini almıştır. Bu damga-harf ile beraber ikili bir kullanımda motifleşmiş gibi görünen bir diğeri X "ed – mülkiyet bildiren damga"dır¹⁶. Bu iki damga genel geometrik düzenleme içinde bir motif görünümü kazanmıştır.

¹⁵ Demiriz, Y., *a.g.e.*, s.229 ; Erdemir, Y., *Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*, Konya-Beyşehir 1999, s. 58-59.

¹⁶ Öztürk, R., "EB" İdeogramının Mimaride Kullanılması ve Beyşehir Eşrefoğlu Camisi Örneği", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sy. 6/3, 2017, s. 1296.

Fotoğraf 22: İnce Minareli Medrese- Konya Gömeç Hatun Türbesi (Ş. Dursun)-Karatay Medresesi

Konya İnce Minareli Medrese'nin kapalı avlusunu örten kubbe içinde, tuğla örgülü minare gövdesinde ve Gömeç Hatun Türbesi eyvan kemer karnındaki süslemelerde patlıcan moru sırlı olarak ve Karatay Medresesi taç kapısının sağ ve sol tarafında yer alan dikdörtgen panolarında mermer üzerinde ikili kullanımla motifleşmiş olarak (X) (X) damgasını görmekteyiz (Foto.:22).

Bu damgalar dışında Selçuklu devri Konya yapılarında tam olarak anlamlandıramadığımız damga görünümlü motifler bulunmaktadır. Türk damgalarının sahipleri büyük boylar, zaman zaman kendi içerisinde alt boylar olarak genişlemekte ve buna bağlı olarak ta esas boy damgasına küçük eklemeler yapabilmektedirler. Bu durum onların doğrudan hangi Türk boyuna ait olduğunun tespitini zorlaştırmaktadır.

Konya çevresine Malazgirt (1071) öncesi ve sonrası gelen Türk boylarının yanı sıra daha sonra Orta Asya'da Moğolların sebep olduğu göç dalgasıyla gelen grupların da yerleştikleri bilinmektedir. Nitekim 12. Yüzyıl ortalarından itibaren Konya çevresindeki imar faaliyetlerinde bunları takip edebilmekteyiz. Bu göçler öncesi ve sonrasında inşa edilen yapılarda ortaya çıkan geometrik motiflere dönüşmüş, motifleşmiş Türk damgalarının ana kollarında herhangi bir aşırı değişkenlik söz konusu değildir.

Türkler yayıldıkları her coğrafyaya her durumda bir iz, işaret, damga vb. mensubiyet ifadelerini bırakmışlardır. Geçmişten günümüze atalarımızdan kalmış olan ve Türk kimliğinin kodları olarak görmemiz gereken bu unsurları, dün olduğu gibi bugünün bizleri de mutlaka sağlıklı bir şekilde okumalıyız. Geçmişten gelen bir nokta bizi büyük aileye bağlar.

KAYNAKÇA

- Çakmakoğlu Kuru A., "Anıtkabir'deki Renkli Taş Süslemeler- İkonografik Bir Yaklaşım", *Sanat Tarihi Dergisi*, c. XXVI, sy. 1, İzmir, Nisan 2017, s. 69-93.
- Çınar, H., "Kınıklar ve Kınık Yerleşmeleri", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2015, s. 301-320.
- Demiriz, Y., *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*, İstanbul 2000.
- Duran, R., "Türk Süsleme Sanatlarındaki Motif ve Kompozisyonların Kültürel Kaynakları: Mitler ve Destanlar Üzerine", *S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 8, Konya 2002, s.151-168.
- Duran, R.- Baş, A., "Oğuzların Kayı Boyu Damgasının Anadolu Türk Mimari Süslemesinde Motif Olarak Kullanılması Üzerine", *SUTAD*, Bahar 2018, sy. 43, s. 523-535.
- Dursun, Ş., "Anadolu Selçuklu Dönemi Avanos-Kayseri Kervan Yolunda Bir Durak Noktası: Suvermez Kervansarayı, Mescidi ve Sarnıçları", *Journal of History Studies*, C. 10, S. 4, 2018, s. 37-57.
- Ercilasun, A.B., - Akkoyunlu, Z., *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Luğâtî't-Türk*, Ankara 2014.
- Ercilasun, A.B., *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul, 2016, s.357-361.
- Erdemir, Y., *Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*, Konya-Beyşehir 1999.
- Erdemir, Y., *Sırçalı Medrese Mezar Anıtları Müzesi*, Konya 2009 (2. Baskı).
- Erdemir, Y., *İnce Minareli Medrese Mezar Anıtları Müzesi*, Konya 2009/1 (2. Baskı).
- Kırzioğlu, N.G., *Altaylar'dan Tunaboşu'na Türk Dünyasında Ortak Motifler*, Ankara 1995.
- Kidirali, D., - Babayar, G., *Türk Bengü Taşı: Şiveet-Ulaan Damgalı Anıtı*, Astana 2015.
- Mülayim, S., *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, Ankara 1982.
- Öztürk, R., "EB" İdeogramının Mimaride Kullanılması ve Beyşehir Eşrefoğlu Camisi Örneği", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sy. 6/3, 2017, s. 1293-1305.
- Parlak, T., "Haç ve Gamalı Haç Türk Kültürünün Ürünü", <https://onturk.wordpress.com/2011/03/16/hac-ve-gamali-hac-turk-kulturunun-urununu/> (08.02.2018).
- Somuncuoğlu, S., *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008.
- Şaman Doğan, N., "Oklu Çakır/Oklu Çark/Gök Çığırsı: Selçuklu Süslemesinde Bir Motif", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi I-II*, c. I, Konya 2001, s. 617-624.
- Tarcan, H., "Gamalı Haç, Ög Damgası", <https://onturk.org/2011/03/13/gamali-hac-og-damgasi/> (08.02.2018).
- Togan, Z.V., *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili), Oğuzların ve Türklerin Tarihi (Reşideddin Fazlullah Cami'üt-Tevarih, Cilt II)*, İstanbul 1982, s. 49-50.

AHLATŞAH (ERMENŞAH) - GÜRCÜ MÜNASEBETLERİ

RELATIONSHIPS BETWEEN ERMENSHAHS AND GEORGIANS

Erhan ATEŞ*

Öz

Ahlatşahlar 1100 yılında Sökmen el-Kutbî tarafından Van Gölü'nün kuzeybatı sahilindeki Ahlat'ta kurulmuştur. Gürcü Krallığı bu dönemde Müslümanlardan bazı bölgeleri ele geçirmiş ve IV. David'in askerî reformları sayesinde siyasi ve askerî olarak oldukça güçlü bir ülke haline gelmişti. Ahlatşahlar ise en güçlü dönemlerine Nasıreddin II. Sökmen devrinde ulaşmışlardı. Ahlatşahlar ile Gürcüler arasındaki çıkar çatışmalarından dolayı, iki taraf arasındaki ilişkiler 1130'larda gerilmişti. Bunun ardından Ahlatşahlar diğer Müslüman beylikleri ile ittifak yapmışlar ve hep birlikte Gürcü birliklerini, Müslümanların topraklarından çıkartmak için bir dizi savaşa başlamışlardı. Bu mücadelelerden bazılarını Gürcü kuvvetleri kazanırken, bazılarını ise Türkler kazanmışlardır. 1160'larda iki taraf arasındaki ilişkilerin tekrardan gerildiği görülmektedir. Gürcülerin bazı önemli Müslüman şehirlerini ele geçirmelerinden sonra, Gürcülere karşı tekrar Müslüman beyliklerden meydana gelen koalisyonlar meydana getirilmiştir. İttifakların temel amacı, Gürcü Krallığı'nın gücünün yayılmasını engellemektir. Ahlatşahlar bu dönemde onlara karşı oluşturulan neredeyse bütün seferlere iştirak etmişlerdir. Bu mücadelelerin sonucunda Gürcü orduları ele geçirdikleri yerlerden çekilmek zorunda kalmışlardır. II. Sökmen'in oğlu olmadığından, Ahlatşahlar Devleti onun ölümünün ardından memlûk kökenli komutanlar tarafından idare edilmiştir. III. Giorgi'nin hayatını kaybetmesinden sonra, Kraliçe Tamara 1184 yılında tahta çıkmıştır. Bu dönemde Gürcü Krallığı'nın akınları çoğunlukla Ahlat ve çevresine yoğunlaşmıştır.

* Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Denizli/Türkiye
er-han18@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0125-0699>.

Gönderim Tarihi: 09.05.2019

Kabul Tarihi: 31.05.2019

Eyyübiler, son Ahlatşah'ın vefatının ardından, Ahlat halkının daveti ile 1207 yılında Ahlat'ı kontrol altına almışlardır.

•
Anahtar Kelimeler

Ahlatşahlar, Gürcüler, Ahlat, II. Sökmen, Eyyübiler

•
Abstract

In 1100, Ermenshahs were founded by Sukman al-Qutbi in Ahlat on the northwestern shore of Lake Van. At that time, Georgian Kingdom had seized some regions from Muslims and became a politically and militarily powerful country thanks to military reforms of David IV. As for the Ermenshahs, they reached their most powerful period in the reign of Nasr al-Din Sukman II. Because of the clash of interests between the Ermenshahs and the Georgians, the relationships between both sides strained in 1130s. After this, the Ermenshahs allied with the other Muslim principalities and they began all together a series of campaigns to expel the Georgian troops from the territories of the Muslims. Some of these struggles were won by the Georgians and some by Turks. It is seen that relationships between both sides were strained again in 1160s. After the Georgians seized some important Muslim cities, coalitions consisting of the Muslim principalities were created again against them. The main purpose of the alliances was to withstand the expanding power of the Georgian Kingdom. During this period, the Ermenshahs attended nearly all of these campaigns against them. In the consequences of these struggles, the Georgian armies were compelled to cede places where they seized. Since Sukman II had no son, the Ermenshahs were ruled by some commanders with slave origins after his death. Following the death of Giorgi III, Queen Tamar ascended the throne in 1184. In this time, the raids of the Georgian Kingdom mainly concentrated on Ahlat and its vicinity. After the death of the last Ermenshah, Ayyubids took control of Ahlat with the invitation of people of Ahlat in 1207.

•
Keywords

Ermenshahs, Georgians, Ahlat, Sukman II, Ayyubids

I. Tarihsel Altyapı: Ahlatşahlar Devleti'nin Tesisi ve Gürcü Krallığı'nın Yükselişi

Ahlatşahlar, Van Gölü'nün batı sahilinde yer alan ve Ortaçağ'da Anadolu'nun doğusundaki en büyük yerleşim yerlerinden birisi konumunda bulunan Ahlat'ta¹ 1110 ile 1207 yılları arasında hüküm sürmüş olan bir Türk-İslam hanedanıdır.² Bu yüzden devleti kuran sülaleye Ahlatşahlar adı verildiği gibi, hâkim oldukları bölgeden dolayı Ermenşahlar adı da verilmektedir. Bunun yanında bu devlete kurucusu Sökmen'e nispetle Sökmenliler de denilmektedir.³

Devletin kurucusu Sökmen el-Kutbî (1100-1112), Yâkufî'nin (Çağrı Bey'in oğlu) oğlu Kutbüddin İsmâil'in Türk asıllı kölelerinden birisi olduğu için, efendisine nispetle el-Kutbî lakabı ile anılmaktadır.⁴ Melikşah'ın 1092'de hayatını kaybetmesinin ardından,⁵ Terken Hatun'un tahtta oturduğu oğlu Mahmud'un sultanlığını tanımayan ve Nizâmülmülk taraftarlarınca İsfahan'da sultan ilan edilen Berkyaruk (1092-1104), 1093 yılı Ocak ayında Berûcird yakınlarında meydana gelen savaşta Terken Hatun'u mağlup etmiş ve onu İsfahan'da kuşatarak anlaşılmaya zorlamıştı. Terken Hatun bunun üzerine, Azerbaycan Meliki Kutbüddin İsmâil'e haber göndererek, oğlunu tahta geçirmesine yardım ettiği takdirde kendisiyle evleneceğini bildirmiştir. Bu teklifi kabul eden Kutbüddin İsmâil, böylece doğrudan taht mücadelelerine dâhil olmuştur.

¹ M. Streck, "Ahlat", *İA*, I, İstanbul 1978, s.160; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991, s.236.

² Faruk Sümer, "Ahlatşahlar", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s.24; Abdülkerim Özyayın (a), "Ahlatşahlar", *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, ed. Haşim Şahin, Ankara 2016, s.115; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*, 6, Ankara 2002, s.407.

³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2013, s.100; Merçil, *e.g.e.*, s.236.

⁴ Özyayın (a), "Ahlatşahlar", s.116; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 2015, s. 92; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.100-101; Merçil, *a.g.e.*, s.236; Abdülkerim Özyayın (b), "Ahlatşâhlar", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 8, İstanbul 1989, s. 195.

⁵ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, 10, çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1987, s.181; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. I, Ankara 1999, s.334; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan- Irak, Suriye ve Kirman Selçukluları*, yay. Ali Öngül, İzmir 2000, s.66; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, 12, İstanbul TY, s.285; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s.29; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000, s.178; Ali Öngül, *Büyük Selçuklular*, İstanbul 2016, s.180; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (489-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s.8; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 2004, s.72; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s.188.

Kutbüddin İsmâil'in bu mücadeleler sırasında öldürülmesi (1093) üzerine⁶, kölesi Sökmen el-Kutbî, Kutbüddin İsmâil'in oğlu Mevdûd'un hizmetine girmiştir.⁷ Sırasıyla Terken Hatun, Tutuş, Arslan Argun, Tekiş gibi önemli rakiplerini bertaraf ederek Selçuklu tahtını tek başına ele geçiren Berkyaruk, daha sonra kardeşi Muhammed Tapar'la (1105-1118) mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁸ İki taraf arasında uzun süre devam eden bu mücadeleler sırasında Sökmen el-Kutbî ile Mevdûd, Azerbaycan meliki olarak atanan Melik Muhammed Tapar'ın yanında yer almışlardır.⁹

Ahlat halkı, şehre hâkim olan Mervânî Emîri'nin kendilerine kötü davranması nedeniyle, 1100 yılında adaleti ve iyiliği ile bilinen Sökmen el-Kutbî'yi şehri teslim alması için Ahlat'a davet etmişti. Askerleriyle birlikte Ahlat'a gelen Sökmen el-Kutbî, savaş yapmadan şehri hâkimiyeti altına almış ve Mervânîleri şehirden uzaklaştırarak buraya tek başına hâkim olmuştur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Selçuklu melikleri arasındaki taht kavgaları sırasında Muhammed Tapar'a destek veren ve onun emri ile pek çok sefere katılan Sökmen el-Kutbî, bu hizmetlerinin karşılığında Ahlat ve Van Gölü havzasını iktâ olarak almış, böylece 1100 yılında Ahlatşahlar Devleti'nin temellerini atmıştır.¹⁰ Sökmen el-Kutbî devletin kurulmasından sonra da Muhammed Tapar'a hizmet etmeye devam etmiş ve Berkyaruk'a karşı vermiş olduğu mücadelelerde onun yanında yer almıştır. Uzun yıllar devam eden bu mücadeleler neticesinde devletin zayıflaması ve daha fazla kardeşkanı dökülmemesi için 1104 yılında Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında bir anlaşma yapılmış ve böylece Büyük Selçuklu

⁶ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, c.10, s.184-185, 191-192; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, I, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. 137-138; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s.334; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s.70-73; Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devletî's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1999, s.51-52; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12, s.292; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s.30-31; Öngül, *a.g.e.*, s.185-189; Abdülkerim Özeydın, "Berkyaruk", *DİA*, 5, İstanbul 1992, s.513-514; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s.8-9; Köymen, *a.g.e.*, s.73-74.

⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.101-102; Sümer, *a.g.e.*, s.92; Merçil, *a.g.e.*, s.236; Erdem, *a.g.m.*, s.407.

⁸ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 10, s.237-238; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s.72-80; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s.32-38; Öngül, *a.g.e.*, s.190-195; Özeydın, "Berkyaruk", s.515; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.102; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s.9; Köymen, *a.g.e.*, s.74-93.

⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.102; Merçil, *a.g.e.*, s.236; Erdem, *a.g.m.*, s.407.

¹⁰ Özeydın (a), "Ahlatşahlar", s.116; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.102; Recep Yaşa, *Bitlis'te Türk İskanı (XII.-XIII. Yüzyıl)*, Ankara 1992, s.25; Merçil, *a.g.e.*, s.237; Sümer, "Ahlatşahlar", s.25; Sümer, *a.g.e.*, s.93; Özeydın (b), "Ahlatşahlar", s.195; Recep Yaşa, "Doğu Anadolu'da Bir Türk Kültür Merkezi: Ahlat", *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, 2013, s.17.

toprakları ikiye bölünmüştür. Bu anlaşmaya göre Muhammed Tapar, Derbend'den Suriye'ye kadar olan el-Cezîre, Musul, Diyarbekir ve Suriye gibi bölgelere hâkim olacaktı.¹¹ Sökmen el-Kutbî, Muhammed Tapar'ın 1105'te asi Musul Emîri Çökürmüş'e karşı giriştiği seferler sırasında da ona destek vermişti. Sökmen 1109'da Meyyâfârikîn'i aldıktan sonra, Muhammed Tapar'ın emriyle, Emîr Mevdûd ve Artukoğlu İlgazi'yle birlikte aynı sene Urfa kuşatmasına katılmıştır. 1111 yılında Haçlıların baskısına maruz kalan Bağdat Müslümanlarına yardım için gönderilen orduda da yer alan Sökmen el-Kutbi, bu sefer sırasında hastalanmış ve kısa süre sonra hayatını kaybetmiştir.¹² Sökmen el-Kutbî hayatını kaybettiğinde geride, Ahlat, Meyyâfârikîn, Malazgirt, Erciş, Adilcevaz, Eleşgird, Van, Tatvan, Erzen, Bitlis, Muş, Hani ve Bargiri gibi şehirlere hâkim olan büyük bir devlet bırakmıştır.¹³

Gürcü Krallığı ise bu sırada IV. David Ağmaşenebeli (1089-1125) döneminde hem içeride hem de dışarda gerçekleştirilen askerî, idari ve siyasi reformlar ile Kafkasya'nın en önemli güçlerinden birisi haline gelmeye başlamıştı. Tahta oturduğu zaman bölünmüş, zayıflamış, ıssızlaşmış, harabe olmuş ve iç çekişmelerin hüküm sürdüğü bir ülke devralan IV. David,¹⁴ bu sorunları çözebilmek için hemen harekete geçmişti. Amaçlarını gerçekleştirmek için elindeki ordunun yetersiz olduğunu bilen Gürcü Kralı,¹⁵ ülkesine getirdiği Kıpçaklardan oluşturduğu ordusu sayesinde, hem rakibi olan soylulara karşı konumunu güçlendirmiş hem de topraklarını genişletebilmek için yeni ve güçlü

¹¹ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 10, s.300-301; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.102-103; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.116; Merçil, *a.g.e.*, s.237; Yaşa, *a.g.e.*, s.25; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2016, s. 229-230; Erdem, a.g.m., s.408.

¹² İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 10, s.310-312, 377, 388-389; İbn Kalânîsi, *Şam Tarihne Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-*, çev. Onur Özatağ, İstanbul 2015, s.35, 42-44, 50-52; Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihi Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538/39=1143/44)*, haz. Ali Sevim, Ankara 2006, s.45; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s.242-243; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.117; Sümer, *a.g.e.*, s.92-94; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.103-105; Merçil, *a.g.e.*, s.237-238; Yaşa, *a.g.e.*, s.25-26; Sümer, "Ahlatşâhlar", s.24-25; Erdem, a.g.m., s.408.

¹³ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.106; Sümer, *a.g.e.*, s.95; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.117; Yaşa, *a.g.e.*, s.26; Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989, s. 215.

¹⁴ İbrahim Telliöğlü, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009, s.69-70; Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia [İvane Cavahişvili], *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul 2000, s.140; Mariam Lordkipanidze, *Georgia in the 11th-12th Centuries*, ed. George B. Hewitt, Tbilisi 1987, s.80.

¹⁵ Roin Metreveli, *The Golden Age -Georgia from the 11th Century to the First Quarter of the 13th Century-*, Tbilisi 2010, s.80; Telliöğlü, *a.g.e.*, s.75

bir orduya sahip olmuştu.¹⁶ Selçuklularda yaşanan taht kavgaları, aynı sıralarda başlayan Haçlı seferleri ve Bâtınî suikastları gibi gelişmelerden dolayı beklediği fırsatı yakalayan IV. David,¹⁷ Kıpçaklardan ve Gürcülerden meydana getirdiği ordusu sayesinde, bölgedeki Türk teşekküllerine karşı harekete geçmiş ve kazandığı zaferler sayesinde sınırlarını sürekli olarak onların aleyhine genişletmiştir. 1121’de meydana gelen Didgori Savaşı’nda¹⁸ çeşitli Türk teşekküllerinden meydana gelen güçlü bir orduyu mağlup eden Gürcü kuvvetleri, bölgede içerisinde Tiflis’in de bulunduğu pek çok şehri ele geçirmişlerdi.¹⁹ Bu dönemde soyluları itaat altına alarak içeride siyasi birliği sağlayan Gürcü Kralı, tarihte ilk kez doğu ve batı Gürcistan topraklarını birleştirmiş ve Gürcü Krallığı’nı Kafkasya’nın en önemli güçlerinden bir tanesi haline getirmeyi başarmıştı.²⁰ Gürcülerin bu dönemde oldukça güçlenmeleri ve özellikle sınırlarını bölgedeki Türk unsurları aleyhinde devamlı olarak genişletmeleri, Gürcüler ile Ahlatşahların da içerisinde olduğu Türk unsurlar arasında bir çatışmayı kaçınılmaz hale getirmiştir.

II. Ahlatşah-Gürcü Münasebetlerinin İlk Devresi

Sökmen el-Kutbî’nin 1111 yılında hayatını kaybetmesinin ardından Ahlatşahların başına oğullarından Zahîrüddin İbrahim (1111-1126) geçmiştir. Bu devir Ahlatşahların çok fazla toprak kaybına uğradıkları ve genelde başarısızlıklarla geçen bir dönem olmuştur. Ahlatşahların zayıflamasında, Zahîrüddin İbrahim’in başarısız yönetiminin ve devlet idaresini ele geçirmek isteyen annesi İnanç Hatun’un rolü oldukça büyüktür. Bu dönemde komşuları Artuklulara, Yınallılara, Dilmaçlılara ve Bitlis-Erzenlilere ellerindeki toprakların büyük bir kısmını kaptıran Ahlatşahlar, Van Gölü havzasına çekilmişlerdi.²¹ Peş peşe meydana gelen bu olumsuz gelişmelerin ardından toparlanan Zahîrüddin

¹⁶ Tellioglu, *a.g.e.*, s.76.

¹⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.266; Mehmet Çoğ, “Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, 2015, s. 61

¹⁸ Bu savaşla ilgili daha detaylı bilgi için Bkz. Erhan Ateş, “Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları,” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/60, 2016, s. 73–96.

¹⁹ Tellioglu, *a.g.e.*, s.77-80; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578)*, Ankara 1992, s.116-117; Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s.143; Metreveli, *The Golden Age*, s.84-95; Fahrettin Çiloğlu, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, İstanbul 1993, s.45-46; Lordkipanidze, *a.g.e.*, s.96-99; Roin Metreveli, *Georgia*, Nashville-Tennessee 1995, s. 32-37.

²⁰ Tellioglu, *a.g.e.*, s.80, 83-84.

²¹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.106-107; Sümer, *a.g.e.*, s.96; Özyayın (a), “Ahlatşahlar”, s.118; Merçil, *a.g.e.*, s.238; Yaşa, *a.g.e.*, s.26; Erdem, *a.g.m.*, s.408-409.

İbrahim, 1124 yılında bağımsız olarak hareket etmeye başlayan ve bu boşluk ortamından yararlanarak oldukça güçlenen Artuklu İlgazi'nin nüfuzuna giren Togan Arslan üzerine sefere çıkarak Bitlis'i kuşatmıştır.²² Bu dönemde Ahlatşahların Gürcüler üzerine sefere çıktıklarına işaret eden kaynaklar vardır. Ermeni tarihçi Smbat Sparapet, 1125 yılında Sökmen'in oğlu İbrahim'in 80 bin kişi ile Gürcüler üzerine sefere çıktığını, ancak Gürcü Kralı IV. David'in onları yenilgiye uğrattığını ifade etmektedir.²³ *Urfalı Mateos Vakayinamesi'*nde de İbrahim adlı bir hükümdarın, Artuklu hükümdarı Davud (1108-1144) ile birlikte Gürcüler üzerine sefere çıktığı, ancak onların meydana gelen savaş neticesinde Gürcüler tarafından mağlup edildikleri bildirilmektedir. Buna göre, Gürcü Kralı bu savaşın ardından düşmanlarını 5 gün boyunca takip etmiştir.²⁴ *Gürcü Vakayinamesi'*nde ise diğer kaynaklardan farklı olarak, Gürcülerin Kral Demetre devrinde Sökmen'in kuvvetlerini mağlup edip firara zorladıkları ileri sürülmektedir.²⁵ Buna karşın çağdaşımız tarihçilerin çoğu, bu seferin Zahîrüddin İbrahim döneminde Gürcüler üzerine gerçekleştirildiğini kabul etmektedirler.²⁶ Bu seferi Ahlatşahlar Devleti ile Gürcü Krallığı'nın doğrudan ilk teması olarak ifade etmemiz mümkündür.

IV. David'in üst üste gerçekleştirmiş olduğu seferler neticesinde ortaya çıkan Gürcü baskılarına daha fazla dayanamayan Şeddâdî hükümdarı Menûcehr oğlu Eb'ül Esvâr II. Şâvur (1118-1124), Alp Arslan'ın kendilerine vermiş olduğu Ani'yi Saltuklu Beyi Emîr Ali'ye (1102-1124) 60 bin dinar karşılığında satmaya karar vermişti.²⁷ Bunu haber alınca derhal harekete geçen Ani halkı, Gürcü Kralı IV.

²² Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s.58 Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.107; Merçil, *a.g.e.*, s.239; Özyayın (a), "Ahlatşahlar", s.118; Yaşa, *a.g.e.*, s.26-27.

²³ *Smbat Sparapet's Chronicle*, çev. R Bedrosian, New Jersey 2005, s.71;

²⁴ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s.284.

²⁵ *Gürcistan Tarihi*, Gürc. çev. M. Brosset, Türk. çev. Hrand Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, Ankara 2003, s.339. Bu kaynağın İngilizce tercümesinde Sökmen adı geçmemekte ve sadece Gürcülerin Türkleri ve müttefiklerini firara zorladığı ifadesi geçmektedir. Kaynağın ilgili kısmının İngilizce tercümesini yapan ve notlandıran Medea Abashidze, dipnotunda burada Artuklu Sökmen'e referans yapıldığını ileri sürmektedir. Bkz. *Kartlis Tskhovreba -A History of Georgia-*, Ed. Roin Metreveli, Stephen Jones, Tbilisi 2014, s.201, 206. Ancak Artuklu Sökmen'in bu sırada çoktan hayatını kaybetmiş olması sebebiyle bu değerlendirme doğru değildir.

²⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.107; Merçil, *a.g.e.*, s.239; Telliöğlü, *a.g.e.*, s.83; Özyayın (a), "Ahlatşahlar", s.118; Yaşa, *a.g.e.*, s.27; Erdem, *a.g.m.*, s.409.

²⁷ Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, çev. Hrant D. Andreasyan, ½, İstanbul 1937, s.195; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.23; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History: I. New Light on the Shaddadids of Ganja II. The Shaddadids of Ani III. Prehistory of Saladdin: I. New Light on the Shaddadids of Ganja, II. The Shaddadids of Ani, III. Prehistory of Saladin*, London 1953, s.83-84; Gülay Öğün Bezer, "Şeddadiler", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 410; Nevzat Keleş, "Şeddadiler", *Kürtler (Tarih)*, ed. Adnan Demircan, Mehmet Akbaş, İstanbul 2015, s.168; Nevzat Keleş, *Şeddâdiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, İstanbul 2016, s.277.

David'i Ani'ye davet ederek 1124 yılında şehri ona teslim etmiş, böylece 60 yıldır Müslümanların hâkimiyetinde olan Ani şehri, Gürcülerin kontrolü altına girmiştir.²⁸ II. Şâvur'un oğlu ve veliahdı IV. Fazl bu sırada Horasan'da Selçuklu hükümdarı Sancar'ın (1118-1157) yanında bulunuyordu. Bu gelişmelerden haberdar olunca Sancar'dan aldığı izin ile Irak Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar'ın yanına gelen IV. Fazl, Ani'yi geri almak amacıyla burada bir ordu meydana getirmiştir. Erzurum, Ahlat, Bitlis-Erzen beyleri ve emîrlerinin de içerisinde olduğu bir ordu ile Ani üzerine giden IV. Fazl, bir yıl devam eden bir kuşatma neticesinde, şehirde baş gösteren açlığın da etkisi ile 1126'da Ani'yi ele geçirmiştir.²⁹ Böylece Ahlatşah ve Gürcü kuvvetleri bir kez daha karşı karşıya gelmiş ve iki taraf arasında Ani ve çevresinde uzun süre devam edecek olayların fitili ateşlenmiştir.

III. II. Sökmen Devri Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri

Zahîrüddin İbrahim'in vefatının ardından Ahlatşahların başına Ahmed³⁰ isimli kardeşi geçmişti. Yaklaşık on ay iktidarda kalan bu hükümdarın³¹ ardından, Ahlatşahların yeni hükümdarı Nasîreddin II. Sökmen (1128-1185) olmuştur. Zahîrüddin İbrahim'in annesi İnanç Hatun, tahta geçtiği sırada yaşının küçük olması sebebiyle devleti bir süre torunu Nasîreddin II. Sökmen adına idare etmiş, ancak devlet adamları onun devlet idaresini tek başına ele geçirme gibi bir niyeti olduğunu anlayınca, 1133-1134 yılında onu öldürerek devlet işlerine karışmasına engel olmuşlardır.³² Ahlatşahların en parlak dönemi şeklinde ifade edilen II. Sökmen devri, Ahlatşahlar ile Gürcülerin sık sık karşı karşıya geldikleri bir dönem olmuştur.

²⁸ Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.195-196; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s.279-280; *Gürcistan Tarihi*, s.326; *Kartlis Tskhovreba*, s.182; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.23; Minorsky, *a.g.e.*, s.84; Bezer, "Şeddadiler", s.410; Keleş, *a.g.m.*, s.168; Keleş, *a.g.e.*, s.277-278.

²⁹ Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.197; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s.285; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I, İstanbul 1953, s.383; Bezer, "Şeddadiler", s.410; Keleş, *a.g.m.*, s.168; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.23; Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Ankara 2014, s.179; Minorsky, *a.g.e.*, s.84-85.

³⁰ Bu hükümdarın adının Yakub olduğunu ifade eden kaynaklar olduğu gibi (Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s.61), Ahmed olduğunu ileri süren kaynaklar da vardır (İbnu'l-Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s.163). Ancak genel kabul Ahmet adının doğru olduğu yönündedir. Bkz. Sümer, *a.g.e.*, s.96; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.107.

³¹ Sümer, *a.g.e.*, s.97; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.118; Merçil, *a.g.e.*, s.239; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.107; Yaşa, *a.g.e.*, s.27.

³² Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.107; Merçil, *a.g.e.*, s.239; Sümer, *a.g.e.*, s.97; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.118-119; Yaşa, *a.g.e.*, s.27.

1126 yılında Ani'yi Gürcülerin elinden kurtardıktan sonra Ani Şeddâdîlerinin başına geçen IV. Fazl, Muhammed Tapar'ın oğulları arasındaki çekişmelerden faydalanarak, 1130 yılında Gence ve Duvin'i ele geçirmişti. Ancak o, 1130 yılında burayı Togan Arslan'ın oğlu Erzen Emîri Kurtî'ye karşı savunduğu savaşta yaralanmış, kısa süre sonra hayatını kaybetmişti. Onun ardından Ani Şeddâdîlerinin başına kardeşi Hoşçehr geçse de, Mahmud b. Şâvur kısa bir süre sonra Ani'ye gelerek yönetimi ele geçirmiş ve Ani Şeddâdîlerinin yeni hükümdarı olmuştur. Hakkında kaynaklarda fazla malûmat bulunmayan Mahmud'un ardından ise Ani Şeddâdîlerinin yeni hükümdarı oğlu Fahreddin Şeddâd (1131-1155) olmuştur.³³ Fahreddin Şeddâd akrabalık kurarak ilişkileri kuvvetlendirmek amacıyla Saltuklu Hükümdarı II. İzzeddin Saltuk'un (1132-1168) kızlarından birisi ile evlenmek istemiş, ancak Saltuklu Hükümdarı kızını onunla evlendirmek yerine Bitlis-Erzen hâkimi Togan Arslan'ın oğlu ile evlendirmiştir.³⁴ Bunu haber alınca oldukça kızan Fahreddin Şeddâd intikam almak için harekete geçmiş ve Saltuklu Hükümdarına bir tuzak kurmaya karar vermiştir. Bir taraftan İzzeddin Saltuk'a haber göndererek, şehri ona teslim etmek ve hizmetine girmek istediğini söyleyen Fahreddin Şeddâd, diğer taraftan da Gürcü Kralı I. Demetre'ye haber yollayarak; onu, İzzeddin Saltuk'a karşı kurmuş olduğu bu tuzaktan haberdar etmiştir. Bunun ardından derhal ordusu ile birlikte Ani'ye doğru harekete geçen Gürcü Kralı, şehri teslim almak için ordusu ve devletin ileri gelenleriyle birlikte gelmekte olan İzzeddin Saltuk'a ani bir baskın yapmış ve 1154'te³⁵ onu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Alınan bu mağlubiyetin neticesinde pek çok Türk ölürlen, içerisinde İzzeddin Saltuk'un da yer aldığı çok sayıda insan Gürcülerin eline esir

³³ Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.199; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara 1982, s.73; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s.90; Bezer, "Şeddadiler", s.410; Minorsky, a.g.e., s.85-86; Keleş, a.g.e., s.285-287; Keleş, a.g.m, s.168; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.73.

³⁴ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.114; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.26; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.73; Abdülkerim Özaydın (c), "Saltuklular", *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, ed. Haşim Şahin, Ankara 2016, s.93; Bezer, "Şeddadiler", s.410; Sümer, a.g.e., s.42. Abdülkerim Özaydın (d), "Saltuklular", *DİA*, 36, İstanbul 2009, s.54; Minorsky, a.g.e., s.86-87; Keleş, a.g.e., s.288. Osman Turan bu kızın Togan Arslan'ın oğlu Kurtî ya da Yakut ile evlenmiş olabileceğini söylerken (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.26), Faruk Sümer, M. Yınanç ve Fahrettin Kırzioğlu, kızın Togan Arslan'ın diğer oğlu Fahreddevle Devletşah ile evlendiğini söylerler (Sümer, a.g.e., s.42; M. Yınanç, "Bitlis", *İA*, 2, İstanbul 1979, s.662; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.73).

³⁵ İbnü'l-Esir bu savaşın 1153'te gerçekleştiğini (İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.163), Niğdeli Kadı Ahmed ise 1158-1159/553'te (Ali Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'ı (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak*, c. I, Ankara 2015, s.454), Süryani Mihail ise 1161'de (*The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*, trans. Robert Bedrosian, New Jersey 2013, s.184) gerçekleştiğini ileri sürmektedir.

düşmüştür.³⁶ Alınan bu yenilgi bölgedeki Türk hükümdarlar arasında çok büyük bir infiale sebep olmuştu. Bunun üzerine Ahlatşah II. Sökmen ile Artuklu Necmeddin Alpı (1154-1176) harekete geçerek Gürcü Kralı I. Demetre'ye bir mektup göndermiş ve İzzeddin Saltuk ile diğer esirlerin serbest bırakılmalarını istemişlerdir. İzzeddin Saltuk iki taraf arasında yapılan bu görüşmeler neticesinde, 100 bin dinar altın karşılığında serbest bırakılmıştır. İzzeddin Saltuk ülkesine döndükten sonra Gürcülere gönderdiği paralar ile esir olarak kalan asker ve maiyetini de kurtarmıştır.³⁷ Bu paranın toplanmasında II. Sökmen'in eşi Şahbânû'nun önemli bir rolü vardı.³⁸ Bununla birlikte Gürcüler bu zafere rağmen Ani'yi ele geçirememişlerdir.³⁹

Bu sırada Şeddâdilerde iktidar değişikliği meydana geldiğini görmekteyiz. Fahreddin Şeddâd'ın kişisel hırslarından dolayı gerçekleştirdiği bu faaliyetler, Ani halkını oldukça rahatsız etmiş ve onu şehirdeki papazların hedefi haline getirmişti. Gürcülerin buraya hâkim olmalarını isteyen Ermeni papazları, bunu kendileri için bir şans olarak görmüşler ve 1155'te hükümdara karşı isyan etmişlerdir. Bunun üzerine şehirden kaçan Fahreddin Şeddâd, kendisini destekleyen bazı kişilerin yanına sığınmıştır. Onun bundan sonraki hayatı hakkında çok fazla bilgi yoktur. "Din temelli siyasi bir ayaklanma"⁴⁰ olan bu isyanın neticesinde V. Fazl, Şeddâdilerin yeni hükümdarı olmuştur.⁴¹

³⁶ İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.114; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.164; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.208; *The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*, s.184; Özaydın (d), "Saltuklular", s. 54; Özaydın (c), "Saltuklular", s.93; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.26; Bezer, "Şeddadiler", s.410; Sümer, *a.g.e.*, s.42; Merçil, *a.g.e.*, s.280; Ersan, *a.g.e.*, s.90-91; Keleş, *a.g.m.*, s.168; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.394; Donald Rayfield, *Edge of Empires A History of Georgia*, London 2012, s.100; Keleş, *a.g.e.*, s.288; Minorsky, *a.g.e.*, s.87; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.73-74. *Süryani Mihail Vakayinamesi'nin Türkçe tercümesinde, İngilizce tercümesinden farklı olarak İzzeddin Saltuk'un esir edilmesinden ve fide karşılığı serbest bırakılmasından bahsedilmemekte ve Gürcü Kralı III. Giorgi'nin Türkler üzerine yürüyerek Ani'yi ele geçirdiği ifade edilmektedir. Bkz. Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi II. Kısım (1042-1195), çev. Hrant D. Andriasyan (TTK kütüphanesindeki neşredilmemiş nüsha), s.186.*

³⁷ İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.114-115; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.26; Özaydın (c), "Saltuklular", s.93; Merçil, *a.g.e.*, s.280; Sümer, *a.g.e.*, s.42; Tellioglu, *a.g.e.*, s.86; Özaydın (d), "Saltuklular", s.54; Ersan, *a.g.e.*, s.91; Keleş, *a.g.e.*, s.288; Minorsky, *a.g.e.*, s.87; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.74.

³⁸ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.26; Keleş, *a.g.e.*, s.288; Özaydın (c), "Saltuklular", s.93; Erdem, *a.g.m.*, s.410.

³⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.27; Özaydın (d), "Saltuklular", s.54; Ersan, *a.g.e.*, s.91.

⁴⁰ Derya Coşkun, "XII. Yüzyıl Ortalarında Ani'de Siyasi İki İsyân; Ermeni Papazları", *Yeni Türkiye Dergisi*, 60, 2014, s.5.

⁴¹ İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.116; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.173; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.27; Özaydın (d), "Saltuklular", s.54-55; Kırzioğlu, *Anı Şehri*

I. Demetre'nin yerine tahta geçen V. David'in hükümdarlığı uzun sürmemiş, onun ardından tahta tekrar I. Demetre geçmiştir. Ancak o kısa bir süre sonra tahtını diğer oğlu Giorgi'ye (1156-1184) bırakmıştı. Böylece III. Giorgi 1156 yılında Gürcistan Kralı olmuştur.⁴² IV. David gibi aktif bir dış politika izleyen III. Giorgi, Saltuklu Hükümdarı İzzeddin Saltuk'un 1154'te uğramış olduğu yenilgiden birkaç yıl sonra, Irak Selçuklularının taht kavgalarıyla meşgul olmalarından⁴³ ve taht mücadeleleri veren Şemseddin İldeniz'in (1148-1175) Gürcü topraklarından uzaklaşmasından faydalanarak,⁴⁴ Müslümanlar üzerine sefere çıkmıştır. Gürcü Kralı, bugünkü Kars'ın Aras bölgesindeki Katirevan şehrini (Kağızman'ın Kötek bucağında ve Aladağ kuzey doğusunda yer alan Kaçirevan/Keçirevan) ve II. Sökmen'e bağlı olan Aşorni sancağı (Kağızman ve Digor kesimi) ile bütün kayalık vadileri alarak II. Sökmen'in kuvvetlerini mağlup etmiş ve Ağrı Dağı'na kadar ilerlemiştir. Gürcü Kralı aynı sene daha sonra Ani üzerine sefere çıkmıştır.⁴⁵ Bu sırada Ermeni papazları daha önce tahta geçirdikleri V. Fazl'a karşı isyan ederek yenilgiye uğratmışlardı. Yenilgiye uğrayan V. Fazl kaçarak, Sürmeli civarındaki Bekrân (Bagaran) Kalesi'ne sığınmıştı. Böylece Ermeni papazlarının isyanı ile başa geçen Fazl, yine onların isyanıyla 1161'de tahttan indirilmiş oldu. Bölgeye gelen Gürcüler, şehri kuvvet kullanarak hâkimiyet altına almışlardır. Mhitar Koş bunun sebebi olarak, Gürcüleri şehre davet eden Piskopos Barseğ ile Magistros Hasan'ın oğullarının karar değiştirerek şehri vermemesini göstermektedir. Şehri yağmalayan Gürcü askerleri, burada çok sayıda insanı öldürdükten sonra Tiflis'e dönmüşlerdir.⁴⁶ *Gürcü Vakayinamesi* bu seferin ardından Ivane Orbelian'ın buraya

Tarihi, s.75; Ersan, *a.g.e.*, s.91; Keleş, *a.g.m.*, s.168-169; Bezer, "Şeddadiler", s.410; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.394.

⁴² Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s.146; Tellioğlu, *a.g.e.*, s.86.

⁴³ Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.125.

⁴⁴ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, II, s.275; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.125.

⁴⁵ *Gürcistan Tarihi*, s.343-344; *Kartlis Tskhovreba*, s.229; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.125; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.394.

⁴⁶ İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.127; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.228; *Gürcistan Tarihi*, s. 345; *Kartlis Tskhovreba*, s.229; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s.331; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. II, Ankara 1987, s.398-399; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.205; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s.84; *Step'annos Orbelean's History of the State of Sisakan*, çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2012-2015, s.198; Mhitar Koş, *Alban Salnamesi*, Azb. Türkç. çev. Ziya Bünyadov, Tür. Türkç. çev. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006, s.343; Mehmet Fuat Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, Ankara 1943, s.466; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.27; Ersan, *a.g.e.*, s.91; Minorsky, *a.g.e.*, s.89; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.76; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, Sakarya 2017, s. 201; Keleş, *a.g.e.*, s.294.

idareci olarak bırakıldığını, Sargis Mhargrdzeli'nin ona yardımcı olarak tayin edildiğini ileri sürmektedir.⁴⁷ Step'annos Orbelean da buranın Ivane'ye verildiğini söyleyerek bunu doğrulamaktadır.⁴⁸ Buna karşın İbnü'l-Ezrak ise Prens Sadûn'un buraya idareci olarak bırakıldığını iddia etmektedir.⁴⁹ Kitabında bu konuyu genişçe değerlendiren Nevzat Keleş, Sadûn'un Ani'ye idareci olarak atanmış olduğu tezinin daha doğru olduğu sonucuna varmaktadır.⁵⁰ Urfalı Mateos ve Smbat Sparapet, bu olayların neticesinde Ani'de her iki taraftan toplam bin kişinin öldüğünü ve Gürcü Kralı'nın şehirde 2 bin muhafız bırakarak geri döndüğünü ifade etmektedir.⁵¹ Giorgi'nin ilk büyük başarısı olarak tarihî kayıtlara geçen bu hadise, Hristiyanlar arasında büyük bir sevinç yaratmıştır.⁵²

Ani'nin Gürcülerin eline düşmesinin ardından bu duruma seyirci kalmak istemeyen Türk Beyleri, Gürcüler üzerine sefere çıkmaya karar vermişlerdir. Böylece İzzeddin Saltuk, damadı II. Sökmen, Bitlis-Erzen hâkimi Fahreddin Devletşah (1145-1192), II. Sökmen'in kız kardeşi ile evlenen eniştesi Artuklu hükümdarı Necmeddin Alıp ve diğer bazı emîrlerin dâhil olduğu, büyük bir ordu meydana getirilmiştir. Bu kararda II. Sökmen'in eşi Şahbânû'nun da etkisi vardı.⁵³ Urfalı Mateos, Smbat Sparapet ve Anili Samuel biraz abartılı bir şekilde bu ordunun 80 bin kişiden meydana geldiğini söylemektedirler. Anili Samuel'e göre karşı taraf ise 7 bin kişiden müteşekkildi.⁵⁴ İttifakın kurulmasının ardından Ani'ye doğru harekete geçen müttefikler, Artuklu Necmeddin Alıp'nun henüz

⁴⁷ *Gürcistan Tarihi*, s.345; *Kartlis Tskhovreba*, s.229; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.125. Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s.146; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.394; Metreveli, *The Golden Age*, s.117; Ersan, *a.g.e.*, s.92; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.76-77.

⁴⁸ *Step'annos Orbelean's History of the State of Sisakan*, s.198.

⁴⁹ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.127; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.27; Ersan, *a.g.e.*, s.91; Kayhan, *a.g.m.*, s.201; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.395.

⁵⁰ Keleş, *a.g.e.*, s.298.

⁵¹ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s.333; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s.84.

⁵² Tellioglu, *a.g.e.*, s.87.

⁵³ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.127; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.228; *Gürcistan Tarihi*, s.345; *Kartlis Tskhovreba*, s.230; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.205; Sümer, *a.g.e.*, s.101-102; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.28, 109; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.119; Tellioglu, *a.g.e.*, s.87; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.125; Merçil, *a.g.e.*, s.280; Ersan, *a.g.e.*, s.92; Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s.146-147; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.395; Mükrimin Halil Yınanç, "Arslan-Şah", *İA*, 1, İstanbul 1978, s.612; Recep Yaşa, "Ahlatşahlar", *Türkler*, 6, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara 2002, s.486; Sümer, "Ahlatşâhlar", s.26; Özaydın (b), "Ahlatşâhlar", s.198; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.77-78; Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L/97, Ankara 1986, s.478; Yaşa, *a.g.e.*, s.28; Minorsky, *a.g.e.*, s.90; Keleş, *a.g.e.*, s.294.

⁵⁴ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s.331; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s.84; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques, Collection D'Historiens Arméniens*, II, fra. trans. Marie F. Brosset, S. Petersbourg 1876, s.465.

yolda olduğu bir sırada, onu beklemeden Ani şehrini kuşatmışlardır. Ancak müttefik kuvvetleri; Necmeddin Alpi'nin henüz Ani'ye yardıma ulaşamamış olması, Gürcü Kralı III. Giorgi'nin sıkıştırmaları ve Gürcülerin elinde esir olduğu sırada (1154) onlara karşı savaşmamaya yemin eden İzzeddin Saltuk'un haber vermeden savaştan çekilmesi gibi nedenlerden dolayı 1161'deki bu savaşta Gürcülere mağlup olmuşlardır. Bu sırada müttefiklerinin mağlup olduklarını haber alan Necmeddin Alpi, daha ileri gitmeyerek Malazgirt'ten geriye dönmüştür.⁵⁵ İbnü'l-Esir'e göre bu yenilginin neticesinde askerlerinin pek çoğu ölen II. Sökmen, Ahlat'a sadece dört yüz askerle birlikte dönebilmiştir. İbnü'l-Ezrak, Gürcülerin Ahlatşahlar ile diğer ailelerin ileri gelenlerinin yanında 9 bin piyade ve süvariye esir aldıklarını ifade etmektedir. Esirlerin arasında Şahbânû'nun kardeşi Bedreddin de vardı. Bu esirlerin kurtarılması için Gürcülere çok büyük paralar ödenmiştir.⁵⁶ Urfalı Mateos'a göre ölü sayısı 7 bin, esir sayısı 2 bindir.⁵⁷ Smbat Sparapet'in verdiği bilgilere göre 6 bin kişi esir düşmüş, 10 bin kişi ise kurtulmayı başarmıştır.⁵⁸ Bu hadisenin 1164'te gerçekleştiğini söyleyen Anili Samuel'e göre savaşın neticesinde 23 bin kişi esir düşmüştür.⁵⁹ Ermeni tarihçi Vardan ise bu seferin ardından 20 bin kişinin esir edildiğini ve Prens Sadûn'un şehre idareci olarak tayin edildiğini, ancak Gürcü Kralı'nın, Sadûn'un şehrin kalelerini tamire girişmesini isyan hazırlığı olarak algılayarak onu azlettiğini ve yerine Sargis Mhargrdzeli'yi atadığını ileri sürmektedir.⁶⁰ Nevzat Keleş bunun Gürcü Kralı'nın Sadûn'u ikinci kez görevlendirdiğine işaret ettiğini,

⁵⁵ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.127; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.228; Smbat Sparapet's *Chronicle*, s.84; *Gürcistan Tarihi*, s.346; *Kartlis Tskhovreba*, s.230; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.208-209; Özeydın (a), "Ahlatşahlar", s.119; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.109; Sümer, a.g.e., s.102; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.125; Ersan, a.g.e., s.92; Merçil, a.g.e., s.280; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.395; Ynanç, "Arslan-Şah", s.612; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.486; Sümer, "Ahlatşahlar", s.26; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.78; Sümer, "Ahlat Şehri", s.478; Minorsky, a.g.e., s.90-91; Erdem, a.g.m., s.410. Müneccimbaşı bu seferin sonunda İzzeddin Saltuk'un ikinci kez esir düştüğünü söylese de (Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.209) bu bilgi doğru değildir.

⁵⁶ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.127; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîhi*, c.11, s.228; Sümer, a.g.e., s.43, 102; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.28; Özeydın (d), "Saltuklular", s.55; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.125; Özeydın (a), "Ahlatşahlar", s.119; Merçil, a.g.e., s.280; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.395; Ynanç, "Arslan-Şah", s.612; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.486; Sümer, "Ahlatşahlar", s.26; Özeydın (b), "Ahlatşahlar", s.198; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.78; Sümer, "Ahlat Şehri", s.478; Yaşa, a.g.e., s.46; Minorsky, a.g.e., s.90-91; Erdem, a.g.m., s.410.

⁵⁷ Urfalı Mateos *Vekayi-nâmesi*, s.331.

⁵⁸ Smbat Sparapet's *Chronicle*, s.84.

⁵⁹ Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.465. Osman Turan eserinde sehven olsa gerek 33 bin kişinin esir alındığını söylemektedir. Bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.110.

⁶⁰ Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.205; Tellioglu, a.g.e., s.87; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.396; Keleş, a.g.e., s.298; Minorsky, a.g.e., s.92.

Mhitar Koş'un şehre Ivane'nin atandığına dair verdiği bilginin⁶¹ ise kronolojiye oturtulmadığını söylemektedir.⁶² Gürcüler bu zaferin ardından çok sayıda ganimet ele geçirmişlerdir. Urfalı Mateos'un verdiği bilgilere göre bunların içerisinde çok sayıda at, katır, deve, çadır zırh ve diğer silahlar ile koyun sürüleri bulunmaktaydı. Bu sayede Ani şehri ganimetle dolmuştu. Halkın daha önce kaybetmiş olduğu şeyler iki misliyle tanzim edilmiş ve Ani halkından esir edilenler kurtarılmışlardı.⁶³ *Gürcü Vakayinamesi* de bunu tasdik edercesine çok sayıda hükümdar, yüksek rütbeli memur, asilzade, köle, çadır, halı, mücevher, inci, işlenmiş ve işlenmemiş atın yığını, deve, at, katır vb. ele geçirildiğini söylemektedir.⁶⁴

Böylece Türk ve Müslüman askerlerinden meydana gelen büyük bir orduyu mağlup eden Gürcüler, ertesi sene 1162 yılı Temmuz-Ağustos ayında, 30 bin kişi kadar olduğu söylenen büyük bir kuvvetle, Müslümanların topraklarına girmişler ve Duvın'ı ele geçirmişlerdir. Burada 10 bin civarı Müslümanı öldüren Gürcüler, pek çok kişiyi esir etmişlerdir. Şehirdeki camileri ve evleri yıkan Gürcü kuvvetleri, sefer sırasında ele geçirdikleri kadın esirleri çırılçıplak soyarak, yalın ayak ülkelerine götürmüşlerdir. Gürcü askerlerinin bu davranışını görünce oldukça öfkelenen Gürcü kadınları, kadın esirleri giydirmişlerdir.⁶⁵ İbnü'l-Ezrak, Gürcülerin şehirde yıktıkları arasında, Kurtî b. el-Ahdeb'in Gürcü kemiklerinden yaptırdığı kulenin de var olduğunu söylemektedir.⁶⁶ Vardan, Gürcü Kralı'nın kuleden kafataslarını indirtip, altın ipliklerden yapılmış kumaşlarla bezettiğini ve bir tabutun içine koydurarak kendi başkenti Tiflis'e kadar taşıttığını

⁶¹ Mhitar Koş, *Alban Salnamesi*, s.343.

⁶² Keleş, *a.g.e.*, s.298.

⁶³ *Urfalı Mateos Vakayı-nâmesi*, s.331.

⁶⁴ *Gürcistan Tarihi*, s.348.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.234; İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.130; *Urfalı Mateos Vakayı-nâmesi*, s.335; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.205; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12, s.444; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s.192; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s.85; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s.112; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.110; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.126; Özaydın (b), "Ahlatşâhlar", s.198-199; Kayhan, *a.g.m.*, s.202; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.29, 110; Özaydın (a), "Ahlatşâhlar", s.120; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, çev. İlyas Kemaloğlu, İstanbul 2017, s.72; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.397; Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan", *DİA*, 14, İstanbul 1996, s.312; Minorsky, *a.g.e.*, s.92; Erdem, *a.g.m.*, s.410; Keleş, *a.g.e.*, s.299-300. Smbat Sparapet bu olayın tarihini yanlış bir şekilde 1165 olarak vermektedir. Bkz. *Smbat Sparapet's Chronicle*, s.85.

⁶⁶ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.131.

bildirmektedir.⁶⁷ Anili Samuel, buradan 60 bin kişinin esir olarak götürüldüğünü ileri sürmektedir.⁶⁸ Gürcüler, Duvin'i ele geçirdikten sonra Gence yöresinde yağma ve akınlarda bulunmuşlardır.⁶⁹

Gürcülerin üst üste elde ettikleri bu başarılar ile Duvin'de gerçekleştirdikleri bu zulümlerin, Türk ve Müslüman beylerinin bir kez daha Gürcülere karşı harekete geçmelerine sebep olduğunu görmekteyiz. Ahmed b. Mahmud, Sultan'ın yanına gelen bir kişinin ona “*Gürcüler gelip Duvin'i yağmaladılar, mal ve eşyadan ne buldularsa aldılar. Sayısız asker toplamaşlar ve İslâm ülkelerine de hücum niyetleri var*” dediğini ve bunun Sultan'ın sefere çıkmasına neden olduğunu ifade etmektedir.⁷⁰ Bunu tetikleyen olay olarak ise Giorgi'nin Azerbaycan'a dönen İldeniz'e bir elçi göndererek, Gence ve Beylekan şehirlerinin vergisini göndermesini istemesi gösterilebilir. İldeniz bu isteğe cevap olarak, niyetinin Tiflis'i ele geçirmek olduğunu söylemiş ve onları harbe davet ederek bu cevabını Hemedan'daki Sultan'a bildirmişti.⁷¹ *Gürcü Vakayinamesi* ve İslam kaynakları seferin bundan sonraki süreciyle alâkalı birbirini tamamlayıcı bilgiler vermektedirler. Hüseyinî ve Ahmed b. Mahmud'a göre Sultan Arslanşah (1161-1176), Hemedan'dayken Atabeg İldeniz'den gelen mektup üzerine derhal büyük bir ordu hazırlamıştır. Yola çıkan bu ordu Nahçıvan'da Atabeg İldeniz'in ordusu ile birleşmiş ve Gence'ye giderek birkaç gün orada kalmıştır.⁷² *Gürcü Vakayinamesi*, Sultan'ın ordusunun İldeniz'in ordusu ile birleştikten sonra, Somkheti'ye doğru yola çıkıp Gag Kalesi'ni (Aşağı Borçalı Düzlüğü) ele geçirdiğini söyler. Gürcü Kralı bunu haber alınca hemen büyük bir ordu toplamış ve düşmanlarının üzerine doğru harekete geçmiştir. Müttefikler, III. Giorgi'nin büyük bir kuvvetle geldiğini öğrenince onlarla karşılaşmaktan çekinerek Gag garnizonunu boşaltmış ve bölgeden ayrılmışlardır. Daha sonra onlar Ekletz Çayı'ndan (Karabağ Çayı) karşıya geçmişlerdir. Çünkü onların güçlerini

⁶⁷ Vardan Arewelts'i, *Vardan Arewelts'i's Compilation of History*, trans. R. Bedrosian, New Jersey 2007, s.74. Vardan'ın Türkçe tercümesinde ise minareden indirilen şeyin hilal olduğu ifade edilmektedir. Bkz Müverrih Vardan, “Türk Fütühatı Tarihi”, s.205.

⁶⁸ Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.465; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.30.

⁶⁹ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Amid Târihi*, s.130; Faruk Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, *DİA*, 3, İstanbul 1991, s.405; Sümer, *a.g.e.*, s.102; Bünyadov, *a.g.e.*, s.72; Sümer, “Ahlat Şehri”, s.478; Minorsky, *a.g.e.*, s.92; Keleş, *a.g.e.*, s.300.

⁷⁰ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s.112.

⁷¹ el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.110-111; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s.112; Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, s.405; Sümer, *a.g.e.*, s.102; Kayhan, *a.g.m.*, s.202; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.397; Mirza Bala, “İl-deniz”, *İA*, V/II, İstanbul T.Y. s.963; Sümer, “Ahlat Şehri”, s.478; Bünyadov, *a.g.e.*, s.76; Keleş, *a.g.e.*, s.300.

⁷² el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.111; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s.113.

toplamak için biraz zamana ihtiyaçları vardı. Ancak onlar orada Gürcü askerleri tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. Etrafındakilerin sözlerine aldanan Gürcü Kralı ise ordusunu dağıtarak av ve eğlence ile meşgul olmuştur.⁷³ Bu yenilgi Vardan tarafından da doğrulanmaktadır. Vardan'ın verdiği bilgilere göre, İldeniz, Duvin'in içerisinde bulunduğu hali görüce o kadar üzülmüş ki, huşumla harekete geçerek Miren (Duvin'in kuzeyinde) şehrine gelmiş ve kalesini içerisindeki 4 bin Hristiyan ile birlikte yaktırıştır. O daha sonra Gag Ovası'na giderek oradaki meşhur haçın yakılmasını emretmiştir. Bunun için Allah'ın gazabına uğramış ve Gürcü Kralı'nın korkusundan bütün eşyalarını orada bırakarak kaçmıştır.⁷⁴ Kaynaklara göre, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah ve Azerbaycan Atabegi İldeniz'den başka, Ahlatşah II. Sökmen, Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah ve Meraga hâkimi (Arslan Aba) gibi bazı emîrlere de bu sefere katılmışlardır.⁷⁵ İbnü'l-Esir ve Müneccimbaşı bu ordunun 50 bin kişi civarında olduğunu ileri sürmektedir.⁷⁶ Müttefik kuvvetleri, Kral'ın av ve eğlence ile meşgul olduğu sırada bütün askerleri ve kuvvetleri ile Gelakuni'ye gelmişlerdir. Orada gücünü arttıran II. Sökmen Ani kapısına yaklaşmıştır. Bu sırada Ani şehri Tori reisi olarak bahsedilen birisi tarafından muhafaza ediliyordu. II. Sökmen bu sırada sadece bu şehri kuşatmakla kalmamış, çevredeki bölgelere de akın ve yağmalar yapmıştır.⁷⁷ Vardan da İldeniz'in Arslanşah'ı savaşa kıskırttıktan sonra Ani'yi kuşattığını ifade ederek bunu doğrulamaktadır.⁷⁸ Hüseyinî ve Ahmed b. Mahmud, Gürcü Kralı'nın üzerlerine gelen kuvvetlerin büyüklüğünden çekinerek Sultan'a mektup yolladığını ve vergi istemekten vazgeçip, her istediğini yapacağını bildirdiğini

⁷³ *Gürcistan Tarihi*, s.349-350; *Kartlis Tskhovreba*, s.232. *Gürcü Vakayinamesi*'nin Türkçe tercümesinde, müttefiklerin Gürcüler tarafından mağlup edildiklerine dair bir bilgi yoktur. Ancak İngilizce tercümede geçen bu bilgi, Vardan'ın da benzer bir açıklama yapması sebebiyle daha doğru gözükmektedir.

⁷⁴ Vardan Arewelts'i, *Compilation of History*, s.74; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.205-206; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.399-401; Minorsky bu hadiseyi savaştan önce olmuş gibi göstermektedir. Minorsky, *a.g.e.*, s.93.

⁷⁵ el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.111; İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.134; Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel*, I, s.192; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 11, s.234; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s.113; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12, s.444; *Gürcistan Tarihi*, s.349; *Kartlis Tskhovreba*, s.232; Tellioglu, *a.g.e.*, s.88; Kayhan, *a.g.m.*, s.202; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.120; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.30, 110; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.126; Merçil, *a.g.e.*, s.240, 281; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.79; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.398; Karamanlı, *a.g.m.*, s.313; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.486; Yaşa, *a.g.e.*, s.28; Erdem, *a.g.m.*, s.410; Minorsky, *a.g.e.*, s.93; Ergin Ayan, "Merâğa Atabegi Arslan Aba Hasbeg", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 13, 2007, s.145; Keleş, *a.g.e.*, s.300.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 11, s.234; Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel*, I, s.192.

⁷⁷ *Gürcistan Tarihi*, s.350.

⁷⁸ Vardan Arewelts'i, *Compilation of History*, s.74; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.205-206.

söylerler. Bu savaşa çok sayıda askerle katılan II. Sökmen, Sultan'ın ikramlarına mazhar olmuştu. Sultan, ona *İci* (Abi) diye hitap etmekteydi. Sultan kendilerine ulaşan bu barış teklifi üzerine bir toplantı düzenlemiştir. Müttefikler arasında yapılan istişarenin neticesinde, özellikle daha önceki savaşta çok kayıp veren II. Sökmen'in ısrarıyla sefere devam edilmesine karar verilmiştir. Buna karşın Gürcü elçisi hoş sözlerle avutularak, savaştan vazgeçmiş gibi görünmüşlerdir. Bunun ardından müttefikler hep birlikte Gürcülerin üzerine doğru hareket etmişlerdir.⁷⁹

İslam kaynakları bir meydan savaşından bahsetmektedirler. Buna göre, Atabeg İldeniz ordusunu üç kola ayırmıştı. Birinci kol kral ve askerlerini karşılamak için hazırlanmıştı. Irak askerlerinden meydana gelen ikinci kol, savaşın kızıştığı sırada düşmanı manevi olarak çökertmek için ihtiyat amacıyla bekletiliyordu. İldeniz'in yer aldığı üçüncü kol ise savaşı iyi bilen köleler ve kendi has adamlarından meydana geliyordu. Gürcü Kralı ise ordusunu sağ kol, sol kol ve merkez olmak üzere üç kısma ayırmıştı. Hazırlıklarını tamamlayıp birbirine yaklaşan iki ordu 1163 yılında şiddetli bir savaşa tutuşmuştur. Sultanın düşmanın gözünü korkutmak için sakladığı ikinci kolun, gece karanlığında tekbirler getirerek düşmanın üzerine saldırmasıyla, Gürcü kuvvetlerinin safları bozulmuş ve ağır bir yenilgiye uğramışlardır. Müslüman askerlerin çokluğunu ve sürekli destek geldiğini gören Gürcü Kralı kaçmak zorunda kalmıştır.⁸⁰ İbnü'l-Ezrak'a göre bu savaş, Zerarî (Kerkerî) Kalesi önünde meydana gelmiş ve galip gelen Müslümanlar kaleye girmişlerdir.⁸¹ İbnü'l-Esir bu yenilginin nedeni olarak, Müslüman olan bir Gürcü'nün, İldeniz ile anlaşarak, ondan aldığı askerlerle, Müslümanlar ile Gürcülerin savaştıkları sırada Gürcülere arkadan saldırmasını göstermektedir.⁸² Mhitar Koş da buna benzer bir bilgi vermektedir. Ona göre Giorgi'nin komutanı Smbat'ın oğlu Ivane, Müslümanlardan rüşvet alarak, Gürcülerin durumunu gizlice Sultan'a ve Atabeg'e bildirmiştir.⁸³ *Gürcü Vakayinamesi* ise herhangi bir meydana savaşından bahsetmeksizin Gürcülerin ani bir saldırıya uğradığını ileri sürmektedir. Buna göre elçileri vasıtasıyla Gürcü askerlerinin iyi bir durumda olmadığını haber alan Müslümanlar, derhal harekete geçmişler ve baskın yapmışlardır. Öyle ki Gürcü Kralı ancak silahlanmaya ve atına binebilmeye fırsat bulabilmişti. Düşmana karşı koyamayacağını anlayan ve

⁷⁹ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.112; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s.113-114.

⁸⁰ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.113; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s.114-115; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s.192; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.234; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12, s.444; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.79-80;

⁸¹ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.134.

⁸² İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.235.

⁸³ Mhitar Koş, *Alban Salnamesi*, s.344.

zor durumda kalan Gürcüler geri çekilmişlerdir.⁸⁴ Gürcü kaynağının baskın olarak bahsettiği olay, yukarıda İbnü'l-Ezrak'ın bahsettiğini söylediğimiz müttefiklerin ikinci kolunun ani saldırısı ya da İbnü'l-Esir'in söylediği, Müslüman bir Gürcü idaresindeki kuvvetlerin Gürcülere arkadan saldırısı hadisesi olabilir. Bazı kaynaklar savaşın bir ay kadar sürdüğünü ifade etmektedirler.⁸⁵ Bu muhtemelen ordunun Gürcü topraklarına girdiği tarihten, savaşın meydana geldiği döneme kadar geçen süre olmalıdır. Müslümanlar savaşın adından yaklaşık 10 bin kişiyi öldürmüşlerdir.⁸⁶ Ahmed b. Mahmud'a göre ise ölenlerin sayısı 12 bin kişidir.⁸⁷ Bundan başka çok sayıda ganimet ele geçirilmiştir. Bu ganimetlerin en önemli kısmını, ordugâhı ele geçirilen Gürcü Kralı'nın hazineleri ve eşyaları oluşturuyordu. Bunlar savaşa katılan müttefikler arasında paylaştırılmıştır. Mağlup olan Gürcü Kralı III. Giorgi ise canını ancak sık ağaçlarla kaplı ormanlara kaçarak kurtarabilmişti. Müslümanlar onları üç gün boyunca takip etmişlerdir.⁸⁸

Kazandıkları bu zaferin ardından Ahlat'a geri dönen II. Sökmen, burada muhteşem bir merasimle karşılanmıştır. Bu zaferin şerefine şehirde büyük şenlikler yapılmış ve 300 sığır kesilerek fakirlere dağıtılmıştır. Ahlat Şahı'nın yanında getirdiği ganimetlerin birinci yükünü altın ve gümüş kaplar; ikinci yükünü altın ile gümüşten yapılmış ve farklı türde mücevherlerle süslenmiş olan haçlar ile paha biçilemeyen mücevherlerle işlenip, altın yaldızlarla tasvir edilmiş İncillerin bulunduğu kralın kilisesi; üçüncü yükünü ise III. Giorgi'nin hazinesine ait ganimetler oluşturuyordu. Söylenene göre bunların miktarı, daha önce kaybedilen mallardan çok daha fazladır. Diğer hükümdarların payına düşen ganimetler de göz önünde bulundurulduğunda, bu savaş neticesinde elde edilen ganimetlerin ve zaferin büyüklüğü daha iyi anlaşılabilir.⁸⁹

Bu savaşın ardından Ani'nin Gürcülerin elinden çıktığını görüyoruz. Vardan, şehrin uzun bir kuşatmanın ardından, daha fazla direnemeyen Gürcü Kralı tarafından Sultan'a teslim edildiğini söylemektedir.⁹⁰ *Gürcü Vakayinamesi* de

⁸⁴ *Gürcistan Tarihi*, s.350-351; *Kartlis Tskhovreba*, s.233.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.234; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s.192.

⁸⁶ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Deveti's-Selçukiyye*, s.113.

⁸⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s. 115.

⁸⁸ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Deveti's-Selçukiyye*, s.113-114; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s. 115; İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.134; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, s.192; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.234-235; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12, s.444; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.30; Keleş, *a.g.e.*, s.302; Minorsky, *a.g.e.*, s.93; Metreveli, *The Golden Age*, s.118;

⁸⁹ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.134-135; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.31-32, 111; Erdem, *a.g.m.*, s.410; Minorsky, *a.g.e.*, s.93-94.

⁹⁰ Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.206.

Kral'ın Ani'yi vassalı haline gelen eski hâkimlerinin akrabalarına iade ettiğini ileri sürerek⁹¹ Ani'nin elden çıktığını teyit etmektedir. Buna karşın daha sonra Ani şehri bir kez daha Gürcülerin saldırısına maruz kalmıştır. Anili Samuel, Gürcü Kralı'nın 13 Haziran 1164 yılında Ani'yi ele geçirdiğini ve 23 bin kişiyi esir ettiğini ifade etmektedir.⁹² İbnü'l-Ezrak da 1164 yılı Mart-Nisan ayında, Gürcülerin Ani'ye saldırarak şehri soyduklarını, ancak Azerbaycan Atabegi Şemseddin İldeniz'in şehre gelmesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldıklarını söylemektedir. Gürcülerin ayrılmasının ardından şehri terk edenler geri dönmüşlerdir. İldeniz bir süre orada kaldıktan sonra, Gence'ye saldıran Gürcülere karşı koymak için oraya doğru harekete geçmiştir. İbnü'l-Esir'in 1165 yılı olaylarını anlatırken söylediği "*Gürcüler büyük bir kitleyle Buldân üzerine baskın düzenlediler, hatta Gence'ye kadar vardılar*" şeklindeki bilgi, her ne kadar tarihi tutmasa da bu olaya işaret ediyor olmalı. İbnü'l-Ezrak'a göre, Sürmeli Beyi Emîr İbrahim, İldeniz'in Gence'ye gittiği sırada Gürcüleri mağlup ederek çok sayıda kişiyi öldürmüş ve esir almıştır. İldeniz bu senenin sonunda Fahreddin Şeddâd'ın kardeşi Şehinşah'ı (1164-1174), Ani'ye idareci olarak atamıştır.⁹³ Bundan sonra uzun bir süre bu bölgeye yönelik ciddi bir sefer gerçekleştirilmediğini görmekteyiz.

İldeniz'in, Sultan Arslanşah'a karşı olan Huzistan Avşarları ve Tebriz-Meraga Emîri'yle savaşmak üzere ülkesinden ayrılmasını fırsat bilen Gürcüler,⁹⁴ 1174 yılı Ekim ayında bir kez daha Ani'ye saldırmış ve içerideki Ermenilerin yardımıyla burayı zapt etmişlerdir. Ani'yi ele geçirdikten sonra şehrin hâkimi Şehinşah'ı kendileri ile birlikte Tiflis'e götüren Gürcüler, böylece Ani Şeddâdîlerine son vermişlerdir.⁹⁵ Böylece Ani şehri on sene sonra tekrardan Gürcülerin kontrolü altına girmiştir.⁹⁶

⁹¹ *Gürcistan Tarihi*, s.352; *Kartlis Tskhovreba*, s.233-234.

⁹² Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.465.

⁹³ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.140; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.262; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.111; Bünyadov, *a.g.e.*, s.78; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.120; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.486; Sümer, "Ahlatşâhlar", s.26; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.401.

⁹⁴ Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.127; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.402.

⁹⁵ Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.208; İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.168-169; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s.418; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.127; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.81; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.402; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.111; Bünyadov, *a.g.e.*, s.79; Sümer, *a.g.e.*, s.103; Ersan, *a.g.e.*, s.93; Kayhan, *a.g.m.*, s.205; Bezer, "Şeddadiler", s.410; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.486; Sümer, "Ahlatşâhlar", s.26; Rayfield, *a.g.e.*, s.103; Minorsky, *a.g.e.*, s.96; Keleş, *a.g.e.*, s.304-305. Süryani Mihail, Gürcülerin Ani'yi 1175'te ele geçirdiklerini ifade etmektedir. Bkz. *Suryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, s.236. Bu kaynağın İngilizce tercümesinde bu bilgi yoktur. Bkz. *The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*, s.198. Ani Şeddâdîleri ile

Anı'nın tekrardan Gürcülerin eline düşmesi üzerine Azerbaycan Atabegi Şemseddin İldeniz derhal harekete geçmiştir. İki taraf arasında meydana gelen mücadeleler neticesinde İldeniz'in ordusu mağlup olmuş ve çok sayıda kayıp vermiştir. Bunun üzerine İldeniz yeni bir ordu toplayarak Gürcülerin üzerine yürümüştür. İki taraf Duvin Ovası'nda karşı karşıya gelmelerine rağmen, taraflar arasında bir savaş meydana gelmemiş ve Gürcüler geri çekilmişlerdir.⁹⁷ Bunun ardından Nahçıvan'a giden Atabeg İldeniz, Gürcülere karşı bir ordu kurmaya karar vermiş ve Ahlatşah II. Sökmen başta olmak üzere diğer pek çok emîre yardıma gelmeleri için haber göndermiştir.⁹⁸ Gürcü Kralı'nın gerçekleştirdiği bazı faaliyetlerden dolayı Sultan Arslanşah'ın annesi 1174 yılı sonlarında Hemedan'a giderek oğlunu Gürcülere karşı bir sefere teşvik etmişti.⁹⁹ Minorsky bunun sebebinin Duvin ve çevresinde yaşanan başarısızlık olabileceğini söylemektedir.¹⁰⁰ Bunun üzerine Sultan, havalar ısınınca Azerbaycan'a doğru hareket etmiştir. Kurban Bayramı'nı Nahçıvan'da geçiren Sultan, Pârs-î Bâzâr otlağına giderek kendisine bağlı adamları ile birleşmiştir. Ancak Sultan orada hastalanmıştır. Sultan'ın hastalığının bir türlü iyileşmemesi üzerine, ordu yoluna devam etmiştir. Sultan ise ilk olarak Kiliya Kalesi'ne daha sonra Duvin'e gitmiştir. Sultan hastalığından dolayı sefere devam edememiştir. Bu sırada orduda baş gösteren veba sebebiyle çok sayıda asker ölmüştür.¹⁰¹ İldeniz; Ahlat hâkimi II. Sökmen, Diyarbekir orduları, Azerbaycan ve Hemedan askerleri ile oğlu Cihan Pehlivan'la birlikte Gürcülerin üzerine doğru hareket etmiştir. Bu ordunun öncü kuvvetlerini Begdilli Türkmenleri¹⁰² oluşturunyorlardı. Müttefikler Lori ve Dmanisi'yi (Borçalı Çayı'nın Kür Nehri'ne karıştığı yerdeki Akça-Kale) geçtikten sonra, 1175 yılı Ağustos'unda Ahılkelek (Akhalkalaki) ile Tirialeti arasındaki Akşehir'e gelmişlerdir. Buralarda yağma yapan ve çok sayıda esir ele geçiren müttefikler, daha sonra geri dönmüşlerdir. Çünkü Gürcü Kralı III. Giorgi üzerine gelen bu ordunun karşısına çıkmaya cesaret edememiş, ormanlara

Şehinşah'ın bundan sonraki durumuna ilişkin farklı görüşler vardır. Detaylı bilgi ve kıyas için Bkz. Keleş, *a.g.e.*, s.307-308; Bünyadov, *a.g.e.*, s.80.

⁹⁶ Kayhan, *a.g.m.*, s.205.

⁹⁷ İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.173; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.112; Özyayın (a), "Ahlatşahlar", s.120; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.486; Keleş, *a.g.e.*, s.305; Minorsky, *a.g.e.*, s.96-97.

⁹⁸ İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.173,

⁹⁹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, II, s.284.

¹⁰⁰ Minorsky, *a.g.e.*, s.99.

¹⁰¹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, II, s.284-285.

¹⁰² Faruk Sümer kaynakları sözünün Begdilli kelimesine uygun düşmediğini söyleyerek, bunları sadece Türkmenler olarak ifade etmektedir. Bkz. Sümer, *a.g.e.*, s.103.

kaçarak hayatını kurtarabilmişti. Sultan bir müddet Duvin’de kaldıktan sonra Nahçıvan’a gitmiştir.¹⁰³ Râvendî’ye göre Sultan, Nahçıvan’da 50 gün kalmış ve II. Sökmen ile diğer emîrlere hilatler giydirmiştir.¹⁰⁴ Bundan bahsetmeyen İbnü’l-Ezrak ise 28 Eylül 1175’te II. Sökmen ile Diyarbekir ordularının Ahlat’a geri döndüklerini ve şehirde görkemli bir törenle karşılandıklarını söylemektedir. Ona göre şehirde üç gün boyunca zafer şenlikleri yapılmıştır.¹⁰⁵

Vardan bu olayları İslam kaynaklarından farklı bir şekilde ele almakta ve hadiseleri Ani çevresinde gerçekleşmiş gibi anlatarak şöyle demektedir “*Türkistan’dakiler bu vak’aları (Ani’nin zaptı) işiterek hep toplandılar ve Sultan tesmiye olunan Alp Aslan’ı (Arslanşah) beraber alarak Ani’ye geldiler ve Şirak’ı harap ettiler. Ivane, şehri Türklere vermek istedi fakat muvaffak olamadı, çünkü şehir ahalisi bundan haberdar olarak ona göre tedbir aldılar.*”¹⁰⁶ Nevzat Keleş bu ifadeyi, İldeniz ile II. Sökmen’in, Gürcistan seferi dönüşünde Ani’yi kuşattıkları, ancak Sultan’ın rahatsızlığından dolayı kısa bir süre sonra bu muhasarayı kaldırmış olabilecekleri şeklinde yorumlamaktadır.¹⁰⁷ Bazı tarihçiler bu seferin ardından Gürcülerin 21 Ağustos 1175’te Ani’yi kaybettiklerini ve Şehinşah’ı serbest bırakmak zorunda kaldıklarını ifade etseler de¹⁰⁸ Nevzat Keleş’in de söylediği¹⁰⁹ gibi, Ani’nin durumunda bir değişiklik meydana geldiğine dair herhangi bir kesin kayıt yoktur.

1175 yılından Kraliçe Tamara’nın (1184-1213) tahta geçtiği 1184 yılına kadar, Gürcüler ile Ahlatşahlar arasında ciddi bir münasebet göze çarpmamaktadır. Herhalde bunda 1174 yılından itibaren Gürcistan’da Orbelian ailesinin başını çektiği soyluların çıkarttığı iç karışıklıkların etkisi olsa gerek. Bu isyanı bastırmayı başaran Gürcü Kralı daha sonra ülkede ve orduda bazı düzenlemelere

¹⁰³ İbnü’l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.181; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, II, s.285; Müverrih Vardan, “Türk Fütühatı Tarihi”, s.208; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.112; Özeydin (a), “Ahlatşahlar”, s.120; Sümer, *a.g.e.*, s.103; Telliöğlü, *a.g.e.*, s.89; Bünyadov, *a.g.e.*, s.79-80; Kırzioğlü, *Kıpçaklar*, s.128; Kırzioğlü, *Kars Tarihi*, s.404-405; Kırzioğlü, *Anı Şehri Tarihi*, s.81-82; Ersan, *a.g.e.*, s.93; Merçil, *a.g.e.*, s.240; Yaşa, “Ahlatşahlar”, s.486; Sümer, “Ahlat Şehri”, s.479; Gülay Ögün Bezer, “İldeniz, Şemseddin”, *DİA*, 22, İstanbul 2000, s.81-82; Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, s.406; Sümer, “Ahlatşahlar”, s.26; Kayhan, *a.g.m.*, s.206; Bezer, “Şeddadiler”, s.410; Yınanç, “Arslan-Şah”, s.614; Minorsky, *a.g.e.*, s.97-98.

¹⁰⁴ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, II, s.285.

¹⁰⁵ İbnü’l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s.181; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.112; Sümer, *a.g.e.*, s.103; Merçil, *a.g.e.*, s.240; Sümer, “Ahlat Şehri”, s.479; Minorsky, *a.g.e.*, s.98; Erdem, *a.g.m.*, s.410.

¹⁰⁶ Müverrih Vardan, “Türk Fütühatı Tarihi”, s.208.

¹⁰⁷ Keleş, *a.g.e.*, s.306-307.

¹⁰⁸ Kırzioğlü, *Kıpçaklar*, s.128; Kırzioğlü, *Anı Şehri Tarihi*, s.81-82.

¹⁰⁹ Keleş, *a.g.e.*, s.307.

girişmişti.¹¹⁰ Bu sırada Ahlatşahlar ise Selahaddin-i Eyyûbî (1169-1193) tarafından kurulup, Fırat ve Dicle vadilerine yayılmaya gayret eden Eyyûbîlere yönlerini çevirmiş durumdaydılar.¹¹¹ 1184 yılına gelindiğinde Gürcü Krallığı'nda bir taht değişikliği meydana gelmiştir. Uzun zamandır babasıyla birlikte ülkeyi idare eden Kraliçe Tamara, babası III. Giorgi'nin ölümünün ardından tek başına Gürcü hükümdarı olmuştur.¹¹²

Hayatının geri kalan kısmını Fırat ve Dicle vadilerine yayılmaya çalışan Eyyûbîlere karşı mücadele ederek geçiren II. Sökmen, 1185 yılı Temmuz ayında, yaklaşık 80 yaşlarında hayatını kaybetmiştir.¹¹³ O cesur, dirayetli, akıllı, şefkatli, güzel ahlaklı ve ileri görüşlü bir hükümdar olarak tarif edilmektedir. Halk ve çevre hükümdarlar onu sever ve saygı gösterirlerdi. Cesareti ve Gürcülere karşı gerçekleştirdiği cihat faaliyetleri halkın gönlünde taht kurmasına yol açmıştır. Ahlat en parlak devrini onun devrinde yaşamıştı.¹¹⁴ Anadolu'nun doğusunun Gürcülere karşı savunulmasında çok önemli bir rol oynamış ve onların Aras Nehri'ni geçmelerine imkân tanımamıştır. Ahlat bu dönemde oldukça mamur hale gelirken, halkı da yüksek bir refah seviyesine ulaşmıştı.¹¹⁵ Böylece 1156'da başlayıp yaklaşık yirmi yıl kadar devam eden ve Doğu Anadolu ile Azerbaycan'da yoğunlaşan Türk-Gürcü mücadeleleri, Gürcülerin bölgeden çekilmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu uzun zamandan beri kazanılan en önemli başarılarından birisidir.¹¹⁶ II. Sökmen'in ölümünü, ilerleyen süreçte olayların merkezinin Ani ve çevresinden Ahlat ve çevresine kaymasına yol açacaktır. II. Sökmen'in hayatını kaybetmesinden, el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in 1198'de başa geçişine kadar geçen süre içerisinde, Ahlatşahlar ile Gürcüler arasında ciddi bir temas görülmemektedir. İleride de göreceğimiz üzere Ahlatşahlar bu dönemde genellikle iç çekişmelerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

¹¹⁰ Tellioglu, *a.g.e.*, s.90-91.

¹¹¹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.113.

¹¹² Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.211; *Gürcistan Tarihi*, s.360; *Kartlis Tskhovreba*, s.239; Tellioglu, *a.g.e.*, s.92; Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s.149; Metreveli, *Georgia*, s.40; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.131; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.82; Rayfield, *a.g.e.*, s.107.

¹¹³ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.406; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.211; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s.436; *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, trans. Mac Guckin de Slane, III, Paris 1871, s.360; Sümer, *a.g.e.*, s.105; Erdem, *a.g.m.*, s.411; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.115.

¹¹⁴ Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.121.

¹¹⁵ Sümer, *a.g.e.*, s.105;

¹¹⁶ Tellioglu, *a.g.e.*, s.90.

IV. II. Sökmen Sonrası Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri

II. Sökmen'in vefatının ardından Ahlatşahlar eski güçlerini kaybetmeye ve gerilemeye başlamışlardır. Ahlat şehrinin zenginliği, çevre hükümdarların buraya göz dikmesine neden olmuştu. Bunlar içerisinde Selahaddin-i Eyyûbî, yeğeni Takiyyüddin Ömer, İldeniz'den sonra başa geçen oğlu Cihan Pehlivan, Eyyûbî Meliki Mevdûd b. Âdil ve Muğiseddin Tuğrulşah gibi kişiler vardı. II. Sökmen'in hayatını kaybetmesi onların iştahını daha da kabartmıştı.¹¹⁷ Bu listeye Gürcülere "altın çağ"ı'nı yaşatan Kraliçe Tamara'yı da eklemek gerekir.

II. Sökmen'in oğlu olmadığı için, onun ardından yeni Ahlat şahı, memlûk kökenli emîrlerinden Seyfeddin Begtemür (1185-1193) olmuştur. Bu dönem, Ahlat'ı ele geçirmeye çalışan çevre devletlere karşı bağımsızlık mücadelesi vermekle geçmiştir. Seyfeddin Begtemür tahta geçtikten sonra Doğu Anadolu'ya yayılmak isteyen Selahaddin-i Eyyûbî ile Azerbaycan-Hemedan hâkimi Atabeg Cihan Pehlivan Muhammed (1175-1186) arasında kalmış ve Ahlat'ı ele geçirmek amacıyla ordu gönderen bu iki hükümdara karşı izlediği denge politikası sayesinde tahtta kalmayı başarmıştır. Sonunda Atabeg Pehlivan'ın himayesine girmeyi kabul eden Seyfeddin Begtemür, birkaç yıl boyunca devam eden bu mücadeleler sırasında Meyyâfârikîn ve Hani gibi yerleri kaybetse de 1193 yılında Selahaddin-i Eyyûbî'nin hayatını kaybetmesiyle kurtulmuş ve kısa süreliğine de olsa rahat bir nefes almıştır. Seyfeddin Begtemür'ün ömrü de çok uzun süreli olmamış ve 1193 yılında Meyyâfârikîn'i kurtarmak için sefer hazırlığı yaptığı sırada hayatını kaybetmiştir.¹¹⁸ İbn Vâsıl onun Bâtiniler tarafından öldürüldüğünü ileri sürse de¹¹⁹, İbnü'l-Esir ve Ebu'l-Ferec damadı Aksungur Hezâr-Dînârî (1193-1198) tarafından öldürüldüğünü söylemektedirler.¹²⁰ Ancak

¹¹⁷ Özeydın (a), "Ahlatşahlar", s.121.

¹¹⁸ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, 11, s.406-408; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, c.12, çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özeydın, İstanbul 1987, s.63, 93; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s.435-436, 465; Ebi'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-beşer*, II, Beyrut 1997/1417, s.172; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, yay. Ali Öngül, İzmir 2001, s.220-221; *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, s.360; Sümer, *a.g.e.*, s.106-110; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.116-118; Özeydın (a), "Ahlatşahlar", s.122-123; Merçil, *a.g.e.*, s.241; Bünyadov, *a.g.e.*, s.97-98; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.487; Sümer, "Ahlat Şehri", s.481-484; Yaşa, *a.g.e.*, s.29; Sümer, "Ahlatşâhlar", s.27; İbrahim Artuk, "Ahlat Emiri Bektimur'un Sikkesi", *Tarih Dergisi*, C.1, S.2, İstanbul 1950, s.387-388; Özeydın (b), "Ahlatşâhlar", s.200-201; Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, İstanbul 2007, s.81; Erdem, *a.g.m.*, s.411.

¹¹⁹ Hülya Çakıroğlu, *Müffericü'l Kürûb'a Göre Selâhaddin Eyyûbî Sonrası ve el-Melikü'l Âdil Dönemi (h. 590-615 / m. 1194-1218)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2008, s.44, 115.

¹²⁰ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh*, 12, s.93; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s.465.

Osman Turan'ın da ifade ettiği gibi genel kabul ikinci ihtimalin daha doğru olduğu şeklindedir.¹²¹ Bu dönemde yoğun olarak Eyyübî tehlikesi ile uğraşan Seyfeddin Begtemür'ün Gürcüler ile askerî bir teması görülmemektedir.

Seyfeddin Begtemür'ün hayatını kaybetmesinin ardından ülkeye II. Sökmen'in kölelerinden bir diğeri olan Aksungur Hezâr-Dînârî hâkim olmuştur. II. Sökmen tarafından bin dinara alındığından "Hezâr-Dînârî" olarak anılan Aksungur, Seyfeddin Begtemür'ün kızıyla izdivaç etmiş ve devlet içerisinde yüksek bir mevkii sahibi olmuştu. Ancak Aksungur uzun süre tahtta kalmamış ve 1198'de ölmüştür.¹²² Ebu'l-Ferec onun ölümü tarihi olarak 1206'yı göstermektedir.¹²³ Bu dönemde Aksungur Hezâr-Dînârî ile Erzurum Meliki Tuğrulşah'ın birleşerek Gürcüleri yenilgiye uğrattıklarını ve büyük miktarda ganimet elde ettiklerini söyleyenler olsa da¹²⁴ Ali Öngül'ün de ifade ettiği gibi¹²⁵ bu hadise daha sonraki bir dönemde meydana gelmiştir.

V. el-Melikü'l-Mansûr Muhammed Devri Ahlatşahlar-Gürcü Münasebetleri

Aksungur Hezâr-Dînârî'nin ölümünden sonra Ahlatşahlar Devleti'nin başına Kutluğ adlı Sasunlu bir Ermeni geçmiş, ancak hükümdarlığını kabul etmeyen halkın kendisine karşı isyan etmesi nedeniyle sadece yedi gün tahtta kalabilmişti.¹²⁶ Kutluğ'un öldürülmesinin ardından Ahlatşahlar Devleti'nin başına Aksungur Hezâr-Dînârî tarafından Muş yöresindeki bir kalede hapsedilmiş olan Seyfeddin Begtemür'ün oğlu Muhammed (1198-1207) geçirilmiştir. "el-Melikü'l-Mansûr" unvanını alan Muhammed'in bu sırada yaşı küçüktü. Bundan dolayı devlet işlerini onun adına Kıpçak asıllı bir memlûk emîr olan Şücâüddin Kutluğ idare ediyordu. Ancak el-Melikü'l-Mansûr Muhammed

¹²¹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.118.

¹²² İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh*, 12, s.93; Ebi'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-beşer*, s.183; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s.465; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.222; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.123; Sümer, *a.g.e.*, s.110-111; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.118; Sümer, "Ahlat Şehri", s.485; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.487; Sümer, "Ahlatşâhlar", s.27.

¹²³ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s.488-489.

¹²⁴ Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.123; Özaydın (b), "Ahlatşâhlar", 202.

¹²⁵ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.222d.

¹²⁶ Ebi'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-beşer*, s.183; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.225-226; Merçil, *a.g.e.*, s.241; Sümer, *a.g.e.*, s.111; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.118; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.487; Sümer, "Ahlat Şehri", s.485; Yaşa, *a.g.e.*, s.29; Sümer, "Ahlatşâhlar", s.27. Müneccimbaşı, Hezâr Dînârî'den sonra Şücâüddin Kutluğ'un tahta geçtiğini ve Seyfeddin Bektimur'un küçük yaştaki oğlunu saltanatına ortak yaptığını ifade etmektedir. Bkz. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.223.

delikanlılık çağına ulaştınca ilk olarak kendisi adına devlet işlerini idare eden atabeyi Şücâuddin Kutluğ'u hapsedirmiş, daha sonra da onu öldürtmüştür.¹²⁷

Bu dönem Ahlatşahlar ile Gürcülerin bir kez daha yoğun bir şekilde temasa geçtikleri bir devirdir. el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in yaşının küçük ve tecrübesiz olmasından,¹²⁸ Kızıl Arslan'ın (1186-1191) ölümünün ardından Azerbaycan Atabegliği'nin zayıflayarak parçalanmasından ve onun yerine geçen Ebû Bekir'in acizliğinden¹²⁹ faydalanan Gürcüler, 1204-1205 yılında ilk olarak Azerbaycan'a, daha sonra da Ahlat şehrine baskınlar düzenlemişlerdir. Malazgirt'e kadar giden Gürcü kuvvetlerine karşı koyabilen olmamıştır. Gürcüler bunun ardından aynı sene içerisinde bir kez daha Ahlat'ı yağmalayıp Erçiş'e varmışlar ve pek çok ganimet ile esir ele geçirmişlerdir. Gürcü kuvvetleri bunun ardından Ahlat'a bağlı Hısnu't-Tîn'e (Toprak Kale) doğru hareket etmişlerdir. el-Melikü'l-Mansûr Muhammed üst üste gelen bu başarısızlıklar ve Gürcülerin oldukça ilerlemeleri üzerine, askerleri ile birlikte Selçukluların Erzurum Meliki Tuğrulşah'ın yanına giderek, kendisine yardım etmesini istemiştir. 1202'de Micingerd'de¹³⁰ alınan yenilginin intikamını almak isteyen Tuğrulşah'tan yardım alan el-Melikü'l-Mansûr Muhammed, Gürcüleri mağlup etmeyi başarmıştır. Türkler bu savaşın ardından pek çok esir ve ganimet ele geçirmişlerdir. Yenilgiye uğrayan Gürcüler ise büyük miktarda asker kaybına uğramışlardır. Bunların arasında Gürcü başkomutanı Zakaria¹³¹ da vardı. Ancak bu yenilgi Gürcülerde sanıldığı kadar büyük bir zarar bırakmamıştır.¹³²

¹²⁷ Ebi'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-beşer*, s.183; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.223; Merçil, *a.g.e.*, s.241; Sümer, *a.g.e.*, s.111; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.118; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.124; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.487; Sümer, "Ahlat Şehri", s.485; Özaydın (b), "Ahlatşahlar", s.202; Sümer, "Ahlatşahlar", s.27; Erdem, *a.g.m.*, s.412.

¹²⁸ Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.124.

¹²⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.118; Sümer, *a.g.e.*, s.112; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.141; Sümer, "Ahlat Şehri", s.486.

¹³⁰ Detaylı bilgi için Bkz. Nebi Gümüş, "İlk Anadolu Selçuklu-Gürcü Karşılaşması: Pasinler Savaşı ve Sonuçları", *Dimbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI/6, 2006, s.199-219.

¹³¹ Ermeni tarihçi Vardan, esir düşen kişinin Zakaria değil, Ivane olduğunu ve kızını Melikü'l-Eşref'e vererek kurtulabildiğini ileri sürmektedir. Bkz. Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.218; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.119.

¹³² İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih*, 12, s.172; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s.487; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.222; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 13, s.130; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.124; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.119; Sümer, *a.g.e.*, s.112; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.141; Bünyadov, *a.g.e.*, s.133; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2013, s.283; Tellioglu, *a.g.e.* s.103; Bedirhan, *a.g.e.*, s.205; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.415; Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi -Güney Kafkasya 1220-1346-*, İstanbul 2015, s. 29-30; Gümüş, *a.g.m.*, s.214; Sümer, "Ahlatşahlar", s.27; Faruk Sümer, "Tuğrul Şah", *DİA*, 41, İstanbul 2012, s.347; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.487; Sümer, "Ahlat Şehri", s.486; Özaydın (b), "Ahlatşahlar", s.202; Rayfield,

Gürcüler bu yenilgiye rağmen ertesi sene 1206'de bir kez daha Ahlat üzerine seferler düzenleyerek yağma yapmışlar ve pek çok esir ile ganimet almışlardır. Bütün bu olaylar olurken hiçbir kuvvet Gürcülere karşı koyamamıştır. el-Melikü'l-Mansûr Muhammed bu sırada yaşı küçük olduğundan ordu üzerinde etkili olamıyor ve emirlerini dinletemiyordu. Bundan dolayı çok büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalan Ahlat halkı, birbirlerini savaşa teşvik etmeye başlamıştı. Onlar ülkelerini korumak amacıyla Müslüman askerler ile çok sayıda gönüllüden oluşan bir ordu meydana getirmişlerdir. Büyük bir korku içerisinde Gürcülere doğru harekete geçen bu ordu, bir sûfinin rüyasında Şeyh Muhammed el-Bustî'nin kendilerine yardıma geldiğini gördüğünü söylemesiyle cesaret kazanmış ve bir vadide sıkıştırdıkları Gürcü kuvvetlerini mağlup etmiştir. Bu savaş sırasında Ahlat halkı çok sayıda Gürcü askerini öldürdüğü gibi, pek çok da esir ele geçirmiştir.¹³³

Gürcülerin Hısnu't-Tîn'de uğradıkları yenilginin ardından toparlanarak, bir sene sonra tekrardan Ahlat üzerine sefere çıkmaları, onların Anadolu'nun doğusunu ele geçirme konusundaki azimlerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Gürcülerin bu azmi, ilerleyen yıllarda iki taraf arasındaki mücadelelerin merkezini Ahlat ve çevresine kaymasına yol açacaktır.¹³⁴

VI. Ahlatşahların Yıkılışı ve Şehrin Eyyübî Hâkimiyetine Girişi Sürecindeki İlişkiler

el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in içkiye ve eğlenceye dalarak devlet işleriyle meşgul olmadığı yönündeki şayia halk nezdinde itibarının zedelenmesine neden olmuştu. Halk ve askerler tarafından oldukça sevilen atabeyi Şücâüddin Kutluğ'u öldürtmesi ise adeta bardağı taşıran son damlaydı. Bu durum onun tutuklanmasına ve askerlerin 1206 yılında şehri teslim etmek üzere Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbüddin İlgazi'nin oğlu Nâsireddin Artuk Arslan'ı (1200-1239) şehre davet etmelerine sebebiyet vermişti.¹³⁵ Bu sırada II.

a.g.e., s.114; Erdem, *a.g.m.*, s.412. Müneccimbaşı bu olayı Hezâr-Dînârî devrinde olmuş gibi aktarmaktadır (Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.222). Ancak bu hadise Şücâüddin Kutluğ ve el-Melikü'l-Mansûr Muhammed devrinde meydana gelmiştir.

¹³³ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh*, 12, s.200; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s.488; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.119; Merçil, *a.g.e.*, s.241; Subaşı, *a.g.e.*, s.30; Gümüş, *a.g.m.*, s.214-215; Özaydın (b), "Ahlatşâhlar", s.202; Bünyadov, *a.g.e.*, s.133; Özaydın (a), "Ahlatşâhlar", s.124; Yaşa, "Ahlatşâhlar", s.487; Özaydın (a), "Ahlatşâhlar", s.124; Erdem, *a.g.m.*, s.412.

¹³⁴ Tellioglu, *a.g.e.*, s.104.

¹³⁵ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh*, 12, s.210; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s.489; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.223; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.119-120;

Sökmen'in memlûklerinden bir diğeri İzzeddin Balaban (1206-1207) da Ahlat şehrini hâkimiyeti altına almak amacındaydı. Hedefini gerçekleştirebilmek için ortaya çıkan bu karışıklıkları fırsat bilen İzzeddin Balaban, Muhammed'e karşı isyan ederek Malazgirt'i ele geçirmiş, daha sonra Ahlat'ı kuşatmıştı. Bu sırada Artuk Arslan da şehir halkının daveti üzerine şehri almak için az bir kuvvetle Ahlat'a gelmişti. Bunun üzerine Artuk Arslan'a bir mektup yollayarak onu kandıran ve bölgeden uzaklaşmasını sağlayan İzzeddin Balaban, ona daha sonra gönderdiği mektupta ise ülkesine geri dönmesini istemiş, dönmediği takdirde kendisine karşı harekete geçeceğini bildirmişti. Tüm bunlar olurken, Artuk Arslan'ın Ahlat'ı ele geçirerek güçlenmesinden çekinen Eyyûbîlerin Harran Meliki el-Melikü'l-Eşref, Artuk Arslan'ın Ahlat'a gitmesini fırsat bilerek Artuklu topraklarına saldırılar düzenlemişti. Bunun üzerine Artuk Arslan, asker sayısının az olmasının da etkisiyle Ahlat'ı almaktan vazgeçmek ve ülkesine geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu sırada şehri kuşatan İzzeddin Balaban'ın ilk hücumuna başarı ile karşı koyan Ahlatlılar, İzzeddin Balaban'ın daha sonra Erçiş ile Malazgirt'ten asker toplaması ve şehirdeki bazı kişilerle anlaşması neticesinde, 1206 yılında şehri kaybetmişlerdir. Böylece Ahlat'ı hâkimiyeti altına alan İzzeddin Balaban, burada saklanmakta olan el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'i de ele geçirmiştir. Bunun ardından el-Melikü'l-Mansûr Muhammed boğularak öldürülmüş ve kaleden atılarak ölümüne kaza süsü verilmiştir.¹³⁶

Ahlatşahların içerisine düştüğü bu karışıklıklardan faydalanan Meyyâfârikîn emîri el-Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyûb (1200-1210), Ahlatşahlara ait birkaç kaleyi ele geçirdikten sonra Ahlat'a yönelmiş, ancak 1206 yılında kendisine karşı koyan İzzeddin Balaban tarafından Meyyâfârikîn'e geri çekilmeye zorlanmıştı. Böylece İzzeddin Balaban, karşısına çıkan ilk tehlikeyi başarılı bir şekilde atlatmayı başarmıştı. Memleketine dönen Necmeddin Eyyûb aldığı bu yenilginin ardından babası Eyyûbî Hükümdarı I. Melikü'l Âdil'e (1200-1218) haber yollayarak kendisine yardım etmesini istemiştir. Necmeddin Eyyûb böylece ertesi sene 1207'de, babasından aldığı destekle Ahlat şehrini tekrardan kuşatmıştır.

Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.124; Sümer, a.g.e., s.112; Merçil, a.g.e., s.241-242; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.487-488; Sümer, "Ahlat Şehri", s.486; Özaydın (b), "Ahlatşâhlar", s.203; Yaşa, a.g.e., s.30.

¹³⁶ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih*, 12, s.210-221; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s.489; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.223-224, 225-226; Çakıroğlu, a.g.t., s.115; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.124-125; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.120; Sümer, a.g.e., s.112-113; Merçil, a.g.e., s.242; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.488; Sümer, "Ahlat Şehri", s.486-487; Özaydın (b), "Ahlatşâhlar", s.203; Abdulhalim Oflaz, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyûbîler (Melik Âdil Dönemi)*, İstanbul 2019, s.255; Ramazan Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, İstanbul 2012, s.94-95; Kaya, a.g.e., s.82-84; Erdem, a.g.m., s.412.

İzzeddin Balaban bu defa el-Melikü'l-Âdil'den destek alan Necmeddin Eyyûb'a mağlup olmuş ve Erzurum meliki Mugiseddin Tuğrulşah'a haber göndererek kendisine yardım etmesini istemiştir. Erzurum Meliki, Eyyûbîlerin kuzeye doğru ilerlemelerini kendisi için tehlikeli gördüğünden, İzzeddin Balaban'ın yardım isteğini kabul etmiş ve 1207'de Necmeddin Eyyûb'un ordularını mağlup etmiştir. Mugiseddin Tuğrulşah daha sonra Ahlat'ı ele geçirmek amacıyla ortaklık yaptığı İzzeddin Balaban'ı öldürmüştür ve 1207'de Ahlat şehrini muhasara etmiştir. Mugiseddin Tuğrulşah, bu durumdan oldukça rahatsızlık duyan Ahlat halkının kendisine karşı şiddetli bir şekilde direniş göstermesi üzerine Malazgirt'e hareket etmiştir. Burada da umduğunu bulamayan Erzurum Meliki, Necmeddin Eyyûb'un sıkıştırılmaları üzerine memleketine geri dönmüştür. Ahlat halkı, Mugiseddin Tuğrulşah'ın ülkesine dönmesi üzerine, Necmeddin Eyyûb'u Ahlat'a davet etmiş ve şehri kendisine teslim etmiştir. Eyyûbîlerin Ahlat'ı almasıyla, Ahlat çevresindeki birkaç kale dışında, Doğu Anadolu'nun neredeyse tümü Eyyûbîlerin idaresi altına girmiş oldu.¹³⁷ Böylece Eyyûbîler bir süredir ele geçirmek için büyük bir çaba gösterdikleri Ahlat'ı ele geçirmişler ve bu devlete son vermişlerdir. Ahlat'ta bu gelişmeler yaşanırken, Gürcüler 1207¹³⁸ uzun bir süredir kuşatma altında tuttıkları Kars'ı hâkimiyet altına almışlardı.¹³⁹

Sökmen hanedanına ve özgürlüğüne düşkün olan, Ahlat ile çevresine yapılan Gürcü saldırılarından usanan ve de Eyyûbîlerin kötü yönetiminden bıkan Ahlat halkı, bir türlü yabancı idaresine alışamamış ve şehri Eyyûbîlere teslim etmekten pişmanlık duymaya başlamıştı. Bundan dolayı Ahlatşah askerlerinden bazıları şehri terk ederek Van Kalesi'ne çekilmiş ve Necmeddin Eyyûb'un hükümdarlığını kabul etmemiştir. Van'da kendilerine katılanlarla güçlerini

¹³⁷ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh*, 12, s.211, 228-229; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s.490; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.224-225; Çakıroğlu, *a.g.t.*, s.115; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.120-121; Özaydın (a), "Ahlatşahlar", s.126; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.142; Sümer, *a.g.e.*, s.113-114; Merçil, *a.g.e.*, s.242; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.415; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.488; Sümer, "Ahlat Şehri", s.487; Özaydın (b), "Ahlatşâhlar", s.204; Yaşa, *a.g.e.*, s.30; Sümer, "Ahlatşâhlar", s.28; Sümer, "Tuğrul Şah", s.347; Ofraz, *a.g.e.*, s.255-257; Şeşen, *a.g.e.*, s.95; Erdem, *a.g.m.*, s.412-413; Minorsky, *a.g.e.*, s.149.

¹³⁸ Gürcülerin Kars'ı ele geçirdikleri tarihe dair, kaynaklarda bir ittifak yoktur. Ebû'l-Ferec ve Müverrih Vardan, Kars'ın 1206'da, İbnü'l-Esir 1206-1207'de, Müneccimbaşı 1207-1208'de, *Gürcü Vakayinamesi* ise 1207-1208 tarihinde zapt edildiğini ileri sürmektedir. Bkz. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s.489-490; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.218; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh*, 12, s.211-212; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s.225; *Gürcistan Tarihi*, s.413-414, *Kartlis Tskhovreba*, s.301. Buna karşın 1207 tarihinin genellikle doğru olarak kabul edildiğini görmekteyiz.

¹³⁹ Tellioglu, *a.g.e.*, s.104; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.142; Sümer, *a.g.e.*, s.112; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.416; Subaşı, *a.g.e.*, s.30; Sümer, "Ahlat Şehri", s.486; Özaydın (b), "Ahlatşâhlar", s.204; Şeşen, *a.g.e.*, s.94.

arttıran bu askerler, daha sonra Erçiş'i ele geçirmişlerdir. Buna tek başına karşı koyamayan Necmeddin Eyyûb, bir kez daha babası el-Melikü'l-Âdil'e mektup yazarak ondan kendisine yardım etmesini istemiştir. el-Melikü'l-Âdil bunun üzerine diğer oğlu el-Melikü'l-Eşref'i ona yardıma göndermiştir. Bölgeye gelen el-Melikü'l-Eşref, Van Kalesi'ni sulh yoluyla teslim alarak kardeşine vermiş ve Urfa'ya geri dönmüştür. Böylece düzeni sağladığını düşünen Necmeddin Eyyûb, daha sonra Malazgirt'i hâkimiyeti altına almak için oraya hareket etmişti. Bu sırada Ahlat halkının kendisine karşı yeniden isyan ettiğini haber alan Necmeddin Eyyûb, derhal oraya geri dönmüştür. Necmeddin Eyyûb, Ahlat halkının kendi içerisinde anlaşmazlığa düşmesinden faydalanarak şehre girmiş ve burada halktan çok sayıda kişiyi öldürmüştür. Böylece Ahlat halkın gücü kırılmış ve Ahlatşahlar Devleti'ni yeniden diriltme ümidi tamamen ortadan kalkmıştır.¹⁴⁰

Ortaçağ'daki en önemli merkezlerinden birisi olan Ahlat'ta kurulan Ahlatşahlar Devleti, kısa süre içerisinde güçlenerek sınırlarını genişletmiş ve bölgedeki en önemli güçlerden birisi haline gelmişti. Aynı şekilde Gürcü Krallığı da IV. David'in başa geçmesinden itibaren birliğini sağlamış ve topraklarını genişletme yönünde bir politika izlemiştir. Bu durum Ahlatşahlar başta olmak üzere bölgedeki Türk teşekkülleri ile Gürcülerin sık sık karşıya gelmesine neden olmuştur. Ahlatşahların da içerisinde yer aldığı çeşitli Türk teşekkülleri ile Gürcüler arasındaki mücadeleler ilk dönemlerde Ani ve çevresinde yoğunlaşmış ve Gürcülerin bu bölgelere kalıcı olarak yerleşmelerinin ve güneye doğru yayılmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. II. Sökmen idaresindeki Ahlatşahlar bu mücadeleler sırasında önemli başarılar kazanmışlardır. II. Sökmen devrinde en parlak zamanını yaşayan Ahlatşahlar, onun ölümünün ardından eski gücünü kaybetmeye başlamışlardır. Bu durum toprak kayıplarına neden olduğu gibi, iki taraf arasındaki mücadelelerin Ahlat ve çevresine kaymasına da yol açmıştır. Bu dönemde Eyyûbîlerin de bu bölgede gözü olması işleri daha da karmaşık hale getirmiştir. Ahlatşah, Eyyûbî ve Gürcüler arasında yaşanan bu mücadeleler neticesinde iyice zayıflayan Ahlatşahlar Devleti, 1207 yılında yıkılmıştır. Ahlatşahların tarih sahnesinden silinmesiyle Ahlatşahlar ile Gürcüler arasındaki ilişkiler sona erse de, Gürcü askerlerinin Ahlat ile civarındaki faaliyetleri bu

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh*, 12, s.229-232; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s.490-491; Çakıroğlu, *a.g.t.*, s.115-116; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.121-122; Sümer, *a.g.e.*, s.114; Özyayın (a), "Ahlatşahlar", s.126; Yaşa, "Ahlatşahlar", s.488; Sümer, "Ahlat Şehri", s.488; Özyayın (b), "Ahlatşâhlar", s.204-205; Yaşa, *a.g.e.*, s.31; Sümer, "Ahlatşâhlar", s.28; Şeşen, *a.g.e.*, s.95; Oflaz, *a.g.e.*, s.258.

dönemden sonra da devam etmiştir. Bundan dolayı, daha sonraki dönemlerde bölge üzerinde hâkimiyet kurabilmek için, Gürcüler ile Eyyûbîlerin sık sık karşı karşıya geldiklerini görmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, II, İstanbul 1977.
- Artuk, İbrahim, "Ahlat Emiri Bektimur'un Sikkesi", *Tarih Dergisi*, C.1, S.2, İstanbul 1950, ss.385-388.
- Ateş, Erhan, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/60, 2016, ss.73-96.
- Ayan, Ergin, "Merâğa Atabegi Arslan Aba Hasbeg", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 13, 2007, ss.133-146.
- Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihi Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538/39=1143/44)*, haz. Ali Sevim, Ankara 2006.
- Bala, Mirza, "İl-deniz", *İA*, V/II, İstanbul T.Y. ss.961-964.
- Bedirhan, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Ankara 2014.
- Berdzenişvili, Nikoloz -Simon Canaşia [İvane Cavahişvili], *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul 2000.
- Bezer, Gülay Ögün, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, 22, İstanbul 2000, ss.81-82.
- Bezer, Gülay Ögün, "Şeddadiler", *DİA*, 38, İstanbul 2010, ss.409-411.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, çev. İlyas Kemaloğlu, İstanbul 2017.
- Çakıroğlu, Hülya, *Müffericü'l Kürûb'a Göre Selâhaddin Eyyûbî Sonrası ve el-Melikü'l Âdil Dönemi (h. 590-615 / m. 1194-1218)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2008.
- Coşkun, Derya, "XII. Yüzyıl Ortalarında Ani'de Siyasi İki İsyân; Ermeni Papazları", *Yeni Türkiye Dergisi*, 60, 2014, ss.1-8.
- Çiloğlu, Fahrettin, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, İstanbul 1993.
- Çoğ, Mehmet, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, 2015, ss.57-74.
- Ebi'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-beşer*, II, Beyrut 1997/1417.
- Erdem, İlhan, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*, 6, Ankara 2002, ss.383-424.
- Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
- Ertuğrul, Ali, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik'ı (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak*, c. I, Ankara 2015.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. II, Ankara 1987.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. I, Ankara 1999.
- Gümüş, Nebi, "İlk Anadolu Selçuklu-Gürcü Karşılaşması: Pasinler Savaşı ve Sonuçları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI/6, 2006, ss.199-219.
- Gürcistan Tarihi*, Gürc. çev. M. Brosset, Türk. çev. Hrand Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, Ankara 2003.
- Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, trans. Mac Guckin de Slane, III, Paris 1871.
- İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-*, çev. Onur Özatağ, İstanbul 2015.
- İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, 12, 13, İstanbul TY.

- İbnu'l-Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.
- İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, 10, çev. Abdülkerim Özeydın, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, c.12, çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özeydın, İstanbul 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul 1973.
- Mhitar Koş, *Alban Salnamesi*, Azb. Türkç. çev. Ziya Bünyadov, Tür. Türkç. çev. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006.
- Karamanlı, Hüsametdin M., "Gürcistan", *DİA*, 14, İstanbul 1996, ss.311-313.
- Kartlis Tskhovreba - A History of Georgia-*, Ed. Roin Metreveli, Stephen Jones, Tbilisi 2014
- Kaya, Önder, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, İstanbul 2007.
- Kayhan, Hüseyin, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", *Vakaniüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, Sakarya 2017, ss.195-217.
- Keleş, Nevzat, "Şeddadiler", *Kürtler (Tarih)*, ed. Adnan Demircan, Mehmet Akbaş, İstanbul 2015, ss.157-170.
- Keleş, Nevzat, *Şeddâdiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, İstanbul 2016.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi*, I, İstanbul 1953.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara 1982.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578)*, Ankara 1992.
- Köprülü, Mehmet Fuat, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, Ankara 1943, ss.379-522.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 2004.
- Lordkipanidze, Mariam, *Georgia in the 11th-12th Centuries*, ed. George B. Hewitt, Tbilisi 1987.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Metreveli, Roin, *Georgia*, Nashville-Tennessee 1995.
- Metreveli, Roin, *The Golden Age -Georgia from the 11th Century to the First Quarter of the 13th Century-*, Tbilisi 2010.
- Minorsky, V., *Studies in Caucasian History: I. New Light on the Shaddadids of Ganja II. The Shaddadids of Ani III. Prehistory of Saladdin: I. New Light on the Shaddadids of Ganja, II. The Shaddadids of Ani, III. Prehistory of Saladin*, London 1953.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, I-II, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1999.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan- Irak, Suriye ve Kirman Selçukluları*, yay. Ali Öngül, İzmir 2000.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, yay. Ali Öngül, İzmir 2001.

- Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, çev. Hrant D. Andreasyan, ½, İstanbul 1937.
- Oflaz, Abdulhalim, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyûbîler (Melik Âdil Dönemi)*, İstanbul 2019.
- Öngül, Ali, *Büyük Selçuklular*, İstanbul 2016.
- Özaydın, Abdülkerim (b), "Ahlatşahlar", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 8, İstanbul 1989, ss.194-206.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (489-511/1105-1118)*, Ankara 1990.
- Özaydın, Abdülkerim, "Berkyaruk", *DİA*, 5, İstanbul 1992, ss.514-516.
- Özaydın, Abdülkerim (d), "Saltuklular", *DİA*, 36, İstanbul 2009, ss.54-56.
- Özaydın, Abdülkerim (a), "Ahlatşahlar", *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, ed. Haşim Şahin, Ankara 2016, ss.115-128.
- Özaydın Abdülkerim (c), "Saltuklular", *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, ed. Haşim Şahin, Ankara 2016, ss.89-99.
- Rayfield, Donald, *Edge of Empires A History of Georgia*, London 2012.
- Şadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1999.
- Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques, Collection D'Historiens Arméniens*, II, fra. trans. Marie F. Brosset, S. Petersbourg 1876
- Sevim, Ali -Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989.
- Smbat Sparapet's Chronicle*, çev. R Bedrosian, New Jersey 2005.
- Step'annos Orbelean's History of the State of Sisakan*, çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2012-2015.
- Streck, M. "Ahlat", *İA*, I, İstanbul 1978, ss.160-161.
- Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi -Güney Kafkasya 1220-1346-*, İstanbul 2015.
- Suryani Patrik Mihailin Vakainamesi II. Kısım (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan (TTK kütüphanesindeki neşredilmemiş nüsha).
- Sümer, Faruk, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L/97, Ankara 1986, ss.447-494.
- Sümer, Faruk, "Ahlatşahlar", *DİA*, 2, İstanbul 1989, ss.24-28.
- Sümer, Faruk, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, 3, İstanbul 1991, ss.404-406
- Sümer, Faruk, "Tuğrul Şah", *DİA*, 41, İstanbul 2012, ss.346-347.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 2015.
- Şeşen, Ramazan, *Eyyûbîler (1169-1260)*, İstanbul 2012.
- The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*, trans. Robert Bedrosian, New Jersey 2013.
- Tellioğlu, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2013.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2013.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2016.
- Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000.

Vardan Arewelts'i, *Vardan Arewelts'i's Compilation of History*, trans. R. Bedrosian, New Jersey 2007.

Yaş, Recep, *Bitlis'te Türk İskanı (XII.-XIII. Yüzyıl)*, Ankara 1992.

Yaş, Recep, "Ahlatşahlar", *Türkler*, 6, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara 2002, ss.484-490.

Yaş, Recep, "Doğu Anadolu'da Bir Türk Kültür Merkezi: Ahlat", *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, 2013, ss.15-27

Yınanç, Mükrimin Halil, "Arslan-Şah", *İA*, 1, İstanbul 1978, ss.610-615.

Yınanç, M., "Bitlis", *İA*, 2, İstanbul 1979, ss.661-664.

SULTAN ABDÜRREŞİD DÖNEMİ GAZNELİ DEVLETİ'NDEKİ OLAYLARIN TEMEL KAYNAKLARA YANSIMASI

انعکاس حادثات دوره سلطان عبدالرشید غزنوی در منابع اصلی

İzzetullah ZEKİ*

Öz

443/1050 yılında Gazneli Devleti'nin başına geçen Sultan Abdürreşid b. Sultan Mahmud, erdemli, mütevazi ve istişareye önem veren bir sultandı. Fakat böylesi güzide vasıfları kendinde barındırmasına rağmen devlet ve siyaset işlerinden pek anlamazdı. Onun bu eksikliği içeride istikrarsızlığa sebep olurken dışarıdaki düşmanların da ülkesine göz dikmelerine zemin hazırladı. Bu doğrultuda Horasan'da hüküm sürmekte olan Selçuklular, Çağrı Bey ve oğlu Alparslan'ın liderliğinde Gazne'yi tehdit etmeye başladılar. Selçuklu tehdidini bertaraf etmek isteyen Sultan Abdürreşid, Gazneli Mahmud'un cesur gulamlarından Tuğrul Bozan'ı ordunun başına getirerek savunmaya geçti. Gazne'nin Dere-i Humar bölgesinde Alparslan'ı ağır bir yenilgiye uğratarak Gazneli ordusunu Büst'e ulaştıran Tuğrul Bozan, Çağrı Bey'i de yenilgiye uğrattı. Ardından Sîstân üzerine yürüyerek Çağrı Bey'in amcası Musa Yabgu'yu mağlup etti. Ardı ardına üç başarıya imza atan Tuğrul Bozan, Sultan Abdürreşid'in güçsüzlüğünü fırsat bilerek Gazne idaresine el koydu, başta sultan olmak üzere ele geçirdiği tüm şehzadeleri katletti. Bu çalışmada bahsi geçen konular dönemin temel kaynaklarına göre kaleme alınmış olup muasır kaynaklarla desteklenerek incelenmiştir.

•

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Burdur/ Türkiye, izzetullahzeki@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-6571-7377>.

Anahtar Kelimeler

Sultan Abdürreşîd, Gazneli Devleti, Selçuklular, Tuğrul Bozan

•

چکیده

سلطان عبدالرشید بن سلطان محمود غزنوی در سال 1050 میلادی به کرسی سلطنت غزنویان نشست. او مرد فاضل و متواضع بوده، استشاره در امور را اهمیت زیاد می داد. با این همه اوصاف گزیده از طرز حکومتداری و سیاست بهره چندان نداشت. بی تجربه گی و بی کفایتی او سبب شد تا در درون مملکت بی ثباتی و در سیاست خارجی توجه دشمنان را به سوی کسورش کشاند. ضعف اداری سلطان عبدالرشید، سلجوقیان خراسان را جسارت داد تا با رهبری چغری بیک والپ ارسلان بالای غزنه لشکرکشی کنند. سلطان عبدالرشید برای دفع حملات سلجوقی ها طغول حاجب را که یکی از غلامان جسور و مجرب سلطان محمود غزنوی بود، سر لشکر اردوی غزنویان تعیین نمود. طغول توانست در کمترین مدت سلطان الپ ارسلان را در منطقه دره خمار غزنه شکست داده، لشکر غزنویان را به بست رساند و نیروهای تحت فرمان چغری بیک را نیز مغلوب سازد. سپس بسوی سیستان لشکرکشی کند و موسی یابغو، عم چغری بیک را نیز در سیستان شکست دهد. او بعد از به دست آوردن سه موفقیت پی در پی وبا استفاده از ضعف سلطان عبدالرشید به غزنه یورش برد و اداره غزنه را بدست گرفت. بعد از به دست گرفتن اداره غزنه سلطان عبدالرشید را با تمام شهزادگان دستگیر نموده به قتل رساند. در این مقاله موضوعات فوق الذکر با استناد به منابع اصلی تحقیق، تحلیل و بررسی گردیده و از منابع جدید به عنوان منابع همکار نیز استفاده گردیده است.

واژگان کلیدی

سلطان عبدالرشید، دولت غزنویان، سلجوقیان، منابع اصلی، طغول بوزان

GİRİŞ

Sâmânîlerin Horasan Sipehsâlârı Alp Tegin tarafından 351/962 yılında temelleri atılan Gazneli Devleti, 366/977 yılında Sebük Tegin'in yönetimin başına gelmesiyle beraber hâkimiyet alanlarını genişletmiş, 387/998 yılında Sultan Mahmud'un kardeşi İsmail'e karşı üstün gelerek Gazne idaresini kontrolü altına almasıyla bağımsız ve muktedir bir devlet haline gelmiştir. Sultan Mahmud, 33 yıllık saltanatı boyunca Gazneli Devleti'nin sınırlarını Mâverâünnehir'den Kuzey Hindistan'ın içlerine kadar genişletmiştir.¹ 421/1030 yılında vefat eden Sultan Mahmud'un yerine veliaht tayin ettiği oğlu Sultan Muhammed geçmiş, o sadece sekiz ay gibi kısa bir süre devletin başında kalabilmiştir. Ordu içinde güçlü bir nüfuza sahip olan kardeşi Mesud, devletin idaresini zorla ele geçirmiştir. Babası döneminde askeri açıdan üstün başarılar elde eden Sultan Mesud, devletin başına geçince dirayetsiz davranışlarıyla güçlü Gazneli Devleti'ni zayıflatmış, 421/1040 yılında topraklarında Selçuklu Devleti'nin kurulmasına engel olamamıştır.²

Selçuklulara karşı başarısızlığa uğrayan Sultan Mesud, Hindistan'a firar ederken Gazneli gulamlar tarafından öldürülmüş, yerine daha önceden gözlerine mil çekerek azlettiği kardeşi Sultan Muhammed tahta geçmiştir.³ İkinci kez Gazneli Devleti'nin başına geçen Sultan Muhammed, dört ay sonra 432/1041 yılında Sultan Mesud'un oğlu Sultan Mevdûd tarafından indirilmiştir. Sultan Mevdûd'un dokuz yıllık saltanatından sonra kısa sürelerle oğlu II. Mesud ve I. Mesud'un oğlu Ali, Gazneli Devleti'nin başına geçerek devletin istikrarını

¹ Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, (çev. Ebû'ş-Şeref Nâsîh b. Zafer Curfadekânî), (thk. Cafer Şiâr), Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran 1966, s. 185; Reşid Mubin, *Sultan Mahmûd-ı Gaznevî*, İlim ve İrfan Publisher's, Lahor 2006, s. 38; Muhammed Nâzım, *Hayat ve Evkât-ı Sultan Mahmûd-ı Gaznevî*, (çev. Abdulgafur Emînî), Merkez-i Neşerât-i Meymend, Peşâver 2000, s. 22.

² Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târih-i Beyhakî*, (nşr. Saîd Nefisi), Sanayi Yayınları, Tahran 1940, s. 720; İzzetullah Zeki, *Gazneli Mahmud'un Din Politikası*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 19; Mustafa Akkuş, İzzetullah Zeki, *Târih-i Beyhakî'ye Göre Gazneli Selçuklu İlişkileri ve Gazneli Algısı* "USAD Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi", S. 5, 2016, s. 98; Mustafa, Akkuş, "Gazneli Mahmud'un Mutasavvıflarla İlişkileri", *S.D. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, SUTAD*, S, 45, Isparta 2019, s. 360.

³ İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezerî eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târih Târih-i İbnü'l-Esîr*, (nşr. Ebu Suheyb el-Keremî), Beytü'l-Efkârü'd-Devliyye, Ürdün, yy. s. 1418; Hüseyinî, Sadrü'l-Kebirü'l-âlem Sadrüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Seyyidü'l-İmam eş-Şehid Ebü'l-Fevâris Nasır b. Ali, *Ahbârü'd-Devletü's-Selcûkiyye*, (thk. Muhammed İkbâl) Lahor 1933, s. 14.

bozmuşlardır.⁴ Bunların altmış günlük saltanatından sonra Gazneli Devleti'nin başına geçen Sultan Mahmud'un oğlu Abdürreşîd, erdemli bir kişiliğe sahip olmasına rağmen devlet ve siyaset işlerinde yeteri kadar kabiliyetli olmadığından dolayı Horasan'da hüküm sürmekte olan Selçuklular, Çağrı Bey'in önderliğinde Gazne'yi ele geçirmeyi planlamışlardır. Bu doğrultuda Çağrı Bey, ordusunu ikiye ayırarak bir bölümünü oğlu Alparslan'ın öncülüğünde Toharistan üzerinden Gazne'ye, bir bölümünü de Sîstân üzerinden Büst'e göndererek Sultan Abdürreşîd'i kuşatmaya çalışmıştır. Bunun üzerine Sultan Abdürreşîd, Gaznelilerin cesur gulamlarından olup savaş taktiğini iyi bilen Tuğrul'u büyük bir ordunun başına getirerek Selçuklulara karşı savunmaya geçmiştir. Gazne'nin Dere-i Humar bölgesinde Selçuklularla karşı karşıya gelen Tuğrul, Alparslan'ı ağır bir yenilgiye uğratarak Gazneli ordusunu Büst'e ulaştırmıştır. Tuğrul'a karşı koyamayan Çağrı Bey de yenilgiye uğramıştır. Tuğrul ise derhal Sîstân üzerine yoğunlaşarak Çağrı Bey'in amcası Musa Yabgu'yu mağlup etmiştir. Ardından elde ettiği başarıların gururuyla Gazne'ye dönerek Sultan Abdürreşîd'i katletmiştir. İlk defa Gazneli tarihinde Sebük Tegin sülalesinden olmayan bir kişi devletin başına geçerek yakaladığı tüm şehzadeleri de öldürtmüştür.⁵

Sultan Abdürreşîd'in Gazneli Devleti'nin Başına Geçiş

Dönemin temel tarih kaynaklarında Bahâüddevle, Cemâlüddevle, Seyfüddevle, Zeynülmille, Mecdüddevle Ebu Mansur ve Ebü'l-Kasım gibi lakap ve künyelere sahip olduğu aktarılan Sultan Abdürreşîd'in, hadis âlimi, fazıl kişi gibi vasıfları da bulunmaktaydı.⁶ Abdürreşîd, Sultan Mahmud ve Sultan Mesud dönemlerinde nimetler içinde refah bir yaşam sürdürdü. Gazneli Devleti'nin kırıma noktalarından olan Dandanakan ve Marigle olaylarına şahit oldu. Marigle vakasında Sultan Mevdûd'un isteği üzerine tarafsız kaldı.⁷ Fakat Sultan Mevdûd

⁴ Hândmir, Muhammed b. Hâvendşah, *Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ*, (çev. Abdulkadir eş-Şahveli) ed-Dârü'l-Mısriyye Li'l-Kitab Li'n-Neşr ve't-Tevzi, Kahire 1988, s. 165; Abbâs Perviz, *Târîh-i Deyâlîme ve Gaznevîyân*, II. Baskı, Müessesesi-i Mabuât-i Ali Ekber-i İlmî, Tahran 1957, s. 355; Zeki, s. 98; Erdoğan Merçil, *Gazneliler*, *DİA*, c. XIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 482.

⁵ Hândmir, s. 168; Vural Öntürk, "Gaznelilerde Bir Şehzade Düşmanı: Hâcibü'l-Hüccâb Tuğrul Bozan", *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S, 36, Van, 2017, s. 350; Perviz, s. 356.

⁶ Hândmir, s. 168; Öntürk, s. 354; Halîlullah Halîlî, *Saltanat-ı Gaznevîyân*, Afganistan İslâm Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Kâbil, 2013. s. 214.

⁷ Gerdîzî'nin aktardığına göre Sultan Mevdûd, Gazneli tahtına geçmek için Sultan Muhammed'e karşı savaşa giderken amcası Ebu Mansur Abdürreşîd'e gizlice bir elçi göndererek: "Senin yanıma gelecek kadar gücün olmadığını bilirim. Benim hasmıma karşı savaşmam için senin bir yerde savaşmadan durmanı istiyorum. Bana büyük bir minnet bırakmış olursun. Ben devletin başına geçersen tüm yetkiler sende olacak, devlet sadece benim adımda olacaktır. Senin emrin üzerine iş yaparım" diyerek yemin eder.

zafer elde edince ondan endişe ederek Büst ile İsfereîn arasında bulunan bir kaleye hapsetti.⁸ Sutan Mevdûd, bir süre sonra devleti düzgün bir şekilde yönetemeyince veziri Hâce Abdüssamed b. Ahmed b. Hasan Meymendî'nin aracılığıyla Abdürreşîd'i tekrar Gazne'ye getirdi. Abdürreşîd'in merkezde ikamet etmeye başlaması saltanatın başına geçmesini sağladı. Başka bir ifadeyle Abdürreşîd'in saltanatın başına geçmesinde vezir Abdüssamed başrolü oynadı.⁹ Hândmîr'in aktardığına göre Abdürreşîd, 443/1050 yılının başlarında Sultan Ebü'l-Hasan Ali b. Mesud'un azledilmesi üzerine tahta geçti. Cesaret ve dirayet sahibi bir sultan olmadığı için Ali b. Mesud sonrası Gazne'de çıkan isyanı kontrol edemedi, Gazne büyüklerinden birkaç kişi hayatını kaybetti.¹⁰

Hândmîr ve diğer muasır tarihçilerin aktardıklarına göre, Sultan Mevdûd, vefat etmeden önce beş yaşındaki oğlu Mesud'un tahta geçmesini vasiyet etti. Fakat dört gün sonra devlet erkânı toplanarak Ebü'l-Hasan Ali b. Mesud'u devletin başına geçirdiler. Ne yazık ki, Gazneli emirler kısa bir süre sonra güçlü bir iradeye sahip olduğu aktarılan Ali b. Mesud'dan çekinmeye ve tedirgin olmaya başladılar. Türlü bahanelerle Ali b. Mesud'un kırk beş günlük saltanatına son vererek 27 Şaban 441/24 Ocak 1050 tarihinde Sultan Abdürreşîd'i başa getirdiler. Azledilen sultanı ise hapse attılar.¹¹ Muasır Gazneli tarihçisi Hikmet Bayur, yukarıdaki görüşün aksine Ebü'l-Hasan Ali'nin fazla tutunamamasını güçsüz bir sultan olduğuna bağlamaktadır.¹² Batılı tarihçi Bosworth, tahtan indirilen Alâüddevle Ali'nin kırk beş günlük yönetimi süresinde herhangi bir

Babası Sultan Mesud'un: "Oğullarıma karşı kötü muamelede bulunma" sözünü hatırlatır. Mektup Sultan Abdürreşîd'e ulaşınca aradaki antlaşmayı yeterli görerek Sultan Mevdûd'a: "Bu iş bitene kadar ben harp etmem ve kılıç çekmem" diyerek olumlu cevap verir. Ertesi gün Sultan Mevdûd ile Sultan Muhammed arasında savaş başlar. Sultan Abdürreşîd bir köşede oturarak savaşı izler. Sultan Mevdûd, önce Sultan Muhammed'in ordusunun sağ kanadını, ardından sol kanadını dağıtarak hezimete uğratar. Birçok kişi öldürülür, Sultan Muhammed, oğulları Ahmed, Süleyman ve Yusuf'la beraber birçok kişi yakalanır. Sultan Mevdûd'un emri üzerine birçoğu öldürülür ve bir kısmı da atlarına kuyruklarına bağlanır. Ebu Said Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud Gerdîzi, *Zeynü'l-Ahbâr*, (tsh. Abdülhay Habîbi), İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1983, s. 441.

⁸ İbnü'l-Esîr, s. 1436; Hândmir, s. 168; Öntürk, s. 354; Halîlullah Halîfi, *Saltanat-ı Gaznevîyân*, Afganistan İslâm Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Kâbil 2013, s. 214.

⁹ İbnü'l-Esîr, s. 1436

¹⁰ Hândmir, s. 168; Öntürk, s. 354; Halîlullah Halîfi, *Saltanat-ı Gaznevîyân*, Afganistan İslâm Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Kâbil 2013. s. 214; Erdoğan Mercil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 119.

¹¹ Hândmir, s. 168; Halîfi, s. 215; Öntürk, s. 354; Clifford Edmund Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, (çev. Hasan Enuşe), Müesses-i İntişârât-ı Emir Kebir Yayınları, Tahran 1999, s. 331.

¹² Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi, I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 206.

sikke bastırmadığını aktarmaktadır¹³. Bu sırada Sultan Abdürreşîd'i tahta çıkaran Gazneli emirler, istedikleri gibi davranmaya başlayınca ülkede huzursuzluklar baş gösterdi.¹⁴ Ordunun güçlü isimlerinden Nuştegin¹⁵ olarak da bilinen Hırhız (Kırkız, Kırgız) Hindistan başkomutanı olarak Lahor'a gönderildi.¹⁶ Bayur ve Halîlî, ülkedeki istikrasızlığın sebebini Sultan Abdürreşîd'in müstebitliği, dirayetsizliği ve kabiliyetsizliğine bağlamakta, bu fırsattan istifade etmek isteyen Selçuklular da Çağrı Bey'in önderliğinde Gazne'yi zapt etme yoluna koyulduklarını dile getirmekteydi.¹⁷

Hândmîr ve bazı muasır tarihçilerin işaret ettiklerine göre, tedbirsiz davranışlarından dolayı zor durumda kalan Sultan Abdürreşîd, Sultan Mahmud'un cesaretli gulamlarından ve Sultan Mevdûd'un kayınbiraderi Tuğrul'u ordunun başına geçirdi. Tuğrul, Sultan Mevdûd döneminde de saygın bir kişiliğe ve yoğun bir nüfuzla sahipti. Öyle ki, Hâcibü'l-Hüccâblik makamına getirilmişti. Tuğrul, Gazne üzerine akın eden Alparslan'ı mağlup ederek Musa Yabgu'nun Sîstân naibi Ebü'l-Fazl'ı kuşatıp Sultan Abdürreşîd'e itaat etmesini istedi. Ebü'l-Fazl ise: *"Yabgu'ya ihanet etmek namertlik olur. Doğru olan öncelikle Yabgu'yu itaatin altına alıp sonra Sîstân'ı zapt etmendir"*¹⁸ diyerek itaat etmeyi reddetti.

Bunun üzerine Sîstân hisarını kuşatmaya devam eden Tuğrul, Herat bölgesinden yardıma gelen Musa Yabgu'yu mağlup etti ve çokça savaş ganimetine nail oldu. Ardından Sultan Abdürreşîd'den Horasan'a saldırabilmesi için yardımcı kuvvet göndermesini istedi. Fakat Sultan Abdürreşîd tarafından gelen ordu ile Horasan'a değil, Gazne üzerine yürüyerek sultanı tutuklayıp hapse attı. 443/1052 yılında sultanı öldürerek Gazneli Devleti'nin başına geçti.¹⁹ Yönetimine meşruiyet kazandırmak için Sultan Mesud'un kızını nikâhına aldı.²⁰ Aynı konu hakkında Cüzcânî ise şu bilgileri verir: *"Sultan Abdürreşîd, faziletli, akıllı, istişareye önem veren bir sultan olmasına rağmen pek cesaretli bir sultan değildi. Bundan dolayı devletin istikrarı bozuldu. Bu durumu fırsat bilen Selçuklular, Çağrı Bey'in oğlu Alparslan'ın önderliğinde Gazne'yi ele geçirmeye niyetlendiler. Bu amaçla*

¹³ Bosworth, s. 331.

¹⁴ Hândmir, s. 168; Halîlî, s. 215; Öntürk, s. 354; Bosworth, s. 331; Bayur, s. 206.

¹⁵ Daha çok Hırhız olarak bilinen ve Gazneli Devleti'nin Hindistan sipehsâlârı Nuştegin, Tuğrul Bozan'ı öldürecek olan Nuştegin Şarabî'den farklı bir isimdir.

¹⁶ Bayur, s. 208.

¹⁷ Hândmir, s. 168; Halîlî, s. 215; Öntürk, s. 354; Bosworth, s. 331; Bayur, s. 206.

¹⁸ Hândmir, s. 168; Halîlî, s. 215; Öntürk, s. 354.

¹⁹ Hândmir, s. 168; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, s. 119.

²⁰ Hândmir, s. 168; Halîlî, s. 216; Öntürk, s. 354.

Alparslan'ın kendisi Tohâristan'dan babası ise Sîstân üzerinden Gazne'ye yürüdü. Buna karşı Sultan Abdürreşîd, savaş hazırlığı yaparak gulamı Tuğrul'u Sultan Alparslan'a karşı gönderdi. Tuğrul, Alparslan'ı Dere-i Humar'da mağlubiyete uğratarak aceleyle Büst'e geçti. Sîstân üzerinde saldırmayı hedefleyen Çağrı Bey'i takip ederek amcası Yabgu'yu da mağlup etti. Tuğrul, arka arkaya elde ettiği üç galibiyetten sonra Gazne'ye döndü. Sultan Abdürreşîd'i tutuklayarak devletin başına geçti.²¹ Gazneli tahtından indirilip katledilen Sultan Abdürreşîd, iki veya iki buçuk yıl hüküm sürdü.²²

Meşhur ortaçağ tarihçisi Hamdullah Müstevfî, Sultan Abdürreşîd'in döneminde ortaya çıkan istikrarsızlıkların sebebine farklı bir açıdan bakmaktadır. Ona göre "Bahâüddeve Ali b. Mesud b. Mahmud b. Sebük Tegin, yiğeninin ardından devletin başına geçti. Çağrı Bey'in kızı olan Sultan Mevdûd'un karısıyla evlendi. İki yıl hüküm sürdüktan sonra amcası Sultan Abdürreşîd tarafından indirildi. Sultan Abdürreşîd'in saltanatından bir yıl sonra Çağrı Bey'in kızı Bekin Şeoher (Begin Şeoher) ordu düzenleyerek üzerine geldi. Bunun üzerine Sultan Abdürreşîd, Sultan Mahmud'un gulamlarından olup emirü'l-ümerâ olan Tuğrul'u devletin başına geçirdi. Selçuklulara karşı zafer elde eden Tuğrul, Sultan Abdürreşîd ile savaştı. Çağrı Bey'in kızı, Abdürreşîd'i Tuğrul'a teslim ederek hapse attırdı ve Horasan'a döndü. Ardından küfran-ı nimet olan Tuğrul, devletin başına geçti. Tembel ve akılsız bir kişiliğe sahip olan Abdürreşîd açık bir alanda gözaltında tutuluyordu. Tuğrul Bozan gelince onu ayakta alkışlar ve aferin dercesine alkışlardı. Nitekim onun bu acizliğini gören Tuğrul, bir müddet sonra onu ve Dihnek Kale'sinde Nuştegin Şarabî'ye sığınan Hüseyin, Nasr, İrañşah, Halid, Abdurrahman, Mansur, Hümmam, Abdurrahim ve İsmail adlı şehzadeleri öldürdü. Abid Kalesi'nde bulunan İbrahim, Ferruhzad ve Şuca'yı öldürmeye fırsat bulamadan Nuştegin Şarabî ve diğer iki adamı tarafından hançerlenerek öldürüldü."²³

Tuğrul Bozan İsyanı

Türk asıllı olduğu rivayet edilen Tuğrul, Gazneli kaynaklarında Küfran-ı nimet, melun, gasıp ve Tuğrul Bozan olarak geçmektedir.²⁴ Sultan Mahmud'un gulam ve hacibi olan Tuğrul'un cesur ve zalim bir kişiliğe sahip olduğu da nakledilmektedir.²⁵ Beyhakî'nin ifadesiyle hoş bir endama, üstün bir zekâya sahip

²¹ Cüzcanî, Kâdı Minâhacüddîn Ebû Ömer Osman b. Sirâciddîn Ömer, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, (thk. Abdülhay Habîbî, Dünyayı Kitâb Yayınları, Tahran 1984, s. 236; Hândmir, s. 168; Merçil, "Gazneliler", s. 482; Öntürk, s. 354.

²² Hândmir, s. 168; Öntürk, s. 354; Perviz, s. 356.

²³ Hamdullah İbn Ebu Bekir Ahmed Müstevfî, *Târîh-i Güzide, İntişârât-ı Emir Timur*, Tahran 2015, s. 400.

²⁴ Bosworth, s. 333; Bayur, s. 207.

²⁵ Cüzcanî, I, s. 236.

olan Tuğrul, Sultan Mahmud'a Karahanlılardan Arslan Hatun tarafından hediye olarak gönderilmişti. İki yıl kadar Sultan Mahmud'un hizmetinde bulunduktan sonra Mahmud, onu kardeşi Emir Yusuf'a hediye etti.²⁶

Beyhakî eserinde Tuğrul Bozan hakkında şunları kaydetmektedir: *"Bu gulam Sultan Mahmud'un binlerce gulamının içinde endamı, zarafeti ve liyakatiyle temayüz etmiş bir gulamdı. Onu Türkistan'dan Arslan Hatun, Sultan Mahmud adına göndermişti. Nitekim Arslan Hatun her yıl Sultan Mahmud'a nadir gulam, cariye ve bakire kızlar gönderiyordu. Sultan da ona keten şal ve mücevherler gönderirdi. Sultan Mahmud bu gulamı beğenmiş, Ayaz'dan sonra yedi sekiz özel gulamı arasında sayardı. Derken bir gün sultan çiçeklerin açtığı Fîrûzî Köşkü'nde şarap içerdi. Ay yüzü gulamlar da ikişer ikişer sırayla gelirlerdi. Sıra Tuğrul'a gelince kırmızı kıyafetini giyinmiş, elindeki kırmız şarap ve saki ile meşgul olduğu sırada Emir Yusuf ona baka kalmış ve âşık olmuştu. Âdeti kendini toparlayamamıştı. Onun sarhoşluk içinde daldığını gören Sultan Mahmud, görmezden geldi. Aradan bir saat geçtikten sonra Sultan: "Ey kardeşim! Sen babandan çocuk olarak kaldın. Baban ölüm sırasında Abdullah Debir'e: "Mahmud, Gazne idaresini ele geçirecektir. İsmail ise bunun ehli değildir. Mahmud'a benim mesajımı iletin ki, aklım Yusuf'tadır. Onu Mahmud'a ismarladım. Oğlu gibi aziz tutsun" demişti. Ben şuana kadar edepli olarak yetiştiğini düşünüyordum. Şimdi gördüğüm kadarıyla öyle değilsin! Şarap meclisinde neden benim gulamlarıma bakarsın? Şarap meclislerinde senin gulamlarına birisi bakarsa hoşuna gider mi? Gözlerin Tuğrul'a takılmış kalmış. Eğer babamın hürmeti olmasaydı sana ağır bir ceza verirdim. Bu kere seni affettim ve bu gulamı sana verdim. Bu gulamlardan bizde çoktur. Akıllı ol, bir daha böyle bir olay vuku bulmasın ki, Mahmud'un gözünden kaçmaz deyince Emir Yusuf: "Yeri öperek töbe ettim, bir daha böyle hataya düşmem" dedi. Bunun üzerine Sultan Mahmud, Sâfi adlı gulamını çağırarak Tuğrul'u kardeşi Yusuf'a götürülmesini emretti. Sultan Mahmud'un bu iltifatı üzerine Emir Yusuf'un gönlü hoş oldu. Hizmetçilerine sadakalar dağıttı. Tuğrul'u oğullarından daha aziz tutmaya çalıştı. Hanedandan bir kızla onu evlendirerek akıllı insanların hoşuna gitmeyen israflarda bulundu."²⁷*

Beyhakî'nin aktardığına göre Emir Yusuf, Sultan Mesud döneminde Kusdar valisi olarak tayin edilince Tuğrul da onunla beraber giderek sürekli Sultan Mesud'a bilgi sızdırdı. Yusuf'un bütün hal ve hareketlerini bildirmeye devam etti. Hatta Emir Yusuf'un Karahanlılarla mektuplaştığına dair yalan yanlış bilgiler göndererek gözaltına alınmasına sebep oldu.²⁸ Bunun üzerine Emir Yusuf'un: *"Ey*

²⁶ Beyhakî, Hâce Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî*, I, nşr. Dr. Feyyaz, İntişârât-i Hirmend, Tahran 2001, s. 402; Öntürk, s. 350.

²⁷ Beyhakî, I, nşr. Feyyaz, s. 405.

²⁸ Beyhakî, I, nşr. Feyyaz, s. 402; Öntürk, s. 352.

küfran-ı nimet sana oğlum gibi davrandım. Belki de oğlumdan daha aziz gördüm. Sen ise bana bu ihaneti yaptın. Bunun karşılığını göreceksin"²⁹ dediği nakledilmektedir.

Tuğrul Bozan, Sultan Mevdûd döneminde de haciblik yaptı. Sultan Mevdûd, ona çok önem verirdi. Hatta kız kardeşiyle evlendirerek yakınlığını daha da arttırdı.³⁰ Cüzcânî'nin aktardığına göre Tuğrul, Sultan Mevdûd'un tüm bu hüsnüniyetine rağmen hizmetinden ayrılarak Selçukluların hizmetine girdi. Onların savaş yöntemlerini öğrendi. Sultan Abdürreşîd'in saltanatının ilk yıllarında tekrar Gazne'ye döndü.³¹ Ahbârü'd-Devletü's-Selcûkiyye'nin müellifi Hüseyinî de Tuğrul Bozan'ın firar ederek Selçukluların hizmetine girdiğini işaret etmektedir.³² Bosworth'un da işaret ettiği üzere Dandanakan yenilgisinden önce Selçukluların safına geçen Emir Yusuf'un gulamlarından birinin Tuğrul Bozan olması kuvvetle muhtemeldir.³³

Tuğrul, daha sonra Sultan Abdürreşîd'in hizmetine girdi. Onun döneminde de aktif bir şekilde Gazneli Devleti'nde en üst makamlarda çalışmaya devam etti. Kendisine bin adet at verilen Tuğrul, gün geçtikçe temayüz ederek Hâcibü'l-Hüccâbliğe yükseldi, Selçuklulara karşı üstünlük elde etti.³⁴ İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Tuğrul, 3 Recep 443/10 Kasım 1051 tarihinde Tuğrul, Sîstân'a girerek hükümdarı Ebü'l-Fazl'dan Sultan Abdürreşîd'e itaat etmesini istedi. Ebü'l-Fazl ise: *"Ben Yabgu'nun naibiyim, ona ihanet etmek ne dinle ne de erkeklikle bağdaşır. Sen onun üzerine yürü. Eğer hakkında gelersen kaleyi sana teslim ederim"* diyerek itaat etmeyi reddetti.³⁵ Bu sırada Ebü'l-Fazl'ın yardım talebi üzerine Selçuklulardan yardımcı kuvvet geldi.³⁶ Fakat Tuğrul yine de savaşı kazanarak Gazne'ye döndü. Bundan böyle Tuğrul'un Selçukların üstünlüğünü kabul ettiğine dair düşünceler bulunsa da Bosworth'un işaret ettiği üzere bastırıldığı sikkelerde Selçuklulardan herhangi bir ize rastlanılmaması Selçuklularla böyle bir ilişkiye girilmediğini göstermektedir.³⁷

Tuğrul Bozan'ın Sîstân seferi Anonim Târîh-i Sîstân'a da yansımaktadır. Eserde belirtildiğine göre *"Tuğrul, 3 Recep 443/10 Kasım 1051 tarihinde Sîstân*

²⁹ Beyhakî, I, nşr. Feyyaz, s. 402.

³⁰ Hândmir, s. 168; Öntürk, s. 352.

³¹ Cüzcânî, I, 236; Bosworth, s. 334.

³² Hüseyinî, s. 14.

³³ Bosworth, s. 334.

³⁴ Hândmir, s. 168; Öntürk, s. 354.

³⁵ İbnü'l-Esîr, s. 1443.

³⁶ Hândmir, s. 168; Öntürk, s. 354.

³⁷ Bosworth, s. 334.

kulesinin hisarına konaklayarak hükümdarı Ebü'l-Fazl'ı teslim olmaya davet etti. Tuğrul'un teklifi kabul görmeyince savaş başladı. Ebü'l-Fazl, kale muhafızı ve diğer emirleriyle beraber çetin bir savunma ve direnmeye girdi. Beş bin süvari, iki bin piyade ve beş filden oluşan Gazneli ordusu, türlü hileler sergilemelerine rağmen kaleyi ele geçirmediler. Nihayetinde Tuğrul Bozan, bin tane seçkin askeri ile şehrin kapısına dayandı. Bu esnada Musa Yabgu, Tuğrul'a karşı savaşmak üzere Herat'tan Sîstân'a geldi. Bu haber üzerine Tuğrul, ona karşı pusuda bekledi. Davul sesleri duyulmaya başlayınca neyin sesi olduğunu sorguladıktan sonra dışarıya çıktı. Ebü'l-Fazl da Yabgu'yu karşılamak üzere nehrin kenarına giderek şehre girmeye davet etti. Bu sırada Tuğrul Bozan şehre girerek halka seslenmeye ve haykırmaya başladı. Musa Yabgu'ya karşı yenilgiye uğrayıp kaleyi zapt edemedi aciz bir şekilde Gazne'ye geri döndü. Ele geçirdiği şehzadelerle beraber Sultan Abdürreşîd'i katletti."³⁸

Fakat İbnü'l-Esîr ve Kafesoğlu'nun aktardıklarına göre göre Tuğrul Bozan, Musa Yabgu ve Ebü'l-Fazl'ı mağlubiyete uğrattıktan sonra iki fersah kadar Herat yönünde takip etti.³⁹ Şehri istila ettikten sonra Sultan Abdürreşîd'e Horasan'ı itaati altına alabilmesi için yardımcı kuvvet göndermesini istedi. Ardından askerleriyle istişare ettikten sonra Gazne üzerine yürüdü. Gazne'ye beş fersah kalan Sultan Abdürreşîd'e mektup göndererek ordunun kendisine itaat etmediğini, daha fazla bahşiş istediklerini, dolayısıyla farklı bir niyetle döndüklerini bildirdi. Bunun üzerine düşünmeye başlayan Sultan Abdürreşîd, sağlam bir kalede sığınmaktan başka bir çare bulamadı.⁴⁰

Hândmîr, Tuğrul Bozan'ın seferini şöyle aktarmaktadır: "Tuğrul, Sîstân kalesine girmeyince geri çekilerek askerleriyle savaşıp savaşmama konusunda istişare etti. Askerlerinin hepsi: "Bizim üzerimize tasallut olan ölüm belasından kurtulmak yoktur. Kılıcımızla şerefli bir şekilde ölmekten başka çare de yoktur. Gazne bizden uzaktır, düşman bizden çoktur" diyerek ölümü göze alıp savaşmaya başladılar. İlk olarak Musa Yabgu önderliğinde gelen Selçuklu ordusu yenilgiye uğratıldı. Selçuklular iki fersah kadar takip edildikten sonra şehri istila edildi. Ardından Tuğrul, Sultan Abdürreşîd'den daha fazla yardım talebinde bulundu. Bu sırada Sîstân'da kontrolü sağlayan Tuğrul, adamlarını toplayarak Sultan Abdürreşîd hakkında istişarede bulundu. Askerlerinin desteğini alan Tuğrul, Sultan Abdürreşîd'in canına kastetmek üzere Gazne'ye doğru

³⁸ *Târîh-i Sîstân*, (nşr. Muhammed Takî Melikü's-Şuarâ Bahâr), Haver Yayınları, Tahran 2002, s. 373; İbnü'l-Esîr, s. 1443; Bosworth, s. 336; Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, c. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 185.

³⁹ İbnü'l-Esîr, s. 1443; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2014, s. 27.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, s. 1443.

yürüdü.”⁴¹ Tuğrul Bozan'a neden efendisine isyan ettiğine dair soruları “Abdürreşîd beni Alparslan'a karşı savaşmaya gönderdiği sırada benimle antlaşma yaparak elimi sıkarken korkusundan kemiklerinin titrediğini hissettim. O vakit kendi kendime bu korkak kişi hükümdarlık yapamaz”⁴² şeklinde cevaplandığı nakledilmektedir.

Yine Hândmîr'in aktardığına göre Sîstân bölgesinde üstünlük kazanan Tuğrul Bozan, velinimetini Sultan Abdürreşîd'e karşı isyan bayrağını kaldırdı. Gazne'ye beş fersah yaklaşıncı sultana niyetini bildirerek taraftarlarıyla beraber şehre girdi. Kale komutanlarına vaatlerde bulunarak Sultan Abdürreşîd'i teslim etmelerini sağladı. Başta sultan olmak üzere tutukladığı on bir şehzadeyi katletti.⁴³ Muasır tarihçiler Hâlîlî ve Perviz'in aktardıklarına göre, Sultan Abdürreşîd, Gazne'ye doğru ilerleyen Tuğrul'un durumu hakkında casuslarından bilgi alınca karşı koyabilecek bir orduya sahip olmadığı için diğer şehzadeler ve aile efradıyla beraber sağlam bir kaleye sığınmayı tercih etti. Ne yazık ki, Sultan Abdürreşîd, canını kurtaramadı, Tuğrul tarafından kandırılan kale komutanı sultan dâhil kaledeki tüm şehzadeleri teslim etti. İsyancı Tuğrul da Gazneli Mahmud'un soyundan gelen şehzadeler Hasan, Nasr, İrañşah, Halid, Abdürrahim, Hümam ve Abdürrahman'ı öldürttü. Abid (Burgund) Kalesi'nde bulunan diğer şehzadeler Ferruhzad, İbrahim ve Şuca'nın öldürülmesi için haber gönderdi. Fakat kale muhafızı Tuğrul Bozan'ın emrini bir gün bekletince ertesi gün Tuğrul'un ölüm haberi kaleye ulaştı ve Gazneli Devleti'ni devam ettirecek şehzadeler öldürülmekten kurtuldular.⁴⁴

Tuğrul Bozan, yönetimine meşruiyet kazandırmak için Sultan Mesud'un kızı el-Hürretü'l-Celile'yi tehdit ederek nikâhına aldı.⁴⁵ Kendi adına altın ve gümüş sikkeler bastırdı.⁴⁶ Selçuklulara karşı güç birliği yapmak için Hindistan'da bulunan Hırhiz adlı emiri huzuruna çağırdı.⁴⁷ Fakat Sultan Abdürreşîd'in akıbetinden haberdar olan Hırhiz Gazne'ye gelmeyi reddetti. Tuğrul ayrıca ordu komutanlarına mektuplar yazarak kendini desteklemelerini istedi. Kısacası Tuğrul Bozan, kırk günlük hükümdarlığında Gazneli hanedanını bitirmeye ve halka karşı acımasızca davranışlarda bulunmaya çalıştı. Bu sırada Hırhiz'in

⁴¹ Hândmîr, s. 168; Öntürk, s. 355.

⁴² Halîlî, s. 216; Perviz, s. 358; Öntürk, s. 353.

⁴³ Cüzcânî, I, s. 236; Hândmîr, s. 169.

⁴⁴ Halîlî, s. 216; Perviz, s. 357.

⁴⁵ Hüseyinî, s. 18.

⁴⁶ Cüzcânî, I, s. 236; Hândmîr, s. 169; Halîlî, s. 217; Öntürk, s. 356; Bosworth, s. 337.

⁴⁷ Bosworth, s. 338.

Sultan Mesud'un kızı Tuğrul'un karısı ve gulamlara yönelik yazdığı düşündürücü mektuplar ve tahrikleri üzerine bir grup gulam, Tuğrul Bozan'ın aleyhinde örgütlenmeye başladılar.⁴⁸ Derken bir gün Tuğrul Bozan saltanat koltuğunda oturduğu sırada, muhaliflerinden Türk asıllı Nuştegin Şarabî adlı gulam iki arkadaşıyla beraber arkasından kılıçla vurarak onu parçaladılar. Halka güven vermek üzere başını bir değneğin üstüne dikerek şehrin dört bir köşesini dolaştırdılar.⁴⁹ “*efendisine karşı nankörlük edenlerin cezası budur*” şeklinde mesaj verdiler.⁵⁰ Böylece Tuğrul Bozan'ın kırk günlük müstebit hükümdarlığı sona erdi.⁵¹

Birkaç gün sonra Tuğrul Bozan'ın ölüm planını hazırlayan, yazdığı mektuplarla gulamları tahrik eden Gazneli Devleti'nin Hindistan emiri Hırhız Gazne'ye ulaştı, öldürülen sultan ve şehzadelerin taziyeleri alındı, Tuğrul Bozan'a lanetler okundu. Tuğrul Bozan'a yardımcı olanlar cezalandırıldı. Beş gün sonra devlet erkânı ile saltanat konusunda istişarede bulundu. Beş günlük istişare neticesinde Sebük Tegin sülalesinden birinin devletin başına geçmesi kararlaştırıldı. Çekilen kura sonucunda kalelerin birinde hapiste bulunan Ferruhzad devletin başına getirildi.⁵² Tuğrul Bozan isyanı sonrası Gazneli Devleti ve ordusu yıprandı. Bunun sonucu olarak toprak kaybına uğradı. Gûr, Gûrca ve Sîstân hâkimiyeti elden çıktı.⁵³ Hindûlar, Gazneli Mahmud döneminde kaybettikleri bazı bölgeleri Müslümanlardan geri aldılar.⁵⁴ Artık Gazneli Devleti, yayılma politikasından taviz vererek iç çekişmeler ve sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Selçukluların Gazneli egemenliği artmaya başladı. Nitekim Gazne, Sultan Sencer'in vefatından sonra önce Oğuzların ve ardından Gûrluların istilasına maruz kaldı.⁵⁵

Tuğrul Bozan Sonrası Gazneli Devleti

Tuğrul Bozan'ın kırk günlük yönetiminden sonra ordu ve devlet erkânı istişare ederek devletin başına Gazneli şehzadelerden İbrahim b. Mesud'u getirmek istediler. Fakat onun hastalığı göz önünde bulundurularak 443/1052

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, s. 1443.

⁴⁹ Cüzcânî, I, s. 236; Hândmir, s. 169; Halîlî, s. 217; Öntürk, s. 356; Bosworth, s. 338.

⁵⁰ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreyî, *Mecma'u'l- Ensâb II*, (nşr. Emir Kebir Yayınları) Tahran 1984, s. 86.

⁵¹ Cüzcânî, I, s. 236; Hândmir, s. 169; Halîlî, s. 217; Öntürk, s. 356.

⁵² Hândmir, s. 169; Halîlî, s. 216; Öntürk, s. 356.

⁵³ Şebânkâreyî, s. 86.

⁵⁴ Bayur, s. 208.

⁵⁵ Cüzcânî, I, s. 243.

yılında diğer şehzade Ferruhzad b. Sultan Mesud, saltanatın başına getirildi.⁵⁶ Hândmîr'in aktardığına göre Abid Kalesi'nde tutulan üç şehzade İbrahim, Ferruhzad ve Şuca arasında çekilen kura sonucunda Ferruhzad tahtın başına geçti.⁵⁷ Cüzçânî'nin ifadesiyle "Tanrı, Tuğrul'un kötülüklerinin karşılığını verdi, halkı onun zulüm ve istibdatından kurtardı. Abid Kalesi'nde İbrahim ve Ferruhzad adında iki şehzade hayatta kalmıştı. Melun Tuğrul, onların katledilmesi için bir grup insanı göndermişti. Ancak kale muhafızı Tuğrul'un emrini birkaç gün beklekti. Gelen topluluğu da ertesi gün gelmeleri için kalenin kapısında beklekti. Bu esnada hızlı bir şekilde Tuğrul'un ölüm haberi kaleye ulaştı. Devlet büyüklerinin saltanat konusunda tedbir alamaya başladıkları bildirildi. Ardından Abid Kalesi'nde iki tane şehzadenin bulunduğu bilgisi üzerine herkes kaleye koştu. Öncelikle İbrahim'i saltanatın başına getirmek istediler. Ancak onun hasta (hastalığı) ve zayıflığı saltanatın başına gelmesine engel oldu."⁵⁸

Temel tarihi kaynakların aktardığına göre Tuğrul Bozan'ın katlemediği iki veya üç şehzade bulunmaktaydı. Birinci görüşe göre hayatta kalan şehzadelerin isimleri İbrahim ve Ferruhzad'dı. İkinci bir görüşe göre hayatta kalan üçüncü şehzadenin ismi Şuca'ydı. Bunların katledilmemesinde en önemli rolü şüphesiz kale muhafızı oynamış ve Tuğrul Bozan'dan emir gelmesine rağmen şehzadelerin katline yanaşmamıştı. Aksine Tuğrul Bozan'a karşı kin beslemeye başlamıştı. Deneyimli bir kişi olan kale muhafızı Tuğrul Bozan'ın zalim birisi olduğundan devletin başında fazla kalamayacağını tahmin etmişti. Bu doğrultuda Tuğrul'u destekleyenleri kınayarak aleyhinde tahrik etmişti.⁵⁹ Tuğrul Bozan'ın kırk günlük saltanatından sonra saltanatın başına getirilen Ferruhzad, adalet ve tahammül sahibi bir hükümdardı. Devletin başına geçince Tuğrul Bozan ve Selçukluların çatışmasından tahrip olan devleti düzeltmeye, zarar gören halkı refaha kavuşturmaya çalıştı. Zulme uğrayan halkı vergiden muaf tuttu. Sultan Abdürreşîd'in ölümüne sebep olan kişileri cezalandırdı.⁶⁰ Kuyu ve çukurlara atılan şehzadelerin cenazelerini hanedan mezarlığına defnettirdi.⁶¹

Bu sırada Gazneli Devleti'ndeki iç ihtilafı fırsat bilen Selçuklular, Çağrı Bey önderliğinde büyük bir ordu ile Gazne'ye akın ettiler. Fakat Gazne'ye yaklaşıncı Gazneli emiri Hırhiz'e karşı mağlup oldular. Selçuklu Türkmenlerinin savaş

⁵⁶ Bosworth, s. 338.

⁵⁷ Hândmîr, s. 169; Halîlî, s. 216; Öntürk, s. 356; Bosworth, s. 338.

⁵⁸ Cüzçânî, I, s. 237.

⁵⁹ Perviz, s. 358; Öntürk, s. 357.

⁶⁰ Hândmîr, s. 169.

⁶¹ Müstevfî, s. 41.

aletleri Gaznelilerin eline geçti. Sultan Ferruhzad da içeride istikrar sağladıktan sonra Horasan'a Selçukluların üzerine ordu gönderdi. Selçuklular ise Gülyarık (Gülsarığ, Kulsarik) isminde en büyük emirlerini savaşa gönderdi. Savaş başlayınca Türkmenler mağlup edildi, Gülyarık esir alındı. Ardından Alparslan babasının emri üzerine savaşa katıldı. Alparslan, Gaznelilerle savaşa girince Gazneli emirlerinden birkaç kişi esir düştü. Durumun vahametini fark eden Sultan Ferruhzad, esir aldığı Selçuklu emiri Gülyarık'ı serbest bıraktı. Buna karşı Selçuklular da esir aldıkları Gazneli komutanlarını serbest bıraktılar.⁶² Aynı konu ile ilgili başka bir görüşe göre Çağrı Bey, Gaznelilere karşı yenilince oğlu Alparslan atabegi Gülsarığ'ı yanına alarak Ferruhzad'ın yönettiği Gazneli ordusunu mağlup etti ve Gazne'nin büyük devlet adamlarını esir aldı.⁶³ Bu görüşün yukarıda bahsi geçtiği üzere Selçukluların Sultan Ferruhzad'a Gülsarığ'ın esir düşmesinden sonra giriştiği ikinci saldırıları olduğu kuvvetli görülmektedir.

Gazneli sultanları, her ne kadar Tuğrul Bozan'ın tehlikesinden kurtulsalar da kendilerini yönetimin başına getiren emir ve vezirlerin vesayetinden kurtaramadılar. Nitekim bu durum Sultan Ferruhzad döneminde kendini bariz bir şekilde göstermektedir. Sultan Ferruhzad'ın devletin başına geçmesini sağlayan Hırhız, devletin veziri olarak tüm yetkileri elinde tuttu.⁶⁴ Devletin bekasını göz önünde bulunduran Sultan Ferruhzad anlayışlı davranarak memleketini tekrar mamur hale getirmeyi başardı. Halka karşı hoş muamelelerde bulundu.⁶⁵ Vefat etmeden önce bir gün hamamda Tuğrul Bozan'ın kalıntılarında olan üç gulamın suikastına maruz kadı. Yalnız olmasına rağmen elindeki kılıcıyla gulamları etkisiz hale getirerek sağ kurtuldu. Fakat bu olaydan sonra tedirgin halde yaşadı. Dünyevi işlerden uzak durdu. 451/1059 yılında 34 yaşında kulunç hastalığı sebebiyle hayatını kaybetti.⁶⁶ Tuğrul Bozan isyanı ve Selçuklu saldırılarından zarar gören Gazneli Devleti kalıcı olarak bir daha toparlanamadı. Yer yer isyanlar baş gösterdi. Hindûlar, Gûrlular ve Selçukluların isyanları ardı adına devam etti. 581/1186 yılına gelince Gazne, Gûrlular tarafından tamamen istila edildi ve Gazneliler tarih sahnesinden çekildi.⁶⁷

⁶² İbnü'l-Esîr, s. 1443; Hândmir, s. 169; Bayur, s. 208.

⁶³ Sevim, s. 185; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 4.

⁶⁴ Halîfî, s. 218; Bosworth, s. 340; Bayur, s. 208.

⁶⁵ Hândmir, s. 169.

⁶⁶ Cüzcânî, I, s. 237; Halîfî, s. 218; Perviz, s. 358.

⁶⁷ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk- İslam Devletleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s. 188.

SONUÇ

Sultan Mahmud'un devletin başına gelmesiyle beraber dini, siyasi, iktisadi, askeri ve sosyo-kültürel açıdan en üst zirveye yükselen Gazneli Devleti, coğrafi olarak da sınırları Mâverâünnehir'den Kuzey Hindistan'ın içlerine kadar genişlemiştir. Fakat Sultan Mahmud'un vefatıyla ülkede içinde başlayan iç ihtilaflar devletin gücünü kaybettirmiş, sınırlarını daraltmıştır. Ölümünden kısa bir süre sonra topraklarında Selçuklular muktedir bir devlet olarak kurulmuş, gün geçtikçe tehditleri artmaya başlamıştır. Sultan Mahmud'un evlatlarının dirayetsizliği bu tehditlerin giderek önünü açmıştır. Başta Sultan Mesud, Sultan Mevdûd ve Sultan Abdürreşîd olmak üzere şehzadeler arasındaki olumsuz rekabetler, taht kavgaları ve kişisel hırslar içerideki emirlerin birer sultan gibi davranmalarına, dışarıdaki hasımların ülke topraklarına göz dikmelerine zemin hazırlamıştır. Nitekim bu durum çalışma konumuz olan Sultan Abdürreşîd döneminde kendini bariz bir şekilde göstermiştir. Tuğrul Bozan gibi vefasız ve nankör bir gulamın Gazneli Devleti'ni büyük bir kırılmaya uğrattığı görülmüştür.

Temel kaynakların vurguladıkları ortak nokta Sultan Abdürreşîd'in saf ve samimi siyasetiyle, cesaretsiz ve dirayetsiz davranışları aleyhinde işlediği, ülke içinde istikrarsızlığa yol açtığı ve dışarıdaki düşmanlarının ülkesine saldırılarına zemin hazırladığı yönde olmuştur. Sultanın bu yetersizliği, saltanata el konulmasına, sultanın kendisi başta olmak üzere on bire yakın şehzadenin katledilmesine sebep olmuştur. Ayrıca, Gûr, Gûrca ve Sîstân bölgelerinin elden çıkmasına, Hindistan'da fethedilen bazı bölgelerin tekrar Müslümanlardan geri alınmasına ve bunların hepsi devletin bir daha toparlanmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim Gazne, Sultan Bahramşah döneminde Selçukluların egemenliği altına girmiş, ardından Oğuzların istilasına uğramış ve son olarak tamamen Gûrluların yönetimine geçmiştir.

KAYNAKÇA

- Akkuş, Mustafa, İzzetullah Zeki, "Târîh-i Beyhakî'ye Göre Gazneli Selçuklu İlişkileri ve Gazneli Algısı" *USAD Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi*,(2016), S. 5, Konya 2016, s. 181-204.
- Akkuş, Mustafa, "Gazneli Mahmud'un Mutasavvıflarla İlişkileri", *S.D. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, SUTAD*, (2019), S, 45, Isparta 2019, s. 353-369.
- Bayur, Hikmet, *Hindistan Tarihi, I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Beyhakî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî*, nşr. Saîd Nefisi, Sanayi Yayınları, Tahran 1940.
- Beyhakî, Hâce Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî, I*, nşr. Dr. Feyyaz, İntişârât-ı Hirmend, Tahran 2001.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Târîh-i Gaznevîyân*, çev. Hasan Enuşe, Müesses-i İntişârât-ı Emir Kebir Yayınları, Tahran 1999.
- Cüzcânî, Kâdı Minâhacüddîn Ebû Ömer Osman b. Sirâciddîn Ömer, *Tabakât-ı Nâsırî*, thk. Abdülhay Habîbî, Dünyayı Kitâb Yayınları, Tahran 1984.
- Gerdîzî, Ebu Said Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, tsh. Abdülhay Gerdîzî, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İnan, Tahran 1983.
- Halîlî, Halîlullah, *Saltanat-ı Gaznevîyân*, Afganistan İslâm Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Kâbil 2013.
- Hândmîr, Muhammed b. Hâvendşah, *Ravzatü's-Safa fî Sireti'l-Enbiya ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ*, çev. Abdulkadir eş-Şahveli, ed-Dârü'l-Mısriyye Li'l-Kitab Li'n-Neşr ve't-Tevzi, Kahire 1988.
- Hüseynî, Sadrü'l-Kebirü'l-âlem Sadrüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Seyyidü'l-İmam eş-Şehid Ebü'l-Fevâris Nasır b. Ali, *Ahbârü'd-Devletü's-Selcûkiyye*, thk: Muhammed İkbâl, Lahor 1933.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezerî eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târîh Târîh-i İbnü'l-Esîr*, nşr. Ebu Suheyb el-Keremî, Beytü'l-Efkârü'd-Devliyye, Ürdün.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Merçil, Erdoğan *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Merçil, Erdoğan *Gazneliler*", *DİA*, c. XIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 480-484.
- Mubin, Reşid, *Sultan Mahmûd-ı Gaznevî*, İlim ve İrfan Publisher's, Lahor 2006.
- Müstevfî, Hamdullah İbn Ebu Bekir Ahmed, *Târîh-i Güzide*, İntişârât-ı Emir Timur, Tahran 2015.
- Nâzım, Muhammed, *Hayat ve Evkât-ı Sultan Mahmûd-ı Gaznevî, II*, çev. Abdulgafur Emînî, Merkez-i Neşerât-i Meymend, Peşâver 2000.

- Öntürk, Vural, "Gaznelilerde Bir Şehzade Düşmanı: Hâcibü'l-Hüccâb Tuğrul Bozan", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2017) S. 36, Van 2017, s. 345-360.
- Perviz, Abbâs, *Târîh-i Deyâlîme ve Gaznevîyân*, Müessesesi-i Mabuât-i Ali Ekber-i İlmî, Tahran 1957.
- Sevim, Ali "Çağrı Bey", *DİA*, c. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, s. 183-186.
- Şebânkâreyî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l- Ensâb II*, nşr. Emir Kebir Yayınları, Tahran, 1984.
- Târîh-i Sîstân*, nşr. Muhammed Takî Melikü's-Şuarâ Bahâr, Haver Yayınları, Tahran 2002.
- Utbi, Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr el-Utbî er-Râzî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, çev. Ebü's-Şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdekânî, thk. Cafer Şîâr, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran 1966.
- Yazıcı, Nesimi *İlk Türk- İslam Devletleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001.
- Zeki, İzzetullah, *Gazneli Mahmud'un Din Politikası*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN BİR YADİGÂRI: ADANA HAMİDİYE SANAYİ MEKTEBİ

SULTAN II. ABDULHAMID'S ONE MEMENTO: ADANA HAMİDİYE INDUSTRY SCHOOL

Ali Rıza GÖNÜLLÜ*

Osmanlı Devletinde modern anlamda mesleki ve teknik eğitim konusunda çalışmalar Tanzimat'ın ilanından sonra başlamıştır. Ancak Mithat Paşa tarafından ıslahhanelerin kurulması ile mesleki ve teknik eğitim ülke genelinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Mesleki ve teknik eğitim hizmetleri Sultan II. Abdülhamid döneminde önemli bir yoğunluk kazanmıştır. Bu dönemde Osmanlı ülkesinin muhtelif yerlerinde çeşitli mesleki ve teknik mektepler açılmıştır. Bunlar arasında erkek sanayi mektepleri de bulunuyordu. Sultan II. Abdülhamid Döneminde hizmete giren sanayi mekteplerinden birisi de Adana'da açılan Hamidiye Sanayi Mektebidir. Bu mektep Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçişinin 25. Yıldönümü hatırasına, Adana Islahhanesinin, Adana Hamidiye Sanayi Mektebi haline dönüştürülmesi ile 22 Ağustos 1900 tarihinde eğitim faaliyetine başlamıştır. Bu mektebin hizmete girmesinde Adana Valiliğinin, mahalli halkın, Adana Ziraat ve Sanayi Odasının önemli katkıları olmuştur. Beş yıl süreli olan Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin 6 Şubat 1901 tarihinde yıllara göre ders cetveli yayımlanmıştır. Bu ders cetveline göre kültür dersleri ile birlikte muhtelif dini dersler mektebin müfredat programında yer almıştır. Ayrıca bu mektepte yabancı dil olarak da Farsça, Arapça ve Fransızca öğretiliyordu. Teorik dersler için sabahları sanat öğretiminden evvel bir saat ve akşamları yemekten sonra iki saat tahsis edilmiştir. Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin işleyişi, diğer bazı sanayi mektepleri gibi, Islahhaneler Nizamnamesinin hükümlerine göre tanzim edilmiştir. 1900 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin mektep meclisi Ali Said Efendi'nin başkanlığında altı azadan meydana gelmiştir. Aynı yıl mektebin

* Dr. Alanya Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Alanya/Türkiye, argonullu@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7659-8657>.

müdürü Abdürrahim Efendidir. Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde 1900 yılında 26 talebe, 1902 yılında da 81 talebe öğrenim görmüştür. Bu mektepte beş meslek bölümü bulunuyordu. Bunlar Matbaacılık, Demircilik, Marangozluk, Kunduracılık ve Terzilik bölümleridir. Mektebin bu meslek bölümlerinde Müslüman ustaların yanında gayri Müslim ustalar da öğretici olarak çalışmışlardır. Mektebin ihtiyacı olan çeşitli ders araç ve gereçleri de imkânlar ölçüsünde temin edilmiştir. Ayrıca mektebin fiziki olarak gelişmesi için ilave bölümler inşa edilmiştir. Bu mektebe tayin edilen muallimlere ve diğer görevlilere devlet tarafından harcırahları verilmiştir. Gelirleri yeterli olmadığı için, mektebin giderlerini karşılamak üzere merkezi yönetim tarafından, adı geçen mektebe muhtelif gelirler tahsis edilmiştir. Bu mektep Milli Mücadeleden sonra Mustafa Kemal tarafından 16 Mart 1923 tarihinde ziyaret edilmiştir.

•
Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, Milli Mücadele, Mesleki Eğitim, İslahane, Sanayi Mektebi

•

Abstract

In the Ottoman Empire, studies on vocational and technical education in the modern sense started after the declaration of Tanzimat. With the establishment of correctional institutions by Mithat Pasha, vocational and technical education started to spread throughout the country. Vocational and technical education services gained a significant intensity during Sultan II. Abdulhamid's period. During this period, various vocational and technical schools were opened in various places of Ottoman country. Male industrial schools were among these too. One of the industrial schools that entered service during the reign of Sultan II. Abdülhamid was Hamidiye Industry School, which opened in Adana. This school started its educational activity on August 22 1900, with Adana Correctional Institutions transition into Adana Hamidiye Industrial School for memory of Sultan II. Abdülhamid's 25th anniversary to commemoration of the throne. Adana Governorate, local people, Adana Chamber of Agriculture and Industry had important contributions for this school. The course table of the Adana Hamidiye Industrial School according to years which lasted for five years, was published on 6 February, 1901. According to this course schedule, cultural lessons and various religious lessons were included in the course table. In addition, Persian, Arabic and French were being taught as a foreign language at this school. For the theoretical lectures, one hour was given before the art teaching in the morning and two hours after dinner. The operation of the Adana Hamidiye Industrial School was arranged according to the provisions of the Correctional Institutions Regulations, just like some other industrial schools. In 1900, Adana Hamidiye Industrial School's council, was formed of chairmanship of Ali Said Efendi and six major members. In the same year, Abdurrahim Efendi was the director of the school. In Adana Hamidiye Industry School, 26 students were educated in 1900 and 81 students in 1902. There were five vocational departments in this school. These were Printing, Forging, Carpentry, Shoemaking and Tailoring. In these occupational sections of the school, Muslim masters and non-Muslim masters worked as instructors. The necessary course materials and equipment were also provided for the school as far as possible. Additional sections were constructed to the school for

physical development too. The teachers and the other officials subsistences assigned to this school were paid by the government. Since their incomes were not sufficient, various revenues have been allocated to the mentioned school by the central administration in order to cover the expenses. This school was visited by Mustafa Kemal on March 16, 1923 after the National Struggle.

•

Keywords

Ottoman State, National Struggle, Vocational Education, Correctional Institutions, Industry School

GİRİŞ

Osmanlı Devletinde modern anlamda mesleki ve teknik eğitim konusunda çalışmalar Tanzimat'ın ilanından sonra başlamıştır. Ancak ülke genelinde yaygın olarak mesleki ve teknik eğitim, Tuna Valisi Mithat Paşa'nın 1863 yılında Niş'te ilk ıslahhaneyi kurması ile hız kazanmıştır. Bu kurumun amacı yetim ve öksüz veya aileleri kendilerine bakamayacak kadar fakir olan Müslüman ve gayrimüslim çocuklara temel eğitim vermek ve meslek kazandırmak amacını taşıyordu. Bu ıslahhanedeki eğitim ve öğretimden iyi sonuçlar alınması üzerine 1864'te Tuna vilayetinin merkezi Rusçuk ile Köstence'de birer ıslahhane daha açılmıştır. Türkiye'de hem mesleki ve teknik eğitimin hem de korunmaya muhtaç çocukların eğitimin gelişimi bakımından önemli bir yere sahip olan ıslahhaneler birkaç yıl içinde Anadolu ve Rumeli'deki birçok vilayete yayılmıştır¹.

Tuna Valiliğinden, İstanbul'da Şûra-yi Devlet Başkanlığına atanan Mithat Paşa, mesleki ve teknik mekteplerin ülke genelinde yaygınlaştırılması için faaliyetlere başlamıştır. Bu faaliyetlerin başında 1866 yılında Türk sanayisinin kalkındırılması için İstanbul'da Islah-ı Sanayi Komisyonunu oluşturması gelmektedir. Bu komisyonun önemli çalışmalarından birisi², 10 Aralık 1868 yılında çıkardığı Dersaadet Mekteb-i Sanayi Nizamnamesidir. Adı geçen nizamname 4 bap ve 64 maddeden meydana gelmiştir³.

Dersaadet Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi'nin çıkmasından sonra başta İstanbul olmak üzere, ülke genelinde mesleki ve teknik mektepler açılmaya başlamıştır. 1868 yılında İzmir, Bursa, Kastamonu, Bosna, Trabzon, İskodra'da, 1869 yılında Erzurum'da, 1970 yılında Diyarbakır'da bu nizamnameye uygun mektepler açılmıştır. Mesleki ve teknik eğitim alanındaki gelişmelere kızlar da dâhil edilmiş, Kastamonu ve İskodra'daki mesleki ve teknik mekteplerde kızlara mahsus eğitim verilmeye başlanmıştır⁴.

Bu arada Sultan II. Abdülhamid tahta geçmiştir (1876-1909). Bu devir gerek içeride gerekse dışarı da siyasi ve ekonomik sıkıntıların zirvede olduğu yıllarda

¹Cemil Öztürk, "Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu; Islahhaneler", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995, s.427; Cemil Öztürk, "Islahhane Maddesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 19, İstanbul 1999, s.190

²Ebubekir Çınar, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Mesleki ve Teknik Eğitim*, Konya 2007, s.43-44; Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim ve Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

³Dersaadet Sanayi Mektebi Nizamnamesi için bakınız. *Düstur*, Cüz-i Sani, Matbaa-i Amire İstanbul 1289, s.258

⁴ ağıt, s.44.

başlamıştır. Bu sebepten dolayı devrin ilk yılları her alanda toparlanma gayreti ile geçtiğinden, ıslahhaneler başka bir deyişle sanayi mektepleri özelinde bir gelişim kaydedilmemiştir. Mekteplerin⁵ yeniden gelişim sürecine girmesi ise 1890'lı yıllardan sonra olmuştur. Memleketin genel eğitim seviyesindeki artış ile zirai alanda olmak üzere makineleşmede kaydedilen ilerleme sanayi mekteplerini dönüştürmeyi zorunlu kıldığı gibi mesleki ve teknik eğitime olan ihtiyacı da daha belirgin hale getirmiştir. Devletin kayıtsız kalmadığı bu vaziyet nedeniyledir ki sanayi mektepleri Sultan II. Abdülhamid'e izafeten Hamidiye sıfatını kullanarak yeniden faal olmaya başlamışlardır. Kapananlar yeni binalar inşa edilmek suretiyle tekrar açıldığı gibi bunlara "kadimi vechle ianelerle küşat olunan yenileri" eklenmiştir⁶. Burada üzerinde

durulmamış olan ve Sultan II. Abdülhamit Döneminde hizmete giren Adana Hamidiye Sanayi Mektebi hakkında bilgi verilecektir⁷.

1. ADANA HAMİDİYE SANAYİ MEKTEBİ

Osmanlı ülkesinde ıslahhanelerin açıldığı dönemde Adana'da da bir ıslahhanenin varlığından bahsedilmektedir⁸. 1872 yılında Adana ıslahhanesinde iki meslek bölümü bulunuyordu. Bunlar Kunduracılık ve Terzilik bölümleridir. Adana ıslahhanesinin memuru Ahmet Fahri Efendi, Kâtibi Mehmet Tevfik Efendi, Türkçe Hocası Nuh Efendi ve Zabıta Memuru da Osman Ağa idi. Bunun yanında Kunduracı Ustası Gavril, Dikiş Ustası Ahmet Çavuş ve Çulha Ustası da Şemonda. Bunların yanında ıslahhanede sekiz de kalfa bulunuyordu. Aynı yıl Adana ıslahhanesinin kunduracılık bölümünde 21 ve terzilik bölümünde 26

⁵ Bu konuda bakınız: Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980, s.73 vd.

⁶ Mehmet Ali Yıldırım, "Mesleki Teknik Eğitimin Gelişimi; Vilayet Sanayi Mektepleri", *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu, Selanik 20-21 Şubat 2014, Bildiriler*, Cilt:2, Ankara 2014, s.217 vd.

⁷ Sanayi Mektepleri için bakınız: Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, (1908-1996)*, Ankara 1996, s.340 vd; Yaşar Semiz, Recai Kuş, "Osmanlı'da Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:15, Konya 2004, s.282; Büşra Karataşer, " Konya Hamidiye Sanayi Mektebi (1901-1906)", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, Kırklareli 2017, s. 121 vd; Mehmet Ali Yıldırım, "II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:31, Sayı:52, Ankara 1912, s.135 vd; Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt:37, Sayı:37, Trabzon 2013, s.75;Nurcan İnci Fırat, "Konya'daki Eski Sanayi Mektebi", *Vakıflar Dergisi*, Cilt:XXIX, Ankara 2005, s.145 vd.

⁸Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mühimme Kalemi (BOA. A. MKT. MHM.) Nr.452/41; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (BOA. MF. MKT.) Nr.13/21

talebe öğrenim görüyordu⁹. Ancak daha sonraki yıllara ait belgelerde Adana İslahhanesinden bahsedilmemiştir¹⁰.

Bununla birlikte bir müddet sonra Adana İslahhanesinin yeni bir isimle tekrar eğitim hizmetine girdiği görülmektedir. Şöyle ki, Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçişinin 25. Yıldönümü hatırasına, Adana İslahhanesi, Adana Hamidiye Sanayi Mektebi haline dönüştürülmüştür. Bunun sonunda Adana Hamidiye Sanayi Mektebi, 22 Ağustos 1900 tarihinde eğitim-öğretim faaliyetine başlamıştır. Bu mektebin yeniden hizmete girmesinde Adana Valiliğinin, mahalli halkın, Adana Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odasının önemli katkıları olmuştur. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi, kendisine ait bazı hususi talimat ve kararlar yanında İslahhaneler Nizamnamesi'ne¹¹ dayanarak idare edilmiştir¹².

Milli Mücadele'den sonra 15 Mart 1923 tarihinde Adana'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, 16 Mart günü Kolordu Komutanlığı, Ulu Cami, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Hastane ile Öğretmenler Cemiyeti'nin yanında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'ni de ziyaret etmiştir¹³. Sultan II. Abdülhamid'in bir yadigarı olan Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Cumhuriyet Döneminde de Türk eğitiminin hizmetinde olmuştur. Bu mektep ilk önce İnkılâp İlkokulu olarak kullanılmıştır. Günümüzde de İnkılâp İmam Hatip Ortaokulu olarak faaliyet göstermektedir¹⁴.

1.1.Mektep Meclisi ve Mektep İdare Heyeti

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin yönetiminde iki heyet görev yapıyordu. Bunlardan birisi mektep meclisi, diğeri de idare heyeti idi. Mektep meclisinde mülki ve mahalli idare amirleri ile sivil toplum kuruluşlarından ve muhtelif devlet kurumlarından üyeler bulunuyordu. İdare heyetinde de mektep de görev yapan muallim ve ustalarla diğeri görevliler yer alıyordu. 1900 yılında mektep meclisi şu kişilerden teşekkül etmiştir. Reis: Nazır Ali Sadi Efendi, Azalar: Belediye Reisi İbrahim Efendi, Ticaret Odası Reisi Sanisi Hacı Osman Bey, Mektep Müdürü Abdürrahim Efendi, Eytam Müdürü Süleyman Efendi, Büber Oğlu Yuvanaki Efendi ve İlyas Terkman Efendi¹⁵.

⁹ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1289, s.46

¹⁰ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1296, s.127

¹¹ Vilayet İslahhane Nizamnamesi için bakınız; *Düstur*, Cüz-i Sani, Matbaa-i Amire İstanbul, s.277

¹²BOA. MF. MKT. Nr.550/9; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.358-359

¹³ Erdem Çakmak, "Atatürk'ün Adana Seyahatleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:30, Sayı: 90, Ankara 2014, s.59.

¹⁴ Bu bilgi Adana İnkılâp İmam Hatip Okulu Müdürlüğü ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

¹⁵ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1316, s.98

Aynı yıl idare heyeti de şu kişilerden meydana gelmiştir. Nazır: Gergerizade Ali Sadi Efendi, Müdür Abdürrahim Efendi, Kâtip ve Fahri Muallim Ahmet Muhtar Efendi, Fahri Muallim İhsan Fikri Efendi, Muallim Şevki Efendi, Demirci Ustası Mehmet Usta, Marangoz Ustası Ermenak Usta, Kunduracı Ustası Serkes Usta, Terzi Ustası Rupen Usta, Ambar ve Mubayaa Memuru Vasil Efendi ve Aşçı Ruşen Ağa¹⁶.

1901 yılında mektebin idare heyetinde şu kişiler bulunuyordu; Fahri Nazır: Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası Reisi Ali Sadi Efendi, Müdür Abdürrahim Efendi, İdare Meclisi Azasından İbrahim Efendi, İdare Meclisi Azasından ve Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası Reis Yardımcısı Hacı Osman Bey, İdare Meclisi Azasından ve Eytam Müdürü Süleyman Efendi, İdare Meclisi ve Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası Azasından Yuvanaki Efendi, İdare Meclisi ve Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası Azasından İlyas Terkman Efendi, Katip ve Fahri Muallim Muhtar Efendi, Muallim Şevki Efendi, Ambar ve Mubayaa Memuru Musa Sıtkı Efendi, Mubassır Vasili Efendi, Demirhane Muallimi Mehmet Ağa, Marangozhane Muallimi Ermenak Efendi, Terzihane Muallimi Rupen Efendi, Kunduracıhane Muallimi Serkas Efendi ve Aşçı Peruş Efendidir¹⁷.

1902 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin Umumi Nazır: Adana Valisi Fahri Paşa ve Fahri Nazır İbrahim Rasih Efendidir. Mektep Meclisinde de Reis ve Fahri Nazır İbrahim Efendi, Azalar Debbağ-zade Hacı Ali Efendi, Hacı Osman Efendi, Belediye Reisi Kadri Bey, Müdür Abdürrahim Efendi, Mektubi Kalem Halifesinden Süleyman Efendi, Büber oğlu Yuvanaki Efendi, Teodos Efendi ve Şahbazyan Manuk Efendi yer almıştır¹⁸. Aynı yıl mektebin idare heyetinde Umumi Müdür Abdürrahim Efendi, Müdür Muavini ve Muallim İhsan Fikri Efendi, Muhasebe ve İmalat Memuru Ahmet Muhtar Efendi, Muhasebe Kâtibi Abdurrahman Efendi, İmalat Kâtibi Emin Efendi, Mubayaa Memuru Hayri Efendi, Muallim Şevki Efendi, Muallim Abdülkadir Efendi, Marangoz Ustası Vehbi Efendi, Tesviyeci Kadri Efendi, Tornacı Faik Efendi, Ocağcı Petro Efendi, Arabacı Ohan Usta, Terzi Ustası Yağoz Efendi, Muavini Vais Usta, Kunduracı Ustası Loka Usta ve Muavini Bünyamin Kalfa bulunmaktadır¹⁹.

1903 yılında da mektebin idare heyetinde Nazır ve Meclis Reisi İbrahim Rasih Efendi, Müdür Abdürrahim Efendi, Muavin İhsan Fikri Efendi, Muhasebe Memuru Muhtar Efendi, Muhasebe Kâtibi Abdurrahman Efendi, Mubayaa

¹⁶a.g.e. s.98

¹⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.359

¹⁸ *Adana Vilayeti Salnamesi*, Adana 1318, s.117-118

¹⁹ a.g.e. s.118

Memuru Hayri Efendi, Muallim İhsan Efendi, Muallim Şevki Efendi, Muallim Abdulkadir Efendi, Muallim Sadi Efendi ve Mubassır Mehmet Efendi vardır²⁰.

Aynı yıl mektebin mektep meclisi de şu isimlerden müteşekkildir: Reis Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası Reisi Evveli ve Meclis İdare-i Vilayet Azasından İbrahim Efendi, Azalar İstinaf Hukuk Mahkemesi Azasından Debbağ-zade Hacı Ali Efendi, eşraftan Tekeli- zade Osman Bey, Belediye Reisi Hacı Bey-zade Kadri Efendi, Mektubi Kaleminden Süleyman Efendi, İstinaf Mahkemesi Azasından Kuzma Simon oğlu Hacı Efendi, Ticaret Odası Azasından Büber oğlu Yuvanaki Efendi ve Ticaret Odası Azasından Şehbazyan Manuk Efendi²¹.

1.2.Dersler

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin yıllık ders cetveli 6 Şubat 1901 tarihinde yayınlanmıştır. Buna göre adı geçen okul 5 yıl sürelidir. Bu mektepte kültür dersleri, dini dersler ve yabancı dil dersleri verilmiştir. Yabancı dil dersleri arasında Farsça, Arapça ve Fransızca dersleri bulunmaktadır. Ancak yıllık ders cetvelinde kültür derslerinin haftada kaç saat okunacağı belirtilmemiştir. Bunun yanında ilk yıl ders sayısı az olduğu halde, daha sonraki yıllarda ders sayılarında bir artış söz konusu olmuştur. Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde verilen dersler şunlardır; 1. Yıl; Elifba, Hesab-ı Zihni, İlmihal ve Farsî Dersleri, 2. Yıl; Sarf-ı Osmanî, Kavaid-i Lisaniye ve İmla, Hüsn-ü Hat, İlmihal, Hesap, Hendese-i Hattîye, Farsî ve Resim Dersleri, 3.Yıl; İlmihal, Kavaid-i Lisaniye ve İmla, Hüsn-ü Hat, Hesap, Hendese, Farsî, Arabî ve Resim Dersleri, 4.Yıl; Vezâif-i Diniye ve Ahlak, Hendese, Fransızca, Arabî, Memalik-i Osmanîye Coğrafyası, Kavaid-i Lisaniye ve Kitabet ile Resim Dersleri ve 5. Yıl; Tarih ve Ahlak, Coğrafya, Makine, Hikmet, Fransızca, Kavaid-i Osmanîye ve Kitabet, Amel-i Usul Defteri ve Resim Dersleridir. Adı geçen kültür derslerinin öğretilmesi için sabahları sanat öğretiminden evvel bir saat ve akşamları yemekten sonra iki saat tahsis edilmiştir²².

²⁰ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1321, s.328

²¹ a.g.e., s.328

²² *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.358-359

Tablo 1: Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Ders Cetveli²³.

YILLAR				
1. YIL	2. YIL	3. YIL	4. YIL	5. YIL
Elifba (Kıraat ve İmla)	Sarf-ı Osmani	İlmihal	Vezaif-i Diniye ve Ahlak	Tarih ve Ahlak
Hesab-ı Zihni	(Kıraatve İmla)	Kavaid-i Lisaniye ve İmla	Hendese	(Muhtasar)
İlmihal (Muhtasar)	Hüsn-ü Hat	Hüsn-ü Hat	(Satuh ve Ecsam)	Coğrafya
Farisi	İlmihal	Hesap	Fransızca	(Muhtasar Coğrafya-i Umumi)
(Talim-i Farisi'den bir miktar)	(Biraz mufassalca)	(Kesr-i Adi ve İşari)	(Alfabe ve Kıraat)	Makine
	Hesap	Hendese	Arabi	(Muhtasar)
	(Amel-i Erbaa)	(Hendese-i Resmiye)	(Sarf)	Hikmet
	Hendese-i Hattıye	Farisi	Memalik-i, Osmaniye	(Muhtasar)
	Farisi	Arabi	Coğrafyası	Fransızca
	(Usul-u Farisi)	(Mabadi-i Sarf)	Kavaid-i Lisaniye	(Kıraata devam)
	Resim	Resim	ve Kitabet	Kavaid-i Osmaniye ve Kitabet
			Resim	Amel-i Usul Defteri Resim

1.3.Sanat Bölümleri

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde 1900 yılında dört meslek bölümü bulunuyordu. Bunlar; Demircilik, Marangozculuk, Kunduracılık ve Terzilik bölümleriydi²⁴. 1902 yılında da aynı bölümler devam etmiştir²⁵. 1903 yılında Adana Vilayet Matbaası, Adana Hamidiye Sanayi Mektebine tahsis edilmiş ve bölüm sayısı beşe çıkmıştır²⁶.

²³ a.g.e. s.358

²⁴ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1316, s.98

²⁵ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.359

²⁶ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Asr Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1321, s.329

1900 yılında adı geçen bölümlerde bulunan ustalar şunlardır. Demirci Ustası; Mehmet Usta, Marangoz Ustası; Ermenak Usta, Kunduracı Ustası; Serkas Usta, Terzi Ustası: Rupen Usta²⁷. 1902 yılında da aynı isimler görevlerine devam etmiştir²⁸.

1903 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin imalat idaresi de şu şekilde teşekkül etmiştir. İmalat Memuru Muhtar Efendi ve İmalat Kâtibi Emin Efendi. Matbaa Bölümünde Matbaa Ser Muharriri Meclis İdare-i Vilayet Kâtibi Ebu'l Serya Sami Bey, Muharriri Mektubi Kaleminden Sadi Efendi, Lotoğrafya Memuru İzzet Efendi, Lotoğrafya Muavini Şevket Efendi, Ser Mürettip Ali Efendi ve Ser Mürettip Muavini Emin Efendidir. Ayrıca bu bölümde üç hademe vardır.

Demirhane İdaresinde; Ustabaşı Kadri Efendi, Tornacı Ustası Faik Efendi, Dökmeci Ustası Mıgırdıç Efendi, Ocağcı Petro Efendi ve Arabacı Orhan Efendidir. Marangozhane İdaresinde; Ustabaşı Vehbi Efendi, Muavini Beşir Efendi ve Arabacı Ustası Ali Efendidir.

Terzihane İdaresinde; Ustabaşı Boğus Efendi ve Muavini Bayis Efendidir.

Kundurahane İdaresinde; Ustabaşı Necip Efendi, Muavini Ağop Efendi, Muavini Hiristo Efendi, Muavini Bodus Efendi ve Muavini Kosti Efendidir²⁹.

1.4.Talebe Sayısı

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde Müslüman çocuklarının yanında, gayri Müslim çocuklar da eğitim görmüştür. Mektep de 1900 yılında 26 talebe³⁰, 1901 yılında 27 talebe³¹.1902 yılında 66'ı Müslim, 15'i gayri Müslim ve toplam 81 talebe³², 1903 yılında da 85 talebe eğitim almıştır³³.

2.MAAŞLAR

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde görev yapan personele muhtelif miktarlarda aylık maaş verilmiştir. Aşağıda 6 Mayıs 1903 tarihine göre mektep yönetiminin, muallimlerin, sanathanelerde görev yapan ustalar ile diğer görevlilerin ve matbaada çalışanlarının maaşları gösterilmiştir. Adı geçen mektepte en düşük maaş 100 kuruş, en yüksek maaş da 1.500 kuruş olarak tahsis edilmiştir³⁴.

²⁷ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1316, s.98

²⁸ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.359

²⁹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1321, s.329

³⁰ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1316, s.98

³¹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.359

³² Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1318, s.118

³³ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1321, s.328

³⁴ BOA. DH. MKT. Nr.671/60

Tablo 2: Görevlilerin Aylık Maaş Miktarı³⁵.

Görevi	Aylık Maaşı (Kuruş)
Müdür	400
Müdür muavini	200
Muhasebe ve İmalat Memuru	450
Muhasebe Katibi	200
İmalat Katibi	200
Mubayaa Memuru	200
Muallim	200
Hademe	100
Aşçı	150
Sofracı	100
Mubassır	150
Demirhane Ustası	800
Torna Ustası	400
Arabacı	500
Ocakçı	500
Dökmeci Ustası	610
Dökmeci Ustası Muavini	400
Marangozhane Ustabaşı	500
Marangozhane Ustabaşı Muavini	400
Arabacı	300
Terzihane Ustabaşı	450
Terzihane Ustabaşı Muavini	400
Kundurahane Ustabaşı	500
Kundurahane Ustabaşı Muavini	400
Makineci	300
Matbaa Nazırı	1.500
Ser muharrir	400
Muharrir	450
Ser Mürettip	450
Ser Mürettip Muavini	180
Hattat	150

³⁵ Aynı Belge.

<i>Lotografya Memur Muavini</i>	120
<i>Müvezzi</i>	100

3.TAYİN

Adana Hamidiye Sanayi Mektebine ihtiyaç hâsıl olduğu zaman müdür, muallim vs. gibi görevliler tayin edilmiştir. Mesela; Adana Vilayeti tarafından Adana Hamidiye Sanayi Mektebine 1.000 kuruş maaşla, lisan bilen ve makine fennine vakıf, idare ve hesap işlerini yerine getirmeye muktedir bir müdürün tayin edilmesi Sadaret'ten talep edilmişti. Bu talep Sadaret tarafından 1 Ekim 1906 tarihinde Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'ne iletilmişti. Adı geçen nezaret de, bu konuyu Mekteb-i Sanayi Umum Müdürlüğü Vekâletine havale etmiştir. Bu arada 1906 yılında sanayi mektebinden diploma ile mezun olan kişilerin bir kısmı Hamidiye Hicaz şimendiferinde istihdam olunmuştu. Diğerlerinin de her biri değişik yerlerde çalışıyordu. Mekteb-i Sanayi Umum Müdürlüğü Vekâleti bir sanayi mektebi müdürlüğünü idare etmek için, tayin edilecek müdürün oldukça tecrübeye sahip olması gerektiği tespitinde bulunmuştu. Bunun için 1900 yılında İstanbul Sanayi Mektebinden mezun olan Keldani Cemaatinden Nasri Efendi bu görev için düşünülmüştü. Çünkü Nasri Efendi, İstanbul Sanayi Mektebinden mezun olduktan sonra, Konya'da harman makineleri işletmesinde ve Terkos Kumpanyasında makinist muavinliği yapmış, ayrıca Anadolu Şimendifer Kumpanyasının Eskişehir Fabrikasında çalışmıştır. Bununla birlikte lokomotiflerde makinist muavinliği yanında, sair yerlerde çalışan ve belli bir tecrübe sahibi olan Nasri Efendi, Arapça ve Fransızca Dillerine de aşina olmakla beraber ameli ve nazari resim ve fenni makineler konusunda tahsil yapmıştır. Bunun yanında Nasri Efendi güzel ahlaka da sahipti. Adı geçen umum müdürlük tarafından Nasri Efendi'nin kendi görüşü de alınarak Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Müdürlüğüne tayin edilmesi uygun görülmüştür. Bunun üzerine Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'nden 20 Kasım 1906 tarihinde Sadaret'e gönderilen yazıda, Nasri Efendi'nin harcırahı gönderildiği takdirde Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'ne gidebileceği bilgisi verilmiş ve konu ile ilgili olarak Adana Vilayeti'ne tebligat yapılması istenmiştir³⁶. Sadaret tarafından da 26 Kasım 1906 tarihinde Adana Vilayetine konu hakkında tebligat yapılmış ve gerekli işlemin yapılması istenmiştir³⁷. Adana Vilayeti de, Nasri Efendi'nin harcırahı olan 890 kuruşu postaya vererek Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'ne

³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA. BEO.) Nr. 2950/221221. Lef.1.

³⁷ Aynı Belge. Lef.2.

göndermiştir. Ayrıca bu konu hakkında adı geçen vilayet tarafından Sadaret haberdar edilmiştir (12 Aralık 1906)³⁸.

Sadaret de 22 Aralık 1906 tarihinde Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'ne Adana Vilayeti tarafından Nasri Efendinin harcırahın gönderildiği bilgisi verilmiştir³⁹. Ancak Nasri Efendi hakkında 23 Şubat 1907 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bazı olumsuz iddiaları kapsayan bir dilekçe gönderilmiştir⁴⁰. Dâhiliye Nezareti de 7 Mart 1907 tarihinde Adana Valiliğine gönderdiği yazıda, bahse konu dilekçede ortaya atılan iddiaların araştırılmasını ve gerçeğin ortaya çıkarılmasını istemiştir⁴¹.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebine tayin edilen müdürlerden birisi de Hasan Mahzuni Efendidir. Şöyle ki; İsviçre'nin Lozan şehrinde Elektrik ve Makine Mühendisliği tahsil etmiş olan Hasan Mahzuni Efendi, Dâhiliye Nezareti'ne tahsisatı vilayet hususi bütçesine dâhil olan sanayi mekteplerinin birisinde fen memurluğu veya muallimliklerden bir veya ikisini deruhte etmek arzusunda olduğu talebini bildirmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından 7 Kasım 1913 tarihinde Adana Vilayetinden konu ile ilgili bilgi istenmiştir⁴². Adana Vilayeti de 14 Aralık 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Hasan Mahzuni Bey'in 2.000 kuruş maaşla ve ihdası zaruri bulunan Ameli Makine ve Elektrik Dersi Muallimliğini deruhte etmek şartıyla müdürlüğe tayin edilmesinin uygun bulunduğunu bildirmiştir⁴³. Bunun üzerine Hasan Mahzuni Bey'in görevi kabul ettiği Dâhiliye Nezareti tarafından 17 Aralık 1913 tarihinde Adana Vilayetine bildirilerek, adı geçen kişinin memuriyete gidebilmesi için harcırahının gönderilmesi istenmiştir⁴⁴.

Hasan Mahzuni Bey'in İstanbul'dan Adana'ya kadar 178 saat itibarıyla ve saatte 10 kuruş hesabıyla harcırahı 1.780 kuruştur. Ancak bu miktardan %5 tekaüdiye ve %3 Harp Vergisi kesilmiştir. Adana Vilayeti geriye kalan 1.637 kuruş 20 parayı Adana Bank Osmanî Şubesine teslim etmiştir. Buradan alınmış olan 3 Ocak 1914 tarihli poliçe Adana Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir⁴⁵.

³⁸ Aynı Belge. Lef.3.

³⁹ BOA. BEO. Nr.2966/222428

⁴⁰ BOA. DH. MKT. Nr. 1152/47.Lef.1

⁴¹ Aynı Belge. Lef.2.

⁴² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti (BOA. DH. UVM.) Nr. 68/46. Lef.1.

⁴³ Aynı Belge. Lef.2

⁴⁴ Aynı Belge. Lef.3

⁴⁵ Aynı Belge. Lef.4.

Dâhiliye Nezareti de 11 Ocak 1914 tarihinde harcırahın Hasan Mahzuni Beye teslimine edildiğini ve adı geçen kişinin İstanbul'dan hareket edeceğini Adana Vilayetine bildirmiştir⁴⁶.

4.BİNA İNŞASI VE MALZEME ALIMI

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin bazı ek binalar yanında, yeni sanayi alet ve edevatına ihtiyacı bulunuyordu. Bunlar için 3.000 liraya yakın bir paraya ihtiyaç vardı. Ancak mektebin gelirleri bu miktar parayı ödemeye kâfi gelmiyordu. Başka kaynaklardan da bunun ödenmesine imkân yoktu. Bunun üzerine mektep yönetimi, maddi kaynak arayışına girmiştir. Bu arada mektebe gelir temin etmek üzere İzmir Hamidiye Sanayi Mektebi tarafından bir piyango tertiplenmişti. Bunun üzerine Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Meclisi de, İzmir Hamidiye Sanayi Mektebinin tertiplemiş olduğu piyanonun yarısı derecesinde bir piyango tertip edilmesini kararlaştırmış ve bununla ilgili bir tertip pusulası hazırlamıştır. Daha sonra da konu hakkında bir mazbata hazırlanarak Adana Vilayeti'ne verilmiştir. Adana Vilayeti tarafından bu konu Dâhiliye Nezareti'ne bildirilerek, gerekli iznin verilmesi istenmiştir. Dâhiliye Nezareti de 20 Ocak 1903 tarihinde Sadaret'e gönderdiği yazıda; mektebin talep ettiği piyanonun tertip edilmesi için gerekli işlemin yapılmasını istemiştir⁴⁷. Bu arada Adana Hamidiye Sanayi Mektebi için memleket içinden ve bazı durumlarda da yurt dışından ders araç ve gereci satın alınmıştır. Mesela; Mektep için Avrupa'dan bir adet planya ithal edilmiştir. Bunun için Adana Meclisi-i İdare-i Vilayet tarafından Rüsumat Emanetinden, adı geçen aletten gümrük resmi alınmaması talep edilmişti. Bunun üzerine Rüsumat Emaneti, konu hakkında 5 Haziran 1909 tarihinde Şûra-yi Devlet'e bir tezkire göndermiştir. Konu 19 Haziran 1909 tarihinde Şûra-yi Devlet Nafia ve Maarif Dairesinde görüşülmüştür. Burada yapılan görüşmede adı geçen aletin Adana Hamidiye Sanayi Mektebi için gerekli olan aletlerden olduğu tespit edilmiştir. Bu sebepten dolayı, adı geçen aletten gümrük resmi alınmaması hakkında bir karar alınmıştır⁴⁸. Daha sonra Şûra-yi Devlet Nafia ve Maarif Dairesi tarafından konu hakkında Sadaret'e bilgi verilmiştir. Sadaret'te 21 Haziran 1909 tarihinde Rüsumat Emaneti'ne gönderdiği tezkirede, Şûra-yi Devlet Nafia ve Maarif Dairesinin konuya dair almış olduğu karara göre işlem yapılmasını istemiştir⁴⁹.

⁴⁶ Aynı Belge. Lef.5.

⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (BOA. DH. MKT.) Nr.560/54. Lef.1

⁴⁸ BOA. BEO. Nr.3581/268505. Lef.1

⁴⁹ Aynı Belge. Lef.2.

Bunun yanında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi için Avrupa'dan iki balya kösele ile bir adet reçine aleti ithal edilmişti. Bu sebepten dolayı Adana Meclis-i İdare-i Vilayet tarafından Rüsumat Emaneti'nden adı geçen eşyalardan gümrük resmi alınmaması talep edilmişti. Bunun üzerine Rüsumat Emaneti, konu hakkında 12 Mayıs 1909 tarihinde Şûra-yı Devlet'e bir tezkire göndermiştir. Konu 13 Haziran 1909 tarihinde Şûra-yı Devlet Nafia ve Maarif Dairesinde görüşülmüştür. Burada yapılan görüşme sonunda, adı geçen eşyalardan gümrük resmi alınmamasına dair bir karar alınmıştır⁵⁰. Daha sonra adı geçen daire tarafından alınan karar hakkında Sadaret'e bilgi verilmiştir. Sadaret'te 25 Haziran 1909 tarihinde Rüsumat Emaneti'ne gönderdiği tezkirede; Şûra-yı Devlet Nafia ve Maarif Dairesi tarafından alınmış olan karara uygun olarak işlem yapılmasını istemiştir⁵¹.

6.GELİRLER

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin gelirleri arasında mahallinden alınan özel vergiler başta gelmektedir. Bunun yanında tahsis edilen binaları işletmek ve tahsil edilmekte olan vergilerden istisna edilmek gibi hususlar da gelir arttırıcı tedbirler olarak düşünülmüştür.

6.1. Bina Tahsisi

Adana Hamidiye Sanayi Mektebine gelir temin etmek için, işletilmek üzere mektebe bina tahsis edilmesi merkezi yönetimden talep edilmiştir. Bunlar arasında Maliye Cemiyeti tarafından çalıştırılan Gün Hanı bulunmaktadır. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Nazırı ve Adana Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası Reisi Ali Sadi Efendi ve arkadaşları tarafından Padişah'a sunulmak üzere bir dilekçe hazırlanmıştır (18 Ekim 1900). Bu dilekçede şu hususlara dikkat çekilmiştir. "Adana'da bulunan Gün Hanı, Maliye Cemiyeti tarafından işletilmektedir. Buradan yıllık 7-8 bin kuruş gelir elde edilmektedir. Ancak bu gelir adı geçen hanın tamiri için kullanılmaktadır. Bu han Adana Hamidiye Sanayi Mektebine terk edildiği takdirde, burası yardım yoluyla tamir ettirilecektir. Daha sonra da buradan 200-300 bin kuruş miktarında bir gelir elde edilebileceği düşünülmektedir. Elde edilen bu para da mektebin gelişmesi için harcanacaktır"⁵². Bu dilekçe Adana Valiliği tarafından 24 Ekim 1900 tarihinde gereğinin yapılması arzıyla Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabetine gönderilmiştir⁵³.

6.2.Vergi Gelirleri

⁵⁰ BOA. BEO. Nr.3586/268933, Lef.1.

⁵¹ Aynı Belge. Lef.2.

⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat (BOA. Y. MTV.), Nr.208/7. Lef.2.

⁵³ Aynı Belge. Lef.2.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin gelirleri içinde mahallinden alınan özel vergiler başta gelmektedir. Mesela; Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin 1902 yılının Eylül ayından 1903 yılının Ağustos ayı sonuna kadar tanzim edilen bir yıllık gelir ve giderler bütçesinde, talebelerin ihtiyacı ile mektebin muhtelif masrafları yanında, çalışanların maaş ve ücretleri için 120.000 kuruşa yakın bir paraya ihtiyaç olduğu görülmüştü. Mektebin gelirleri ise 65.000 kuruş civarındaydı. 50.000 kuruş açık bulunuyordu. Yalnız Ankara ve emsali mahallerde sanayi mektebi menfaatine Zebhiye resmine zam yapılmıştı. Bunun için bütçede meydana gelen adı geçen açığın kapatılması için, Adana Hamidiye Sanayi Mektebi İdare Heyeti tarafından da, Zebhiye resmine bir miktar zam yapılması hakkında Adana Vilayetine bir dilekçe verilmiştir. Bunun üzerine Adana Vilayeti Meclis-i İdaresi tarafından bir mazbata hazırlanmıştır. Adana Vilayeti bu mazbatayı gereğinin yapılması için Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Dâhiliye Nezareti de 20 Ocak 1903 tarihinde Sadaret'e gönderdiği yazıda; adı geçen mektebin menfaatine olarak vilayet içinde kesilecek olan koyun ve keçilerden 20'şer para, sığırlardan 40'ar para resm alınması hususunda gereğinin yapılması istenmiştir⁵⁴. Yine Zebhiye⁵⁵ Resmine Girit İanesi ismiyle bir ek yapılmıştı. Ancak Adana mahalli idaresinde, zaman içinde bu ek resme ihtiyaç kalmadığı konusunda bir düşünce hâsıl olmuştu. Bu sebepten dolayı Adana Vilayeti Meclis-i İdaresi tarafından, Hamidiye Sanayi Mektebinin idaresinin temini ve gelişiminin devamı için, bu resmin adı geçen mektebe terk edilmesi yönünde bir karar alınmıştı. Konu ile ilgili hazırlanmış olan mazbata Adana Vilayeti tarafından 2 Şubat 1903 tarihinde Sadaret'e gönderilmişti. Ancak Sadaret bu talebe bir cevap vermemişti. Adana Vilayeti 22 Nisan 1903 tarihinde Sadaret'e konu ile ilgili bir mazbata daha göndermiştir⁵⁶. Bunun üzerine Adana Vilayetinin mazbataları, Sadaret tarafından Maarif Vekâletine gönderilmiştir. Ancak Girit İanesi ismi altında toplan paranın bir kısmı, muhtaç insanlar ile Girit Muhacirlerinin ihtiyaçları için harcanmaya devam ediyordu. Bunun yanında 20 Nisan 1903 tarihli Padişah iradesi ile Girit İanesinin bir kısmının da, açılmasına karar verilmiş olan Şam Tıbbiye Mektebi ile daha sonra açılacak olan Tıbbiye Mekteplerinin masraflarına harcanmasına izin verilmişti. Bu gerekçelerle Adana Vilayetinin talebinin yerine getirilemeyeceği Maarif Nezareti tarafından 26 Mayıs

⁵⁴ BOA. DH. MKT. Nr. 560/54.

⁵⁵ Zebhiye resmi; Kasaplardan kestikleri hayvanlar için alınan vergi, Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1998, s.1174

⁵⁶ BOA. DH. MKT. Nr.671/60. Lef.3.

1903 tarihinde Sadaret'e bildirilmiştir⁵⁷. Konu hakkında Sadaret tarafından Dâhiliye Nezareti'ne verilen bilgi, adı geçen nezaretçe 31 Mayıs 1903 tarihinde Adana Vilayetine aktarılmıştır⁵⁸.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin zaruretten dolayı bütçe haricinde inşa edilmiş olan binaları ile sanathaneleri için alınan alet ve edevat için 100.000 kuruştan fazla bir para harcanmıştı. Ancak bu para borç olarak alınmıştı. Ayrıca mektebin 1903 yılı masraflarının yarısı bile temin edilememişti. Bunun yanında mektebe getirilen ustaların maaşları ile sanathanelerin masrafları verilemiyordu. Bunun için mektebin sanathaneler bölümü kapanma derecesine gelmişti. Meydana gelen para ihtiyacının hiç kimseye yük olmayacak surette hafif ve umumi bir yardımla temin edilmesi gerekiyordu. Bu gerekçelerle Adana Vilayeti Meclis-i İdaresi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; Adana'nın Seyhan köprüsünden şehre girecek olan yüklü arabalardan geçici olarak ikişer metelik, hayvanlardan birer metelik Duhuliye⁵⁹ resmi alınması talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti de 22 Nisan 1903 tarihinde Sadaret'e konu hakkında bilgi vermiştir. Bunun üzerine konu ile ilgili olarak Sadaret tarafından 27 Nisan 1903 tarihinde Şûra-yi Devlet'e bir tezkire gönderilmiştir. Bu tezkire 18 Haziran 1903 tarihinde Şûra-yi Devlet Maliye Dairesinde görüşülmüştür. Burada yapılan görüşme sonunda, alınacak olan yardımın azlığından ve memleket çocuklarının istifadesi için kullanılacak olmasından dolayı, bu talep uygun görülmüştür⁶⁰.

Bunun üzerine Sadaret tarafından 24 Haziran 1903 tarihinde bir irade tasarısı hazırlanmıştır. Sadaret tarafından hazırlanan bu irade tasarısı 1 Temmuz 1903 tarihinde Padişah tarafından imzalanarak yürürlüğe girmiştir⁶¹.

Dâhiliye Nezareti konu ile ilgili iradenin onaylanmış olduğunu 7 Temmuz 1903 tarihinde Adana Vilayetine bildirmiştir⁶².

Ancak zaman içinde bu resmin alınmaması yönünde Adana'dan bazı talepler merkezi yönetime iletilmiştir. Şöyle ki; Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin açılışı sırasında 1.000 lira borç alınmıştı. Bu borcun ödenmesi ve mektebin idaresini temin etmek için dışarıdan şehre girecek yüklerden Seyhan köprüsünden geçici olarak Duhuliye Resmi alınıyordu. Bu arada Hazine tarafından 1912 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'ne 140 bin kuruş tahsis

⁵⁷ Aynı Belge. Lef.4.

⁵⁸ Aynı Belge. Lef.5

⁵⁹ Duhuliye resmi; Bir yere girmek için verilen ücret. F. Devellioğlu, a.g.e. s.191

⁶⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye Nezareti (BOA. İ. DH.) Nr.1411/21. Lef.1; BOA. DH. MKT. Nr.560/54

⁶¹ BOA. İ. DH. Nr.1411/21 Lef.2; BOA. DH. MKT. nr.560/54

⁶² BOA. DH. MKT. 560/54

olunmuştu. Bu gerekçelerle Fabrikatör Bosnalı Salih ve arkadaşları tarafından bahse konu köprüden geçen yüklerden alınmakta olan Duhuliyeye Resminin alınmaması için Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderilmiştir. Bunun üzerine konu hakkında merkezi yönetim ile taşra yönetimi arasında bazı görüşmeler cereyan etmiştir. Daha sonra Sadaret tarafından Dâhiliye Nezareti'nin tezkiresi 19 Mart 1912 tarihinde Şûra-yi Devlet'e havale edilmiştir. Konu hakkında Şûra-yi Devlet Maliye ve Nafia Dairesinde 1 Kasım 1912 tarihinde bir görüşme yapılmıştır. Burada yapılan görüşme sonunda; Adana Vilayeti Meclis-i Umumisi tarafından alınmakta olan Duhuliyeye Resminin mektebin 1912 yılı bütçesine varidat olarak kaydedildiği tespiti yapılmıştır. Ayrıca mektebin 1.000 lira olan borcunun kapatılıp kapatılmadığının bilinmediği ve 140 bin kuruş ile mektebin idaresinin temini edilip edilmeyeceği konusunda bilgi bulunmadığı hususu üzerinde durulmuştur. Daha sonra da bu hususların açıklanması gerekçesiyle evrakın iade edilmesine karar verilmiştir⁶³.

6.3. Vergiden Muaf Olma

Adana'da yayınlanan vilayet gazetesinden pul resmi tahsil ediliyordu. Bu resmin alınmamasına dair bir talep mektep yönetimi tarafından gündeme getirilmiştir. Şöyle ki; Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin gelirlerini arttırmak ve gelişiminin devamını sağlamak için Vilayet Matbaasının İdaresi, mektebe verilmişti. Yalnız matbaanın idaresi, vilayet gazetesinin cüzi bir miktar olan abone bedeline münhasır kalmıştı. Bunun yanında İstanbul gazetelerinden pul resmi alınmadığı biliniyordu. Bu gerekçe ile Adana Vilayeti tarafından 18 Şubat 1903 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; vilayet gazetesinden pul resmi alınmaması talep edilmiştir⁶⁴. Bununla birlikte başka vilayetlerden de bu konu da merkezi yönetime bazı talepler gelmişti. Ancak pul resmi Düyûn-ı Umumiye İdaresinin gelirleri arasında bulunuyordu. Bu nedenle Dâhiliye Nezareti'nden 4 Mart 1903 tarihinde Adana Vilayetine gönderilen yazıda; talebin yerine getirilemeyeceği bildirilmiştir⁶⁵.

7.ÖDENEK

Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'ne bazı zamanlarda vilayet bütçesinde ödenek ayrılmıştır. Mesela; Bu mektebe iki dershanenin ilave edilmesi zaruri görülmüştü. Bunun için yapılan keşif neticesinde bu mahallin 58 bin kuruşa meydana gelebileceği anlaşılmıştı. İnşaatın bir kısım parası değişik kaynaklardan tedarik edilecekti. Ancak malzeme bedeli olarak 25.000 kuruşa ihtiyaç

⁶³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şûra_yi Devlet (BOA. ŞD.), Nr.2141/26

⁶⁴ BOA. DH. MKT. Nr.671/60. Lef.1.

⁶⁵ Aynı Belge. Lef.2.

bulunuyordu. Bu paranın hususi bütçeden harcanması gerekiyordu. Bunun için adı geçen miktarın içinde bulunulan sene bütçesinin 16. Faslının 2. Maddesindeki daimi masraflardan, fevkalade bütçenin 12. Maddesinde bulunan Umumi Meclis Dairesi inşaat masrafları faslına nakledilmesi gerekiyordu. Bu konu hakkında Vilayet Encümeni tarafından bir karar alınmıştır. Daha sonra bu konuyla ilgili olarak Adana Vilayeti tarafından 3 Ekim 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı gönderilmiştir⁶⁶. Ancak Dâhiliye Nezareti 7 Ekim 1916 tarihinde Adana Vilayetine; adı geçen paranın Fevkalade Bütçede sanayi mektebine ilave olacak derslane inşaatı masrafları namıyla açılacak mükerrer 8. Faslına naklinin icap ettiğini bildirmiştir⁶⁷. Bunun üzerine Adana Vilayet Encümeni tarafından Dâhiliye Nezareti'nin talebi doğrultusunda yeni bir karar alınmıştır. Alınan bu karar hakkında Adana Vilayetince 29 Ekim 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilmiştir⁶⁸. Dâhiliye Nezareti de konu ile ilgili olarak bir irade tasarısı hazırlamış ve 30 Ekim 1916 tarihinde Sadaret'e göndermiştir⁶⁹. Bunun üzerine Sadaretçe hazırlanmış olan irade 6 Kasım 1916 tarihinde Padişah tarafından onaylanmıştır. Bu irade de, "Adana Vilayetinin sene-yi haliye adi muvazene-i hususiyesinin 16. Faslının 2. Maddesinden 25.000 kuruşun bi-tenzil fevkalade muvazene-yi hususiyesinde sanayi mektebine ilaveten inşa olunacak derslane mesarif-i inşaiyesi namıyla açılacak mükerrer 8. Faslına nakline mezuniyet verilmiştir", denilmiştir⁷⁰. Sadaret tarafından 7 Kasım 1916 tarihinde iradenin Padişah tarafından onaylandığı Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁷¹. Dâhiliye Nezareti de konu hakkında 8 Kasım 1916 tarihinde Adana Vilayetine bilgi vermiştir⁷². Yine Adana Hamidiye Sanayi Mektebi için satın alınacak olan makine bedelinin ödenmesi için, fazla varidat karşılık kabul edilerek vilayetinin 1919 yılı fevkalade bütçesinde yeniden açılacak olan 2. Faslına 50 bin kuruşluk ek tahsisat verilmesi 10 Mayıs 1919 tarihinde Adana Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'nden istenmiştir. Dâhiliye Nezareti de 29 Mayıs 1919 tarihinde Sadaret'e bilgi vermiştir. Bunun üzerine Sadaretçe konu hakkında hazırlanmış olan irade, 7 Haziran 1919 tarihinde Padişah tarafından onaylanmıştır⁷³. İradenin onaylandığı

⁶⁶ BOA. DH. UMVM. Nr.16/24. Lef.1.

⁶⁷ Aynı Belge. Lef.2.

⁶⁸ Aynı Belge. Lef.3.

⁶⁹ Aynı Belge. Lef.4.

⁷⁰ Aynı Belge. Lef.5.

⁷¹ Aynı Belge. Lef.6.

⁷² Aynı Belge. Lef.7.

⁷³ BOA. DH. UMVM. Nr.16/42. Lef.1.

Sadaret tarafından 10 Haziran 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁷⁴. Dâhiliye Nezareti de konu hakkında Adana Vilayetini bilgilendirmiştir⁷⁵.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin daimi masrafları olarak 1919 senesi muvazene-yi hususiyesinin 16. Faslının 2. Maddesindeki 497.500 kuruş tahsisat bulunuyordu. Ancak bunun 102.000 kuruşu daha sonra mektep müdürlüğünün teklifi ve vilayetin kararı üzerine adı geçen faslın 1. Maddesine nakledilmişti. Daimi masraflar maddesinde kalan 377.500 kuruşun da hepsi harcanmış ve tahsisat kalmamıştı. Ancak mektebin sene sonuna kadar üç aylık idaresini temin edecek daha 207.450 kuruşa ihtiyacı vardı. Bunun üzerine Vilayet Encümeni tarafından 8 Aralık 1919 tarihinde fazla varidatın karşılık kabul edilmesiyle, adı geçen miktarın ilave tahsisat olarak 16. Faslın 2. Maddesine eklenmesine karar vermiştir. Bunun üzerine Adana Vilayeti tarafından 14 Aralık 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilmiştir⁷⁶. Dâhiliye Nezareti tarafından da 27 Aralık 1919 tarihinde bir irade tasarısı hazırlanarak, Sadaret'e gönderilmiştir⁷⁷. Bunun sonunda Sadaret'in hazırlamış olduğu irade, Padişah tarafından 3 Ocak 1920 tarihinde onaylanmıştır. Bu irade de, "Fazla varidat irae olunarak Adana Vilayetinin seneyi haliyede de meri olan 1918 senesi muvazene-yi hususiyesinin 16. Faslının 2. Maddesine 207.450 kuruş tahsisat ilavesine mezuniyet verilmiştir", denilmiştir⁷⁸. Sadaret tarafından 4 Ocak 1920 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; konu ile ilgili olarak Padişah iradesinin onaylandığı bildirilmiştir⁷⁹. Dâhiliye Nezareti de konu hakkında 7 Ocak 1920 tarihinde Adana Vilayetine bilgi vermiştir⁸⁰. Bunun yanında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin iç kısmında inşa edilmekte olan mahallin inşaat masrafları için mevcut tahsisat yetersiz kalmıştı. Bunun üzerine onaylanan Padişah iradesi gereği 1919 senesi bütçesinde yeniden açılmış olan 3. Fasla 400.000 kuruş para ayrılmıştı. Daha sonra bu para da sarf edilmişti. Ancak inşaatın tamamlanabilmesi için 169.310 kuruş 10 para daha sarf edilmesi gerekmiş ve 49.843 kuruş 10 para da içinde bulunan 1920 senesine borç olarak devir etmişti. Böylece toplam 219.153 kuruş 20 paralık ek bir tahsisa ihtiyacı vardı. Bunun için Vilayet Encümeni tarafından 5 Nisan 1920 tarihinde 1919 senesi bütçesinin fevkalade kısmının 1. Faslında bulunan Adana Karataş yolu inşaatı tertibinde mevcut olan 2 milyon kör

⁷⁴ Aynı Belge. Lef.2.

⁷⁵ Aynı Belge. Lef.3.

⁷⁶ BOA. DH. UMVM. Nr.16/47. Lef.1.

⁷⁷ Aynı Belge. Lef.2.

⁷⁸ Aynı Belge. Lef.3.

⁷⁹ Aynı Belge. Lef.4.

⁸⁰ Aynı Belge. Lef.5.

kuruştan 219.153 kuruş 20 paranın yeniden açılan 3. Fasla aktarılmasına karar verilmiştir. Adana Vilayeti de 3 Mayıs 1920 tarihinde konu hakkında Dâhiliye Nezareti'ne bilgi vermiştir⁸¹. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, konu ile ilgili olarak bir irade tasarısı hazırlayarak, 24 Mayıs 1920 tarihinde Sadaret'e göndermiştir⁸². Sadaretçe hazırlanan irade, Padişah tarafından 6 Haziran 1920 tarihinde onaylanmıştır. Bu irade de, "Adana Vilayetinin 1919 senesi Fevkalade bütçesinin 1. Faslından 219.053 kuruş bi-tenzil 3. Faslına nakli ve ilavesine mezuniyet verilmiştir", denilmiştir⁸³. Daha sonra Sadaret tarafından Dâhiliye Nezareti'ne iradenin onaylandığı bilgisi verilmiştir⁸⁴. Dâhiliye Nezareti de 9 Haziran 1920 tarihinde Adana Vilayetini konu hakkında haberdar etmiştir⁸⁵.

SONUÇ

Tanzimat'ın ilanından sonra başlayan eğitimde modernleşme faaliyetleri Sultan II. Abdülhamid Döneminde önemli bir hız kazanmıştır. Buna bağlı olarak bu dönemde mesleki ve teknik eğitim de yaygınlaşmaya başlamıştır. XX. Yüzyılın başında açılan mesleki ve teknik mekteplerden birisi de Adana Hamidiye Sanayi Mektebidir. Adı geçen mektebin idaresi ile ilgili iki heyet bulunmaktadır. Bunlardan birisi mektep meclisi, diğeri de idare meclisidir. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi 5 yıl süreli olan bir mekteptir. Bu mektepte talebeler kültür derslerinin yanında, dini dersler ile yabancı dil dersleri de görmüşlerdir. Ancak müfredat programında teorik derslerin haftanın hangi günü görüleceği belli değildir. Bu mektepte Demircilik, Marangozculuk, Kunduracılık, Terzilik ve Matbaa Bölümü bulunuyordu. Talebeler usta çırak ilişkisi içinde sanathanelerde sanatlarını öğrenmişlerdir. Mektep de Müslüman muallim ve ustaların yanında Gayri Müslim olanlarda mevcuttu.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'ne, ihtiyaç meydana geldiği zaman ilave binalar yapılmış, ayrıca muhtelif alet ve edevat alınmıştır. Bunlardan bazıları Avrupa'dan ithal edilmiştir. İthal edilen malzemeler devlet tarafından gümrük resminden muaf tutulmuşlardır. Mektebin gelir kaynakları arasında mahalli olarak alınan vergiler ve vilayet bütçesinden aktarılan ödenekler bulunmaktadır. Devletin içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik şartlardan dolayı Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin karşılaştığı önemli meseleler arasında alet ve edevat yokluğu, kalifiye personele sahip olamama ve kâfi miktarda maddi kaynağın

⁸¹ BOA. DH.UMVM. Nr.16/50. Lef.1

⁸² Aynı Belge. Lef.2.

⁸³ Aynı Belge. Lef.3.

⁸⁴ Aynı Belge. Lef.4.

⁸⁵ Aynı Belge. Lef.5

olmaması bulunmaktadır. Bu nedenden dolayı mahalli halkın vermiş olduğu önemli desteğe rağmen, bu mektepten beklenen faydanın yeteri kadar sağlanamadığı düşünülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde açılmış olan Adana Hamidiye Sanayi Mektebi ve benzeri mektepler, Cumhuriyet Döneminde ülkemizde uygulanan mesleki ve teknik eğitimin öncü kuruluşlarından olmuşlardır. Böylece Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin, Sultan 2. Abdülhamit Döneminde açılmış olduğu ve bu günde Türk eğitimine hizmet eden bir önemli bir eser konumunda bulunduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

1.ARŞİV BELGELERİ

1.1.OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ (BOA)

Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat Belgeleri (Y.MTV)

Sadaret Mühimme Kalem Belgeleri (A.MKT.MHM)

Bab-1 Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO)

Şûra-yi Devlet Belgeleri (ŞD.)

İrade. Dâhiliye Nezareti Belgeleri (İ.DH)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalem Belgeleri (DH.MKT)

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayet Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalem Belgeleri (MF.MKT)

2.KİTAP VE MAKALELER

Çakmak, Erdem, "Atatürk'ün Adana Seyahatleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:30, Sayı: 90, Ankara 2014, Sayfa:49-81.

Çınar, Ebubekir, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Mesleki ve Teknik Eğitim, Konya 2007, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim ve Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1998

Ergün, Mustafa, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, (1908-1996)*, Ankara 1996

Fırat, Nurcan İnci, "Konya'daki Eski Sanayi Mektebi", *Vakıflar Dergisi*, Cilt:XXIX, Ankara 2005, Sayfa:345-373.

Karataşer, Büşra, "Konya Hamidiye Sanayi Mektebi (1901-1906)", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, Kırklareli 2017, Sayfa: 121-138.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980, Ötüken Yayınları

Öztürk, Cemil, "Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu; İslahaneler", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995, Sayfa:427-442.

Öztürk, Cemil, "İslahane Maddesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:19, İstanbul 1999, Sayfa:190-191

Semiz, Yaşar, Kuş Recai, "Osmanlı'da Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:15, Konya 2004, Sayfa: 275-295

Yıldırım Mehmet Ali, "II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:31, Sayı:52, Ankara 1912, Sayfa:135-170

Yıldırım Mehmet Ali, "Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt:37, Sayı:37, Trabzon 2013, Sayfa:71-90.

Yıldırım, Mehmet Ali, "Mesleki Teknik Eğitimin Gelişimi; Vilayet Sanayi Mektepleri", *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu, Selanik 20-21 Şubat 2014, Bildiriler*, Cilt:2, Ankara 2014, Sayfa.217-234.

3.SÜRELİ YAYINLAR

Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1289

Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1296

Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1316

Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1318

Düstur

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319 *Salname-i*

Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Asr Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1321.

ÂRİF ÇELEBİ'NİN BATI ANADOLU BEYLİKLERİYLE MÜNASEBETLERİ VE MEVLEVİHANELERİN YAYGINLAŞMASI*

THE RELATIONSHIPS OF ARIF CHALABI WITH THE WESTERN ANATOLIAN PRINCIPALITIES AND THE EXPANSION OF MAWLAVI LODGES

Rauf Kahraman ÜRKMEZ**

Öz

Bu makalede, Ârif Çelebi'nin (ö. 1320) seyahatleri ekseninde önce onun Batı Anadolu beylikleriyle (Menteseoğulları, Germiyanogulları, Karamanoğulları vb.) kurduğu münasebetler masaya yatırılacak, daha sonra da bazı Anadolu şehirlerinde (Karaman, Akşehir, Denizli vb.) mevlevihanelerin kurulmasıyla alakalı değerlendirmeler yapılacaktır. Bu kapsamda Ârif Çelebi dönemi Mevlevî halifelerine de değinilecektir.

Ârif Çelebi, devlet yöneticileri ile geliştirdiği yakın ilişkiler sayesinde Mevlânâ Türbesi'ne vakıflar sağlayan, bazı şehirlere halifeler gönderip mevlevihaneler açtıran, bir yandan da usul ve esaslarını belirlemek suretiyle Mevlevîliğin tarikat hüviyeti kazanmasını sağlayan Sultan Veled'in (ö. 1312) oğlu ve halefidir. Babasının izinden giderek Mevlevîliğin geniş kitlelere ulaşmasında önemli roller üstlenen Ârif Çelebi, ömrünün mühim bir kısmını tarikatını yaymak amacıyla babası henüz hayatta iken başladığı seyahatlerle geçirmiş; bu vesileyle yoğun bir ilişkiler ağı geliştirmiştir.

* Bu makale yazarın "II. Gıyasü'd-din Mes'ud Dönemi" başlığıyla, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Mikâil Bayram'ın danışmanlığında hazırladığı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Dr. Tarih Öğretmeni, Prof. Dr. Şaban Teoman Duralı Bilim ve Sanat Merkezi, Zonguldak/Türkiye, rauf42@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7001-6951>.

Bu ilişkilerin hem tasavvufi hem de siyasi yönü vardır. Zira Mevlevîler, özellikle Sultan Veled ve Ârif Çelebi döneminde, açıkça Moğol yanlısı bir politika izlemişler, manevi nüfuzları sayesinde İlhanlıların Anadolu'daki meşruiyetlerini sağlamalarına ve sürdürmelerine ortam hazırlamışlardır. Ârif Çelebi, bu kapsamda özellikle yeni kurulmakta olan Batı Anadolu beyliklerinin başkentlerini dolaşmış, buradaki mahalli emirlerle olumlu ilişkiler geliştirmiş, onları İlhanlılara itaate davet etmiş; diğer taraftan da halifeler görevlendirmek ve mevlevihaneler açtırmak suretiyle öğretilerini yaymaya çalışmıştır. Bu çerçevede Ârif Çelebi'nin İlhanlı yöneticileriyle kurduğu ilişkilerle, Batı Anadolu beyleriyle kurduğu ilişkiler arasında ortak bir nokta olduğunu görüyoruz. Ârif Çelebi'nin seyahatlerinin pek çoğunda onun maiyetinde bulunan Şemseddin Ahmed Eflâkî'nin (ö. 1360) Menâkıbü'l-Ârifin'i üzerinde yaptığımız analizler neticesinde, Mevlevîlerin, XIII-XIV. yüzyıllar Anadolu'sunun içinde bulunduğu siyasal ve sosyal gelişmelerle daha da artan manevi nüfuzlarını politik bir misyonda oldukça etkin bir biçimde kullandıkları sonucuna ulaşıyoruz.

•
Anahtar Kelimeler

Ârif Çelebi, Batı Anadolu Beylikleri, Menâkıbü'l-Ârifin, Mevlevihane, Mevlevîlik

•
Abstract

In this article, the relationships of Arif Chalabi (d. 1320) with the Western Anatolian principalities (Menteshe, Germiyan, Karaman etc.) will be discussed on the axis of his travels and then the establishment of the Mawlawi lodges in some Anatolian cities (Karaman, Akşehir, Denizli etc.) will be evaluated. Within this scope, the Mawlawi caliphs of the period of Arif Chalabi will be mentioned.

Arif Chalabi was the son and successor of Sultan Walad (d. 1312), who provided foundations for Mawlana Mausoleum thanks to the close relations he developed with the state governors, sent caliphs to some cities and opened the Mawlawi lodges and ensured that Mawlawiyah gained the characteristic of religious sect by determining its order and principles on the other hand. Following in his father's footsteps, Arif Chalabi, who played an important role in the fact that Mawlawiyah reached the large masses, spent a significant portion of his life in his travels in order to spread his sect, when his father was still alive. Thus, he developed a network of intense relationships. These relationships were both mystical and political. Because the Mawlawis, especially in the period of Sultan Walad and Arif Chalabi, followed a pro-Mongol policy obviously and they ensured that Ilkhanids maintained their legitimacy in Anatolia thanks to their spiritual influence. In this context, Arif Chalabi travelled around the capitals of the newly founded Western Anatolian principalities, developed positive relationships with local governors and invited them to obey the Ilkhanids; they tried to disseminate their disciplines by assigning caliphs and opening the Mawlawi lodges. Within this scope, we see that there is a common point between the relationships of Arif Chalabi with the Ilkhanid rulers and those with the Western Anatolian principals. As a result of our analyses on Manâqıq al-Ârifin written by Shams al-Din Ahmad al-Aflaki (d. 1360) in the company with Arif Chalabi in most of his travels, we conclude that the Mawlawis very effectively used their increasing

*spiritual influence with the political and social developments in Anatolia of the XIII-XIV. centuries
in a political mission.*

•

Keywords

*Arif Chalabi, Manâqıf al-Ârifîn, Mawlawiyah, Mawlawi Lodges, The Western Anatolian
Principalities.*

GİRİŞ

Teşkilatçı ve müteşebbis bir ruha sahip olup Mevlevîliğe adap ve erkânıyla bir tarikat kimliği kazandıran Sultan Veled, 25 Rebiyülahir 623 (25 Nisan 1226) ile 10 Receb 712 (11 Kasım 1312) yılları arasında yaklaşık bir asra yakın ömür sürdükten sonra Konya’da vefat etmiş ve babası Celâleddin-i Rumî’nin (ö. 672/1273) yanına defnedilmiştir¹. 8 Zilkade 670 (6 Haziran 1272) ile 24 Zilhicce 719 (5 Şubat 1320) yılları arasında ömür süren Ârif Çelebi², babası Sultan Veled’in ölümünü müteakip irşat makamına oturmuştur. Mevlevîliğin yayılmasında çok önemli roller üstlenen Ârif Çelebi, ömrünün mühim bir kısmını tarikatını ve meşrebini yaymak amacıyla babası henüz hayatta iken başladığı seyahatlerle geçirmiştir. Karaman, Beyşehir, Akşehir, Aksaray, Karahisar-ı Devle (Afyonkarahisar), Amasya, Niğde, Sivas, Tokat, Birgi, Kütahya, Denizli, Menteşe, Alanya, Antakya, Bayburt, Erzurum, Irak, Tebriz, Merend ve Sultâniye onun gittiği belli başlı yerlerdir. Görülüyor ki Ârif Çelebi, yorulmak bilmeyen büyük bir çaba içerisinde aşağı yukarı bütün Anadolu’yu gezmiş, özellikle yeni teşekkül etmekte olan Batı Anadolu beyliklerinin başkentleri ve mühim şehirlerine ziyaretler düzenleyerek Irak ve İran’a kadar uzanmış, İlhanlıların başkentine de birkaç defa uğramıştır. Ârif Çelebi’nin geniş bir sahayı içine alan seyahatleri ve kurduğu yoğun ilişkiler ağı, Celâleddin-i Rumî sonrası dönemin belli başlı halifelerini, mevlevihanelerin serpiştiği şehirleri ve bu şehirlerdeki yöneticilerle kurulan münasebetleri anlamamızda yadsınamaz bir öneme sahiptir.

Ârif Çelebi’nin seyahatleri ve bu seyahatleri sayesinde kurduğu münasebetlerin mahiyeti, muhtevası ve maksadı hakkındaki bilgilerin büyük bir çoğunluğunu Mevlevî müellif Şemseddin Ahmed Eflâkî’ye³ borçluyuz. Zira bu seyahatlerin pek çoğunda Ârif Çelebi’nin maiyetinde bulunan Eflâkî,

¹ Sultan Veled’in yaşamı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülbâki Gölpinarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılâp ve Aka Kitabevi Yayınları, İstanbul 1983, 2. Baskı, s. 29-52; Betül Saylan, *Mevlânâ Âilesi ve Mevlevîlik’te Çelebilik Makâmı (Sefîne-i Nefise-i Mevleviyân Örneği)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2013, s. 24-48; Veyis Değirmençay, “Sultan Veled”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 521-522.

² Ârif Çelebi’nin yaşamı hakkında geniş bilgi için bkz. Gölpinarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, s. 65-95; Saylan, *Mevlânâ Âilesi*, s. 48-54; Tahsin Yazıcı, “Ârif Çelebi”, *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 363-364.

³ 761/1360’da vefat eden Eflâkî, büyük olasılıkla Mevlevî halifelerindendir. Zira Ârif Çelebi tarafından “*Bizim Şeyh Eflâkî*” olarak kabul edilmektedir ki, bu hitap halifelere yapılır. Bkz. Eflâkî, II, s. 203; Gölpinarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, s. 86. Eflâkî’nin yaşamı hakkında bkz. Franklin Lewis, *Mevlânâ Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı*, trc. Gül Çağalı Güven-Hamide Koyukan, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2010, s. 303-304; Tahsin Yazıcı, “Ahmed Eflâkî”, *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 62.

gördüklerini ve duyduklarını *Menâkıbü'l-Ârifin*⁴ isimli kitabında büyük bir azimle bir araya getirmiştir. Bahâeddin Veled'den (ö. 628/1231) Şemseddin Âbid Çelebi'ye (ö. 739/1338) Mevlevîliğin kuruluşu, gelişimi ve yayılışı hakkındaki rivayetleri içeren bu hacimli eser, söz konusu uzun süreçte Mevlevîlerle bir şekilde münasebet kuran hükümdar, hatun, emir, bey, âlim, fakih, hafız, sufi, ahi, tacir, mimar, ressam, hekim, edip, rahip gibi devlet ve toplumun değişik kesimlerine mensup çok sayıda kişiye değinmektedir. Bu nedenle sadece Konya merkezli büyük ve geniş bir tasavvufi yapılanmanın tarihini sunmakla kalmamakta, Anadolu'nun, XIII-XIV. yüzyıllardaki tarihî, dinî, içtimai ve iktisadi durumuna dair de çok önemli bilgiler içermektedir⁵. Fakat bir menakıpname olması münasebetiyle hadiselerin tarihini vermeyi genellikle ihmal etmekte, bu nedenle tam bir kronolojik sıra takip etme imkânımızı ortadan kaldırmaktadır. Bu cümleden olmak üzere Eflâkî'nin verdiği bilgiler sayesinde Ârif Çelebi'nin yukarıda adı geçen beldelerdeki temaslarını ve faaliyetlerini ayrıntılı olarak anlayabilsek de –bazı istisnalar dışında– buralarda hangi tarihlerde bulunduğu ve buralara kaçar defa gittiği hakkında yeterli ve net bilgilere sahip olamamaktayız.

Ârif Çelebi'nin devlet yöneticileriyle kurduğu münasebetleri, birbiriyle alakalı olmak şartıyla han (Gazân, Olcaytu), hatun (Geyhatu'nun eşi Paşa Hatun) ve sair emirler (Emîr Muhammed Sekürçî, Polat Bey vb.) gibi İlhanlı veya İlhanlı yanlısı yöneticilerle kurduğu münasebetler⁶; başta Türkmen beyleri olmak üzere mahalli yöneticilerle kurduğu münasebetler şeklinde iki kısma ayırarak incelememiz meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Zira her iki münasebet de kendi meslek ve meşrebinin yayılması ortak amacına yönelik olmasına rağmen, ikincisi birincisinin kaçınılmaz bir sonucu olarak İlhanlı meşruiyetini temin maksadını da taşımakta ve uç Türkmenleri arasında Moğol aleyhtarlığının kalkmasına hizmet etmektedir. Bu görüşü destekleyen, Mevlevîlerin XIII-XIV. yüzyıllar Anadolu'sunun içinde bulunduğu siyasal ve

⁴ Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri (Mevlânâ ve Etrafındakiler)*, I-II, trc. Tahsin Yazıcı, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1986-1987, 4. Baskı.

⁵ M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27 (1943), s. 422-423; Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 65-67. Bu hususa dair uygulamalı bir örnek için mutlaka bkz. Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkıbü'l-Arifin'in Değerlendirilmesi)*, Bilge Yayınları, Konya 1977, 2. Baskı.

⁶ Bu husustaki kayıtlar ve onların değerlendirilmesi için bkz. Eflâkî, II, s. 176-185, 198-199; Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 69-73; Fatih Bayram, "Ulu Arif Çelebi'nin İlhanlı Payitahtına Seyahatleri Hakkında Bazı Tespitler", *Avrasya Etüdüleri*, S. 42 (2012/2), s. 162-167.

sosyal gelişmelerle daha da artan manevi nüfuzlarını politik bir misyonda nasıl kullandıklarını örnekleyen iki rivayete yer vermek istiyoruz.

Bunlardan birincisi Türkiye Selçuklu yöneticilerini nezdinde yukarıda dile getirdiğimiz duruma işaret etmektedir. Zira Sultan Veled, İlhanlıların onayıyla 683/1284'de müstakil olarak tahta oturan II. Gıyâseddin Mesud'a hitaben yaptığı nasihatte şunları dile getirir:

*"Hak velîlerine yöneldin ve Mevlânâ'nın temiz türbelerini onardım. Bu yerinde bir iş olmuştur. Fakat çabalamaktan da vazgeçme. Asker toplamakta ve Moğollara hizmet etmekte ve onlara karşı olan hürmeti yerine getirmekte, mal feda etmekte hülâsa elinde olan selâmet sebeplerini ve gücünün yetiştiği kadarını yerine getirmektesin. Bundan sonra Ulu Tanrı sana yardım eder. Çünkü eğer Tanrı istemezse o sebepler yardımcı ve faydalı olamaz. Hattâ senin yok olmana sebep olur."*⁷.

İkinci rivayette ise Eflâkî, Türkmen beylikleri nezdinde yukarıda dile getirdiğimiz duruma ilişkin şunları nakletmektedir:

*"...Konya, Karamanlıların elinde bulunduğu dönemde (Ârif) Çelebi hazretleri, Moğol askerini istediği için Karamanlıların canı sıkılıyor ve daima: 'Biz sizinle komşu ve sizi sevenlerden olduğumuz halde, siz bizi istemiyorsunuz da yabancı Moğolları istiyorsunuz' diyorlardı. Bunun üzerine (Ârif) Çelebi şöyle dedi: 'Biz dervişleriz, gözümüz, Tanrı'nın iradesine bağlıdır. O kimi ister ve ülkeyi kime verirse, biz de onun tarafındayız ve onu isteriz. (...) Şimdi Tanrı, sizi değil, Moğol askerlerini istiyor. Ülkeyi Selçukluların elinden alıp, Cengizhanlılara verdi. (...) Biz de Tanrı'nın istediğini biliyoruz'. Karamanoğulları candan mürit ve muhib oldukları halde incidiler ve (Ârif) Çelebi hazretlerinden çekinmeye başladılar."*⁸.

Bu menkıbeden hareketle Ümit Hassan'ın bir makale tenkidi münasebetiyle temas ettiği: *"Mevlevîyye'nin tarikat olarak, Moğollara karşı, İslâmî kader anlayışını çok daraltan ve 'irâde-i cüz'iyeye'yi yok sayan fatalist ve teslimiyetçi tavırlar"*⁹ takındıkları ve taşıdıkları şeklindeki fikirlerine katılmamak mümkün değildir.

⁷ Sultan Veled, *Maârif*, trc. Meliha Anbarcıoğlu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 139-140.

⁸ Eflâkî, II, s. 216. Krş. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, 6. Baskı, s. 600-601; Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s. 452.

⁹ Ümit Hassan, *Osmanlı, Örgüt-İnanç-Davranıştan Hukuk-İdeoloji'ye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, 3. Baskı, s. 151-152, dipnot 11.

İlhanlılar Anadolu'dan elde edecekleri vergilere büyük önem vermekteydiler. Bu anlayışlarının bir gereği olarak kendi kontrolleri altına almaya çalıştıkları Anadolu'da, sükûn ve asayişin sağlanmasına yönelik çeşitli askerî ve siyasi tedbirler almış ve müdahalelerde bulunmuşlardır. Bu çalışmalar, başta Karaman, Eşref ve Germiyan üçlüsü olmak üzere, Türkmen zümrelerin bazen münferit bazen de müşterek muhalif faaliyetleri sebebiyle çoğu zaman kanlı geçmiş ve halkın büyük sıkıntılar çekmesine yol açmıştır¹⁰. İlhanlılar bu çalışmalarının yanı sıra halk üzerinde nüfuz sahibi bazı sufilerle işbirliği içerisine girerek, kendilerine yönelik aleyhtar havanın yerini itaatkâr bir tutuma bırakmasını amaçlamışlardır¹¹. Bu meseleyi, Selçuklularının etkisini yitirerek İlhanlıların etkili olmaya başladığı bir devrede, siyaset ve sufilik problematiğinin Anadolu'daki uzantısı olarak ele almak gerekmektedir. Zira bu bakış açısı, dönemin sufi çevrelerinin siyasi tercihlerini hangi şartların şekillendirdiği konusuna sağlıklı bir biçimde yaklaşmamızı sağlayacaktır. Bu çerçevede özellikle Batı Anadolu beylikleri arasında hızla yayılan ve öteden beri Moğollarla olumlu ilişkiler geliştirerek onların zulümlerini önlemeye/azaltmaya çalışan¹² Mevlevîler ön plana çıkmaktadır. Mevlevîliğin yayılma sürecine tesadüf eden bu zaman diliminde faaliyetleriyle dikkatleri üzerine çeken şahsiyet ise Ârif Çelebi'dir.

ÂRİF ÇELEBİ'NİN BATI ANADOLU BEYLİKLERİ İLE OLAN MÜNASEBETLERİ

Karakter bakımından “*kabına sığmayan mücessem cezbe abidesi*”¹³ Şems-i Tebrizî'yi (ö. muhtemelen 1247) fazlasıyla andıran¹⁴ Ârif Çelebi, İlhanlı

¹⁰ Anonim, *Târih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, haz. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 46, 49-67; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, trc. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, 3. Baskı, s. 638-639; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoynlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, 5. Baskı, s. 3-8, 40; Turan, *Türkiye*, s. 558-607; Faruk Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (1969), s. 45-94.

¹¹ İlhanlıların Anadolu'da izledikleri dinî siyaset ve buna karşı dinî zümrelerin takındığı tutum hakkında derli toplu malumat için bkz. Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2011, s. 229-356.

¹² Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, 2. Baskı, s. 140-141. Bu hususa işaret eden verilerin ayrıntılı analizi için bkz. Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, s. 332-342. Mikâil Bayram, Mevlevîlerin Celâleddin-i Rumî'den beri Moğolları ve Moğol yanlısı yönetimi desteklediğini ileri sürmektedir. Bkz. *Sosyal ve Siyasî Boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlânâ Mücadelesi*, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, Konya 2012, 3. Baskı, s. 237-240.

¹³ Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, s. 93.

hükümdarları ve emirleri ile kurduğu dostane ilişkilerin yanı sıra Anadolu'daki beyliklerle de bir takım münasebetler geliştirmiştir. Eflâkî'nin çizdiği portreye göre garip hareketleri, cesur tavrı ile babasından ve dedesinden tevarüs ettiği siyasi nüfuzu arttırarak hem beyler arasında kendi öğretilerini yaymakta hem de onlar üzerinde manevi hâkimiyet kurmaktadır. Onun Moğol idarecileriyle olan siyasi yakınlığını dikkate aldığımızda, Batı Anadolu beyliklerinin İlhanlı yönetimine karşı sergilediği muhalif tutumun değişmesinde etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Anadolu'daki beyliklerin başında bulunan yöneticiler, yakın ilişki kurup çeşitli vakıflarla destekledikleri sufi çevreler vasıtasıyla bir taraftan tasavvufi düşünce ve uygulamaları benimsemiş yahut bunlara sempati duymuşlar, diğer taraftan da yönettikleri insanlar üzerindeki hâkimiyet haklarına meşruiyet kazandırmayı düşünmüşlerdir. Bu keyfiyet, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fiilen Anadolu'ya egemen olan İlhanlı idarecilerinin sufilerle geliştirdikleri münasebetlerde de aynen etkili olacaktır. Zira bir "çöküntü devri" olarak tasvir edilen bu süreçte büyük sıkıntılara maruz kalan insanlar, tasavvufi şahsiyetleri ve onların tekkelerini bir ümit kaynağı olarak görüyor, yöneticiler ise halkın kabul ettiği sufileri ön plana çıkararak onları kendilerine bağlamaya çalışıyorlardı. Böylece beyler, sufi çevreler vasıtasıyla halka nüfuz ederken, sufiler de hem idarecilere nüfuz ederek halk üzerinde otorite kuruyor hem de bu sayede beyleri nüfuzları altına alıyorlardı¹⁵. Dışarıdan gelen işgalciler oldukları için Moğol idarecilerinin buna daha fazla ihtiyaçları olduğu ise ortadadır.

Aşağıdaki satırlarda Ârif Çelebi'nin Batı Anadolu beylikleriyle kurduğu ilişkilere dair ana kaynak konumunda olan *Menâkıbü'l-Ârifin*'de geçen kayıtları mercek altına alacağız. Şunu öncelikle belirtmeliyiz ki, Ârif Çelebi'ye bağlanıp vefatına kadar onun yanından ayrılmayan Eflâkî'nin kaleminden çıkan bu eser, Celâleddin-i Rumî ve ardıllarına karşı duyulan derin saygı ve bağlılığın gölgesinde şekillenen bir menakıpname olması münasebetiyle zaman zaman tarihî olaylara ilişkin görüşümüzü bulanıklaştırmaktadır. Zira bu tür eserler hem temel aldıkları hem de bir şekilde temas ettikleri kişileri aşırı yerme, gereksiz övme, kendinden kılma ya da gösterme gibi eksiklik ya da aşırılıkla maluldür.

¹⁴ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 75-76: "Ulu Ârif Çelebi, karakter bakımından ne babası Sultan Veled'e benzer, ne dedesi Celâleddin'e. O biraz atası Sultânü'l-ulemâ'yı ve bir hayli de Şemseddin Tebrizî'yi andırmaktadır. O, tasavvufa âşina halkın celâli ve celâlli dedikleri erenlerdendir."

¹⁵ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 13; Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevleviler (XIII-XVIII. Yüzyıllar) Meselesine Kısa Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhâneler Kongresi Özel Sayısı), II/2 (1996), s. 17-20.

Diğer yandan, bazı istisnaları olmakla beraber, ele aldığımız konu çerçevesinde *Menâkıbü'l-Ârifin*'de geçen yer ve şahıs isimlerinin gerçeğe uygun olması, Ârif Çelebi'nin Batı Anadolu beyliklerinin yöneticileri ile çeşitli ilişkiler geliştirdiği konusunda ikna edici olabilir. Ancak Eflâkî'nin söz konusu yöneticilerin neredeyse tamamını Mevlevî gibi göstermesi gerçeklere pek de uygun düşmemektedir¹⁶.

Menteşeoğulları

Ârif Çelebi, öteden beri "*Mevlânâ hanedanının muhiplerinden ve müridlerinden*" biri olan Mesud Bey'in¹⁷ hüküm sürdüğü Menteseoğulları İli'ne (Güneybatı Anadolu) gider. Burada söz konusu havalinin ileri gelen âlim ve sufilerinin de katıldığı bir semâ meclisi düzenlenir. Katılımcılardan biri de sadece Türk olduğu belirtilen saf, aydın yürekli ve Mesud Bey'in hanımının da büyük saygı duyduğu bir şeyhtir. Bu zat semâ esnasında Ârif Çelebi tarafından hırpaladıktan sonra fazla yaşamayacak ve çok geçmeden de vefat edecektir. Bu hadise, söz konusu havalide öteden beri etkili olan Türkmen babalarının tasfiye edilerek Mevlevîliğin ön plana çıkarılmaya çalışıldığıının en açık örneklerinden biridir. Nitekim Mesud Bey kendisinden sonra beylik makamına geçecek olan oğlu Şücâeddin Orhan'ı da Ârif Çelebi'ye mürit yapmıştır¹⁸. Bu durum, söz konusu Türkmen beyliği üzerindeki Mevlevî nüfuzunun ilerleyen yıllarda da devam etmesini sağlayacaktır.

İnançoğulları

Eflâkî'nin "*melikü'l-ümerâ ve'l-ekâbir*" olarak takdim ettiği Lâdik (Denizli) Uç Beyliği emiri Şücâeddin İnanç Bey de Ârif Çelebi'nin müritlerindedir. Ârif Çelebi'nin Denizli'yi ziyaretinde, başta kardeşi Doğan Paşa olmak üzere şehrin ileri gelenleriyle birlikte onun için çeşitli semâ meclisleri düzenlemiştir¹⁹. Bu menkıbevî kayıt sayesinde İnanç Bey'in, Ârif Çelebi'nin 1320'deki ölümünden önce beyliğin başında bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü her ne kadar kronolojiye fazla yer ve önem vermese de Eflâkî'den anlaşılmaktadır ki, Ârif Çelebi, birkaç defa Denizli'ye gitmiş ve burada kendi öğretilerini yaymaya

¹⁶ Bayram, "Ulu Arif Çelebi'nin İlhanlı Payitahtına Seyahatleri", s. 160-161.

¹⁷ Mesud Bey'in ölümü 1319'dan öncedir. Kendisi ve oğlu Şücâeddin Orhan hakkında geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 71-74; Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, trc. Orhan Ş. Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, 3. Baskı, s. 56-69.

¹⁸ Eflâkî, II, s. 179-180; Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 73; Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 60-61.

¹⁹ Eflâkî, II, s. 186; Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 73.

çalışmıştır²⁰. Orta Çağ'ın en büyük Müslüman seyyahlarından İbn Battûta da (ö. 770/1368), 1333 Haziranı'nda Denizli'de İnanç Bey ve çocuklarıyla görüştüğüne göre bu tarihte adı geçen bey henüz hayattadır ve muhtemelen çok geçmeden de vefat edecektir²¹.

Olcaytu Han (hanlığı: 1304-1316) tarafından Türkmen beylerinin İlhanlılara olan bağlılıklarını sağlamak ve tazelemek amacıyla 1314'de Anadolu'ya gönderilen İlhanlı umumî valisi Emîr Çoban'ın, Erzincan ile Sivas arasında yer alan Karanbük Kışlağı'nda kurduğu ordugâhına gelerek itaat arz edenlerden birinin de İnanç Bey olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim dönemin önemli tarihçi ve maliyecilerinden Aksarayî (ö. 733/1332), Emîr Çoban'a itaat arz edenler arasında, Germiyanoğullarından ayrılan Denizli Uç Beyliği'ne: "*Kütahya ve oranın kalelerinden Germiyan emîrleri...*" şeklinde işaret etmektedir²².

Germiyanoğulları

Sultan Veled zamanında Germiyanoğullarının merkezi Kütahya'dan Mevlevîliğin merkezi Konya'daki Kutsal Türbe'ye, yani Mevlânâ Dergâhı'nın çekirdeğini oluşturan Mevlânâ Türbesi'ne beyaz mermerden yapılmış bir havuz gönderildiğine bakılırsa²³, adı geçen beylikle Mevlevîler arasındaki münasebetlerinin daha eskilere dayandığını söylenebilir. Nitekim Sultan Veled bir şiirinde²⁴ Kütahya'dan övgüyle bahseder ve bu şehre duyduğu hayranlığı dile getirir. Buna dayanarak Sultan Veled'in tarikatını yaymak amacıyla Kütahya'ya uğradığını ve burada çeşitli temaslarda bulunduğunu söyleyebiliriz.

Ârif Çelebi, Denizli'deki bazı müritleri ve dostlarıyla birlikte etraf beyliklere çeşitli ziyaretler gerçekleştirmiştir. Bunlardan birinde Germiyanoğullarının ilk müstakil idarecisi olan Kerîmüddin Alişiroğlu I. Yâkub Bey (beyliği: 1300-1340)²⁵ tarafından Lâdik civarındaki Alâmeddin Pazarı (Alâmeddin-i Bâzârî) sahrasında ağırlanmıştır. Fakat burada kendisinin manevi sohbetlerle meşgul olmasına aldırmaz etmeden başka işlerle uğraşan I. Yâkub'a son derece sinirlenen Ârif Çelebi, o kızgınlıkla çekip gitmiştir. Bu olaydan sonra felaketlere maruz kalan ve hatasını

²⁰ Eflâkî, II, s. 222, 225, 229; M. Yaşar Ertaş, "Ahmed Eflâkî'ye Göre Denizli'de İlk Mevlevîler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1 (2006), s. 87-91.

²¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, trc. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, 2. Baskı, s. 410; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 56.

²² Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, trc. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 252. Krş. Turan, *Türkiye*, s. 639; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 56.

²³ Eflâkî, II, s. 207.

²⁴ Sultan Veled, *Sultan Veled Divanı*, trc. Veyis Değirmençay, Demavend Yayınları, İstanbul 2016, s. 566-567.

²⁵ Hakkında bilgi için bkz. Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1974, s. 35-46.

anlayan I. Yâkub, bilahare kendisi de Mevlevîliğe bağlanacak olan subaşı Emîr Sa'deddin Mübarek Kabız'ı Ârif Çelebi'ye göndererek pişmanlığını bildirmiştir. Ârif Çelebi Kütahya'ya döndüğünde de ona mürit olmuştur²⁶.

I. Yâkub, Kütahya'daki bu gelişmeden sonra Mevlevîlerle münasebetlerini sürdürmüş ve onları mali açıdan desteklemiştir. Nitekim o, 18 Muharrem 795'de (4 Aralık 1392) yenilenen bir vakfiyesinde Karahisar'daki mevlevihaneye Ârif Çelebi namına bir kısım arazi ve akarat bağışlamıştır. Bu arazi ve akarat Karahisar'daki mevlevihanede sakin "*Fukara-i Mevleviyye*"ye sarf edilmek üzere vakfedilmiş, ayrıca vakfedilen yerlerin nezareti de Mevlevî halifelerine tevcih edilmiştir²⁷.

Eflâkî, Ârif Çelebi ile birlikte Lâdik'e giderken yolda şiddetli bir hastalığa tutulmuş, Kütahya'ya vardıklarında da buradaki zaviyede bir süre yatmıştır²⁸. Bu rivayette adı belirtilmeyen zaviyenin Mevlevîliğin Kütahya'da yayılmasında mühim roller üstlenen Celâleddin Ergun Çelebi (ö. 775/1373)²⁹ tarafından kurulan Kütahya Mevlevihanesi olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır³⁰. Erguniyye Dergâhı ve Ergun Çelebi Zaviyesi olarak da anılan bu mevlevihane, sonraki süreçte Konya ve Karahisar mevlevihanelerinden sonra Mevlevîliğin üçüncü önemli merkezi hâline gelmiştir³¹.

Türkiye Selçuklu Devleti hizmetinde bulunarak yükselen büyük mahalli emirlerden biri olan I. Yâkub, metbuu III. Alâeddin Keykubad'ın 1302 yılında tahtan çekilmesinden sonra tekrar iş başına gelen II. Gıyâseddin Mesud'a tabi olmamış, İlhanlı Devleti'ne yıllık vergi vermek suretiyle onların yüksek hâkimiyetini tanımıştır. Nitekim Batı Anadolu muntakasında gerçekleştirdiği fetihlerle beyliğinin sınırlarını genişleten I. Yâkub da 1314 yılında Karanbük Kışlağ'ında İlhanlı umumî valisi Emîr Çoban'a itaat edenler arasında yer almaktadır³².

²⁶ Eflâkî, II, s. 225-26; Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 74.

²⁷ Varlık, *Germiyan-oğulları*, s. 144-146; İsmail Çiftcioğlu, "Germiyan Beyliği Döneminde Kütahya'da Mevlevîlik", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10 (2004) s. 151.

²⁸ Eflâkî, II, s. 229-230.

²⁹ Ârif Çelebi'den de feyzalan bu zatın soyu bir taraftan Celâleddin-i Rumî'ye, diğer taraftan Germiyanlı sülalesine dayanmaktadır. Yaşamı ve eserleri hakkında bkz. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 122-124; Mustafa Güneş, "Celâleddin Ergün Çelebi ve Genc-nâme Üzerine", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 56 (2016), s. 372-379; Nuri Özcan, "Celâleddin Ergun", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 247-248.

³⁰ Çiftcioğlu, "Germiyan Beyliği Döneminde Kütahya'da Mevlevîlik", s. 149-150.

³¹ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 124.

³² Aksarayî, s. 252; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 41-43; Varlık, *Germiyan-oğulları*, s. 41-42.

Aydınoğulları

Mevlevîlerle bilahare Germiyanogullarından ayrılacak olan Aydınoğulları arasındaki yakın münasebetler erken dönemlerden itibaren başlamıştır. Nitekim beyliğin kurucusu Aydınoğlu Mübârizüddin Mehmed Bey³³, Sultan Veled'in Türk emirleri arasında en çok övgüde bulunduğu kişidir. Onun tarafından "bizim subaşımız" olarak takdim edilmekte ve "gazilerin sultanı" olarak methedilmektedir³⁴. Bu menkıbedeki "sultânü'l-guzât" ibaresi, Anadolu'daki gaza geleneğinin sanıldığı gibi aksine XV. asırdan önce teşekkül ettiğini ortaya koymaktadır. Ancak bizi burada asıl ilgilendiren husus Mevlevîlerin de söz konusu teşekkülde rol oynamış olmalarıdır³⁵.

Mehmed Bey, birkaç defa Birgi'ye gelecek olan Ârif Çelebi'nin ilk seyahatinde onunla karşılaşmış ve duasına mazhar olduktan sonra da muzaffer olmuştur. 1334'de ölümünden sonra yerine geçen oğlu Gazi Umur Bey de "kâfirlerle savaşırken" Ârif Çelebi'nin de birkaç kez yanında hazır bulunduğunu ve onları hezimetle uğrattığını görmüştür³⁶. Bu menkıbevî kayıtlar göstermektedir ki, Aydınoğulları hem kuruluşlarında hem de gelişmelerinde Mevlevî muhitte yakın münasebetler tesis etmişlerdir. Hatta uç vilayetlerinden kalkıp Konya'ya gelen ve icazet alan Ahî Polad'ın –her ne kadar muvaffak olamasa da– Aydınoğulları arazisine yerleşmek ve burada "semâ âyini kurmak"³⁷, yani bir mevlevihane açmak istemesi de bu beylikle olan münasebetlerin canlı olduğunu göstermektedir. Nitekim XVI. yüzyılın ilk yarısında düzenlenen tahrir kayıtları da Aydınoğulları döneminde Ayasuluğ, Tire ve Birgi'de mevlevihanelerin açıldığını göstermektedir³⁸.

Yukarıda adı geçen Ahî Polad, Ârif Çelebi'ye karşı nahoş hâllerde bulunduğundan dolayı nefretleri üzerine çekmiş ve sonuçta Karamanoğulları tarafından ortadan kaldırılmıştır³⁹. Bu hadiseye asla münferit bir vaka gözüyle

³³ Hakkında bilgi için bkz. Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, 2. Baskı, s. 30-39.

³⁴ Eflâkî, II, s. 227; Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 74.

³⁵ Konuyla alakalı modern çalışmaların analizinin yapıldığı geniş ölçekli bir tartışma için bkz. Feridun M. Emecen, "Gazâya Dâir -XIV Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti-", *İlk Osmanlılar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, 2. Baskı, s. 75-85.

³⁶ Eflâkî, II, s. 226-227. Bizans İmparatorları ile siyasi münasebetler tesis eden ve Haçlılarla da mücadele eden Umur Bey, 1348'de şehit düşmüştür. Türbesi Birgi'dedir. Geniş bilgi için bkz. Akın, *Aydın Oğulları*, s. 39-52; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 105-109.

³⁷ Eflâkî, II, s. 214.

³⁸ Kemal Ramazan Haykıran-Bircan Kayacan-Cemal Üstün, "XIII. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Aydın'da Tasavvufi Faaliyetler", *Studies of The Ottoman Domain*, IX/16 (2019), s. 63.

³⁹ Eflâkî, II, s. 214.

bakmamalıyız. Zira bu durum hem uç Türkmenleri arasında Mevlevîliğin ve mevlevihanelerin yaygınlaştırılmaya çalışıldığına güzel bir örnek teşkil etmekte hem de Ahî Polad'ın şahsında Ahî-Mevlevî yumuşamasının zaman zaman sertleştiğini⁴⁰ ortaya koymaktadır.

Sâhib Ataoğulları

1275-1341 yılları arasında hüküm süren Sâhib Ataoğulları, II. Gıyâseddin Mesud iktidarının mühim siyasi simalarından Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin⁴¹ (ö. 687/1288) oğulları ve torunları tarafından Afyonkarahisar ve çevresinde kurulan bir beyliktir⁴². Ârif Çelebi, muhalif Türkmen zümrelerin tedip edilmesinde mühim roller üstlenen Sâhib Ataoğulları Beyliği ile de olumlu ilişkiler geliştirmiştir.

Eflâkî, Ârif Çelebi'nin Karahisar-ı Devle Kalesi'nde Fahreddin Ali'nin oğulları ile sohbet ettiğini ve onları kendine mürit yaptığını haber vermektedir⁴³. Ancak bu gelişme kronolojik olarak pek mümkün gözükmemektedir. Fahreddin Ali'nin Tâceddin Hüseyin ve Nusretüddin Hasan isimli iki oğlu bulunmaktadır. IV. Rükneddin Kılıç Arslan 646/1249'da tahta çıktığında uç vilâyeti emirliği (emâret-i vilâyet-i uc) onlara bırakılmış, ayrıca Kütahya, Sandıklı, Beyşehir ve Akşehir kendilerine verilmiştir⁴⁴. Babalarının 674'te (1275-1276) İlhanlı

⁴⁰ Adını bizzat Celâleddin-i Rumî'nin koyduğu Ahî Mustafa, Mevlevî muhitte yetişen ve yükselen bir şahsiyettir. Buna rağmen elde ettiği mertebeleri kendi hükmünü icra etme veya sözünü dinletme hususunda kullanınca önce Sultan Veled'in yumuşak ikazına muhatap olacak, ardından da Ârif Çelebi'nin sert tepkisine maruz kalacaktır. Neticede Karamanoğullarından Yahşi Han tarafından maiyeti ile birlikte öldürülen Ahî Mustafa, Ahî-Mevlevî münasebetlerindeki sertleşmeye verilecek diğer bir örnektir. Bkz. Eflâkî, II, s. 173-175. Bu hususta geniş bilgi ve değerlendirmeler için mutlaka bkz. Bayram, *Sosyal ve Siyasî Boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlânâ Mücadelesi*, s. 242-259.

⁴¹ Hakkında bilgi için bkz. Alptekin Yavaş, *Anadolu Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 9-17; Erdoğan Merçil, "Sâhib Ata", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 515-516.

⁴² Karahisar, Fahreddin Ali'nin iktâ ve hazinelerini muhafaza altına aldığı yerdir. Bugünkü Afyonkarahisar'ın eski adı olan Karahisar-ı Devle yahut Karahisar-ı Sâhib, Fahreddin Ali'nin "sâhib" unvanıyla ilgili olduğu gibi, oğulları ve torunları tarafından söz konusu havalide kurulan küçük beyliğe de Sâhib Ataoğulları denilmiştir. Turan, *Türkiye*, s. 535, 587; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 150-152; Erdoğan Merçil, "Sâhib Ataoğulları", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 518.

⁴³ Eflâkî, II, s. 196-198. Müellif, bu menkıbeye söz konusu sohbetle bizzat hazır bulunan Çelebi Polad Bey'den rivayet etmiştir. Ayrıca Cacaoğlu Nûreddin'in oğlu Çelebi Polad Bey'i: "zamanın biricik emîri" olarak nitelendirmekte; "Rum diyarının soylularının ulularından, Gazân Han'ın (hanlığı: 1295-1304) yakınlarından ve Mevlânâ hânedarına inananlardan" biri olarak tanıtmaktadır. Bkz. Eflâkî, II, s. 178, 196.

⁴⁴ Aksarayî, s. 56.

hükümdarı Abaka Han (hanlığı: 1265-1282) tarafından “Rum memleketi vezirliği” makamına getirildiği dönemde Lâdik (Denizli), Honas ve Karahisar-ı Devle subaşılığı görevini üstlenen Tâceddin Hüseyin ve Nusretüddin Hasan kardeşler, Karamanoğlu Mehmed Bey tarafından hükümdar ilan edilen Selçuklu şehzadesi Alâeddin Siyavuş (Cimri) ile Zilhicce 675’de (Mayıs 1277) Akşehir’de yaptıkları savaşta hayatlarını kaybetmişlerdir⁴⁵. Ârif Çelebi’nin 8 Zilkade 670’te (6 Haziran 1272) doğduğunu dikkate aldığımızda yukarıdaki rivayetin kronolojik açıdan hatalı olduğu kendiliğinden anlaşılır. Bu durumda Batı Anadolu beylikleri arasında Mevlevîliğin yayılması için söz konusu bölgeye çeşitli seyahatler düzenleyen Ârif Çelebi, Fahreddin Ali’nin oğullarıyla değil de torunlarıyla olumlu ilişkiler geliştirmiş olmalıdır. Nitekim 1314’de Karanbük Kışlağı’nda Emîr Çoban’a itaat arz edenler arasında “Karahisar-ı Devle’den Sâhib Fahreddin’in torunları” da yer almaktadır⁴⁶.

Eşrefoğulları

Beyşehir, Akşehir ve Seydişehir havalisinde kurulan, İlhanlı tazyik ve tahakkümleri sebebiyle fazla uzun ömürlü olamayan Eşrefoğulları ile Mevlevîler arasındaki münasebetler de gayet iyidir. Bunlardan Eşrefoğlu Mübârizüddin Mehmed Bey, Ârif Çelebi’yi Beyşehir’e davet ederek ona türlü hizmetlerde bulunmuştur⁴⁷. Emîr Çoban Anadolu beylerinin bağılıklarını temin ve tazeleme amacıyla 1314 yılında Anadolu’ya geldiğinde, Karanbük Kışlağı’na giderek ona itaat arz edenlerden biri de Mehmed Bey’dir⁴⁸. Mehmed Bey’in daha sonraki yıllarda da Mevlevîlere hizmette kusur etmediğini ve Ârif Çelebi’nin Eşrefoğulları arazisine çeşitli seyahatler düzenlediğini görüyoruz⁴⁹. Mehmed Bey, oğlu ve halefi Süleyman Şah’ı da Ârif Çelebi’ye mürit yaparak beylik üzerindeki Mevlevî nüfuzunun devamını sağlamaya çalışmıştır. Ancak Emîr Çoban’ın halefi Emîr Timurtaş 726/1326’da Beyşehir’i işgal edecek ve Süleyman Şah’ı çeşitli işkencelerden sonra Beyşehir Gölü’ne atırmak suretiyle hem hayatına hem de beyliğine son verecektir. Eflâkî’ye göre Ârif Çelebi, Beyşehir’i ziyaretinde

⁴⁵ İbn Bibi el-Hüseyin b. Ali el-Ca’ferî er-Rugadî, *el-Evâmirü’l-Alâ’iyye fi’l-Umûri’l-Alâ’iyye*, trc. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 604, 637-638; Aksarayî, s. 95; *Anonim Selçuknâme*, s. 50, 121; Turan, *Türkiye*, s. 525, 533-535, 560, 564-565; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu’înü’l-dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s. 173-174; Merçil, “Sâhib Ataoğulları”, s. 518; a.mlf, “Sâhib Ata”, s. 515.

⁴⁶ Aksarayî, s. 252.

⁴⁷ Eflâkî, II, s. 215; Sait Kofoglu, “Eşrefoğulları”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 485.

⁴⁸ Aksarayî, s. 252.

⁴⁹ Eflâkî, II, s. 225, 228. Krş. Turan, *Türkiye*, s. 646; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 60.

Süleyman Şah hakkında "...sonunda onu bu göle (Beyşehir Gölü) atıp yok edecekler." diyerek onun mukadder akıbetini vukuundan evvel haber vermiştir⁵⁰.

Son ayrıntı Ârif Çelebi'yi yüceltmeye yönelik bir yakıştırma olabileceği gibi, ilerleyen süreçte Süleyman Şah ile Mevlevîler arasında bir takım sıkıntıların vuku bulduğuna da yorulabilir. Nitekim Eşrefoğulları ile Mevlevîler arasında zaman zaman bazı gerginliklerin yaşandığını da görüyoruz. Örneğin beyliğin Akşehir emiri Hoca Kamerüddin Nâib, önceleri Ârif Çelebi'ye karşı bazı muhalif tavırlar sergilemiş, menfi bir harekette bulunma ihtimaline binaen ondan Akşehir'i terk etmesini istemiştir. Fakat bilahare hatasını anlamış ve Mevlevî müritleri arasındaki yerini almıştır⁵¹.

Karamanoğulları

Anadolu Türklüğünün Moğollara karşı savunucusu rolünü üstlenerek onlarla hemen her fırsatta ve muhtelif şekillerde mücadeleye tutuşan; dolayısıyla Emîr Çoban'ın 1314'deki itaat davetine icabet etmeyen Karamanoğulları ile Ârif Çelebi arasındaki münasebetler, Mevlevîlerle İlhanlı idarecileri arasındaki siyasi ilişkilere rağmen pek de kötü sayılmaz.

Karamanoğlu emirlerinden Celâl-i Küçük adlı bir zat, Sultan Veled'e Kütahya'dan gönderilerek Konya'daki Mevlânâ Türbesi'ne yerleştirilen beyaz mermerden yapılmış havuzu buradan alarak Karaman'daki kendi sarayına götürmüştür. Hadise cereyan ederken Konya dışında bulunan ve döndüğünde havuzu yerinde göremeyen Ârif Çelebi'nin, o dönemde Karamanoğullarının başında bulunan Emîr Bedreddin İbrahim'e bir mektup yazması yeterli olmuştur. Zira Emîr Bedreddin hemen hadiseye sebebiyet veren emiri azledecek ve özürler eşliğinde havuzu Ârif Çelebi'ye iade edecektir⁵². Bu rivayet Ârif Çelebi'nin Karamanoğulları üzerindeki nüfuzunun büyüklüğünü göstermektedir. Hemen ifade edelim ki, Emîr Bedreddin 1308 yılında Konya'yı eline geçiren ve ancak 1314 yılında Emîr Çoban'a bırakmak zorunda kalan Burhaneddin Musa Bey'in oğludur. 1332 yılında kendisiyle Karaman'da bizzat görüşen İbn Battûta, onun Karamanoğullarının öteden beri hamisi olan Memlüklerden el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un (üçüncü saltanatı: 1310–1341) desteğiyle kardeşi Musa Bey'e rağmen başa geçtiğini nakletmektedir. Daha sonra el-Melikü'n-Nâsır Muhammed adına hutbe okutarak sikke bastıran Emîr Bedreddin, onların himayesi altına girmiştir. 1332 yılında beylikten çekilerek yerini diğer kardeşi

⁵⁰ Eflâkî, II, s. 215-216.

⁵¹ Eflâkî, II, s. 208; Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 81.

⁵² Eflâkî, II, s. 207; Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 75.

Alâeddin Halil Bey'e bırakan Emîr Bedreddin, onun ölümüyle tekrar beyliğin başına geçecek ve Memlûklere olan eski bağlılığını devam ettirecektir. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir⁵³.

Mahalli beylerin İlhanlılarla başa çıkamayacağına inanan, kendisine “*candan muhip ve mürid olan*” Karamanoğulları Konya'ya hâkimken bile Moğollara taraftar olan, hatta bu sebeple Kılıç Bahadır gibi bazı Karamanoğlu emirlerinin hakaretine uğrayan⁵⁴ Ârif Çelebi'den sonra Mevlevîlerin siyasi tercihleri yön değiştirecektir.

Karamanoğulları II. Gıyâseddin Mesud'un 708/1308'de vefatını müteakip Konya'yı ellerine geçirmeyi başaracaklar, ancak çok geçmeden Anadolu'ya gelen Emîr Çoban'ın 1314 yılındaki ileri harekâtıyla şehri terk etmek zorunda kalacaklardır⁵⁵. 1320'de vefat eden Ârif Çelebi'den sonra posta oturan halefi Şemseddin Âbid Çelebi (ö. 739/1338), Emîr Çoban'dan sonra Anadolu beyliklerini itaat altına alma görevini üstlenen oğlu Emîr Timurtaş'a, diğer “*Rum ulularının*” aksine pek de sıcak bakmamaktadır. Bu sebeple kendisinden incinen İlhanlı valisi, onu elçilik göreviyle cebren de olsa uç vilayetlerine göndermiş; belki de kasıtlı olarak Konya'dan uzaklaştırmıştır. Âbid Çelebi istemeyerek de olsa çıktığı bu seferle bütün ucu bir baştan diğer bir başa dolaşarak beylikleri Emîr Timurtaş'a bağlı kalmaya davet etmiştir⁵⁶. Bu durum Mevlevîlerin manevi nüfuzunun politik bir misyon için ne kadar büyük bir potansiyeli haiz olduğunun çok açık bir göstergesidir. Ancak Emîr Timurtaş'ın 1324'de isyanı ve 1327'de Memlûklere sığınmasından sonra beylikler geniş ölçüde İlhanlı baskısından kurtulmuş; bu arada Karamanoğulları bir kere daha Konya'ya ele geçirmeyi başarmıştır⁵⁷.

Âbid Çelebi, İlhanlıların son hükümdarı Ebû Saîd Bahadır Han zamanında (1316–1335) Sultâniye ve Tebriz'de üst düzey emirlerle çeşitli temaslarda bulunmuş; “*dervişlerin onarılması gereken bazı işlerini*” arz etmesine rağmen

⁵³ İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, s. 414; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 9-10; Şihâbeddin Tekindağ, “Karamanlılar”, *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 320-321; Faruk Sümer, “Karamanoğulları”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 456; Kâzım Yaşar Koprman, “Memlûkler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1989, s. 489-490.

⁵⁴ Eflâkî, II, s. 216-17.

⁵⁵ Aksarayî (s. 252), hadiseleri sadece anlatmakla yetinerek bu hususta kronoloji vermezken, *Anonim Selçuknâme* (s. 69) 715 (1315-1316); *Tarihî Takvimler* ise 714 (1314-1315) yılını vermektedir. Bkz. *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, haz. Osman Turan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, 3. Baskı, s. 70. Bir yıllık fark Konya'nın 1314 sonlarında kuşatılıp 1315'de alınmasından kaynaklanmaktadır. Bkz. Turan, *Türkiye*, s. 640, dipnot 63.

⁵⁶ Eflâkî, II, s. 241-42.

⁵⁷ Kürşat Solak, “Moğol Sülemiş ve Timurtaş İsyanları Karşısında Anadolu'da Türkmenlerin Tutumu”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, S. 3 (2014), s. 67-69.

kendisine ehemmiyet verilmemesinden gücenerek geri dönmüştür. Eflâkî, bu münasebetle Celâleddin-i Rumî'nin dilinden: “O tayfanın (Moğollar) devleti (İlhanlılar), bizim çocuklarımıza, çocuklarımızın çocuklarına, torunlarımıza kötü davrandığı ve onlara karşı cefa ve eziyette bulunduğu, saygısızlık gösterdiği, zorbalıklardan ve büyüklük taslamalarından ötürü bizim soyumuzu lâıykıyla ağırlamadığı zaman yok olur ve Tanrı'nın gayreti mutlaka onları basîret sahiplerine ibret yapar”⁵⁸ ifadesini aktarırken, İlhanlıların, Mevlevîlere gereken saygı ve hürmeti göstermedikleri için yıkıldıklarını ima etmektedir. Mevlevîler artık Konya'yı ellerinde tutan Karamanoğullarını desteklemekte ve bu defa da onlar Mevlevîlerin manevi nüfuzundan istifade ile diğer beylikler üzerinde üstünlük kurmaya çalışmaktadır. Kısacası geleneksel politik misyon artık yön değiştirmiştir.

ÂRİF ÇELEBİ'NİN HALİFELERİ VE MEVLEVİHANELERİN YAYGINLAŞMASI

Öteden beri gaza ve cihat mefkûresinin hâkim olduğu uç mıntıkalarında, daha ziyade “Halk İslâm”ı mümessili konargöçer sufi zümrelerin varlığını ve faaliyetlerini ön plana çıkaran kimi araştırmacıların⁵⁹ görüşlerine ek olarak, “Yüksek İslâmî” kalıbı temsil eden yerleşik sufi zümrelerden biri olan Mevlevîlerin de söz konusu mıntıkların dinî eğilimlerine ve siyasi yapılanmalarına mühim katkılar sağladıklarını ileri sürebiliriz. Bunun en somut göstergesi de özellikle Batı Anadolu mıntıkasında konuşlanan beyliklerin merkezlerinde mevlevihanelerin açılmış olmasıdır. Söz konusu sufi kurumların varlığından Ârif Çelebi'nin seyahatleri münasebetiyle haberdar olmaktadır.

Ârif Çelebi, dedesinin ve babasının nüfuzundan azami surette faydalanmasını bilmiştir. Babası Sultan Veled, Celâleddin-i Rumî müntesiplerini ve muhiplerini bir merkeze bağlamış, buraya vakıflar temin etmiş; Anadolu'nun muhtelif şehirlerine halifeler göndererek bir yandan tarikatını yaymış, bir yandan da merkeze bağlı şubelerin veya daha doğru bir tabirle mevlevihanelerin açılmasını sağlamıştı. Ârif Çelebi'nin de aynı istikamette hareket ettiğini görüyoruz. Zira o, yukarıda temas ettiğimiz siyasi ilişkilerinin yanı sıra tarikat

⁵⁸ Eflâkî, II, s. 243-44

⁵⁹ Msl. bkz. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 60-61; Fuad Köprülü, “Anadolu’da İslâmiyet”, *Anadolu’da İslâmiyet*, haz. Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 63; Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı Beyliği Topraklarında Sufi Çevreler ve Abdalan-ı Rum Sorunu (1300-1389)”, trc. Gül Çağalı Güven-İsmail Yerguz-Tülin Altınova, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, 2. Baskı, s. 164. Krş. Hassan, *Osmanlı*, s. 151-152, dipnot 11.

öğretilerini daha düzenli bir biçimde geniş kitlelere ulaştırmak amacıyla muhtelif dergâhlar vücuda getirmiştir.

Mevlevihanelerin hangi şehirlerde açıldığına dair en önemli kaynağımız yine Eflâkî'dir. O, Mevlevîliğin yayılışı hakkında mühim bilgiler verirken Ârif Çelebi'nin seyahatlerine temas etmekte; aynı satırlarda bazen aşikâr bazen de kapalı olarak mevlevihanelere de değinmektedir.

Karaman Mevlevihanesi

Anadolu Türklüğünün Moğol zulmüne karşı en mühim direnç unsuru olarak tarihe geçen Karamanoğullarının, Mevlevî muhitin Moğol yanlısı siyasi tercihlerine pek de iyi gözle bakması beklenemez. Ancak şurasını bir kere daha ortaya koymak gerekmektedir ki, Ârif Çelebi'nin adı geçen beylik üzerinde büyük bir manevi nüfuzu vardır. Ârif Çelebi'nin Karaman'da (Lârende) halife olarak görevlendirdiği Ahî Muhammed Bey Veled-i Kalemî'nin, onun emriyle burada bir mevlevihane inşa ederek Mevlevî öğretilerini yaymaya çalışması bu hükmü teyit eder mahiyettedir⁶⁰. Nitekim bugün Karaman'da Celâleddin-i Rumî'nin validesi Mü'mine Hatun ile ilk zevcesi Gevher Hatun'un ve bazı Mevlevî büyüklerinin yattığı Mâder-i Sultan Dergâhı'na Kalemîye Zaviyesi de denilmektedir. Burasının Veled-i Kalemî (Kalemîoğlu) Ahî Muhammed Bey tarafından kurulan Karaman Mevlevihanesi olması kuvvetle muhtemeldir⁶¹.

Karaman'daki Mevlevî halifesi Muhammed Bey'in başındaki "Ahî" unvanı, Ârif Çelebi zamanındaki Ahî-Mevlevî yumuşamasının önemli göstergelerinden biridir. Zira söz konusu rivayette Ahî Muhammed Bey'in, Ârif Çelebi'nin müridi ve halifesi olmadan önce de Lârende'de kalabalık bir maiyete, muhtemelen ahî civanlarına sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu durum Mevlevîliğin yayılmasındaki Ahî etkisi gözler önüne sermektedir.

Bayburt Mevlevihanesi

"Halifelerin örneği" olarak tanıtılan Ahî Emîr Ahmed-i Bâybûrdî de, Ahî Muhammed Bey gibi ahî kökenli Mevlevî halifelerindendir⁶². Sultan Veled, Celâleddin-i Rumî'nin ölümünden sonraki dönemde, "ünlü ahî" (ahî-i namdâr) olarak nitelendirdiği Ahmed-i Bâybûrdî'ye hitaben yazdığı manzum bir mektupta onu Konya'ya davet etmektedir. Bu münasebetle babasının adının Zekiyeddin olduğunu da öğreniyoruz⁶³.

⁶⁰ Eflâkî, II, s. 234.

⁶¹ Bahsi geçen mevlevihane hakkında bkz. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 86; Ş. Barihüda Tanrıkorur, "Karaman Mevlevîhânesi", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 447-448.

⁶² Eflâkî, I, s. 289; II, s. 198

⁶³ Sultan Veled, *Divan*, s. 554-555; Sonnot/Açıklama, s. 745.

Bayburt'un öne çıkan ahî reislerinden olan bu zatın Celâleddin-i Rumî'ye bağlanma ve ona halife olma süreci sıra dışı bir duruma işaret eder. Nitekim Eflâkî'nin bizzat kendisinden naklettiğine göre Ahmed-i Bâybûrdî gençliğinde, Celâleddin-i Rumî'nin günden güne artan ve ağızdan ağza yayılan ününü duyunca Konya'ya giderek ona bağlanmak ister. Ancak ailesi buna müsaade etmez. Bir gece rüyasında Mevlevî müritleri ve seyyahlardan işittiği surette Celâleddin-i Rumî'yi görür ve ona bağlanır. Celâleddin-i Rumî ona: “*Mesnevî şeyhi*” diye hitap etmiştir. Rüya yoluyla halifelğe kabul edilen Ahmed-i Bâybûrdî, büyük bir posta oturma merasimi yaparak ferace giyer, semâ meclisleri tertipler ve *Mesnevî-i Mânevî* okumaya başlar. Celâleddin-i Rumî'ye çeşitli armağanlar göndererek durumunu bildirir. Celâleddin-i Rumî de ona icazetnamesini gönderir⁶⁴.

Bu bilgi Ahmed-i Bâybûrdî'nin şahsında kimi Ahîlerin Celâleddin-i Rumî'ye mürit ve halife olduklarını, buldukları şehirlerde Mevlevîliğin tesis ve intişarına hizmet ettiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca Celâleddin-i Rumî'nin vefatından sonraki süreçte Sultan Veled'in, Ahmed-i Bâybûrdî'ye hitaben yazdığı manzum mektupta ondan hâlâ “*ünlü ahî*” olarak bahsetmesi, Ahmed-i Bâybûrdî'nin Mevlevî halifesi olmasına rağmen ahîlik ülküsünü ya da pratiklerini sürdürdüğünü akla getirmektedir.

Söz konusu mektubun da gösterdiği gibi, Ahmed-i Bâybûrdî'nin halifelği ve Mevlevîliğe olan bağlılığı Sultan Veled ve Ârif Çelebi dönemlerinde de devam etmiştir. Ahmed-i Bâybûrdî, aile bireyleri ve dostlarının da Ârif Çelebi'ye mürit olmasını sağlamıştır⁶⁵. Onun irşat faaliyetleri sonucu Mevlevîlik Bayburt'ta sağlam bir tasavvufi taban oluşturmuştur. Bu durumu ilerleyen süreçte Ârif Çelebi'nin Bayburt'a uğramasından da anlayabiliriz. Nitekim Ârif Çelebi, babası Sultan Veled'in vasiyeti gereği İlhanlı hükümdarı Olcaytu'yu (hanlığı: 1304-1316) Şiîlikten vazgeçirmek için çıktığı Sultâniye seferinin Bayburt durağında, Ahmed-i Bâybûrdî'nin makamında –muhtemelen mevlevihanesinde– konaklamıştır. Eflâkî'nin Ramazan 716'ya (Kasım-Aralık 1315) denk gelen bu ziyarette Ahmed-i Bâybûrdî için rahmet duasında bulunması, bu tarihte onun artık hayatta olmadığını gösterir⁶⁶.

⁶⁴ Eflâkî, I, s. 289-290; Rauf Kahraman Ürkmez, *Menâkıbnâmelere Göre XIII. Yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda Tasavvufî Zümreler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2018, s. 175-176.

⁶⁵ Eflâkî, I, s. 290; Sultan Veled, *Divan*, s. 555.

⁶⁶ Eflâkî, II, s. 183-184. Ârif Çelebi'nin başka bir Bayburt seyahati için bkz. *age*, s. 198-199.

Sivas Mevlevihanesi

Eflâkî Sivas'ta aşağı tabakadan insanların önünde baş koyduğu, kılık kıyafeti perişan ve külhan dumanından kararmış, el ve ayak tırnakları son derecede uzamış Hâce-i Erzurumî (Erzurumlu Hoca) isimli bir kişiden bahseder. Babası Sultan Veled henüz hayatta iken çıktığı yolculuklardan birinde Sivas'ta "arkadaşların(ın) zâviyesine" giderken Hâce-i Erzurumî ile karşılaşan Ârif Çelebi bile onun bu hâline taaccüp etmiştir. Abdalan-ı Rum'dan yahut Kalenderîlerinden biri olan Hâce-i Erzurumî'nin acayip hâlleri arasında süflî mügayyebattan haber vermesi, verdiği haberlerin çoğu zaman doğru çıkması da vardır. Ârif Çelebi, Hâce-i Erzurumî'ye "âlemin kutbu" denildiğini öğrenince kalabalığın gözleri önünde onun ensesine şiddetle vurur. Hâce-i Erzurumî, Sivas'ın rintleri arasında sevilen sayılan biri olacak ki, Ârif Çelebi'nin ona vurmasından dolayı şehir karışır. Öyle ki Sivas'ın hâkimi Samagar Noyan oğlu Arap ve şehrin ileri gelenlerinden Ahî Muhammed Divâne olaya müdahale etmek zorunda kalırlar. Bu olaydan yedi gün sonra da Hâce-i Erzurumî ölür⁶⁷.

Bu menkıbede adı geçen Ahî Muhammed Divâne, Ârif Çelebi'nin Sivas'taki müritlerindendir⁶⁸. Yine menkıbede "arkadaşların zâviyesi" şeklinde adı geçen tasavvufi kurum, Sivas'ta Ârif Çelebi zamanında mevcut olan bir mevlevihanenin varlığını akla getirmektedir. Ancak bunu teyit ve tevsik edecek muasır bir kayda henüz rastlanmamıştır⁶⁹.

Akşehir Mevlevihanesi

Konya Ilgınlı oldukları anlaşılan Şeyh Emîre Bey-i Âbıgermî ile Fahreddin-i Âbıgermî, Sultan Veled ve Ârif Çelebi dönemlerinde adı geçen şehirde faaliyet gösteren Mevlevî mürit ve halifelerindendir. Sultan Veled'in ölümünden sonra bir ara Ârif Çelebi'ye karşı bağlılığı biraz zayıflayan ikili, tasavvuf kültüründeki "rüya ile ikaz" geleneğine maruz kalarak Akşehir'de Ârif Çelebi'nin zaman zaman kaldığı bir zaviyede bağlılıklarını tazelemişlerdir⁷⁰. Bu durum Akşehir'de bir mevlevihanenin varlığına işaret etmektedir. Nitekim Ârif Çelebi'nin söz konusu havalide hüküm süren Eşrefoğulları ile yakın ve olumlu ilişkiler geliştirdiğine

⁶⁷ Eflâkî, II, s. 180-182; Ürkmez, *Tasavvufî Zümreler*, s. 221-222. Hâce-i Erzurumî'nin türbesi hakkında bkz. Mustafa Demir, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya Kitabevi Yayınları, Sakarya 2005, s. 118, 162.

⁶⁸ Eflâkî, II, s. 181-182, 185.

⁶⁹ Krş. Nejat Göyünç, "Sivas Mevlevîhânesi", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1992, s. 83-84; Ömer Demirel, "Sivas Mevlevîhânesi ve Mevlevî Şeyhlerinin Sosyal Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhâneler Kongresi Özel Sayısı)*, II/2 (1996), s. 217-218.

⁷⁰ Eflâkî, II, s. 200-201.

yukarıda değinmiştik. Bu bir yana, Ârif Çelebi'nin Akşehir ziyaretlerinden birinde, halifelerinden Ahî Musa Akşehrî ile birlikte şehirdeki mevlevihaneye gittiğine dair sarih bir kayıt da mevcuttur⁷¹.

Denizli Mevlevihanesi

Lâdikli Kadı Necmeddin Kavseri, ileri gelen Mevlevî halifelerindedir. Denizli'de (Lâdik) Mevlevîliğin tesis ve intişarında çok hizmetlerde bulunmuştur. Buna rağmen "varlık ve mansıp gururundan" dolayı Ârif Çelebi'ye başkaldırmış, bazı maksatlar yüzünden ondan yüz çevirip itiraz etmeye başlamıştır. Ârif Çelebi bir defasında Necmeddin-i Lâdikî'nin davetiyle Denizli'deki zaviyede/mevlevihanede icra edilen bir semâa katılır. Ancak semâ esnasında Necmeddin-i Lâdikî'nin bağlılarından olup Ârif Çelebi'yi eleştiren müritlerden birinin ölümüyle sonuçlanan bazı tatsızlıklar yaşanır⁷².

Eflâkî'nin öne sürdüğü gerekçeye rağmen, yukarıdaki gerginlik henüz yeni yeni oturmakta/yayılmakta olan tarikat adap ve erkânına dair görüş ayrılıklarından da kaynaklanmış olabilir⁷³. Nitekim Ârif Çelebi'nin ikinci kez Denizli'ye gelmesinden bahseden başka bir rivayette, Necmeddin-i Lâdikî ile Ârif Çelebi arasındaki soğukluk ve gerginliğin had safhaya çıktığını görüyoruz. Öyle ki Ârif Çelebi kendisinden yüz çeviren Necmeddin-i Lâdikî ve bağlılarına rağmen Denizli'de yeni bir zaviye/mevlevihane açarak buraya Mevlânâ Kemâleddin, Mevlânâ Muhyiddin ve Mesnevîhân Tâceddin isimli üç yeni halife tayin eder. Bu nedenle Denizli'deki Mevlevîler ikiye bölünmüştür. Ârif Çelebi'nin hışmına uğrayan Necmeddin-i Lâdikî de çok geçmeden vefat etmiştir⁷⁴.

Ârif Çelebi'nin Denizli'yi müteaddit defalar ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu keyfiyet onun Denizli'deki yaygınlığını ve saygınlığını arttırmış olmalıdır. Fakat üç kişiye aynı şehirde ve aynı anda hilafet vermesi eşine az rastlanır bir vaka olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan bu rivayetler, Mevlevîliğin Ârif Çelebi'nin ziyaretlerinden önce zaten Denizli'de sosyal ve tasavvufi bir taban oluşturduğunu gösterir. Bu durumda Lâdik Uç Beyliği emiri Şücâeddin İnanç Bey'in, Arif Çelebi ile karşılaşmadan önce de Mevlevîliğe yakınlık duyduğunu düşünebiliriz⁷⁵.

⁷¹ Eflâkî, II, s. 232.

⁷² Eflâkî, II, s. 187-188.

⁷³ Ertaş, "Ahmed Eflâkî'ye Göre Denizli'de İlk Mevlevîler", s. 95.

⁷⁴ Eflâkî, II, s. 220-221; Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 81.

⁷⁵ Ertaş, "Ahmed Eflâkî'ye Göre Denizli'de İlk Mevlevîler", s. 91.

Amasya Mevlevihanesi

Eflâkî'nin "Mevlânâ" unvanı ile andığı ve "üstün fenleri kendinde toplayan" kişi olarak övdüğü Mevlevî halifelerinden Alâeddin-i Amasî, Amasyalı Bayram isimli bir zatın oğludur⁷⁶. Celâleddin-i Rumî'nin son zamanlarına yetişmiş, genç yaşta Hüsâmeddin Çelebi ve Sultan Veled'e mürit olmuştur. Özellikle Hüsâmeddin Çelebi'den tasavvufi terbiye alan Alâeddin-i Amasî, *Mesnevî-i Mânevî* okumaları da yapmıştır. Hüsâmeddin Çelebi icazetnamesini yazmak ve feracesini giydirmek suretiyle onu Amasya'ya halife olarak göndermiştir⁷⁷.

Alâeddin-i Amasî, uzun yıllar irşat faaliyetlerinde bulunarak, Amasya ve çevresinde Mevlevîliğin yayılmasını sağlamış, çok sayıda mürit yetiştirmiştir. Ancak ilerleyen süreçte Alâeddin Amasî ile Ârif Çelebi arasında, ikincisinin bâtini karakteri ve bazı yanlış uygulamalarından (tedavi için su ile karıştırılmış şarap içmesi) dolayı bir takım gerginlikler yaşanır. Ârif Çelebi Amasya'dan ayrıldıktan sonra Alâeddin-i Amasî zor günler geçirir. İtibarını ve servetini kaybeder. Etrafındakiler dağılır. "Zâviyesi" ise çıkan yangınlar sonucu tamamen yanar⁷⁸. Amasya Mevlevihanesi olarak isimlendirilen bu zaviye, Anadolu'da kurulan ilk mevlevihanelerden biridir. Pervâne Alâeddin Mevlevihanesi olarak da bilinmektedir⁷⁹.

Yukarıdaki rivayette Eflâkî'nin yanlı tutumu göze çarpmakta; buradan Amasya'da da Denizli'de olduğu gibi bir takım görüş ayrılıklarının yaşandığı anlaşılmaktadır.

Sultâniye Mevlevihanesi

Ârif Çelebi zamanında Anadolu dışında da mevlevihaneler tesis edildiğine dair kaynaklara yansıyan ilk ve tek şehrin, Olcaytu Han tarafından kurulan yeni İlhanlı başkenti Sultâniye –Kazvin ile Tebriz arasındadır– olmasının Mevlevîlerin siyasi tercihleriyle yakından veya doğrudan bağlantılı olduğunu söylemek herhalde yanlış olmasa gerektir. Nitekim İlhanlı hanları, hatunları, üst düzey

⁷⁶ Eflâkî, II, s. 191.

⁷⁷ Ferîdûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr, *Risâle (Mevlânâ ve Etrafındakiler)*, trc. Tahsin Yazıcı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 150; Eflâkî, II, s. 194.

⁷⁸ Eflâkî, II, s. 191-193; Ürkmez, *Tasavvufî Zümreler*, s. 172-173. Alâeddin-i Amasî'nin Sultan Veled ve Hüsâmeddin Çelebi'nin inayetine mazhar olduğunu belirten Sipehsâlâr, onun bu tür bir akibete maruz kaldığına değinmez. Hatta diğer halifelerin sadece isimlerini anmakla yetinirken, meziyetlerini sıraladığı Alâeddin-i Amasî'yi uzun uzun över. Krş. Sipehsâlâr, *Risâle*, s. 150.

⁷⁹ Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, I, Dersaadet Hükümet Matbaası, İstanbul 1327-1330, s. 246-247; Adnan Gürbüz, "Amasya Mevlevîhânesi ve Vakıfları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhâneler Kongresi Özel Sayısı)*, II/2 (1996), s. 287-292.

emirleri ve bölgenin özellikle Kalenderî şeyhleriyle⁸⁰ arası gayet iyi olan Ârif Çelebi, 10 Zilhicce 717'ye (13 Şubat 1318) denk gelen Kurban Bayramı arifesinde halifesi Şeyh Sührâb-ı Mevlevî'nin zaviyesinde yani Sultâniye Mevlevihanesi'ndedir⁸¹.

Diğer Halifeler

Ârif Çelebi'nin halifelerinden Nâsiheddin-i Sabbâg, Niğde ve çevresinin ileri gelenlerinin çocuklarını irşat ederek Mevlevîliğin yayılmasını sağlamıştır⁸². “Halifelerin sultanı, âriflerin övüncü, velilerin makbulü” şeklinde nitelendirilen Samsunlu Çelebi Evhededdin de Ârif Çelebi'nin halifelerindendir⁸³. “Tanrı'nın yeryüzünde veliyyesi”, âlim ve ârif bir kişi olarak nitelendirilen Konyalı Hoşlika Hatun, Tokat'taki Mevlevî halifelerinden biridir. Bu havalide Mevlevîliğin yayılmasında önemli roller oynamıştır. Onun Tokat'a kim tarafından halife tayin edildiği belli değildir. Ancak Ârif Çelebi'ye büyük hürmet gösteren bir halifedir. Onunla birlikte zaman zaman civar beldelere çeşitli seyahatler düzenlemiştir⁸⁴. Bütün bunlara rağmen Tokat'taki mevlevihanenin varlığına dair en eski kayıt 859 (1454-1455) tarihli tapu tahrir kaydıdır. Bu kayıta otuz iki hanelik Mevlevihane Mahallesi'nde, Hankah-ı Mevlevî adıyla anılan bir mevlevihane bulunduğu belirtilmektedir⁸⁵.

SONUÇ

Abdalan-ı Rum veya daha geniş açılımıyla Kalenderî, Hayderî, Vefâî vb. sufi zümrelerin yanı sıra Mevlevîlerin de Türkmen beyliklerinin faaliyet sahası olan Batı Anadolu uç muntakasında XIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren faaliyette bulunduğunu görüyoruz. Ârif Çelebi ve onunla muasır diğer sufilerin faaliyetleri sayesinde tasavvuf ve tarikatların iktidar muhiti ve geniş halk tabakaları arasındaki etkinliği ve yaygınlığı daha da artmıştır. Mevlevîler, özellikle Sultan Veled ve Ârif Çelebi döneminde, politik tercihlerini İlhanlılardan ve(ya) İlhanlı yanlısı ümeradan yana kullanmışlar; onların Anadolu'da meşruiyet sağlamasına yönelik bazı tavırlar sergilemişlerdir. Ârif Çelebi, bir taraftan yeni teşekkül

⁸⁰ Örneğin ünlü Kalenderî şeyhi Barak Baba'nın (ö. 707/1307) Sultâniye'deki halifelerinden Hayran Emîrci. Bkz. Eflâkî, II, s. 184-185.

⁸¹ Eflâkî, II, s. 202.

⁸² Eflâkî, II, s. 210, 223.

⁸³ Eflâkî, II, s. 54-55.

⁸⁴ Eflâkî, II, s. 191, 217.

⁸⁵ M. Tayyip Gökbilgin, “Tokat”, *İA*, XII/1, İstanbul 1979, s. 405-406; Sevey Okay Atılğan, “Dünden Bugüne Tokat Mevlevihanesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, XIII/36 (2010), s. 52-53. Ayrıca bkz. Hasan Yüksel, “Tokat Mevlevîhânesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhâneler Kongresi Özel Sayısı)*, II/2 (1996), s. 61-68.

etmekte olan ve Moğollara direnç gösteren Batı Anadolu beyliklerinin başkentleri ve mühim şehirlerini dolaşmış, buralardaki mahalli emirlerle müspet ilişkiler geliştirmiş, onları İlhanlılara itaate davet etmiş; diğer taraftan da halifeler görevlendirmek ve mevlevihaneler aç(tır)mak suretiyle tarikatın öğretilerini yaymaya çalışmıştır. Dolayısıyla Ârif Çelebi'nin seyahatler ve ziyaretler vasıtasıyla kurduğu yoğun ilişkiler ağının hem tasavvufi hem de siyasi yönü ve sonuçları vardır.

Celâleddin-i Rumî döneminde ilk tezahürleri görülmeye başlayan Mevlevîlerle Ahîler arasındaki yumuşamanın, ilerleyen süreçte ikinci zümreden birincilere hizmet eden halifeler çıkması şeklinde daha da belirginleştiğini görmekteyiz. Burada dikkatimizi çeken diğer bir nokta da Ahîlerin Mevlevî olmalarına rağmen unvanlarını muhafaza etmeleri ve bu şekilde kayıtlara geçmeleridir. Ancak az da olsa Ahîlerle Mevlevîler arasındaki münasebetlerin sertleştiği durumlar da yaşanmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri (Mevlânâ ve Etrafındakiler)*, I-II, trc. Tahsin Yazıcı, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1986-1987, 4. Baskı.
- Akın, Himmet, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, 2. Baskı.
- Akkuş, Mustafa, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2011.
- Anonim, *Târih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, haz. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- Atılğan, Sevay Okay, "Dünden Bugüne Tokat Mevlevihanesi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, XIII/36 (2010), s. 47-68.
- Bayram, Fatih, "Ulu Arif Çelebi'nin İlhanlı Payitahtına Seyahatleri Hakkında Bazı Tespitler", *Avrasya Etüdleri*, S. 42 (2012/2), s. 157-168.
- Bayram, Mikâil, *Sosyal ve Siyasî Boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlânâ Mücadelesi*, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, Konya 2012, 3. Baskı.
- Çiftcioğlu, İsmail, "Germiyan Beyliği Döneminde Kütahya'da Mevlevîlik", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10 (2004) s. 143-160.
- Değirmençay, Veyis, "Sultan Veled", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 521-522.
- Demir, Mustafa, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya Kitabevi Yayınları, Sakarya 2005.
- Demirel, Ömer, "Sivas Mevlevîhânesi ve Mevlevî Şeyhlerinin Sosyal Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhâneler Kongresi Özel Sayısı)*, II/2 (1996), s. 217-223.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, trc. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, 2. Baskı.
- Emecen, Feridun M., *İlk Osmanlılar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, 2. Baskı.
- Ertaş, M. Yaşar, "Ahmed Eflâkî'ye Göre Denizli'de İlk Mevleviler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1 (2006), s. 83-97.
- Ferîdûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr, *Risâle (Mevlânâ ve Etrafındakiler)*, trc. Tahsin Yazıcı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Gökbilgin, M. Tayyip, "Tokat", *İA*, XII/1, İstanbul 1979, s. 400-412.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılâp ve Aka Kitabevi Yayınları, İstanbul 1983, 2. Baskı.
- Göyünç, Nejat, "Sivas Mevlevîhânesi", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1992, s. 83-92.
- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, trc. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, 3. Baskı.
- Güneş, Mustafa, "Celâleddin Ergûn Çelebi ve Genc-nâme Üzerine", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 56 (2016), s. 372-379.
- Gürbüz, Adnan, "Amasya Mevlevîhânesi ve Vakıfları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhâneler Kongresi Özel Sayısı)*, II/2 (1996), s. 287-292.

- Hassan, Ümit, *Osmanlı, Örgüt-İnanç-Davranıştan Hukuk-İdeoloji'ye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, 3. Baskı.
- Haykıran, Kemal Ramazan-Bircan Kayacan-Cemal Üstün, "XIII. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Aydın'da Tasavvufi Faaliyetler", *Studies of The Ottoman Domain*, IX/16 (2019), s. 51-74.
- Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, I, Dersâadet Hükümet Matbaası, İstanbul 1327-1330.
- İbn Bibi el-Hüseyin b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, trc. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, trc. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Kofoğlu, Sait, "Eşrefoğulları", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 484-485.
- Koprâman, Kâzım Yaşar, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1989, s. 433-543.
- Köprülü, Fuat, "Anadolu'da İslâmiyet", *Anadolu'da İslâmiyet*, haz. Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 41-122.
- Köprülü, M. Fuad, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belâten*, VII/27 (1943), s. 379-458.
- Lewis, Franklin, *Mevlânâ Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı*, trc. Gül Çağalı Güven-Hamide Koyukan, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2010.
- Merçil, Erdoğan, "Sâhib Ata", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 515-516.
- Merçil, Erdoğan, "Sâhib Ataoğulları", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 518.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Osmanlı Beyliğı Topraklarında Sufi Çevreler ve Abdalan-ı Rum Sorunu (1300-1389)", trc. Gül Çağalı Güven-İsmail Yerguz-Tülin Altınova, *Osmanlı Beyliğı (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, 2. Baskı, s. 159-172.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevleviler (XIII-XVIII. Yüzyıllar) Meselesine Kısa Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhâneler Kongresi Özel Sayısı)*, II/2 (1996), s. 17-22.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, 2. Baskı.
- Özcan, Nuri, "Celâleddin Ergun", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 247-248.
- Saylan, Betül, *Mevlânâ Âilesi ve Mevlevîlik'te Çelebilik Makâmı (Sefîne-i Nefise-i Mevleviyân Örneğı)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2013.
- Solak, Kürşat, "Moğol Sülemiş ve Timurtaş İsyânları Karşısında Anadolu'da Türkmenlerin Tutumu", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, S. 3 (2014), s. 61-74.
- Sultan Veled, *Maârif*, trc. Meliha Anbarcıoğlu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

- Sultan Veled, *Sultan Veled Divanı*, trc. Veyis Değirmençay, Demavend Yayınları, İstanbul 2016.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (1969), s. 1-147.
- Sümer, Faruk, "Karamanoğulları", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 454-460.
- Taneri, Aydın, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkibü'l-Arifin'in Değerlendirilmesi)*, Bilge Yayınları, Konya 1977, 2. Baskı.
- Tanrıkorur, Ş. Barihüda, "Karaman Mevlevihânesi", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 447-448.
- Tekindağ, Şihâbeddin, "Karamanlılar", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 316-330.
- Turan, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, 3. Baskı.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, 6. Baskı.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, 5. Baskı.
- Ürkmez, Rauf Kahraman, *II. Gıyasü'd-din Mes'ud Dönemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2006.
- Ürkmez, Rauf Kahraman, *Menâkıbnâmelere Göre XIII. Yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda Tasavvufî Zümreler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2018.
- Varlık, Mustafa Çetin, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1974.
- Witteck, Paul, *Menteşe Beyliği*, trc. Orhan Ş. Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, 3. Baskı.
- Yavaş, Alptekin, *Anadolu Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahreddîn Ali'nin Mimari Eserleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Yazıcı, Tahsin, "Ahmed Eflâkî", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 62.
- Yazıcı, Tahsin, "Ârif Çelebi", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 363-364.
- Yüksel, Hasan, "Tokat Mevlevihânesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevihâneler Kongresi Özel Sayısı)*, II/2 (1996), s. 61-68.

ÇAĞDAŞ TARİH YAZICILIĞINDA SELÇUKLULAR

СЕЛЬДУЖУКСКАЯ ТЕМАТИКА В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Rauf A. Hüseyinov*

Çev. Dastanbek Razakov**

Yay. Haz. Gürkan Açıköz***

Öz

SSCB ülkeleri ve Selçukluların hâkimiyet kurduğu diğer ülkelerin tarihleri ile ilgili olarak 19. yüzyılın sonlarından günümüze kadar birçok araştırma yapılmıştır. SSCB'de yapılan araştırmalarda genel olarak iyi analiz edilen kaynaklar esas alınmış ve konulara çoğunlukla objektif bir şekilde yaklaşmıştır. Özellikle V. Gordlevskiy'nin, Küçük Asya Selçukluları ile ilgili eseri kaynak yetersizliğine rağmen önemli bilgiler içermektedir. Batı Avrupalı tarihçilerin eserlerinde belirli metodolojik kısıtlamalar olmasına rağmen, özel konulara tahsis edilmiş çalışmalar faydalı sonuçlar içermektedir. Başta C. Cahen olmak üzere diğer tarihçilerin eserleri de bu açıdan değerlendirilebilir. Türkiyeli tarihçilerin Selçuklular ile ilgili yapmış olduğu çalışmalarda da metodolojik kısıtlamaların ve sübjektif yaklaşımların mevcut olduğu görülmektedir. Fakat İ. Kafesoğlu, M. A. Köymen, O. Turan ve F. Sümer'in çalışmaları eleştirilebilir yönlerine rağmen birçok kaynağın kullanıldığı ve önemli konuların ele alındığı çalışmalar olarak değerlendirilebilir. Genel olarak Selçuklular ile ilgili yapılan çalışmalar; belirli yapılanmalar, atabegler kurumu, dönemin etnografyası ve askeri-siyasi tarih gibi konulara odaklanmaktadır. Irak Selçukluları ve

* Prof. Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi.

** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye dastan.razakov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5326-293>.

*** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye gurkanacikgoz90@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7184-0304>.

Azərbaycan İldenizlilər Atabegliği gibi siyasi oluşumlar üzerinde ise yeterli derecede durulmamaktadır. Selçuklular ile ilgili çalışma yapan uzmanlar arasında ülkeler arası bilimsel temas ile iletişim ağının kurulması ve ortak bir çalışma yapılması gerekmektedir.

•

Anahtar Kelimeler

SSCB, Transkafkasya, Selçuklular, Ön Asya, Küçük Asya

Абстракция

С конца 19 века до наших дней по истории стран СССР и других стран, где господствовали сельджуки проводились многие исследования. Особенно, работа В. Гордлевского по Мало-Азиатским Сельджукам, несмотря на нехватку ресурсов, содержит важную информацию и фокусируется на многих важных вопросах. Исследования, проводимые в СССР, основывались на хорошо проанализированных источниках, и к теме был вполне объективный подход. Несмотря на некоторые методологические ограничения, существуют исследования западноевропейских историков, посвященные специальным темам которые включают полезные результаты. Работы других историков, особенно К. Каена, также могут быть оценены в этом плане.

Турецкие историки в своих исследованиях по теме сельджуков показывают, что существуют методологические ограничения и субъективный подход. Однако работы И. Кафесоглу, М. А. Кёймена, О. Турана и Ф. Сумера можно оценить, как исследования, в которых использовалось много источников и обсуждались важные вопросы, несмотря на их критические аспекты. С другой стороны, политические структуры, такие как Иракские Сельджуки и атабеки Ильдегизидов Азербайджана, недостаточно детально освещены. Исследователям, изучающим сельджуков, необходимо создать научную сеть связи и коммуникации между странами, а также проводить совместные исследования. В целом исследования сельджуков сосредоточены на конкретных структурах, институте атабея, этнографии периода и военно-политической истории.

•

Ключевые Слова

СССР, Закавказье, Сельджуки, Передняя Азия, Малая Азия.

GİRİŞ

SSCB döneminin ve günümüzün en önde gelen Selçuklu tarihçilerinden Rauf Alişiroviç Hüseyinov, 1929 yılında Azerbaycan'ın Bakü şehrinde doğmuştur. Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi'nde lisans eğitimini tamamlayan Hüseyinov, 1951-1955 yılları arasında St. Petersburg'da "Aspirantura"¹ eğitimi görmüş, "Türk Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Süryani Mihail Kroniği" (1955) konulu teziyle "Tarih İlimleri Adayı" derecesini almış, 1969 yılında tamamladığı "Selçuklular ve Kafkasya" başlıklı teziyle de profesörlük unvanını almaya hak kazanmıştır. Daha sonraki yıllarda da ağırlıklı olarak Selçuklu dönemi olmak üzere, Kafkasya ve Transkafkasya ülkeleri ile ilgili birçok makale kaleme alan, aynı konular üzerine kitapları ve sempozyum-konferans bildirileri bulunan Hüseyinov, günümüzde de Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nde öğretim üyesi olup, bilimsel çalışmalarına devam etmektedir.

Rusça'nın yanı sıra Türkiye Türkçesi, İngilizce ve Fransızca dillerinde makaleler de kaleme alan Hüseyinov, çoğunlukla Ortaçağ Süryani kaynaklarının ışığında Selçuklu dönemi ve Azerbaycan tarihi konularına ağırlık vermiştir. Yazarın bu konular ile ilgili bazı çalışmaları şunlardır: *Kafkaz i Seldjuki (Kafkasya ve Selçuklular)*, Bakü, 2010 (en son baskı); *Siriyskie İstoçniki XII-XIII Vekov ob Azerbaydjane (Azerbaycanla İlgili XII-XIII. Yüzyıl Suriye Kaynakları)*, Bakü, 1960; *Istoriya Azerbaydjana, S Prevneyşih Vremen po 1920 god (V Soavtorstve) [Azerbaycan Tarihi, Eskiçağ'dan 1920'ye Kadar (Kollektif Çalışma)]*, Bakü, 2000; "Les Sources Syriaques des XIIe et XIIIe Siecles Concernant l'Azerbaidjan", *Bedi Katlisa-Revue de Kartvelologie, Etudes Georgiennes et Cauasiennes, Vol. XV-XVI (No. 43-44)*, 1964; "Seldjukskaya Voyennaya Organizatsiya" (Selçuklu Askeri Teşkilatı), *Palestinskiy Sbornik, 17*, Moskova - Leningrad, 1967; "Malazgird ve Kafkaslar", *Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 10*, Ankara, 1968; *Seldjuki i Zakaokazye (Selçuklular ve Transkafkasya)*, Avtoref. Dokt. Diss., Bakü, 1969; "İz İstoriyi Otnoşeniy Vizantiyi s Seldjukami (Po Siriyskim İstoçnikam)" [Süryani Kaynaklarına Göre Bizans-Selçuklu İlişkileri], *Palestinskiy Sbornik, 23*, Moskova - Leningrad, 1971; "Oguzy, Kypçaki i Azerbajdzan XI-XII vv." (XI-XII. Yüzyıllarda Oğuzlar, Kıpçaklar ve Azerbaycan), *II. Sovyet Türkoloji Konferansının Materyalleri, 27-29 Eylül 1976*, Alma-Ata, 1980; "Byzantium, Seljuks, Transcaucasia", *Acts of the XVIIIth International*

¹ SSCB ülkelerinde yüksek lisans ile doktora arası seviyedeki bir eğitim-öğretim sürecinin karşılığı olarak kullanılan terim.

Congress of Byzantine Studies. Selected Papers: Main and Communications. Moscow, 1991, Vol. I: History, Shepherdstown, USA, 1996.

SSCB ülkelerinde Selçuklu döneminin, üzerinde en fazla durulan ve nitelikli çalışmalar yapılan bir tarihsel süreç olduğu belirtilebilir. V. V. Barthold'un yanı sıra; A. A. Roslyakov, S. P. Tolstov, B. N. Zahoder, S. G. Agacanov, R. A. Hüseyinov, Z. M. Bunyatov, G. Beradze, G. M. Kurpalidis, T. D. Hocaniyazov ve diğer araştırmacıların, filolojik sorunlar ve diğer nedenlerden dolayı, Selçuklular ve Oğuz-Türkmen tarihi konulu çalışmalarının maalesef çok az bir kısmı dilimize kazandırılmıştır.

Dastan Razakov tarafından Rusça'dan tercüme edilen makale, R. A. Hüseyinov'un, "Seldjukskaya Tematika v Sovremennoy İstoriografii" (Tyurkologičeskiy Sbornik, Moskova, 1970) başlıklı çalışmasıdır. Bu makalede, yayınlandığı yıl olan 1970'e kadar, SSCB ülkeleri, Batı Avrupa ve Türkiye'de Selçuklular ile ilgili yapılan çalışmalar genel bir analize tabi tutulmuş, metodoloji, kaynak kullanımı ve bu çalışmalarda ele alınan konularla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Son olarak Selçuklu tarihçiliğinin o dönemki durumu hakkında yorumlar yapılmış ve yazarın yapılması gerektiğini düşündüğü çalışmalar hakkında önerilerde bulunulmuştur.²

TERCÜME

ÇAĞDAŞ TARİH YAZICILIĞINDA SELÇUKLULAR

*Rauf A. Hüseyinov**

Sovyetler Birliği, Yakın ve Orta Doğu halklarının 11.-12. yüzyıl tarihleri, bu halkların güncel sorunları arasında önemli bir yer işgal eder, araştırmacılar tarafından bu alana büyük ilgi gösterilmesine rağmen, bahsi geçen döneme tahsis edilmiş ve yayımlanmış özel çalışmaların sayısı, günümüzde yetersiz bir durumdadır.

Ch. Defremery'nin, Büyük Selçuklu hanedanının beşinci hükümdarı olan Sultan Berkyaruk'un saltanatının tarihi ile ilgili çalışması, bu alanda yapılan ilk

² Özet ve giriş kısımları ile köşeli parantezdeki ifadeleri tarafımızdan eklenen bu çalışmanın yayınlanması sürecinde yardımlarını gördüğümüz Doç. Dr. Erkan Göksu hocamıza teşekkür ederiz. (Dastan Razakov - Gürkan Açıkgöz)

* Prof. Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi.

özel çalışmalar arasındadır.³ 1853 yılında yayınlanan bu çalışma, artık eski önemini ve değerini kaybetmiştir.

Günümüzde, Selçuklu dönemi tarihi yazıcılığı ile ilgili birçok çalışma sahası ve bu dönem üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların kullandıkları ortak bir kaynak veri tabanı bulunmaktadır, fakat bu veriler çalışma konusunu ve çağın fenomenini açıklama yöntemi ile ilgili farklı metodolojik yaklaşımları bireyselleştirmektedir.

I.

Bolşevik Devrimi'nden önce Sovyet [ülkeleri] tarihçiliğinde, Selçuklu dönemine tahsis edilen özel çalışmalar yapılmamıştır. Ancak, Yakın ve Orta Doğu ile ilgili, özellikle de Barthold'un çalışmalarında Selçuklu konusu da ele alınmıştır. Geniş kapsamlı kaynakların ve kendi dönemindeki mevcut verilerin analizlerini yapan Barthold, Azerbaycan da dâhil olmak üzere, Türk dilli halkların tarihlerinin en temel sorunlarını ortaya koymuştur. "Türkmen Halkının Tarihinin Ana Hatları" adlı eseriyle, Selçuklular ile iç içe yaşamış olan bu halkın tarih yazıcılığının temellerini atmıştır.

V. V. Barthold, birçok eserinde Kafkasya ve Kuzey İran bölgelerinin yanı sıra, daha da önemli olarak Azerbaycan ve Dağıstan bölgelerinin tarihlerini de ele almaktadır. O, ilk olarak, Transkafkasya, Orta Asya (Türkmenistan) ve komşu bölgelerin tarihleriyle bağlantılı olarak, eski zamanlardan günümüze Azerbaycan tarihinin ana hatlarını belirlemiştir.

Barthold'un eserleri, farklı terimlerin tarihçesiyle ilgili detaylı bir gezinti olma özelliği taşımasının yanı sıra, ekonomik, etnik ve siyasi tarihle ilgili değerli bilgi malzemesi içermektedir.

F. I. Uspenskiy, nispeten küçük hacimli bir çalışmasında, Türk dilli halkların Orta Asya'dan Avrupa'ya ve özellikle bizim ilgi odağımızda olan Küçük Asya'ya göç hareketlerini incelemektedir. Bizans İmparatorluğu'nun tarihini ele aldığı üç ciltlik temel çalışmasında, özellikle 11.-12. yüzyıl Bizans tarihiyle yakından bağlantılı olarak, Selçuklu tarihine de odaklanmıştır.⁴

Marksist tarih metodolojisini temel alan Sovyet bilim adamları, Selçuklu fetihleri ve hakimiyeti ile bağlantılı olarak Transkafkasya ve Orta Asya halklarının tarihleri de dahil olmak üzere 11.-12. yüzyıl tarihlerinin araştırılması hususuna bilimsel açıdan değerli katkılarda bulunmuşlardır. Sovyet tarihçilerinin eserleri, iyi bilinen ve içerdikleri bilgi malzemesi karşılaştırmaya ve analize tabi

³ Ch. Defremery, *Recherches sur le regne du sultan Barkiaroc*, JA, ser. Ve, Cilt. I-II, 1853.

⁴ F. I. Uspenskiy, *Dvijenie Narodov iz Tsentralnoy Azii v Evropu, Vizantiyskiy Vremennik*, 1947, Cilt. I; aynı yazar, *İstoriya Vizantiyskoy İmperii*, Cilt. III, Moskova-Leningrad, 1948.

tutulan kaynaklar temel alınarak kaleme alınmıştır. Onlar, dikkatlerini sadece siyasi tarih ile ilgili meselelere değil, aynı zamanda feodal kurumlar, taşra kurumları, köylülerin ve esnafların sömürülme biçimleri gibi devletin ve toplumsal yapıların sorunlarına da yöneltmişlerdir.

Konu ile ilgili yapılmış araştırmalar arasında, V. A. Gordlevskiy'nin Sovyet tarih yazıcılığında büyük bir öneme sahip olan ve benzeri olmayan, özet niteliğindeki monografik çalışması, Küçük Asya Selçuklu Devleti'nin tarihine tahsis edilmiştir.⁵ Yazarın, eserin giriş kısmındaki ifadelerine göre: "Yine de bu giriş bölümü, benim tamamlanmamış, sözün yarısında kesintiye uğrayan, bazen de meseleleri ortaya koymaktan açık bir şekilde kaçınmış olduğum solgun denemelerimin, bağımsız bölümlerinin sağladığından daha fazlasını vaat etmektedir."⁶, dönemin incelenmesi konusunda yazar tarafından önemli çalışmalar yapılmıştır. İlk olarak V. A. Gordlevskiy, Konya Selçukluları örneğinde, 11.-12. yüzyıllar tarihi için önerilen genellemelerin gerçeklik ve geçerliliğini kanıtlamaya çalışmış ve bunların, bahsi geçen dönemde mevcut olduğunu göstermiştir. Ancak, yalnızca bu genellemelere yöneltilen soruların bir kısmını yanıtlanamamıştır, bunun sebebi de kullanılan kaynak sayısının yeterli ve fazla olmamasıdır. Bunun yanı sıra yazar, bilinen yazılı kaynakların da tümüne ulaşamamıştır. Buna rağmen, V. A. Gordlevskiy'nin çalışması sadece Konya Sultanlığı'nın değil, komşu ülkelerin tarihleriyle ilgili sorunların bir kısmının da anlaşılması hususuna yeni bir katkı sağlamıştır. Yazar, Küçük Asya Selçuklu Devleti tarihini birkaç aşamaya ayırmış ve bunları ayrı ayrı karakterize etmiş, fatihlerin feodal durumlarının nasıl oluştuğunu göstermiş ve Selçuklulardaki hiyerarşik yapıyı karakterize etmiştir.

V. A. Gordlevskiy, Küçük Asya Selçuklu Devleti'nin sosyal yapısının; köylü ve zanaatkarların aşırı bir şekilde sömürülmesine dayandığını ve bu durumun sınıf mücadelesinin alevlenmesine zemin hazırladığını özellikle vurgulamaktadır. Devletin yükseliş ve çöküş dönemlerini ele alan V. A. Gordlevskiy, Konya Sultanlığı'nın dahili tarihini ayrıntılı bir şekilde incelemekte; tarımsal ilişkiler ile öncelikli olarak arazi kurumları -ikta- ve evrimi ile vakıflar ve uç beylerine verilen toprak kategorileriyle ilgilenmektedir (sınır birliklerinin liderleri, aşiret güçleri arasından seçilmekteydi). Yazar, arazi tasarrufunun sorunları, vergi sistemi, devletin merkezinde bulunan sultanın otoritesi ve kabileler arasındaki

⁵ V. A. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Seldjukidov Maloy Azii*, Moskova-Leningrad, 1941; aynı yazar: V.A. Gordlevskiy, *İzbrannie Soçineniya*, Cilt. I., Moskova, 1960. (Zdes Tsitruetsya po "İzbrannım Soçineniyam).

⁶ V. A. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Seldjukidov*, s. 47

ilişkiler üzerinde durmaktadır. Selçuklu Devleti'nde el sanatlarının, ticaretin ve şehirlerin sahip olduğu önemi belirtmekte, ticari ilişkilerin evrimini ele almakta, mali sistem, el sanatları ile ilgili üretimin sürdürüldüğü kurumlar, din, silahlı kuvvetler ve sanat gibi alanlar bahis konusu edilmektedir. V. A. Gordlevskiy, kendilerine oranla daha kültürlü bir çevreye giren Selçuklular'ın bu durumun üzerlerindeki etkilerinin deneyimini yaşadıklarını, fakat bunun yanında, onların bozkır göçebe karakteristik özelliklerinin birçoğunu korumuş oldukları sonucuna ulaşmıştır. Genel olarak bu çalışma Selçukluların; Müslümanlar, Hristiyan Doğu ve kısmen de Batı tarihindeki rolünün belirlenmesine katkıda bulunmuş ve onların dünya tarihi, SSCB halkları ve özellikle Transkafkasya ve Orta Asya tarihi açısından sahip oldukları önemi ortaya koymuştur. V. A. Gordlevskiy'nin çalışması günümüzde de değerini kaybetmemiş ve sahip olduğu özel önemi muhafaza etmiştir.

Selçuklu dönemi tarihi çalışmalarında, B. N. Zahoder, A. Yu. Yakubovskiy ve I. P. Petrushevskiy, alana azımsanmayacak derecede katkı sağlamışlardır. Onlar, çalışmalarının birçoğunda, sosyo-ekonomik, siyasi ve ideolojik tarih konularıyla ilgilenmekte ve Selçuklu Devleti ile yan kollarının teşekkülü, kabile göçü ve Türkmenlerin bu gelişmelerin yaşandığı süreçte oynadıkları role oldukça dikkat etmektedirler.

B. N. Zahoder'in, Selçuklu tarihi üzerine yapmış olduğu çalışmalar arasında en önemli olanı, 11. yüzyılın 2. yarısının seçkin bir devlet adamı ve Alparslan ile Melikşah dönemlerinin veziri olan Nizamülmülk tarafından, Fars dilinde yazılmış bir kaynak eser olan Siyasetname'nin Rusça çevirisidir. Bu siyasi içerikli eser, Selçuklu egemenliğinin daha sonraki birkaç kuşak temsilcisi için yol gösterici bir çalışma olmuştur. Bu yayın, kapsamlı bir giriş bölümü ile başlamakta ve verimli yorumlar içermektedir.⁷

A. Yu. Yakubovskiy, birçok özel çalışmasında Selçuklu hareketi, XI. yüzyıl Türkmen tarihi, Gazneliler ve Oğuz kabileleri arasındaki ilişkiler ve Selçuklularla bağlantılı olarak Transkafkasya tarihinin sorunlarına değinmiştir.⁸

⁷ "Siaset-name. Kniga o Pravlenii Vazira XI Stoletiya Nizam al-Mulka". Perevod, Vvedenie v İzuçenie Pamyatnika i Primeçaniya Prof. B. N. Zahoder, Moskova-Leningrad, 1949. Yine bkz: B. N. Zahoder, *İstoriya Vostoçnogo Srednevekovya*, Moskova, 1944; aynı yazar, *Sredizemnomore i Perednyaya Aziya s XI po XVIII vv.* Moskova, 1940; aynı yazar, "Horasan i Obrazovaniye Gosudartsva Seldjukov" ,VI., 1945, No. 5-6.

⁸ A. Yu. Yakubovskiy, "Kavkaz i İnan v Epohu Rustaveli", *Pamyatniki Epohi Rustaveli*, Leningrad, 1938; aynı yazar, "Kitabi-Korkud" i Ego Znaçenie Dlya İzuçeniya Turkmenskogo Obşetsva v Epohu Rannego Srednevekovya, *Kniga Moego Deda Korkuta. Oguzskiy Geriçeskiy Epos. Per. V. V. Bartolda*, Moskova-Leningrad, 1962; aynı yazar, Mahmud Gaznevi, "K Voprosu o Proishojdenii i Haraktere

I. P. Petrushevskiy, çalışmalarının birçoğunda arazi mülkiyeti ve tasarrufu, köylüler ile esnafların durumunun yanı sıra özellikle iktâ, mülk ve vakfın önemi ile rolü, vergi sistemi ve vergi ödeyen sınıfın sömürülme şekli (köylülerin durumunun evrimi) gibi konular üzerinde durmaktadır.⁹

Orta Asya'da, öncelikli olarak Türkmenistan SSR'de Selçuklu konusuna ve, Türkmenlerin ve Selçuklular ile uzun yıllar boyunca çeşitli yönlerden yakın ilişkiler kurmuş olan diğer halkların tarihleri konularına da önem verilmektedir.

Özellikle, 9.-12. yüzyıllarda Orta Asya'daki Oğuz ve Türkmenlerin tarihiyle ilgilenen S. G. Agadjanov'un, bu alan üzerine yaptığı birçok verimli çalışması bulunmaktadır. Araştırmalarında, Oğuz tarihinin temel meselelerinden belirli nitelikleri olan özgün konulara kadar, Türk dilli kabilelerin yaşamlarının çeşitli yönleri üzerinde durmaktadır.¹⁰

11.-12. yüzyıllarda Türkmen savaş sanatı konusuyla özellikle meşgul olan A. A. Roslyakov, ayrıca Selçuklular tarihi ile ilgili makaleler de kaleme almıştır.¹¹

Orta Asya etnograflarının çalışmalarında ulaştıkları sonuçlar, yaşam sorunları ve kabile kompozisyonu gibi konular açısından dönemin tarihinin anlaşılması hususuna katkı sağlamaktadır. Selçuklu konusu, ayrıca Türkmenistan ve Özbekistan tarihi üzerine yapılan özet nitelikli çalışmalarda da ele alınmıştır.¹²

Transkafkasya'daki bilim adamları, yıllar boyunca, söz konusu dönemin tarihine büyük önem vermişlerdir. Özellikle yakın dönemde, Sovyet tarihçilerinin Selçuklularla yakın ilişkili ve diğer sorunlarla ilgili olarak Transkafkasya'nın problemlerine dikkat çekmesi, Selçukluların Kafkas halklarının yaşamlarında

Gaznevitskogo Gosudarstva", *Sb. "Ferdovski. 934 - 1934"*, Leningrad, 1934; aynı yazar, "Seldjukoe Dvijenje i Turkmenu v XI v"., *İAN SSSR, OON, 1937, No. 4.*

⁹ I. P. Petrushevskiy, "Beşkenidi-Pişteginidi, Gruzinskie Meliki Ahara v XII-Naçale XIII v.", *Materiali po İstorii Gruzii i Kavkaza*, Tbilisi, 1937, Sayı. 7; aynı yazar, *Zemledelie i Agrarnie Otnoşeniya v İrane XIII-XIV vekov*, Moskova-Leningrad, 1960; aynı yazar, *Oçerki po İstorii Feodalnih Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI-Naçale XIX vv.*, Leningrad, 1949; aynı yazar, "Hamdallah Kazvini kak İstoçnik po Sotsialno-Ekonomičeskoj İstorii Vostoçnogo Zakavkazya", *İAN SSSR, OON, 1937, No. 4.*

¹⁰ S. G. Agadjanov, "Novie Materiali o Proishojdenii Turkmen", *İzv. AN TurkmSSR, Seriya Obşestvennih Nauk*, 1963, No. 2; aynı yazar, "Unikalnaya Medal s İzobrajeniem Sultana Muhammeda Togrulbeka", *İzv. AN TurkmSSR, Seriya Obşestvennih Nauk*, 1964, No. 4; S. G. Agadjanov ve K. N. Yuzbashyan, "K İstorii Tyurkskih Nabegov na Armeniyu v XI v.", *Palestinskiy Sbornik*, 1965, Sayı. 13 (76).

¹¹ A. A. Roslyakov, "İz İstorii Voennogo İskusstva Turkmen", *Trudi Aşhabadskogo gos. Ped. İnstitutu im. M. Gorkogo*, 1947. 1, İstoriçeskie Nauki; aynı yazar, *Oçerki Voennogo İskusstva Turkmen X-XII vv.*, Kand. Diss, Aşhabad, 1947; aynı yazar, "Pervie Seldjukidi", *İzv. Turkm. FAN SSSR*, 1951, No. 3.

¹² *İstoriya Turkmenskoy SSR, Cilt. I, Kitap. I*, Aşhabad, 1957; *İstoriya Narodov Uzbekistana, Cilt. I*, Taşkent, 1950; A. Kariev i drugie, *Oçerki iz İstorii Turkmenskogo Naroda i Turkmenstana v VIII-XIX vv.*, Aşhabad, 1954.

oynadıkları rolden dolayı, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan tarihleri açısından oldukça önemli bir husustur. Bu bağlamda, Selçuklu konusu ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda, bu konunun yerli halkların yaşamıyla yakından ilişkili olarak değerlendirildiği görülmektedir. Araştırmayla ilgili bu yaklaşımın haklı bir tutum olduğu söylenebilir, fakat 11.-12. yüzyılların gerçekleriyle her zaman uyumlu olduğu söylenemeyecek olan bazı hükümlerin yorumlanmasıyla ilgili kendine özgü bir iz bırakmaktadır. Özellikle, Selçuklular tarafından kurulan devletler ve Transkafkasya ülkeleri (Gürcü Krallığı ile Şirvanşahların ülkesi, Azerbaycan İldenizliler Atabegliği ile Irak Sultanlığı) arasındaki ilişkiler her zaman objektif bir şekilde ele alınmamaktadır; Selçuklularla bağlantılı olarak Transkafkasya tarihi, sadece bir durgunluk dönemi ve feodal ilişkilerin evriminde bir gerileme olarak sunulmaya çalışılmaktadır. Genel gelişim sürecinde Transkafkasya ülkelerinin her birinin tarihlerini ayrı bir tablo halinde değerlendirme eğiliminin olduğu görülmektedir. Bu nitelikteki hükümler, öncelikle Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan tarihleri ile ilgili yapılan özet nitelikli çalışmalarda varlığını sürdürmektedir. Fakat bu çalışmaların birçoğunda, 11.-12. yüzyıllarda Transkafkasya halklarının birçok açıdan ortak olan sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel tarih sorunları objektif bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. A. A. Ali-zade¹³, I. P. Bekzadi¹⁴, M. H. Şarifli¹⁵, I. A. Orbeli¹⁶, L. O. Babayan¹⁷, C. P. Pogosyan¹⁸, H. A. Mushegyan¹⁹, M. D. Lordkipanidze²⁰, S. A.

¹³ A. A. Ali-zade, "K Voprosu o Polojenii Krestyan v Azerbaydjane v X-XIV vv.", *Trudi İnstituta İstorii i Filosofii AN AzSSR*, 1953, Cilt. III; aynı yazar, "K Nekotorim Voprosam, Otnosyaşimsya k İstorii Vladçestva Seldjukidov na Srednem Vostoke i v Zakavkaze", *Voprosi İstorii Narodov Kavkaza*, Tbilisi, 1966; aynı yazar, *Sotsialno-Ekonomiçeskaya i Političeskaya İstoriya Azerbaydjana XIII-XIV vv.*, Bakü, 1956.

¹⁴ İ. P. Bekzadi, *Soçinenie Ravendi "Rahat-as-Sudur va Ayat-as-Surur" kak İstoriiçeskiy İstoçnik* (Azerbaycan dilinde), Bakü, 1963; aynı yazar, "O Polojenii Krestyan Azerbaydjana v XI-XII vv." (Azerbaycan dilinde), *Dokladi AN AzSSR*, 1959, Cilt XV, No. 4; aynı yazar, "Çastnaya Sobstvennost Nazemlyu i Vidı Nalogov v Azerbaydjane XI-XII vv." (Azerbaycan dilinde), *İzv. AN AzSSR, Seriya Obşestvennıh Nauk*, 1959, No. 4.

¹⁵ M. H. Şarifli, "Azerbaydjan v XI-XII vv." (Azerbaycan dilinde), *Trudi İnstituta İstorii AN AzSSR*, 1957, Cilt. XII; aynı yazar, "Torgovlya i Torgovie Puti Azerbaydjana XIII-XIV vv." (Azerbaycan dilinde), *İzv. Az. FAN SSSR*, 1944, No. 2-3.

¹⁶ I. A. Orbeli, "Albanskıe Relefi i Bronzovıe Kotlı", *Pamyatniki Epohi Rustaveli*, Leningrad, 1938; aynı yazar, "Vostok i Zapad", *Vİ*, 1965, No. 6; aynı yazar, "Problema Seldjukского İskusstva", *III Mejdunarodny Kongress po İranskomu İskusstvu i Arheologii*, Moskova-Leningrad, 1939; aynı yazar, *Razvalini Ani*, St. Petersburg, 1911.

¹⁷ L. O. Babayan, *K Voprosu o Zakrepoşenii Krestyan v Armenii Domongolskogo Perioda*, Erevan, 1961.

¹⁸ S. P. Pogosyan, *Zakrepoşenie Krestyanstva i Krestyanskıe Dvijeniya v Armenii v IX-XIII vv.*, Avtoref. Dokt. Diss, Erevan, 1955.

¹⁹ H. A. Mushegyan, *Denejnoe Obraşenie Dvına po Numizmatiçeskim Dannım*, Erevan, 1962.

Meshia²¹, R. A. Mamedov²² ve birçok araştırmacı; köylüler ve esnafların durumu ile bunların köleleştirilme süreci, vergiye tabi tutulmaları, arazi mülkiyeti ve tasarrufu, şehirler, el sanatları, ticaret ve ticaret yolları, ticari-mali ilişkiler, ticari ürün üretimi ve din siyaseti gibi bazı konular ve meseleler üzerine çalışmalar yapmışlardır. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan tarihleriyle ilgili olarak, aynı konular üzerine yapılan özet nitelikli çalışmaların da varlığından bahsetmek mümkündür²³. Transkafkasya tarihçileri, hakkında objektif değerlendirmeler yaptıkları Selçuklu fetihleri ve hakimiyetinin, fethedilen ülkelerin gelişimleri açısından negatif sonuçlarını ortaya koymuşlardır. Aynı zamanda bu yazarların birçoğu, Selçuklulara nispetle farklı zümrelerin yaşadığı, farklı dillerin konuşulduğu ve farklı inançların mevcut olduğu yerlerde bile, bir nebze yavaşlamış ve zayıflamış olmasına rağmen, siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel alanlarda kalkınmanın devam ettiğini vurgulamıştır.

Transkafkasya tarihi üzerine yapılan genel nitelikli veya Selçuklularla ilgili konuların her birinin ayrı ayrı ele alındığı monografik çalışmaların sayısı günümüzde de fazla değildir. Bahsi geçen çalışmalar şunlardır: L. O. Babayan (Moğol Öncesi Dönemde Ermenistan'da Köylülerin Köleleştirilmesi), S. P. Pogosyan (9.-13. Yüzyıllarda Ermenistan'da Köylü Hareketleri ve Köylülerin Köleleştirilmesi Üzerine), ayrıca B. N. Arakelyan'ın "9.-13. Yüzyıllarda Ermenistan'da Şehirler ve El Sanatları" adlı çalışması (I, Erivan, 1958 - Ermeni dilinde yayınlanmıştır). Fakat, önemli çalışmalar olmasına rağmen, bu eserlerde daha ziyade dar kapsamlı konular ele alınmıştır. I. P. Bekzadi, Irak Sultanlığı'nın çağdaşı olan Ravendi'nin, Fars dilinde kaleme aldığı kaynak eseri ile ilgili olarak çalışmalarında Selçuklu konusuna geniş yer ayırmıştır. Bahsi geçen Ermeni araştırmacıların aksine yazar tek bir kaynağı esas alarak, Azerbaycan'ın Selçuklular tarafından fethi ve sosyo-ekonomik durumu da dahil olmak üzere, 10.-12. yüzyıllarda Azerbaycan tarihiyle ilgili bazı konular üzerinde durmuştur. Genel olarak, çeşitli konular hakkında iyi seçilmiş materyaller içermesine rağmen çalışma, tarih yazıcılığından ziyade kaynak odaklı ve açıklayıcı bir niteliğe sahiptir.

²⁰ M. D. Lordkipanidze, "İz İstorii Sotsialnogo Razvitiya v Gruzii v XII v.", *Gruziya v Epohu Rustaveli*, Tbilisi, 1966; aynı yazar, *Epoha Rustaveli*, Tbilisi, 1966.

²¹ S. A. Meshia, *Goroda i Gorodskoy Stroy Feodalnoy Gruzii*, Tbilisi, 1959.

²² R. A. Mamedov, "İz İstorii Nahçevana X-XII vv." (Azerbaycan dilinde), *Materiali po İstorii Azerbaydjana*, Cilt. VI, Bakü, 1963; aynı yazar, *Oçerk İstorii Goroda Nahçevana v Period Srednevekovya*, Avtoref. Kand. Diss, Bakü, 1965.

²³ *İstoriya Azerbaydjana*, Cilt. I, Bakü, 1958; *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Cilt. I, Erevan, 1951; N. A. Berdzenişvili i drugie, *İstoriya Gruzii*, Cilt. I, Tbilisi, 1962.

N. N. Shengelia²⁴; Gürcü, Süryani, Ermeni, Bizans, Türk, Arap, Fars ve diğer bazı kaynakları kullanarak, ilgi çekici çalışmalar yapmıştır. Yazar, sadece 11. yüzyıl Selçuklu tarihini ve üç Selçuklu sultanı -Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah dönemlerini ele almıştır. O, “Didi Turkoba” (Büyük Türk Çağı) olarak adlandırılan Gürcistan’daki Selçuklu hakimiyeti dönemine ağırlık vermiş ve Gürcü kralları IV. Bagrat, II. Georgi ve IV. David’in (Kurucu) faaliyetlerini ele almıştır.

11.-12. yüzyıllarda Transkafkasya’nın toponomisi, epigrafisi, arkeolojisi ve nümizmatik konularına tahsis edilmiş bazı çalışmaların varlığından bahsetmek mümkündür.²⁵ Maddi kültür ile ilgili verilere dayanılarak, kaynaklardan elde edilen bilgilerle birlikte bu çalışmalarda aynı zamanda temel el sanatları, ticari alanların bulunduğu yerler, ticari ürünler, ticaret yolları, para ekonomisi ve nitelikleri ile Türkleşmenin dil alanındaki yansımaları hakkında ilgi çekici sonuçlara ulaşılmıştır.

II.

Farklı bir ekolün temsilcileri olarak değerlendirilebilecek olan Batı Avrupalı uzmanların çalışmalarına, olgusal kaynaklar temel alınmasına rağmen, yine de Selçuklu dönemi tarihinin ele alınması hususunda belirli bir metodolojik kısıtlamanın damga vurduğu görülmektedir. Bununla birlikte, bunlar arasında en iyi olanlar, kaynakların eleştirel bir şekilde yorumlanması söz konusu olduğunda, taslakların oluşturulması ve sonuçlara varılması açısından faydalı çalışmalardır. C. Cahen, A. Lambton, J. Sauvaget, V. Minorsky, B. Spuler, P. Wittek ve diğerlerinin çalışmalarını, belirtilen hususlar açısından değerlendirebiliriz. Bu yazarlar, ağırlıklı olarak dar kapsamlı ve özel konulara tahsis ettikleri makalelerinde ulaştıkları sonuçlar ile ön plana çıkmaktadırlar.

P. Wittek’in nispeten küçük hacimli olarak değerlendirilebilecek olan ve Selçukluların sosyo-ekonomik ve siyasi tarihlerinin bazı yönlerini olgusal

²⁴ N. N. Shengelia, *Seldjuki i Gruziya v XI v.*, Tbilisi, 1968 (Gürcistan dilinde).

²⁵ M. M. Altman, *İstoriçeskiy Oçerk Goroda Gyandji*, Bakü, 1949; *Trudı Azerbaydjanskoj (Orenkalinskoy) Arheologičeskoj Ekspeditsii*, Moskova-Leningrad, Cilt. I, 1959, III, 1965; İ. M. Djafar-zade, *İstoriko-Arheologičeskiy Oçerk Staroy Gyandji*, Bakü, 1949; D. G. Kapanadze, *Gruzinskaya Numizmatika*, Moskova, 1955; K. Kafadaryan, *Gorod Dvin i Ego Raskopki*, Erevan, 1952; Z. P. Maysuradze, *Gruzinskaya Hudojestvennaya Keramika XI-XIII vv.*, Tbilisi, 1954; E. A. Pahomov, *Moneti Gruzii*, St. Petersburg, 1910; aynı yazar, *Monetne Kladı Azerbaydjana i Drugih Respublik, Kraev i Oblastey Kafkaza*, Sayı. I-IX, Bakü, 1926-1966.

kaynaklara dayanarak ele aldığı Küçük Asya Selçukluları ile ilgili iki özel çalışması, oldukça ilginç ve değerlidir.²⁶

T. Talbot Rice'in Küçük Asya Selçukluları ile ilgili monografik çalışması, bağımsız bir anlam taşımamaktadır. Çalışmanın önemli bir kısmında, Küçük Asya Selçuklu mimarisi ve sanatı ile ilgili materyaller ve ulaşılan sonuçlara yer verilmiştir, fakat araştırmada bu dönem hakkında bazı ilginç değerlendirmeler bulunmaktadır, özellikle 11.-12. yüzyıllara ait bazı kurumların ve şartların, Osmanlı Türkiyesi'nde devlet yapısı ve toplumsal ilişkiler açısından ödünç alındığı ileri sürülmektedir.²⁷

J. Laurent, 1021-1081 yılları arasında Bizans ile Türk dilli kabilelerin ilişkileri konusuna dikkat çekmek istemiştir, fakat sadece, sonrasında Küçük Asya ve Transkafkasya'da Selçuklu hakimiyetinin kurulduğu Malazgirt Savaşı'nın (1071), Ön Asya'nın askeri-siyasi tarihinin en önemli olaylarından biri olduğunu üstünkörü bir şekilde belirtmektedir.²⁸

V. Minorsky, birçok çalışmasında ve ilk olarak Şirvan ve Derbend tarihi ile ilgili özel çalışmasında, Türk dilli kabilelerin yerleşimi, kabile kompozisyonu ve sosyo-ekonomik durum hakkında bilgi veren önemli kaynaklarla ilgili değerlendirmeler yapmıştır.²⁹ Yazar, Transkafkasya'nın siyasi tarihi ile ilgili olarak Sovyet tarih yazıcılığında varılan sonuçlar ile örtüşmeyen, anlaşılması güç bazı hükümlere ulaşmıştır. Özellikle, 12. yüzyılda Şirvan Devleti ve Gürcü Krallığı arasındaki ilişkinin doğası meselesini, iki devlet arasında bir eşitliğin olmadığına inanarak yorumlamaktadır. A. A. Alizade, haklı olarak 12. yüzyılda Transkafkasya'nın bu iki büyük devleti arasındaki ilişkinin dostça ve ittifaka dayalı olduğuna inanarak ve tarihi gerçeklerle ilgili olarak bir önceki cümlede belirtilen düşüncenin tutarsızlığına dikkat çekmiştir: "Mevcut yazılı kaynaklara, nümizmatik ve epigrafik verilere dayanarak, 10.-13. yüzyıllarda, Şirvan üzerinde bir Gürcü etkisinin (veya Şirvan'ın Gürcistan'a doğrudan bağlılığının) olmadığı net bir şekilde ifade edilebilir." Gürcü kralları, Şirvan'ın ekonomik, siyasi ve kültürel açılardan sahip olduğu önemden faydalanma çabasıyla, çıkarları

²⁶ P. Wittek, "Deux chapitres de l'histoire des turcs de Roum", *Byzantion*, 1936, Cilt. XI; aynı yazar, *Le sultan de Roum, "Melange Emile Boisacq"*, Bruxelles, 1938, Cilt. II (Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et Slaves, VI).

²⁷ T. Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, Londra, 1961.

²⁸ J. Laurent, *Byzance et les turcs seldjoukides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081*, Paris - Nancy, 1913.

²⁹ V. F. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov*, Moskova, 1963; V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10-11th Centuries*, Cambridge, 1958; aynı yazar, *Studies in Caucasian History*, London, 1953; aynı yazar, "Iranica", *Twenty Articles by V. Minorsky*, Tehran, 1964.

gereğince Şirvanşahlarla akrabalık ilişkileri kurmaya ve dostça geçinmeye çalışmışlardır.³⁰

A. Lambton'un, Büyük Selçuklular dönemine tahsis edilmiş olan küçük hacimli çalışması, maalesef henüz yayınlanmamıştır.³¹ Daha sonraki çalışmalarında A. Lambton, yayınlanmamış olan çalışmasının içeriğini ve konunun sınırlarını genişletmiştir. Özellikle, Selçuklu Devleti'nin idari yapısı, yönetim, vergiler, vergi ödeyen sınıfın durumu ve arazi tasarrufu konularını ele almıştır.³²

C. Cahen'in birçok makalesi, dönemin karakteristik özelliklerinin yeniden kurgulanması hususuna yardımcı olmaktadır. Bu özellikler, dikkat edilen meselelerin bağlı olduğu bir amaç etrafında şekillenmekte ve Selçuklular ile komşularının yaşamlarının çeşitli yönlerini etkilemektedir. Yazar, öncelikle sosyo-ekonomik durumla ilgili olmak üzere ilginç sonuçlara ulaşmıştır. Ağırlıklı olarak Küçük Asya Selçukluları (o dönemde Batı Avrupa'ya has özellikler ile bazı ilginç karşılaştırmalar yaparak) üzerinde durmuştur; ulaştığı sonuçlar Ön Asya'nın diğer bölgelerinin tarihleri (özellikle arazi tasarrufu ve toprak mülkiyeti, siyasi yapı ve savaş sanatı) açısından da faydalı olarak görülebilir. C. Cahen'in, Selçuklu tarihi ile ilgili konuların araştırılması açısından yeni bir gelişme olarak değerlendirilebilecek olan son çalışması, Konya Sultanlığı'nın kuruluşu ve yıkılışı (1071-1330) konularına tahsis edilmiştir.³³ Bu özet nitelikli çalışma, Küçük Asya Selçuklu dönemi tarihi üzerine yapılan uzun süreli ve çok yönlü bir araştırmanın sonucunda tamamlanmıştır. Kaynak çalışmaları ve coğrafi koşullar, Selçuklular'ın Anadolu'ya ilk akınları ve Anadolu'nun fethi, sosyo-ekonomik, dini ve askeri durumlarla ilgili hususlar, sanat ve bilim, feodal beyler arasındaki mücadeleler gibi konuların tümü Fransız Ortaçağ tarihçileri tarafından ilgi çekici çalışmalarda, farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. C. Cahen bazı özel çalışmalarında, Türk dilli kabilelerin tarihini ele almakta ve Ön Asya Selçuklu tarihiyle ilgili geniş bir plan etrafında genellemeler yapmaktadır, fakat özellikle Selçuklular'ın Yakın Doğu tarihindeki istisnai rolü meselesi ile ilgili olarak

³⁰ A. A. Ali-zade, *Ot Otvetstvennogo Redaktora*, - kitapta.: V. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda*, s. 8-12; yine bkz: aynı yazar, *Sotsialno-Ekonomiçeskaya i Poliçiçeskaya İstoriya Azerbaydjana*, s. 357.

³¹ A. K. S. Lambton, *Contributions to the Study of Seljuk Institutions*, Unpublished Dissertation, London, 1939.

³² Bkz. A. Lambton'un çalışması: *Landlord and Peasant in Persia*, Londra, 1953; *Islamic Society in Persia*, London, 1954; "The Administration of Sanjar's Empire as Illustrated in the Atabat al-Kataba", *BSOAS*, 1957, Vol. XX, s. 367-388.

³³ C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968 (d Podrobnoy Bibliografey).

vardığı sonuçlar hakkında onunla fikir birliği içinde olmanın her zaman mümkün olmadığı söylenebilir.

Ortaçağ'da Müslüman doğunun sosyo-ekonomik ve siyasi tarihinin en önemli hususlarının kuramsal olarak açıklanması amacıyla bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu tür çalışmalar arasında, Ortaçağ'da feodal toplumun gelişiminin doğru anlaşılması amacıyla bir Müslüman şehri üzerine yapmış olduğu incelemede³⁴ L. Gardet, evrim yasalarını ve çok yönlü şehir yaşamı konusunu açıklığa kavuşturmak için Marksist metodolojinin bazı ilkelerini kullanmaya çalışmıştır. E. D. Ross tarafından konu ile ilgili yapılan genel nitelikli ve küçük hacimli çalışmada Asya göçebelerinin faaliyetleri ele alınmaktadır.³⁵

Alan üzerine yapılan genel nitelikli çalışmalar arasında dikkat çekici olanlardan biri de, 5. cildinde Selçuklu ve Moğol dönemi olaylarının özet şeklinde verildiği "Cambridge İran Tarihi"dir.³⁶ Bu çalışmada esas olarak üzerinde durulan konular şu şekildedir: İran Dünyasının Siyasi ve Hanedan Tarihi (C. E. Bosworth), Selçuklu İmparatorluğu'nun Sosyo-Ekonomik ve Feodal Yapısı (A. Lambton), Din (A. Bausani), Şairler ve Nesir Yazarları (I. Rypka), Uygulamalı Sanat (O. Grabar), İran'da Pozitif Bilimler (E. S. Keenedy). Bu çalışmalarda, meselelerin tümü eksiksiz bir şekilde aydınlatılmamaktadır, bu durumun materyal yetersizliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Özellikle, Irak Sultanlığı ve Azerbaycan İldenizliler Atabegliği üzerinde yeterli derecede durulmamaktadır; halbuki, 12. yüzyıl İran ve komşu ülkelerin tarihlerinde Irak Selçukluları ve Atabegler önemli bir rol oynamışlardır.

III.

Türkiyeli tarihçiler Selçuklu konusuna büyük önem vermektedirler. Son 10 yıl içinde modern burjuva tarihçiliğinin metodolojik kısıtlamalarının en belirgin bir şekilde görüldüğü Türkiye'de birçok monografik çalışma yapılmış ve makaleler yayınlanmıştır. Bu, hem incelemeye alınan dönemin değerlendirilmesi hem de birçok meselenin gelişimi ile ilgili bir durumdur. Bahsi geçen çalışmalarda, kanıt niteliğindeki kaynakların objektif bir şekilde değerlendirilmemesi dikkat çekici bir husustur. Türkiyeli yazarlar, özellikle dönemi idealleştirmeleriyle ön plana çıkmaktadırlar; onlar Ortaçağ tarihçilerinin savunmacı nitelikli eserlerinden etkilenmişlerdir. Dönemin kendine özgü süreçlerinin genel olarak değerlendirilmesi hususunda, Ortaçağ'daki Türk dilli

³⁴ L. Gardet, *La cite musulmane*, Paris, 1954.

³⁵ E. D. Ross, *Aldred Lectures on Nomadic Movements in Asia*, London, 1929.

³⁶ *The Cambridge History of Iran, Vol. 5. The Saljuq and Mongol Periods*, Ed. by J. A. Boyle, Cambridge, 1968.

kabilelerin ayırt edici özelliklerinin kanıtlanmaya çalışıldığı, önemli olaylar hakkında yapay bir şekilde hazırlanan kronolojik kaymaların olduğu gözlemlenmektedir. Selçuklular tarihi ile ilgili birçok önemli konu hakkında yaptıkları yorumlar hakkında onlarla hemfikir olmak mümkün değildir. Türkiyeli bilim adamlarının eserlerinde, çoğu zaman keyfi yapılanmaların üzerinde çok fazla durulmakta, bazen sosyo-ekonomik, siyasi, askeri ve ideolojik tarih ile ilgili yapılan bölümlenmelerin tartışılabilir olduğu görülmektedir. Selçuklu dönemindeki Türk dilli nüfusun modern Türkiye'nin oluşumunda oynadığı rolün, konuya yukarıda belirtilen şekilde yaklaşılması hususu ile doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir. Esasında, siyasi, sosyo-ekonomik tarih ve dil alanında önemli bir evrim olan, Türk kabilelerinin hakimiyetinin kurulduğu Küçük Asya'nın yerli nüfusunun yaşamında meydana gelen değişimlerin yaşandığı dönem 11.-12. yüzyıllardır.

Ancak, ülke dışında yapılan çalışmaların etkisiyle Türkiye tarihçiliği, yavaş yavaş birçok olumsuz tezahürden kurtulmaktadır. Türk tarihinin ele alındığı dergilerde, Sovyetler ve yurtdışındaki ülkelerin uzmanlarının çalışmaları yeniden yayınlanmaya başlamıştır; meslektaşların kaynakları ve eserleri hakkında daha eleştirel bir bakış açısına yönelimin başladığı görülmektedir.

İ. Kafesoğlu'nun çalışması ağırlıklı olarak 11. yüzyılın 2. yarısı Selçuklu siyasi tarihi konusuna tahsis edilmiştir; eser, Melikşah'ın saltanatı dönemine odaklı bir çalışmadır. Yazar haklı olarak, Dandanakan'da Gazneliler'e karşı kazanılan zaferin; Horasan'da Selçuklu hakimiyetinin kuruluşunun, İslam ülkelerindeki Selçuklu fetihlerinin başlangıcı olduğunu belirtmektedir. Fakat eserde, bazen fetih sürecinin asıl gelişiminin önüne geçen olayların kronolojisinde kesinlik bulunmamaktadır. İ. Kafesoğlu özellikle, İran, Küçük Asya ve Transkafkasya'daki Selçuklu istilasının, asıl gerçekleştiği bilinen tarihten daha erken bir süreçte başladığını belirtmiştir.³⁷

M. A. Köymen'in Büyük Selçuklu Devleti tarihi konusundaki çalışması³⁸, İ. Kafesoğlu'nun çalışması ile benzerlik göstermektedir, fakat eserin bölümlerinde temel içeriğin tahsis edildiği siyasi olaylar açısından daha geniş kapsamlıdır. Yazarın yaptığı temel hatalardan biri, Müslüman Doğu'daki en önemli devletin Türk dilli kabileler tarafından kurulduğu tezini kanıtlama çabası içinde olmasıdır. Yazar aynı zamanda, halifelik gibi bir siyasi oluşumun erken Ortaçağ'daki ve 12. yüzyıldan sonraki varlığı ile Moğollar tarafından kurulan devletleri göz ardı

³⁷ İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953; aynı yazar, *Harezmişahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1956.

³⁸ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Cilt II, Ankara, 1954.

etmektedir. Burada hatalı olan bir diğer görüş şudur ki; M. A. Köymen, Doğu'dan Batı'ya defalarca gerçekleştirdikleri göç hareketlerinin iyi bilinmesine rağmen, Türklerin buldukları bölgeye [Yakın Doğu] eski dönemlerde geldiğine inanmaktadır. O, yapmış olduğu geniş kapsamlı çalışmada, 12. yüzyılın 2. yarısında Irak Sultanlığı'nun kaderi açısından çok önemli bir rol oynayan Azerbaycan İldenizliler Atabegliği'ne yer vermemiştir.

M. A. Köymen'in çalışmasında görülen eksikliklerin, İ. Kafesoğlu'nun eserinde de mevcut olduğu görülmektedir. Yazarların yukarıda belirtilen çalışmalarının her ikisi de farklı kaynaklardan elde edilen birçok olgusal materyal içermekte ve Türk tarih yazıcılığının gelişiminde bir aşama olarak ön plana çıkmaktadır.

O. Turan'ın Selçuklular tarihi ve Türk-İslam kültürü üzerine yapmış olduğu çalışması birkaç önemli bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm dönemin siyasi tarihine tahsis edilmiştir ve bağımsız bir anlam taşımamaktadır. Sosyo-ekonomik tarih bölümü genel olarak Konya Sultanlığı'na tahsis edilmiş ve bir önceki bölümden daha iyi bir şekilde hazırlanmıştır, fakat bununla beraber yeni bir katkı sağlamamaktadır. Eserin kendine özgü en ilginç kısmı; kültür, ideoloji, mimari, sultanların İsmaililerle ilişkileri ve ilmi gelişmelerin anlatıldığı bölümdür. Çalışmanın bu bölümü bir eklektizm damgası taşımakta ve bütüncül bir izlenim bırakmamaktadır. Ancak, yazarın birçok farklı kaynağı kullanmış olduğunun belirtilmesi gerekir; Küçük Asya Selçuklularının fetihlerinin karakteristiği, Yakın Doğu'nun Türkleşmesi ve Oğuzların göç hareketi hakkında ilginç ve isabetli açıklamalar yapmıştır.³⁹

Selçuklu konusunun ele alındığı eserler ile paralellik göstermeyen en son yayınlardan biri, F. Sümer'in Oğuzlar hakkında yapmış olduğu çalışmadır.⁴⁰ Yazar, Oğuzların siyasi tarihi, kabileleri ve örgütlenmeleri ile Oğuz Destanı'nı ele almaktadır. Oğuzların tarihine tahsis edilen ilk kısmın doyurucu bir derleme olması, sadece bilinen materyallere değil aynı zamanda kabileler ve örgütlenmeleri ile ilgili ve daha ilginç, özgün olan bölümün, Türkiye dışındaki birçok araştırmacının erişemeyeceği 16. yüzyıl arşiv verilerine dayanmasından kaynaklanmaktadır. F. Sümer, Oğuzların sosyo-ekonomik yaşamının yeniden kurgulanması amacıyla, dikkatini destan üzerine yöneltmiştir. Fakat bu spesifik yaklaşım, Selçuklu toplum yaşamının gerçek resminin tam bir portresinin yeniden oluşturulmasına olanak sağlamamaktadır. Yazarın önemli metodolojik

³⁹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965.

⁴⁰ F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara, 1967.

hatalarından biri, hem eserin başlığına hem de metne yansıtılan Oğuz ve Türkmen tanımlamalarıdır.

Türkiyeli tarihçilerin eserlerindeki mevcut temel eksiklikler, haklı objektif eleştirilerin konusu olmuştur. Özellikle O. Turan, İ. Kafesoğlu'nun Selçuklu konusu hakkındaki çalışma döngüsünü gözden geçirmiş ve onun çalışmalarını karşılaştırmalı ve sığ bir şekilde değerlendirmiştir. O, Kafesoğlu'nun, 11-12. yüzyıl tarihiyle ilişkili sorunları çözemediğini ve diğer yazarlardan hatalarıyla birlikte çok fazla ödünç bilgi aldığını öne sürmektedir.⁴¹ Bazı kategorik ifadelerini bir yana bırakacak olursak O. Turan'ın, İ. Kafesoğlu'nun Selçukluların fetihleri ve hâkimiyetleri ile ilgili olarak Ön Asya tarihini oldukça öznel bir şekilde inceleyerek yaptığı çalışmasını, doğru bir şekilde değerlendirdiğini kabul etmek gerekir.

Bununla beraber, O. Turan'ın yukarıda belirtilen çalışması eleştirel bir analize tabi tutulmuştur. A. Ateş, geniş kapsamlı bir incelemesini, düzensel zayıflığını belirtmiş olduğu bahsi geçen çalışmanın bilimsel eksikliklerinin belirtilmesine tahsis etmiştir. Eleştirmen haklı olarak, O. Turan'ın araştırmasının yeni bir katkı sağlamadığını belirtmektedir.⁴²

O. Turan, bazen tarihsel gerçeklere bakılmaksızın, istedikleri hususları gerçek olarak sunma eğiliminde olan Türkiyeli tarihçilerin en önde gelen temsilcisidir. O, öznel bakış açısını "Ortaçağ Türkleri Arasında Dünya Hakimiyeti Fikri" başlıklı makalesinde açık bir şekilde ortaya koymuştur. Orhun Yazıtları dönemindeki Türk dilli kabileler ile Selçuklular dönemi Türklerinin düşüncelerini güçlendiren ve giderek zihin yapılarına hâkim olan bir gerçekliğe dönüştürülen fikrin varlığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Yazar, Türk feodal toplumunda sömüren ve sömürülenlerin sosyal bir dayanışma içinde olduğunu düşünerek, askeri göçebe seçkinler ile sıradan emekçiler arasında bir uzlaşmazlığın varlığını reddetmektedir.⁴³ O. Turan'ın dile getirdiği fikirler yeni değildir; Z. Gökalp ile Pan-Türkizm ve Pan-Turanizm'in diğer taraftarlarının belirttikleri hususların tekrarıdır. Bununla beraber yazar, dönemin sosyo-ekonomik tarihi hakkında ilgi çekici belgelerin bulunduğu veya toprak hukuku sorunlarını ve gayrimüslimlerin durumunu incelediği bir yayın döngüsünün sahibi olma durumundadır.⁴⁴

⁴¹ O. Turan, "Selçuklular Hakkında Yeni Bir Neşir Münasebetiyle", *TTKB*, 1965, C. XXIX.

⁴² A. Ateş, (Eleştiri) "O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti", Ankara, 1965, *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1968, VI.

⁴³ O. Turan, "The Ideal of World Domination Among the Medieval Turks", *Studia Islamica*, Paris, 1955, Vol. IV.

⁴⁴ Bkz. O. Turan, "Le droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie", *Revue des etudes islamiques*, Paris, 1949; aynı yazar, "Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans", *Studia Islamica*,

Selçuklu dönemi tarihinin sorunları aynı zamanda, aralarında A. Z. V. Togan⁴⁵ ve İ. H. Uzunçarşılı'nın⁴⁶ da bulunduğu belirtilmesi gereken diğer Türkiyeli tarihçilerin de dikkatini çekmiştir.

Ch. Defremery'nin eserinin kaleme alınışından bu zamana kadar devam eden yüzyıl içinde Selçuklu tarihi yazıcılığı konusuna son verirken, bu zaman dilimi içinde geniş kapsamlı materyallerin, bilinen ve erişilebilen yeni kaynakların toplanmış olduğunu belirtebiliriz. Selçuklu konusu hakkında birçok araştırma yapılmıştır; fakat dönemin aydınlatılması hususundaki dengesizlik, bazı kilit sorunlar hakkında özel çalışmaların yapılmaması, daha çok araştırma yapmak için fazla geniş alan sağlamamaktadır. Sadece spesifik yapı, atabegler kurumu, dönemin etnografyası ve askeri işler gibi konular hakkında açıklamalar yapılmıştır. Şehir hayatı çalışmalarının; şehrin el sanatları ve ticari, ekonomik ve siyasi, entelektüel, kültürel ve yönetim açılarından merkez olarak önemli bir rol oynadığı 11.-12. yüzyıllar tarihinin anlaşılmasına yardımcı olacak en önemli meselelerden biri olması durumu devam etmektedir. 1071 Malazgirt Savaşı, dönemin siyasi tarihinde önemli bir gelişmedir; fakat yeterince aydınlatılamamıştır. Irak Sultanlığı tarihçiliği gelişmemiş bir durumdadır, Azerbaycan İldenizliler Atabegliği ise tek taraflı olarak sunulmaktadır. Başta Küçük Asya ve Transkafkasya'daki Türk dilli kabileler ile ilgili olmak üzere, dönemin etnografyası hakkında iyi çalışmalar yapılmamıştır. Türk dilli kabilelerin 11.-12. yüzyıllarda Ön Asya'ya, özellikle de Küçük Asya ve Transkafkasya'ya göçleri meselesi net bir şekilde açıklığa kavuşturulmamıştır. Araştırmacılar düzensiz infiltrasyonu kitlesel göçlerden daima ayırmamakta, kimi zaman da fetih ve yer değiştirme olaylarına dengeli bir şekilde ağırlık vermemektedirler. Bu durumda toponomik veriler, belirtilen türde kafa karıştırıcı konuların çözümü açısından yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda Transkafkasyalıların, başta Azerbaycan'ın ve Ön Asya'nın diğer bölgelerinin dil açısından Türkleşmesi sorununun açıklığa kavuşturulması hususunda da katkı sağlamaktadır.

"Selçuklular ve Ön Asya" konusu temelinde, Selçukluların 11.-12. yüzyıllarda dünya tarihindeki yerinin belirlenmesi hususuna yardımcı olunması amacıyla ortak bir özel çalışma yapılmasının zamanı artık gelmiştir. İldenizliler ve diğer

Paris, 1953, Cilt. I; aynı yazar, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", *TTKB*, 1948, Cilt. XII; aynı yazar, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara, 1958.

⁴⁵ A. Z. V. Togan, "Azerbaycan Etnografisine Dair", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1933, Cilt. 11; aynı yazar, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, C. I.

⁴⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, İstanbul, 1941.

atabeg hanedanları ile Irak Sultanlığı'nın tarihi gibi ilgi çekici ve hemen hemen hiç çalışılmamış konular kendi araştırmacılarını beklemektedir. Arazi mülkiyeti ve tasarrufu, süzerenlik ve vassallık, askeri tarih, vergi ödeyen sınıfın statüsü, ticari-mali ilişkiler gibi konulara tahsis edilen çalışmalar özel bir çalışma döngüsü ile yapılabilir.

Özet olarak, 11.-12. yüzyılların sosyo-ekonomik, siyasi, askeri, ideolojik, etnik ve kültürel tarihi hakkında özel çalışmalar yapılması ve insanların ilgi duydukları bu konuları geniş bir çerçevede sahiplenmeleri gerekmektedir. Böyle kompleks bir işin gerçekleştirilmesi için araştırma eşgüdümünün ve SSCB'nin farklı şehirleri ile yurtdışında 11.-12. yüzyıllar tarihi hakkında çalışan araştırmacılar arasında bilimsel temasların kurulması gerekmektedir.

BATI ANADOLU'DA İLK SELÇUKLU FAALİYETLERİ (1025-1081)

THE FIRST ACTIVITIES OF SELJUKS IN WESTERN ANATOLIA (1025-1081)

Adnan ESKİKURT*

Öz

Bizans İmparatorluğu'nu VII. yüzyıl sonrasında bir bölgesel güç haline getiren thema sistemi, II. Basileios'un 1025 yılında ölümü sonrası zayıflamaya başlamıştır. Devletin savunma ve vergi toplama nizamının sarsıldığı bu süreçte; yeteneksiz ve müsrif kişiler yönetime gelmiş, büyük arazi sahibi aristokratlar güçlenip themaların askeri aristokrasisi ile rekabete girişmiş, saray entrikaları ve isyanlar çoğalmıştır. Ayrıca ordu mevcudu azalmış, asker mülkleri büyük toprak sahiplerinin eline geçmiş ve asker köylüler vergi verir hale getirilmişlerdir. Yine themaların başındaki eyâlet valisi yetkilerine sahip strategosların yetkileri azalmış ve stratiotesler de belli bir meblağ karşılığı askerlikten muaf tutulmaya başlanmışlardır. Böylece devletin istikrarı zedelenmiş, askerî kudreti de azalmıştır. Bu hususlar IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055) döneminden itibaren ücretli asker kullanımını açıklamaktadır.

Bizans İmparatorluğu Doğu sınırlarında Selçuklular ve Batı sınırlarında da Peçenek, Uz ve Kumanlar ile karşılaşmalar yaşayacağı dönemin başlangıcında, 1054 yılındaki Schisma hadisesi nedeniyle Batı Dünyası'nın desteğini kaybetmiş ve Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olma iddiasından uzaklaşmış bir devlettir. Thema teşkilâtının çöküşüne bağlı askerî zafiyet de devletin Doğu sınırlarına yönelik Selçuklu akımlarını önleme

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ ABD, İstanbul/Türkiye, adnaneskikurt@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4592-1308>.

yeteneğini ortadan kaldırmıştı. Bu durum mahir askerlerin kumandanı işbilir Selçuklu mülük ve ümerasının faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Selçukluların 1071 yılında Malazgirt'te kazandıkları büyük zafer de Anadolu Yarımadası içlerinde hızla ilerlemelerine imkân sağlamıştır. Selçuk Bey'in soyundan gelen Kutalmışoğulları da Alp Arslan'ın zaferden bir yıl sonra ölümü ile tarih sahnesine çıkmışlardır. Aralarından Mansûr ve kardeşi Süleymanşâh Anadolu içlerinde fetihler yaparak Batı Anadolu'da başkenti İznik (Nikaia) olan yeni Selçuklu Devleti'nin temellerini atmışlardır.

•

Anahtar Kelimeler

Batı Anadolu, Selçuklular, Bizans İmparatorluğu, Thema Sistemi, Süleymanşâh

•

Abstract

The theme system that transformed the Byzantine Empire into a regional power after the seventh century began to decline after the death of Basil II in 1025. During this period of turmoil, when the state system of defence and tax collection was shaken, unskilled and extravagant rulers came to power, big landowning aristocracy opposed the military aristocrats in themata, strengthening themselves, court intrigues and rebellions intensified. Besides, the number of the soldiers under arms decreased, big landowners took possession of the properties of the soldiers and the peasant soldiers forced to pay tax. In addition, the powers of the strategoi, who acted as military governors at the head of themata also decreased, and the stratiotai also began to be exempted from military service for a certain sum. As the stability of the state was damaged, its military capacity decreased. These factors explain why the Byzantine State resorted to the use of mercenaries from the period of Konstantinos Monomakhos IX. (1042-1055).

Byzantine Empire was a state that no longer had the support of the Western world as a result of the schism of 1054 and alienated its claim to become the heir to the Roman Empire at the beginning of the period when it would face the Seljûqs (Oghuz) on the eastern frontiers and with the Patzinak, Uz (Oghuz) and Cumans on the western borders. Military weakness due to the collapse of the theme organization also prevented the interception of the Seljûq raids on the eastern borders of the state. This situation facilitated the activities of the efficient Seljûq mulûk and umerâ, who were commandant of talented soldiers. Also the great victory won by the Seljûqs at Manzikert in 1071 allowed them to advance rapidly in the Anatolian Peninsula. The sons of Qutalmish (Qutlumush) who were the descendants of Seljûq Bey, were going to take the stage in history one year after the victory of Alp Arslan. Among them, Mansûr and his brother Sulaimân Shâh laid the foundations of the new state of Seljûqs in Western Anatolia, creating İznik (Nikaia) as its capital, during their conquests in Anatolia.

•

Keywords

Western Anatolia, Seljûqs, Byzantine Empire, Theme System, Sulaimân Shâh

Bizans İmparatorluğu VI. ve VII. yüzyıllarda Sasaniler ve Müslüman Araplarla yaptığı mücadelelerde başarısız olmuş, sınırlarını korumak ve kayıplarını telafi etmek için VII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da Toros silsilesi ve Anti Torosların kuzey batısındaki bölgelerde toprağa dayalı idarî, askerî ve iktisadî mahiyeti ile dikkatleri çeken *thema*¹ (çoğulu *themata*) sistemini kurmuştur. Bizans bu sayede hedeflerine ulaşmış, ancak sonraki yüzyıllarda izlenen yanlış politikalar ve sivil-askeri bürokrasi arasındaki çekişmelerle sistem çökme noktasına gelmiştir. 1071 Malazgirt Savaşı sonrası Bizans'ın Anadolu'yu savunmaktan aciz kalması ve Selçuklu emirleri ile beylerinin yarımada içlerinde Batı Anadolu'ya kadar ulaşip hızla egemen güç haline gelmeleri bu durumu ortaya koymaktadır. Hazırlanan bu çalışma, 1071 Malazgirt savaşı sonrası yarımada içlerine yönelik Selçuklu ilerleyişi sırasında Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu I. Rükneddin Süleymanşâh b. Kutalmış'ın (öl. 1086) Batı Anadolu'daki faaliyetlerini konu edinmektedir.

Ankara'da 1941 yılında gerçekleşen Birinci Türk Coğrafya Kongresi'nde ülkemiz yedi ana coğrafi bölgeye ayrılmış ve bunların hudutları tayin edilmiştir.² Bu tayin esasları çerçevesinde Batı Anadolu'nun kabaca Güney Marmara ve Ege bölgesi (Ege ve İç Batı Anadolu bölümleri) hudutları dahilindeki bir alanı ifade ettiği görülür. Daha kaba bir tabirle, kuzeyde Sakarya Nehri ağzından güneyde Dalaman Çayı'na doğru çizilecek bir hattın batısında kalan bu saha Anadolu Yarımadası'nın batı kısmını teşkil eder.³

1. Selçukluların Anadolu'ya Gelişi Öncesi Bizans'ın Durumu

İmparator II. Basileios'un 1025 yılındaki ölümüne kadar Doğu ve Batı'daki meselelerde söz sahibi bölgesel bir güç durumunda olan Bizans, bu tarihten itibaren güç kaybetmesine sebep olan bir dizi problemle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Zira bu tarihe kadar yaşananlar Bizans kamuoyunda devletin yenilmez bir durumda olduğu algısını yerleştirmiş ve adeta bir rahvet devresinin temelleri atılmıştı. Herakleios döneminden (610-641) beri sorunsuz işleyen thema sisteminin çözülmeye başladığı bu devirde büyük toprak sahibi kesim ile

¹ Thema terimi hakkında bkz. Murat Keçiş ve Cüneyt Güneş, "Bizans'ın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi (Sıtkı Koçman Anısına Armağan)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, c. 19, sayı 43, Muğla 2018, s. 95-107.

² T.C. Maarif Vekilliği, *Birinci Coğrafya Kongresi 6-21 Haziran 1941*, Raporlar, Müzakereler, Kararlar. Ankara 1941, s. 77.

³ Adnan Eşikurt, *Anadolu Medeniyetleri ve Coğrafya* (Marmara Üniv. SBE basılmamış doktora tezi), İstanbul 2013, s. 208.

mücadele başarı ile yapılamamış, köylü ve asker arazilerinin idaresinde baş gösteren problemler nihayetle devletin savunma ve vergi toplama nizamında sıkıntılar yaşamasına yol açmıştır. Yeteneksiz ve müsrif kişilerin devleti yönettiği bu devirde büyük arazi sahibi aristokrat sınıfın, bilhassa da bunun sivil kesiminin giderek güçlenmesi ve eyaletlerdeki askerî zadedân ile rekabete girişmeleri birçok saray entrikasına ve isyanlara fırsat vermiş, böylece devletin istikrarı zedelenmiş ve askerî kudreti azalmıştır.⁴

Bu dönemde büyük toprak sahipleri devletin vergi gelirinin en önemli dayanaklarından birini teşkil eden yarı-hür (paroik) köylüleri kendi arazilerinde kullanarak bunların vergileri ve diğer ödemelerinden yararlanmaya çalışmışlardır. XI. yüzyıl ortalarından itibaren pronoia sisteminin zuhuru da ayrı bir sorun teşkil etmiştir. Bu uygulama, Ostrogorsky'nin ifadesine göre belirli bazı hizmetlere mükâfat olarak Bizans devlet erkânının idaresine hayatları boyunca bütün gelirleri kendilerine tahsis olunmak üzere arazi tevcihleri anlamına gelmektedir. Bunu, vergilerin kimi bölgelerde kendi çıkarlarını önde tutan mültezimler eliyle toplanmaya başlaması ve ayarı düşük nomisma darbına girişilmesi ile birlikte değerlendirdiğimizde devletin nasıl önemli vergi kayıpları yaşadığını tasavvur etmek güç değildir.⁵

Bu gelişmelerde en ağır darbeyi Bizans Ordusu'nun aldığı şüphesiz ortadadır. Zira askerî aristokrasinin nüfuzunu kırmak için ordu mevcudunun azalması ve gelir elde etmek için asker köylülerin vergi verir hale getirilmeleri dikkate alınmamıştı. Üstelik önceden thema *strategosları* aynı zamanda eyalet valisi yetkilerine de haiz iken artık themalar yargıçları yönetimde ön plana çıkmışlardı. Ayrıca XI. yüzyılda artık asker mülklerinin bir kısmı büyük toprak sahipleri eline geçmiş, stratioteslerin bir kısmı da belli bir meblağ karşılığı askerlik hizmetinden muaf olabiliyordu. Böylece thema birlikleri güç yitirmiş, thema kelimesi eyalet stratiotesleri ordusunun birlikleri anlamında kullanılmaz olmuştu.⁶

⁴ Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, TTK., Ankara 1992, s. 194-197; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008, s. 47, 51, 61, 79-86, 95-96, 101, 103-106; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Ankara 1991, s. 296-299.

⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 305-306. Pronoia kavramı ve sistemin XII. ve XIII. yüzyıllardaki durumu için ayrıca bkz. Peter Charanis, "Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire", *The Journal of Economic History*, c. 13, sayı 4, Cambridge University Press, Cambridge 1953, s. 418-419; Alexander Kazhdan, "State, Feudal and Private Economy in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, c. 47, Dumbarton Oaks, 1993, s. 83-100; Alexander Kazhdan, "Pronoia: The History of a Scholarly Discussion", *Mediterranean Historical Review*, 10:1-2, (DOI: 10.1080/09518969508569689), 1995, s. 133-163; Mark C. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium The Institution of Pronoia*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 307.

Bizans bu nedenlerle IX. Konstantinos Monomakhos zamanında (1042-1055) ücretli askerlerden (Norman, Varaeg, İngiliz) müteşekkil bir orduya ihtiyaç duyar hale gelmişti. Bu dönemde Türk asıllı general Georgios Maniakes'le⁷ Doğu'da ve Sicilya'da Araplar karşısında elde edilen başarılar yanı sıra Ani'nin imparatorluğa ilhakı yaşanacak son zaferler idi.⁸ Zira Bizans'ı Batı'da Peçenek, Uz ve Kumanların yaratacağı sorunlar bekliyordu. Doğu'da da Oğuzların Kınık boyuna mensup Selçuklular yeni ve taze bir güç olarak Müslümanların saflarına katılıyorlardı. Üstüne üstlük Roma ve İstanbul kiliseleri arasındaki ayrışma ve birbirlerini karşılıklı olarak aforoz etmeleri de bu dönemde (1054 Schisma) patlak vermişti ki, bu Bizans'ın Roma'nın mirasçısı cihanşümul bir devlet olma iddiasını ve Batı kamuoyu nezdindeki itibarını zayıflatan ve siyaseten yalnızlaştıran bir gelişme olacaktı.

2- Selçukluların Anadolu İçlerinde İlerleyişi

1 Eylül 1057 tarihinde Anadolu askeri asalet sınıfının temsilcisi I. Isaakios Komnenos'un tahta çıkması ve aldığı sıkı tedbirler (israfi önleme, ölçsüz bağışlarla devletin elinden çıkmış arazilerin müsaderesi vb.) ile devlet doğu ve batı sınırlarını bir süre koruyabilir hale geldi. Ancak izlediği politika sebebiyle memur aristokrasisi, kilise ve yandaşları arasında muhaliflerinin çoğaldığı bir sırada, 1059 yılında tahtını kaybetti.⁹ Yerine geçen X. Konstantinos Dukas (1059-1067) iyi niyetli bir hükümdar olmasına rağmen döneminde sivil aristokrasi yeniden güçlendi, artan devlet ve saray masrafları için ordu ihmal edildi, vergiler iltizam usulü ile toplandı, hatta memuriyetler para ile satılır oldu.¹⁰

Bu sıralarda İran'da hâkimiyetlerini kurup nüfuzlarını hızla hilâfet merkezi Bağdat'a ve Suriye-Filistin bölgesine kadar yayacak olan Selçuklular, Van Gölü Havzası (Vasपुरakan), Kars yöresi (Vanand) ve Gürcistan'da (İberia) Bizans ve Gürcü kuvvetlerine üstünlük sağlamaya başladılar. Ayrıca, Bizans hâkimiyetindeki Urfa, Diyarbakır, Mardin yöresi (Mezopotamya), Trabzon yöresi (Khaldia), Malatya (Melitene), Şebinkarahisar (Koloneia) ve Fırat boyları Selçuklu akınlarına maruz kaldı.¹¹

⁷ Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Ek. V, s. 257-259.

⁸ Ani'nin Bizans topraklarına katılması hakkında bkz. Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora tezi), Muğla 2018, s. 369-371.

⁹ Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, s. 197-198; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 110-111; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008, s. 71-72, 78-79; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 314-315.

¹⁰ Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, s. 216; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 115, 117; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008, s. 35-36; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 80-81, 85-86.

¹¹ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 87-88.

Selçukluların mahir askerlere sahip olmaları yanında, vaktiyle Bizans'ın Doğu Anadolu'daki yerel kuvvetleri ilhak etmesi neticesinde arada bir tampon gücün kalmamış olması ve İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un İberia'da konuşlu olup çevre yörelerdeki devlet arazilerinin gelirleri ile maaş ve giderleri karşılanan Bizans müttefiki orduyu bu imkândan mahrum bırakıp zayıflatmış olması, ayrıca Peçenek ve Oğuz kitlelerinin Balkanlar'daki hareketliliği nedeniyle Bizans'ın askeri ilgisini bu bölgeye çevirmek zorunda kalması da gelişmelerde rol oynuyordu.¹²

1064 yılında Ani, 1067'de Kilikia (Osmaniye, Adana, İçel illerinin tamamını, Karaman, Antalya ve Hatay illerinin bir bölümünü içine alan bölge)¹³ ve Kayseri (Kaisareia), Malatya (Melitene) ve Antakya (Antiokheia) dirayetli ve işbilir *mülûk ve ümeranın* idaresindeki Selçuklu akınları sırasında kolay hedef oldular. Zira Bizans'ta askeri harcamalar kısılmış, yönetim beceriksiz idareciler eline geçmişti.¹⁴

İmparator X. Konstantinos'un 1067 yılındaki ölümü ile devletin yönetimini oğulları Mikhail, Andronikos ve Konstantinos'un naibesi olarak karısı Eudokia'nın ellerine kaldı. Fakat fazla zaman geçmeden kudretli bir askeri yönetime taraftar olanların baskısı ile 1068 yılında general rütbesi taşıyan Kappadokia asilzâdesi Romanos Diogenes ile evlenmek zorunda kaldı. Böylece tahta çıkan IV. Romanos, Bizans'ın Balkanlar'daki arazilerinden, Phrygia'daki Anatolikon temasından, Lykaonia ve Kappadokia'dan topladığı askerlerden müteşekkil orduyu ücretli Frank ve Rus askerleri, Peçenekler ve Ermenilerle takviye ederek Anadolu içlerine yönelip Selçuklu akınlarını önlemeye yönelik bazı seferler düzenledi ve 1068 ile 1069 yıllarında bazı kısmi başarılar elde etti. Ancak 1071 yılında Malazgirt'te uğradığı bozgun sonunu getirdi ve tahtını kaybetti.¹⁵

¹² Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 56, 92-95, 100-102.

¹³ Bkz. Adnan Eskikurt, *Anadolu Medeniyetleri ve Coğrafya*, s. 20.

¹⁴ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 88-91, 103.

¹⁵ Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, s. 226-230; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 125-138; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 54-55; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 100, 105-128, 132-144; İbnü'l Cevzî, *El-Muntazam fi Târihi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485/1038-1092)*, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 2014, s. 98-99; Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 2011, s. 168-169; İbnü'l Adîm, *Bugyatü't-taleb fi Tarihi Halep*, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 1976, s. ٧٤-٧٥, ٧١, 67; İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Halep'de Selçuklular (H. 447-521-1055-1127)*, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 2014, s. 28-29; Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK., Ankara 1999, s. 32-35; İmadeddin el-Kâtib el-İsfahânî (Bondârî ihtisarı), *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al 'Usra*, çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, TTK., Ankara 1999, s. 37-39; İbn al-Kalânisi, *History of Damascus 363-555 a.h.* (ed. H. F. Amedroz), Leyden 1908, s. ٩٩; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydin, c. X, Bahar yay., İstanbul 1991, s. 71; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, c. II, cüz 5, çev. Ahmed Ateş, TTK., Ankara 1960, s. 32; Reşîdü'd-Dîn

Aynı yıl tahta çıkan VII. Mikhail Dukas'ın (1071-1078) iktidarı Bizans'ın Anadolu'da hâkim olduğu yerlerin Selçuklu emirleri ve Türkmen beyleri tarafından hızla fethedildiği bir dönem oldu. Zira IV. Romanos ile Sultan Alp Arslan arasında akdedilen anlaşma imparatorun ölümü ile bozulmuş, vaatlerin yerine getirilmemesi ile de Selçuklular düzenleyecekleri harekâtlar için hukuki bir zemin elde etmişlerdi.¹⁶

3-Selçukluların Batı Anadolu'ya Gelişi ve Yaşananlar

Kaynaklarda farklı görüşler¹⁷ bulunsa da umumiyetle kabul gören görüşe göre, Sultan Alp Arslan'ın vefatı (1072), ile göz hapsinde tuttuğu amcazadesi Kutalmış Bey'in çocukları Mansûr ve Süleymanşâh da fırsat bulup Anadolu'ya gelmiş ve burada istikballerini tesise başlamışlardı.¹⁸ Diyarbakır, Urfa-Bire(cık) tarafları, Antakya, Tarsus ve Suriye-Filistin bölgelerindeki faaliyetleri netice vermeyince, Alp İlig ve Dolât'ı (Devlet) geride bırakıp kendilerini destekleyen Yabgulu (Yâvğıyye, Nâvakiyye) Türkmen kitleleri ile Anadolu içlerine yöneldiler.¹⁹ Bizans'ın toprağa bağlı asker sisteminin çökmüş olması ve Sakarya boylarına kadar uzanan ve başarılı harekâtlar yapan Artuk Bey'in Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah emri ile 1073 yılında merkeze geri çağırılması, ayrıca Bizans taht kavgaları sebebiyle Mansûr ve Süleymanşâh ciddi bir direnişle karşılaşmadan Bizans şehirlerini birer birer fethederek Batı'ya doğru ilerlediler.²⁰ Öyle ki, Kutalmış, El-basan ve Kavurt'a mensup Türkmenlerin Anadolu içlerine ilerleyişinin hız kazandığı 1074 yılında devletin çaresizliğini kabul eden

Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih* (Selçuklu Devleti), çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2011, s. 110-111; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* (Tabaka-i Selçûkiyye), çev. Erkan Göksu, TTK., Ankara 2015, s. 90-92, 95; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2011, s. 99, 104, 107-108; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, TTK., Ankara 1987, s. 141-143, 329; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. I, TTK., Ankara 1987, s. 321; İbnü'l-Ezrâk, *Târihu Meyyâfârikîn*, thk. Kerim Faruk el-Huli ve Yusuf Baluken, Nûbihar yay., İstanbul 2014, s. ١١١; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 316-319, 150-170.

¹⁶ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 142-143; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 71-72; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 171-173.

¹⁷ Sadruddin el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 49; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih* (Selçuklu Devleti), s. 106-107.

¹⁸ Georgios Kedrenos (Ioannes Skylitzes'ten naklen), *Synopsis Historiarum*, nşr. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB), II, Bonn 1839, s. 732; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 262-263; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I, s. 328.

¹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, s. 201-202; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK., Ankara 2000, s. 11; Anonim Selçuknâme, *Târîh-i Âl-i Selçuk*, çev. Halil İ. Gök-Fahrettin Coşguner, Atif yay., 2014, s. 28, 35-36; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi yay., İstanbul 1993, s. 46-50.

²⁰ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 53.

İmparator VII. Mikhail Dukas, Batı ülkelerinden ücretli asker desteği alabilmek için Papa VII. Gregorius'tan yardımcı olması talebinde bulundu. Zira 1072-1073 yılında Isaakios Komnenos'un Anadolu orduları başkomutanı rütbesi (domestikos ton skholon tes anatoles) verilerek çıktığı, Kayseri şehrine kadar uzanan ve Türk akınlarını önlemesi beklenen seferi de başarılı olamamıştı.²¹

Mansûr ve Süleymanşâh'ın Anadolu'daki faaliyetleri, dönemi konu edinen kaynaklara kısmen yansımıştır. Meselâ İbnü'l Ezrak'a göre; Malatya, Kayseri, Aksaray, Konya, Sivas ve bütün Rum'u fethedip hâkim olmuşlardır.²² Süryani Mihael'e göre de Malazgirt savaşı sonrası Kappadokia ve Pont ülkelerini, İznik ve İzmit'i fethetmişlerdir.²³ Anonim Selçuknâme'nin kaydına göre de Konya'yı vali Mârtâvkustâ'dan ve Konya (Kûnyâ) batısındaki Takkeli Dağ'da bulunan Gâvale (Gevâle) Kalesi'ni de Rûmânûs Mâkrî'den almış, ayrıca birçok kaleyi fethedip İznik'e kadar ilerlemişlerdir.²⁴ Azimî'nin belirttiğine göre de 1075 yılında İznik (Nîkiye) ve ona tabi yöreleri fethetmişlerdir.²⁵ Ancak Sıbt İbnü'l Cevzî ise İznik'in fethi için Aralık 1084 gibi geç bir tarihi verir.²⁶

Yine Hayton bütün Türkiye şehir ve kalelerini fethedip hâkimiyetini kurduktan sonra Süleymanşâh adını aldığını bildirir.²⁷ Anna Komnena ise Nikephoros Botaniates tahta çıktığında Türklerin Karadeniz, Marmara, Adalar (Ege) Denizi ve Akdeniz arasındaki bütün beldelere girip hâkim olduklarını, doğu ordularının da öteye beriye dağıldığını söylemektedir.²⁸ Sur'lu William'da da boğazlardan Suriye'ye kadar uzunluğu otuz, genişliği on veya on beş gün süren bu memlekete ve bütün şehirlerine sahip oldu. Gemileri olsa idi Türkler İstanbul'u da alabileceklerdi şeklinde kayıtlar yer almaktadır.²⁹

Bizans ekonomisinin bozulduğu, yanlış uygulamalarla hayatın pahalılaştığı, ekme fiyatları ve işçi ücretlerinin yükselmesi ile devlet içerisinde gayri memnun bir kitlenin ortaya çıktığı bu süreçte peş peşe askerî isyanlar patlak vermiştir. Bunlardan ilki, Bizans Ordusu'ndaki ücretli Norman askerlerin reisi Roussel de

²¹ Alexander Daniel Beihammer, *Byzantium and the Emergence of Muslim Turkish-Anatolia, ca. 1040-1130*, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, Routledge, London-New York 2017, s. 207.

²² İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, s. ٥٤٦.

²³ Michel le Syrien (Süryani Mihael), *Chronique De Michel Le Syrien*, Fr. çev. J. B. Chabot, c. III, Paris 1905, s. 172.

²⁴ Anonim Selçuknâme, *Tarih-i Al-i Selçuk*, s. 35-36.

²⁵ Azimî, *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, c. I, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 1988, s. 21.

²⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, s. 261.

²⁷ Hayton, "La Flor Des Estoires Des Parties D'Orient", *Recueil Des Historiend Des Croisades*, Documents Armeniens, c. II, Paris 1906, s. 143.

²⁸ Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 25-26.

²⁹ William, Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, çev. Emily Atwater Babcock ve A. C. Krey, c. I, Columbia University Press, New York 1943, s. 78-79.

Bailleul ve Ioannes Dukas'ın isyanı olup, Artuk Bey ve onun ayrılışı ardından kalabalık bir ordu ile Anadolu'ya giren Emir Tutak'ın verdiği destekle isyan Bizans idaresi tarafından bertaraf edilebilmiştir.³⁰ Bizans'ın bu isyan sırasındaki zafiyeti, o sıralar Kızılırmak vadisi boyunca kuzeybatı yönünde ilerleyerek Paphlagonia ve Boukellarion themalarında Karadeniz sahilindeki Ereğli'ye (Herakleia) değin faaliyet gösteren Türkmenlere Sakarya Nehri Vadisi'nden Bithynia'ya sokulma ve akınlarını Kadıköy (Khalkedon) ve Üsküdar'a (Khrysopolis) kadar genişletebilme fırsatı vermiştir. Ayrıca Bizans'ın egemenliğini yitirdiği eski arazilerinde Fırat boylarından itibaren Kilikia, Lykaonia, güney Phrygia ve Pisidia'yı aşır Menderes Nehri Vadisi'ne değin uzanan akınlar da devam etmekteydi.

Bizans 1077 yılından itibaren yeni isyanlarla sarsılmıştır. Bunlardan ilki Nikephoros Botaneiates tarafından Ekim ayında başlatılmış ve hızla mevcut imparator VII. Mikhail'i sevmeyen büyük bir kitlenin desteğini kazanıp başarıya ulaşmıştır. İkincisi de Kasım ayı gibi Bizans'ın Rumeli Ordusu'nu peşine takıp kendisini imparator ilan eden ancak hedefine ulaşamayan Nikephoros Bryennios'un isyanıdır.³¹ Ayrıca Basilakios'un başarısız bir isyanı vardır.³²

Bizans'ın Anatolikon theması komutanı ve valisi olan Nikephoros Botaneiates, Ekim ayı gibi toplayabildiği 300 savaşçı ile birlikte Afyon ve Kütahya üzerinden İzmit'e doğru ilerlemeye başlamış, İmparator VII. Mikhail de ona karşı birlikte hareket etmek için Süleymanşâh ile anlaşmıştı. Ancak Botaneiates ve maiyeti Süleymanşâh'ın askerlerinin kurduğu pusulardan kurtulup İznik'e ulaşmayı başardılar. Botaneiates, İstanbul'a gidebilmek için evvelce Bizans'a sığınmış olan Alp Arslan'ın eniştesi Emir Elbasan'ın yardımı ile kendisinden daha büyük askeri kuvvete sahip Mansûr ve Süleymanşâh'ın desteğini kazanmayı başardı. Böylece ordusu daha güçlenmiş bir şekilde İstanbul önlerine ulaştı ve 1078 yılında da kolayca tahta çıkmayı başardı.³³

Yeni imparatoru Nikephoros Bryennios'un isyanının bastırılmasında da destekleyen Kutalmışoğulları, bu işbirliği karşılığında Batı Anadolu'da kuzeyde İstanbul Boğazı'na ve batıda Kapıdağ Yarımadası'ndaki Kyzikos'a (Kapıdağ Yarımadası güney kıyısında) kadar uzanan bir kesimde İznik merkezli bir

³⁰ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 73-110; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 143-146; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 187-196, 201-202, 208-209; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 16-23.

³¹ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 240-252, 257-258, 279-289; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 23-34.

³² Anna Komnena, *Alexiad*, s. 34-40.

³³ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 148, 150-152; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 119-142; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 202-203, 213-216, 238-239, 259-273.

egemenlik tesis etmişlerdi.³⁴ Ancak III. Nikephoros Botaneiates'in tahta çıktığı yıl Melikşah'ın emri ile bölgeye gönderilen Emir Porsuk'un Mansûr'u ortadan kaldırması sonrası Süleymanşâh İznik'te kontrolü sağlayıp tek başına hüküm sürmeye başladı.³⁵ Bunun en önemli kanıtı da bir kaynağın İmparator Botaneiates'in Trakya'da isyan halindeki Bryennios'a karşı yardım talep etmek için gönderdiği elçilerini Süleymanşâh'ın 1078 yılında İznik'te kabul ettiğini bildirmesidir.³⁶

Süleymanşâh'ın hâkimi olduğu bölgedeki gücü 1080 yılından itibaren daha da artmış olmalıdır. Zira Urfalı Mateos'un bildirdiğine göre anılan yılın başında konar-göçer Türkmen kitleleri Batı'ya doğru Anadolu içlerine ilerlemiş ve Bizans'ın yarımadaadaki otoritesi tamamen yok olmuştur.³⁷

Çok geçmeden Bizans'ta başlayan yeni bir taht kavgası Süleymanşâh'a hâkimiyet sahasını daha da genişletme fırsatı vermiştir. Hadise İmparator Botaneiates'in iktidârına karşı bulunan ve o sıralar İstanköy'de (Kos Adası) bulunan Nikephoros Melissenos'un batıda Ege Denizi'ne kadar hâkim duruma gelmiş olan Süleymanşâh ile irtibata geçmesi ve yardımına başvurması ile meydana gelmiştir. Kurulan ittifak ile eski Asia, Phrygia ve Galatia eyâletlerindeki bazı Bizans şehirlerinin Süleymanşâh'a teslim edilmesi öngörülüyordu.³⁸

Şüphesiz bu gelişme sonrası Botaneiates de harekete geçti ve 1080 yılında bölgeye bir ordu sevk etme kararı aldı. İsyanı bastırmak üzere gönderilen bu ordunun önünde iki seçenek vardı. Bunlardan biri bir Selçuklu garnizonu tarafından savunulan İznik'i kuşatmaktı. Bir diğeri de Süleymanşâh ile birlikte Eskişehir'de (Dorylaion) bulunan Melissenos üzerine yürümektir. İznik üzerine ilerleme kararı alan Bizans Ordusu buradaki savunma direnci karşısında

³⁴ Aslında durumu en iyi Prens Anna ortaya koymaktadır. Kaydına göre bu isyan sırasında ülkede Bizans egemenliği artık son bulmuştu. Buna göre; "Doğu'daki (Anadolu) birlikler, her yere sızmış olan ve Karadeniz ve Çanakkale Boğazı ile Ege Denizi ve Suriye Denizi (Kuzeydoğu Akdeniz), Saros/Seyhan ve diğer ırmaklar, özellikle Pamphylia (Antalya yöresi), Kilikia boyunca akan ve Mısır Denizi'ne (Akdeniz Körfezi kıyıları) dökülen ırmaklar arasındaki ülkenin hemen hemen tümüne egemen bulunan Türkler sebebine, öteye beriye dağılmış durumda idiler." Anna Komnena, *Alexiad*, s. 25-26, 29, 31-33, 66.

³⁵ İmadeddin el-Kâtib el-İsfahânî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al 'Usra*, s. 69; Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 49; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I, s. 328-329; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 150. *Kutalmışoğulları ile Melikşah arasındaki anlaşmazlık ve Emir Porsuk'un bunlar üzerine yaptığı sefer hakkında bkz. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 56-60.

³⁶ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 147-148.

³⁷ Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK., Ankara 1987, s. 156.

³⁸ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 173; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 81-82.

oyalanırken, Süleymanşâh ve müttefiki Melissenos da hızla buraya ulaştılar. Bu durum üzerine Bizans askerleri ricata mecbur kaldılar ve müttefikler de arkalarından ilerleyerek İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakası sahiline vardılar. Ancak bir süredir tahta çıkma hesapları yapan, devletin Avrupa kıtasında kalan kısmını teklif eden eniştesi Melissenos'u reddeden ve onu caesar unvanı vaat ederek oyalayan Alexios Komnenos erken davranarak tahta çıkmayı başardı (1081).³⁹ İlginç olan, birçoğu ücretli Alman savaşçılardan oluşan yabancı askerlerin koruduğu İstanbul'a giren Alexios'un birliklerinin de yabancı asıllı askerlerden müteşekkil olması idi.⁴⁰

Süleymanşâh bu gelişmeler sırasında Marmara sahilleri, İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakası ve çevresinde tam bir hâkimiyet elde etmeyi başardı. Hatta İstanbul Boğazı'nda bir de gümrük tesis edip geçen gemilerden geçiş resmi almaya başladı. Yeni imparatorun bazı küçük birliklerle onları püskürtmeyi denemekten başka bu duruma karşı koyacak gücü yoktu. Zaten Bizans'ın Balkanlarda Normanlar karşısındaki vaziyeti de iyi değildi. Ancak giriştiği küçük çaplı harekâtlarla başarı kazanıp, Selçuklu askerlerini Anna Komnena'nın ifadesine göre Bithynia'da İzmit'in (Nikomedeia) güneyine dek çekilmek zorunda bıraktı. Yine Anna'ya göre armağanlar (mühim miktarda para) vermeyi ve Selçuklularla hududun Drakon Suyu⁴¹ olmasını kabul ederek Süleymanşâh'ı bir

³⁹ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 174-181.

⁴⁰ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 158-159; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 324.

⁴¹ Osman Turan bu akarsuyun Kırkgeçit Deresi (Dil Deresi) veya Bozburun Yarımadası'nı ayıran çay olduğu konusunda Ramsay ve Chalandon'a ait görüşler bulunduğunu, ancak aslında Dragos (Orhan) Tepe yanındaki bir dere olması gerektiğini ileri sürmüştür. En önemli dayanağı da Süryani Mihael'in İzmit'i (Nikomedeia) İznik ile birlikte Süleymanşâh hâkimiyetinde göstermesidir. Eğer sınırın Kırkgeçit Deresi veya Bozburun'daki akarsu olması durumu kabul edecek olursak bunların konumları Süryani Mihael'in ifadesi ile örtüşmemektedir. Öyle ise bugün Orhantepe (Dragos) batı yanında akan ve Maltepe ile Kartal ilçeleri arasında doğal sınır oluşturarak denize dökülen dere üzerinde de durulmalıdır. Ayrıca İzmit'in Selçuklu-Bizans münasebetlerindeki durumu da hatırlanmalıdır. Zira Süleymanşâh'ın ölümünü (1086) müteakip İznik'te yerini alan ve 1081 Anlaşması'nı bozarak Bizans arazilerini fethetmeye girişen Ebû'l-Kasım'ın İstanbul Boğazı ve Marmara sahillerine akıncılarını sevk etmesi ile Bizans-Selçuklu çatışmaları yeniden başlamıştır. Süleymanşâh döneminde uygulanan taktiği uygulayarak karşı saldırıya geçen Bizans birlikleri Drakon Çayı'nı aşarken Selçuklu birlikleri çekilmiş olmalıdır. İzmit de düşman ilerleyişi (Kios/Gemlik üzerine Manuel Boutoumites'in denizden ve Tatikios'un da karadan gönderildiği Bizans saldırısı) sırasında elden çıkmış olmalıdır. Nitekim Emir Porsuk'un 50.000 kişilik bir ordu ile bölgeye ilerlediği haberi üzerine Bizans Ordusu çekilmiş ve Ebû'l-Kasım'ın kuvvetleri şehri geri almıştır. Bunun üzerine İmparator I. Alexios Komnenos ittifak kurma bahanesiyle onu İstanbul'a çağırması ve ziyareti sırasında gizlice inşa ettirdiği Gebze'deki Pelekanon (Eskihisar) Kalesi sayesinde yöreye yeniden hâkim olmayı başarmıştır. Michel le Syrien (Süryani Mihael), *Chronique De Michel Le Syrien*, c. III, s. 172; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 196-200; William Mitchell Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Royal Geographical Society

anlaşma yapmaya ikna etti. Böylece Bizans Türkiye Selçuklu Devleti'ni tanıyan ilk devlet oldu.⁴²

Kaynaklardaki sınırlı bilgilerden anlaşıldığı üzere, Selçuklular Batı Anadolu'da faaliyete geçtiklerinde Bizans'ın bölgedeki birçok eski teması askerî anlamda sükût etmişlerdi. Bununla birlikte 1081 yılında tahta çıkan İmparator I. Alexios Komnenos askeri gücünü arttırma gayesi ile Anadolu'daki bölge komutanlarına (toparkhes) mektuplar yazarak bölgelerinde güvenliği sağlayacak askerleri bırakıp diğerleri ile derhal İstanbul'a gelmelerini istemiştir. Bunlar arasında Karadeniz Ereğlisi (Herakleia Pontike), Bartın, Karabük, Kastamonu, Çankırı, Sinop illerini muhtevi bölge (Paphlagonia) komutanı Dabatenos ve Kappadokia ve Khoma (Menderes) bölge komutanı Bourtzes vardı. İşte İmparator I. Alexios'un yaptığı bu çağrıdan 1081 yılında bile bazı bölgelerde Bizans otoritesinin henüz tamamen sona ermediği anlaşılmaktadır.⁴³ Ancak bu olay sonrasında buralar da artık kesin olarak Selçuklular eline geçmiştir denilebilir. Nitekim Süleymanşâh'ın Antakya seferine çıkarken İznik'te vekili olarak bıraktığı Ebû'l-Kasım'ın kardeşi Ebû'l-Gâzi'yi Kappadokia'ya vâli tayin etmesi bu duruma bir işarettir.⁴⁴ Yine 1096 yılında başlayan I. Haçlı Seferi sırasında Güney Marmara'daki İznik (Nikaia), Edremit (Adramytteion) vb. yöreleri içine alan Selçuklu hâkimiyeti sona ererken, İmparator Alexios Komnenos'un sevk ettiği Ioannes Dukas komutasındaki birlik de Ege bölgesinde; İzmir (Smyrna), Ephesos (Selçuk), Sardeis (Manisa), Alaşehir (Philadelphia) ve Denizli (Laodikeia), Honaz (Khonai) ve Homa (Khoma/Gümüşsu) taraflarını Türklerden ele geçirmiştir.⁴⁵ Bu yerleşmelerin Süleymanşâh döneminde Türkler tarafından ele geçirilmiş olması ihtimali yüksektir. Bizans İmparatoru I. Alexios Komnenos'un 1081 Anlaşması ile Anadolu'yu çaresizce Türklere terk etmiş olması buna bir işarettir. Bu durumda Süleymanşâh'ın Antakya seferine çıkarken yerine bıraktığı ve ölümü (1086) sonrası devleti bir süre idare eden Ebû'l Kasım ve kardeşi Ebû'l Gâzi'nin iktidârları (1086-1092) sırasında 1086 yılından itibaren İzmir, Urla (Klazomenai), Foça (Phokaia) ve çevresinde bir beylik kurma faaliyetine giren Çaka Bey'in Ege bölgesinin yukarıda bahsedilen kesimlerinin Selçuklu hâkimiyetinde olmasından

Supplementary Papers, c. IV, London 1890, s. 188; Ferdinand Chalandon, *Essai Sur Le Règne D'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, ed. A. Picard Et Fils, Mémoires Et Documents Publiés Par La Société De L'École Des Chartes, IV, Paris 1900, s. 72 (dipnot 2); Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 61, 62, 84-85; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK., Ankara 2014, s. 78-81; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihîsel Adlar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993*, s. 224-225; Rezan Çelebi, *Maltepe'nin Tarihi Dokusu (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Y. Lisans tezi), İstanbul 1995 s. 2, 6.*

⁴² Anna Komnena, *Alexiad*, s. 124-126.

⁴³ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 119.

⁴⁴ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 197.

⁴⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 95.

dolayı rahat hareket ettiğini ve Adalar (Ege) Denizi'nde faaliyet gösterme şansı bulduğunu ileri sürmek de mümkün görünmektedir.

SONUÇ

Selçukluların Batı Anadolu'daki İlk faaliyetlerini ele alan bu çalışmada, Bizans'ın İmparator II. Basileios'un 1025 yılındaki ölümü sonrası bölgesel bir güç olma özelliğini yitirdiği, buna bağlı olarak bir dizi dâhili problemle karşılaştığı tespit edilmiştir. Bu problemleri; thema sisteminin çözülmeye başlaması, köylü ve asker arazileri ile ilgili problemler çözülememesi, ayrıca devlet savunma ve vergi toplama konularında sıkıntılar yaşanması olarak sıralamak mümkündür. Yine güç kazanan büyük arazi sahibi aristokratların eyaletlerdeki zadedân ile rekabete girişmeleri, yarı hür köylüleri kendi arazilerinde kullanıp vergi ve diğer ödemelerinden yararlanmaları, saray entrikaları ve isyanlar devletin istikrarı ve askerî kudretinin ortadan kalkmasının diğer sebepleri olarak sıralanabilir.

Ayrıca XI. yüzyıl ortalarından itibaren devletin ekonomik zararları artarak devam ederken, sivil aristokrasi ve bürokratların askerî aristokratların gücünü kırmaya yönelik girişimleri ile ordu mevcudu da azalmış, asker köylüler vergi verir hale getirilmişlerdir. Bu gelişmeler İmparator IX. Konstantinos Monomakhos zamanında devletin ücretli askerlere mecbur hale gelmesinin temel nedenleri olarak gözükmektedir.

Batı'da Peçenek, Uz ve Kumanlar, Doğu'da da Müslümanlığı kabul eden Selçuklular siyaset sahnesindeki yerlerini aldıkları bu süreçte, Bizans 1054 yılındaki Schisma olayı ile Batı dünyasının da desteğini yitirmiş, Doğu sınırlarındaki tampon idarelerin ortadan kaldırılması ise bunların yerel kuvvetlerinin desteğini ortadan kaldırmıştır.

I. Isaakios Komnenos döneminde durumu düzeltme niyetiyle yapılan girişimler kısmen sonuç verdi ise de ardılı X. Konstantinos Dukas zamanında sivil aristokrasinin yeniden güçlenmesi, devlet ve saray masrafları için ordunun ihmal edilmesi, vergilerin iltizam usulü ile toplanmaya başlanması, hatta memuriyetlerin para ile satılır olması ile işler daha kötü hale geldi. Bizans ve Gürcü kuvvetleri bu sıralarda Van Gölü Havzası, Kars yöresi ve Gürcistan, Urfa, Diyarbakır, Mardin, Trabzon, Malatya, Şebinkarahisar ve Fırat boylarında Selçuklular karşısında mağlubiyetler almaya başladılar.

İmparator X. Konstantinos'un 1067'deki ölümü sonrası çaresiz kalan karısı Eudokia, Romanos Diogenes ile evlenerek ve onu imparatorluk makamına getirerek devletin kötü gidişatını durdurmaya çalıştı. Ancak bu yeni hükümdarın çabaları da sonuç vermedi ve 1068 ve 1069 yıllarında bizzat katıldığı sonuçsuz kalan seferlerden sonra, büyük bir ordu hazırlayarak Türkleri Anadolu'dan

uzaklaştırmayı planladı. Ancak ordusu Sultan Alparslan karşısında 1071 yılında feci bir bozguna uğradı. Kendisi de bir süre sonra hayatını kaybetti.

Anadolu'nun Selçuklu mülük ve ümerasının akınlarına maruz kaldığı sırada Bizans tahtına çıkan VII. Mikhail Dukas'ın bu kötü durumu önleyecek gücü yoktu. Bu durum, Bizans'ın askerî ve ekonomik açıdan büyük bir şok içerisinde olduğunu bize göstermektedir. Nitekim durumu kabullenemeyen bazı thema strategosları da çareyi taht değişikliğinde göyerek isyan etmeyi planlıyorlardı.

İşte bu sıralarda uzun süredir Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın gözetiminde bulunan Kutalmışoğulları da onun 1072 yılındaki ölümü ile istikballerini tesis için İran'dan Anadolu'ya hicret etmişlerdi. Bir süre Güneydoğu Anadolu ve Suriye-Filistin bölgelerindeki mücadelelere katılmışlar, nihayette aralarından Mansûr ve Süleymanşâh Anadolu içlerinde Batı'ya doğru ilerleme kararı almışlardı. Bu sıralarda Sakarya boylarına kadar başarılı akınlar yapmakta olan Artuk Bey'in Melikşah emri ile merkeze çağırılmış olması da işlerini kolaylaştırmış ve bunun sonucunda Anadolu'yu yurt tutma yarışına girişmiş birçok diğer Türkmen beyi gibi kolaylıkla birçok yerleşmenin denetimini sağlayarak Güney Marmara'ya değin ilerlemişlerdi.

Anna Komnena'nın kayıtlarından anlaşıldığı üzere Türklerin Anadolu'nun her yöresine akınlar düzenlediği ve yerleşik Bizans güçlerinin çaresiz kaldığı bu süreçte son bir çaba ile hazırlanıp Isaakios Komnenos komutasında 1073 yılında Anadolu'ya gönderilen ordunun da başarısız olması, İmparator VII. Mikhael'i Papa VII. Gregorius'tan ücretli asker talebinde bulunmak zorunda bırakmıştır. Bu durumda bilhassa themalarda yaşayan sivil ve askerlerden imkânı olanların yaşadıkları yerleri ve vazifelerini terk ederek Bizans elindeki daha güvenli kesimlere göç ettiklerini düşünmek mümkündür. Ayrıca Bizans'ın bu hareketlilik sonucu ekonomisinin bozulduğunu ve hayat pahalılığının kitleleri gayri memnun hale getirdiğini de söyleyebiliriz. Durumdan yararlanmaya kalkan kimselerin sebep oldukları isyanların ardında şüphesiz bu hususların rolü olmalıdır. Bu süreçte Roussel de Bailleul ve Ioannes Dukas'ın isyanları Anadolu'daki Selçuklu emirlerinin yardımları ile bastırılabilmişse de, 1077 yılında thema strategosları Nikephoros Botaneiates ve Nikephoros Bryennios'un isyanlarını bastırmak mümkün olmamış ve Mansûr ile Süleymanşâh'ın desteğini kazanan Nikephoros, 1078 yılında İstanbul'da tahta çıkmayı başarmıştır. Verdiği destek sayesinde Kutalmışoğulları'nın birlikleri de Batı Anadolu'da kuzeyde İstanbul Boğazı ve batıda Kyzikos'a (Kapıdağ Yarımadası güney kıyısında) kadar uzanan bir sahada İznik merkezli bir egemenlik tesis etmeye muvaffak olmuşlardır. Ancak aynı yıl Emir Porsuk'un Kutalmışoğullarından Mansûr'u ortadan kaldırması sonrası,

Süleymanşâh'ın tek başına iktidar olduğu ve 1080 yılından itibaren Anadolu'ya yeni gelen Türkmen kitleleri ile gücünün arttığı görülür. Bunun en önemli göstergesi İmparator Botaniates'e karşı isyan eden ve tahtı ele geçirmeye çalışan Melissenos'un ondan destek talep etmesidir. Nitekim her ne kadar onun desteğini alan Melissenos hedefine ulaşamamış ve tahtı I. Alexios Komnenos'a kaptırmış olsa da, Süleymanşâh bu sayede eski Asia, Phrygia ve Galatia eyâletlerindeki henüz Türkler eline geçmemiş şehirlere kolayca egemen olabildiği görülmektedir.

Süleymanşâh'ın bu süreç sırasında İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasına kadar uzanan hâkimiyeti pekişmiş, hatta boğazdan gelip geçen gemilerden geçiş resmi almaya başlamıştır. Zor durumda olan ve bunun için henüz Türkler eline geçmemiş yörelerin komutanlarını birlikleri ile yanına çağırarak yeni imparator I. Alexios bir hile ile Türkleri kıydan uzaklaştırmaya muvaffak olmuştur. Ancak Balkanlarda Norman tehlikesi baş gösterince planından vazgeçmiş ve Süleymanşâh'ın desteğini sağlamak adına 1081 yılında onunla Drakon Suyu Anlaşması'nı yapmak zorunda kalmıştır. O, kaynaklardaki bilgilere göre böylece Süleymanşâh'ın hâkimiyetini ve Türkiye Selçuklu Devleti'ni tanıyan ilk hükümdar olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2011.
- Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.
- Anonim Selçuknâme, *Tarih-i Âl-i Selçuk*, çev. Halil İ. Gök-Fahrettin Coşguner, Atif yay., 2014.
- Ayönü, Yusuf., Selçuklular ve Bizans*, TTK., Ankara 2014.
- Azimî, *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, c. I, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 1988.
- Bartusis, Mark C., *Land and Privilege in Byzantium. The Institution of Pronoia*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- Beihammer, Alexander Daniel., *Byzantium and the Emergence of Muslim Turkish-Anatolia, ca. 1040-1130*, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, Routledge, London-New York 2017.
- Chalandon, Ferdinand., *Essai Sur Le Règne D'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, ed. A. Picard Et Fils, Mémoires Et Documents Publiés Par La Société De L'École Des Chartes, IV, Paris 1900.
- Charanis, Peter., "Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire", *The Journal of Economic History*, c. 13, sayı 4, Cambridge University Press, Cambridge 1953, s. 412-424.
- Çelebi, Rezan., *Maltepe'nin Tarihi Dokusu (İstanbul Üniv. SBE basılmamış yüksek lisans tezi)*, İstanbul 1995.
- Eskikurt, Adnan., *Anadolu Medeniyetleri ve Coğrafya (Marmara Üniv. SBE basılmamış doktora tezi)*, İstanbul 2013.
- Georgios Kedrenos (Ioannes Skylitzes'ten naklen), *Synopsis Historiarum*, nşr. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB), II, Bonn 1839.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. I, TTK., Ankara 1987.
- Güneş, Cüneyt., *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora tezi), Muğla 2018.
- Hayton, "La Flor Des Estoires Des Parties D'Orient", *Recueil Des Historiend Des Croisades*, Documents Armeniens, c. II, Paris 1906.
- Ioannes Zonoras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008.
- İbnü'l Adîm, *Buğyatü't-taleb fi Tarihi Halep*, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 1976.
- İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521-1055-1127)*, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 2014.
- İbnü'l Cevzî, *El-Muntazam fi Târîhi'l-Ümen'de Selçuklular (H. 430-485/1038-1092)*, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 2014.
- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. X, Bahar yay., İstanbul 1991.
- İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Kerim Faruk el-Huli ve Yusuf Baluken, Nûbihar yay., İstanbul 2014.
- İbn al-Kalânisi, *History of Damascus 363-555 a.h.* (ed. H. F. Amedroz), Leyden 1908.

- İmadeddin el-Kâtib el-İsfahâni, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al 'Usra (Bundari İhtisarı/Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK., Ankara 1999.
- Kazhdan, Alexander., "State, Feudal and Private Economy in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, c. 47, Dumbarton Oaks, 1993, s. 83-100
- Kazhdan, Alexander., "Pronoia: The History of a Scholarly Discussion", *Mediterranean Historical Review*, 10:1-2, (DOI: 10.1080/09518969508569689), 1995, s. 133-163
- Keçiş, Murat ve Güneş, Cüneyt, "Bizans'ın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi (Sıtkı Koçman Anısına Armağan)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, c. 19, sayı 43, Muğla 2018, s. 95-107.
- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK., Ankara 2000.
- Michel le Syrien (Süryani Mihael), *Chronique De Michel Le Syrien*, Fr. çev. J. B. Chabot, c. III, Paris 1905.
- Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008.
- Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, TTK., Ankara 1992.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, TTK., Ankara 2015.
- Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008.
- Ostrogorsky, Georg., *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK., Ankara 1991.
- Ramsay, William Mitchell., *The Historical Geography of Asia Minor*, Royal Geographical Society Supplementary Papers, c. IV, London 1890.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, c. II, cüz 5, çev. Ahmed Ateş, TTK., Ankara 1960.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2011.
- Sadrüddin el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, çev. Necati Lügal, TTK., Ankara 1999.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 2011.
- T.C. Maarif Vekilliği, *Birinci Coğrafya Kongresi 6-21 Haziran 1941*, Raporlar, Müzakereler, Kararlar. Ankara 1941.
- Turan, Osman., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi yay., İstanbul 1993.
- Umar, Bilge., *Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993*,
- Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK., Ankara 1987.
- William, Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, çev. Emily Atwater Babcock ve A. C. Krey, c. I, Columbia University Press, New York 1943.

ORTA ASYA'DA CENGİZLİ HANEDANLARIN DEVLETLEŞME SÜRECİNDE ESKİ İNANÇ UNSURLARININ ROLÜ

THE ROLE OF OLD BELIEF ELEMENTS IN THE STATE- BUILDING PROCESS OF CHINGGISID DYNASTIES IN CENTRAL ASIA

Zahide AY*

Öz

Türklerin ve Moğolların, devletli döneme geçişlerinde, eski inanç unsurlarından aldıkları en önemli unsurun, “yönetici soyun, meşruiyetini Tanrıdan aldığı prensibi” olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunun bir örneği, Göktürklerdeki Açına soyu, diğer bir örneği de Moğollardaki Cengizli soyudur. Bu makalede, Cengiz Han'la birlikte devletleşme sürecine giren Moğol devletinin ve sonrasında Orta Asya'da kurulan bütün Müslüman Türk devletlerinin bir tür anayasası olan Cengiz Yasası'nın oluşmasında eski inanç unsurlarının nasıl bir etkisi olduğu üzerinde durulacaktır. Bu yapılırken de, Oğuz Kağan kökeni üzerinden kendini tanımlayan Selçuklu ve Osmanlı devlet geleneği ile Cengizli soyu üzerinden kendini tanımlayan Orta Asya devlet geleneği arasındaki görüş ayrılığı vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler

Moğollar, Türkler, Cengiz Han, Oğuz Kağan, Cengiz Yasası, Devletleşme.

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye, ayahide@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-4978-4462>.

Abstract

It is asserted that the most important element of the Turks and Mongols took from their old belief elements is "the principle that the ruling dynasty takes its legitimacy from God" in the transition of the Turkish and Mongol tribes to the state-building process. An example of this is the Ashina line among the Kok-Turks, and another example is the Chinggisid dynasty among the Mongols. In this article, we will focus on the influence of ancient beliefs on the formation of the Chinggisid Yasaq, a kind of constitution of the Mongol Empire which entered into the state-building process during the reign of Chingghis Khan and of all Muslim Turkish states onwards which were established in Central Asia. In this study, the disagreement between the Seljukid and Ottoman state tradition, which gained legitimacy through emphasizing their origins related to Oghuz Kaghan, and the Central Asian state tradition situating itself on the Chinggisid legacy will be emphasized.

•

Keywords

Mongols, Turks, Chinggis Khan, Oghuz Kaghan, Chinggisid Yasaq, State-Building Process

GİRİŞ

Bu çalışmanın başlamasında, öne çıkan soru şuydu? Orta Asya'nın Türk dilli halkları açısından bakıldığında Cengizli bir liderliğe bağlı olmak doğal kabul edilirken, dolayısıyla Moğol istilaları sonrası gelişen bir tür yarı Moğolluk durumu yadırganmazken, onların bu durumu, Horasan üzerinden İran ve Türkiye'ye gelen Türk dilliler tarafından, neden asla kabul edilemez bir şeydir?

2015 ve 2016 yılında Doğu Türkistan'da gerçekleştirdiğimiz saha araştırmamız sırasında, iki şey dikkatimiz çekmişti. Uygurlar arasında (bu arada Uygurlardan kasıt, eski Toharistan topraklarında yer alan Kaşgar, Yarkent ya da Hoten bölgesinde yaşayanlardan ziyade, Çin'in İç Moğolistan eyaletine yakın olan Turfan ve Kumul (Hami) bölgesinde yaşayanlardır) Moğolluk motifleri de, Zerdüştilik motifleri de gözlenmekteydi. Üstelik onlar bunu reddetmemekte, hatta Uygurluklarının bir parçası olarak doğal kabul etmekteydiler. Bizde ise her ikisi de reddedilir. Selçukluluk, hanedan olarak Oğuz Kağan kökeninden olmakla açıklanırken; topluluk olarak da, Moğol unsurları öncesine giden bir Horasanlılık kökeni (Horasan'dan göç etmiş olma durumu) vurgulanır ki, bu Horasanlılık durumu daha ziyade İslamlaşma tarifi üzerinden yapılır. Horasanlılık durumu bize birçok şey söyler aslında. Bunların en başında da, Orta Asya'da gelişen güneyli Müslümanlığının Moğol istilaları sonrası evresinin, kendini Kıpçak dilli kuzeyli hakların İslamlaşmasından ayıran bir söylem biçimi olmasıdır. Bu makalede, Orta Asya'daki bu kuzeyli ve güneyli halklar ayrımının, İslamlaşma üzerindeki etkisinden ziyade, devletleşme üzerindeki etkisi üzerinde durulacaktır. Gerçekten de güneyli Müslümanlığı kendini Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular hattı üzerinden Moğol istilaları öncesine dayanan bir kronolojiyle tarif ederken; kuzeyli Müslümanlığı, tam da Moğol istilaları sonrasında İslam'a giren ve devletleşme boyutunda da kendini Cengizli bir soydan gelmek üzerinden tarif eden bir Müslümanlaşmayı ifade etmektedir.

Öyle ki, Cengizli olmak, Orta Asya'da 19. yüzyılda bile hala önemli olagelen bir durumdu. Timurlu topraklarının batı kesimleri yani Anadolu ve İran sahasında artık meşru soy, Oğuz soyluluk gerektirse de, Orta Asya'da bu gelenek, Cengizli soyluluk prensibi üzerinden geçerli olmuştur. İslam öncesi dönemlerin göçebe toplumlarında soyun kökeni, devlet kurmada meşruiyet açısından çok önemliydi. Selçuklular artık İslam'a geçmişti ve Abbasi hanedanının hala hayatta olduğu bir dönemde, yaşayan bir soyla ortaya çıkamazdı. Onun yerine soylarını, İslam öncesi zamanlara ait efsanevi bir

karakter olan Oğuz Kağan'a dayandırmaları oldukça makul bir çözümdü. Moğollar ise, henüz İslam'a girmemişlerdi. Bizzat Cengiz Han'ın soyu tek başına kutsallık için yeterliydi. Peki soyu diğer soylardan önemli kılan ne idi? Burada İslam öncesi inanç unsurlarından bazı semboller öne çıkmaktaydı. Özellikle dağ kültü ve kurt kültü gibi unsurlar bunların başında gelmekteydi.

Türklerin ve Moğolların Devletleşme Süreçlerinde Eski İnanç Unsurlarının Rolü:

Gök-Tanrı inancının temsil ettiği dağ kültü ve kurt kültü gibi unsurlar, Türklerin ve sonrasında Moğolların devletleşme süreçlerinde, çok temel bazı roller üstlenmiş görünmektedir. Bize göre, dağ motifi daha genel bir temsiliyet bulmuş, birleştirici olmada çok önemli bir figür olagelmıştır. Kurt motifi ise özelde hanedanı, dolayısıyla da genelde devleti temsil etmiştir. Tıpkı Göktürk hanedanının kurucusu *Açına* soyunun kurt sembolünü kullanması gibi. Ama farklı boyları ortak bir gelenek duygusuyla asıl birleştirici olan dağ motifi olmuş görünmektedir.

Türk ve Moğol geleneklerinde önemli bir rol oynadığını gördüğümüz dağların en ünlüsü *Ötüken*'di. 6. yüzyıl Çin kayıtlarına göre, Göktürk hakanı daima *Ötüken*'de otururdu.¹ Emel Esin, Türk kağanının, gök tanrısı *Tengri Kan*'a mümasil ve ondan kut almış bir hükümdar olduğunu, mekan bakımından da, göğe yakın, *Altın-dağ* diye anılan bir zirvede, *Ötüken-yış*'ta, mukaddes bir ormanlı dağda oturduğunu söyler.² Orhun yazıtlarında da, *Ötüken* ormanından daha üstün bir yer olmadığı yazar.³ Bu durumda öyle görünüyor ki, *Ötüken*, aslında bizim fiziki haritada gösterebileceğimiz somut bir dağ değildir. O daha ziyade, kutsallığı temsil eden, bölgenin o sıradaki en yüksek yerine verilen addır. Böyle bakınca, *Ötüken* denildiğinde, büyük ihtimalle coğrafi açıdan farklı dönemlerdeki farklı yerlerden bahsetmiş oluyoruz. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Göktürk devleti ile Uygur devleti aynı *Ötüken*'i kutsal dağ olarak kullanmışlardır. Bu da, bu ikisinin, aslında hanedan değişikliği yaşamış aynı devlet olmasından kaynaklanmaktadır ki, Göktürk devletinin içinden çıkan Uygurlu hanedanı, kendi hükümetini kurduğunda, hükümet merkezini aynı yerde, *Ötüken*'de kurmuştur.

¹ Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 32.

² Emel Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 88.

³ *Orhun Abideleri*, haz. Muharrem Ergin, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 5, 57.

Anlaşıldığı kadarıyla, Ötüken Göktürklerle birlikte literatüre girmiştir. Asıl genel adı *Tanrı-kut*'tur. Bugün, Tanrı dağlarındaki, haritalarda *Bogdo-ola* gibi Moğolca bir adla geçen yüce ve kutlu dağın adı, Doğu Türkistan Türkleri tarafından *Tanrı-kut* dağı adı ile anılmaktadır.⁴ Yine anlaşıldığı kadarıyla bu dağların şöhreti, uzun zaman sonrasında bile biliniyordu. Örneğin Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't Türk*'te Ötüken'i, Uygur ülkesine yakın Tatar bozkırlarında bir yer adı olarak kaydetmiştir.⁵ Uygurlarda *ötken*, "kutsal ülke" anlamını almıştır.⁶ Büyük ihtimalle Moğolların yeryüzü tanrıçası *İtügen/Etügen*'e de adını vermiştir.⁷ Öyle ki, 13. yüzyıla gelindiğinde Moğolların da, dağları, inanç sistemleri içerisinde en yüksek yerde tuttuklarını görüyoruz. Cengiz Han devrine ait olayları destansı bir mahiyette anlatan *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde, Moğolların atalarının doğum yeri olarak *Burkan Haldun* adında bir dağ adı geçer. *Burkan*, *borkan*'dan gelmektedir, *boz-kan*'ın da "gri Efendi" den geldiği düşünülmür.⁸ *Gizli Tarih*'te, Cengiz Han'ın cediti olarak gösterilen Börte Çine(bozkurt)'nin yurdunu *Burkan Haldun*'da kurduğu anlatılır.⁹ Yine *Gizli Tarih*'te, Cengiz Han'ın, "*Haldun-Burhan'ın yardımıyla, bir kırlangıcın hayatı gibi, hayatım kurtuldu... Bundan sonra Burhan-Haldun için, her sabah tapınmalıyım. Bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin*" dediği kaydedilmiştir.¹⁰

Dağ motifinin yanısıra ikinci önemli motif olarak değerlendireceğimizi söylediğimiz kurt motifi ise, eski Türklerde ve bunu onlardan alan Moğollarda, hayvan motifleri arasında daima en önemli rolü temsil eden motif olmuştur. 581 yılı civarına ait Sogdca yazılmış bir Bugut yazıtının yer aldığı dikilitaşın tepesinde bir çocuğu emziren dişi bir kurt tasviri vardır.¹¹ Bu yazıtta göre, Türküeler, Hsiung-nuların özel bir koludur. Aile adları *A-çina* (Asena)'dır. Komşu bir devlete yenilmişler ve bu devletin askerleri on yaşındaki bir erkek çocuk dışında tüm aileyi yok etmişlerdir. Askerler bu çocuğun gençliğine acıyarak onu öldürmemiş, onun yerine ayaklarını kesip otlak kaplı bir bataklığa atmışlardır. Orada bir dişi kurt, onu etle beslemiştir. Böylece çocuk büyümüş, sonra da kurtla

⁴ Bahaaddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, 2014, s. 559. TTK Yayınları, Ankara

⁵ Mahmûd el-Kaşgarî, *Divânü Lugati't Türk*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 382.

⁶ Roux, *Türklerin Ve Moğolların Eski Dini*, s. 158.

⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 51.

⁸ Roux, *Türklerin Ve Moğolların Eski Dini*, s. 159.

⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 3.

¹⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 41.

¹¹ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 67; aynı yazar, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 199.

çiftleşerek dişi kurdu gebe bırakmıştır. Çocuğun hala yaşadığını öğrenen hükümdar onu öldürtmek için adamlarını göndermiştir. Adamlar çocuğun yanında dişi kurdu görünce onu da öldürmek istemişlerse de, dişi kurt hemen Turfan kağanlığının kuzeyinde bulunan bir dağa kaçmış, buradaki düz bir ovada yer alan bir mağaraya sığınmıştır. Gebe olan dişi kurt burada on çocuk dünyaya getirmiştir.¹² Her bir çocuk farklı bir soyadı almıştır. Bunlardan birisi de *A-çina* adını almıştır.¹³

Gumilev'e göre, *A-çina* kelimesi, Çince ve Moğolcadan türeyen bir kelimedir. Moğolcada "çino", kurt demektir. Çincece bir saygı ifadesi olan "a" takısıyla birlikte *A-Çino* haline gelen kelime "asil kurt" anlamına gelmektedir. Çin kaynaklarında, *A-çina* hanlarının tebasından *Tu-küe* diye bahsedilmektedir. Bu kelime, "Türk" kelimesi ile Moğolcadaki ler-lar ekine karşılık kullanılan "üt" ekinin birleşmesinden oluşmaktadır.¹⁴ Gumilev, Moğolistan'ın Altay dağlarının eteklerinde Hunların ardılları olan ve Türkçe konuşan halkların yaşamakta olduğunu, bu bölgeye sonradan gelen prens *A-çina* ve ailesinin konuştuğu dilin ise başlangıçta Moğolca olduğunu söyler. *A-çina*'nın adamları bu yerli halka "türk-üt" adını vermişler. *A-çina* ailesi ve çevresindeki beş yüz aile, Türkçe konuşulan böyle bir ortamda yaşıyor olmanın da getirmiş olduğu sebeple, bir yüzyıl gibi bir süre içinde, Moğolcadan sadece unvan isimlerini koruyup tamamen Türkçe konuşur hale gelmişlerdir.¹⁵ Bu teze göre, başlangıçta Moğolca konuşan göçmen *A-çina* ailesi ile Türkçe konuşan yerli halkın kaynaşması öyle mükemmel olmuştur ki, bu kaynaşmadan *A-çina* ailesine mensup Bumin ve İstemi adındaki iki kardeşin kurduğu Göktürk Kağanlığı doğmuştur.

Göktürklerde bu derece ön plana çıkmasına rağmen, *Oğuzname* olarak da bilinen *Dede Korkut*'ta da, kurt kültürünü hatırlatan ancak birkaç cümleye tesadüf edebiliyoruz. Bunların başında "*kurdun yüzü mübarektir*" cümlesi gelmektedir.¹⁶ Ayrıca, kahramanlar ve onların savaş sırasında gürleyip haykırmalarının kurda

¹² Efsanede sözü edilen bu mağara, 8.yüzyıldan sonra Ergenekon olarak kaydedilmiştir. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001, s. 43.

¹³ Denis Sinor, "Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", *Erken İç Asya Tarihi*, çev. Talat Tekin, İletişim yayınları, İstanbul, 2000, s. 397; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 199; aynı yazar, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 305; Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Karam Yayınları, Ankara, 2002, s. 95, L.N. Gumilev, *Eski Türkler*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 35-36; Ahmet Taşağul, *Kökö Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s. 125.

¹⁴ Gumilev, *Eski Türkler*, s. 36.

¹⁵ Gumilev, *Eski Türkler*, s. 36.

¹⁶ *Dedem Korkudun Kitabı*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 44.

benzetildiği “yeni bayırın kurduna benzer idi yiğitlerim” cümlesini görüyoruz.¹⁷ Z.V. Togan, *Reşideddin Oğuznamesi*'nin tahlil kısmında, kurdun, Göktürk hanlarının cediti ya da ceditesi olmasına karşılık, Uygurlar ve Oğuzlarda sadece seferlerde yol gösteren yeleli bir erkek bozkurt olduğunu söyler.¹⁸ Oğuz destanlarında kurt kültürüne bu kadar az değinilmesinin nedeni belki de, kurt motifi hakkında yukarıda söylediğimiz, özelde hanedanı, dolayısıyla da genelde devleti temsil etmesinden kaynaklanıyor olabilir. Devletli dönemde kurt motifi daha çok ön plana çıkarken, dağılma dönemlerinde boylar arasında daha başka hayvan motifleri, mesela geyik motifi, daha birleştirici olagelmış gözükmektedir.

Önemli bir nokta olarak şunu da hatırlatmak gerekirse, Göktürklerle birlikte bir hanedan sembolü haline gelmiş olan kurt motifi, aslında daha sonraki topluluklarda tek başına kullanılmak yerine, geyik motifi ile bir arada geçmektedir. Örneğin, Kırgız *Manas* destanında yer alan *Er-töştük*'te bu iki motif bir arada geçmektedir.¹⁹ Doğada birbirine zıt olan bu iki hayvan, avcı ve avın temsilcileri olan kurt (çino) ve dişi geyik (maral), Asya göçebe uluslarının en eski imgelerindendi.²⁰ Hatta geyiğin, Moğolistan ve kuzeyinde (Orhun-Selenge bölgesinde) yaşayan kabileler arasında, kurttan önceki kutsanmış hayvan motifi olduğu görüşü ileri sürülebilir. Şöyle ki, geyiğin kutsal kabul edildiği zamanlar, henüz bir devletin ortaya çıkmadığı zamanlardı. İsenbike Togan'a göre, boylardan devletli döneme geçiş, genellikle hiyerarşik yapıdaki boylar için söz konusu olabilmıştır. Bu teze göre, hiyerarşik yapıda olmayan boylar, devlet düzenine geçişe direnç gösterirken, hiyerarşik yapıdaki boylarda, boy gelenekleri,

¹⁷ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 140.

¹⁸ Z.Velidi Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 134. Şunu unutmamak gerekir ki, *Oğuzname*, her ne kadar en saf Türk gelenekleriyle dolu olsa da, bugüne ulaşması Moğollar aracılığıyla olmuştur. Hatta Roux'a göre, Oğuz Kağan'ın askeri başarıları, gerçekte Türk tarzına uyarlanan Cengiz Han'ın başarılarından başka bir şey değildir. Zaten, bizim elimizdeki *Oğuzname* ve *Dede Korkut* versiyonları da, yazılış tarihleri itibarıyla Moğolların egemen olduğu 14. yüzyıla aittir. Demek oluyor ki bizler, göçebe bozkır geleneklerini ifade eden unsurlarla dolu *Dede Korkut* destanlarından, aslında Moğollar sayesinde haberdar olmuşuz. Bkz. Roux, *Türklerin Ve Moğolların Eski Dini*, s. 37; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981, s. 54; A. Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, ss. 117-127; Abdülkadir İnan, “Destan-ı Nesli Çengiz Han Kitabı Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, ss. 204-205.

¹⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 67; aynı yazar, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 203; aynı yazar, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 309.

²⁰ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 67.

ordu-devlet düzeni içerisinde sürdürülebilmıştır.²¹ Boyların, kendi içlerinden bir boyun lideri etrafında, tek çatı altında toplanması olarak değerlendirilebileceğimiz devletli dönemler, önce Hunlar, sonra da Göktürkler döneminde söz konusu olmuştur. Yukarıda sözü edildiği gibi, efsaneye göre Göktürkler (A-çına hanedanı), esaretten bir bozkurt önderliğinde çıkmışlardı. Böylece kurt, Göktürklerin tuğlarında kullandıkları simgeleri haline gelmişti. Bu konuda Çin kaynakları, “Türkler, kağanlık otağının girişine, kurt başlı bir bayrak dikerlerdi” demektedir.²² Geyik motifine tekrar dönecek olur isek, Göktürklerin tuğlarında kurt motifini kullanmalarıyla, geyik motifinden vazgeçtikleri anlamını çıkarmamamız gerektiğini belirtmeliyiz. Onlar tuğlarında geyiği de kullanırlardı.²³ Böylece kurt, “devlet”i (gerçekte Tu-küelerin dahil olduğu budun’u) temsil ederken, geyik de, tek tek bütün boyları (diğer budunları), yani eski düzeni temsil etmiş oluyordu.

Öyle anlaşılıyor ki, kabile federasyonlarının ve imparatorlukların kuruluşu, genelde egemen olan boyun söylencelerini ön plana çıkarmış, diğerlerini ya silmiş ya da unutturmuştur. Seçilen söylence zamanla daha yaygın hale gelerek, çoğu kez yeni boylarca da benimsenmiştir. Federasyona yeni girenler, zamanla kendilerini aynı inanç çerçevesi içinde, egemen boyun ardılları olarak kabul etmişlerdir. Tu-küelerde de durum bu şekilde gerçekleşmiştir. Egemen budunun sancağındaki sembol ki, Göktürklerde bu sembol kurt idi, bütün budunların sembolü haline gelmeye başlamıştır.

Aynı kurt sembolü, Cengiz Han tarafından da, geyik motifi ile bir arada kullanılmaya özen gösterilerek. *Moğoların Gizli Tarihi* adlı eserde de geçmektedir. Bu şekilde bir nevi, hanedanı temsil eden kurt ile boyları (eski düzeni) temsil eden geyik yan yana getirilerek eşitlenmiştir aslında. *Gizli Tarih* şu sözlerle başlar: “Çinggis Han’ın cediti, Yüksek Tanrının (ebedi Tengrinin) takdiriyle yaratılmış bozkurt(Börte Çine) idi, eşi beyaz bir dişi geyik (Koa Maral) idi”.²⁴ Bir başka Cengizname versiyonunda, *Gizli Tarih*’te de geçen Alan-lua’nın, kocası Duban Bayan’ın vefatından sonra, semavi boz bir kurttan gebe kaldığı anlatılır.²⁵ Yine

²¹ İsenbike Togan, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan*, E.J. Brill, Leiden, 1998, ss. 60-123.

²² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt 7, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 25.

²³ Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 94.

²⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 3.

²⁵ İnan, “Destan-ı Nesli Çengiz Han Kitabı hakkında”, s. 206; *Dedem Korkudun Kitabı*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 1169.

Gizli Tarih'te, Cengiz Han'ın ceddinden Bodonçar'ın, yiyecek sıkıntısı çektiği bir zamanda, yiyeceğini kurtlarla paylaştığı anlatılır.²⁶

Cengiz Han'ın cediti hakkında aktarılan hikayeler, sadece kurt ve geyik sembolleriyle ilgili değildir. Türklerden alındığı aşık bir başka ilginç efsanede de, bu sefer kurt kültü ya da geyik kültü yerine dağ motifi ön plana çıkarılarak Reşidüddin'de şu şekilde kaydedilmiştir: “Kendi zamanından iki bin yıl kadar önce Moğollar, komşularıyla yaptıkları bir savaşın sonunda toptan öldürülmüşlerdi. Bu katliamdan yalnızca iki erkek ve eşleri kurtulmuştu. Bunlar, her yanı yüksek dağlar ve içine girilemeyen ormanlarla çevrili bir vadide, verimli Ergenekon vadisinde soylarını başlatıp çoğaldılar. Çok uzun bir süre kendi başlarına yaşadılar. Sayıları toprağın onları besleyemeyeceği kadar arttığında, oradan ayrılmak zorunda olduklarını anladılar. Bir geçit aradılar, ancak bulamadılar. Dağda bir demir madeni vardı. Madencilikle az da olsa uğraştıklarından, yeteri kadar maden eritirlerse kendilerine bir yol açabileceklerini düşündüler... Uzun çabaların sonunda maden erimeye başladı ve bir gedik oluştu... Çingiz Han'ın nesli de o dağı, demir eritmelerini ve demirciliği unutmazlar...”²⁷

Reşidüddin'in aktardığı bu hikayenin de bize gösterdiği üzere, eski Oğuz, Göktürk ve Uygur hükümdarlarının sülalelerine dair Türk kavimleri arasında söylenen hikayeler, Moğollarla birlikte artık Cengiz Han adı etrafında toplanarak aktarılmıştır. Öyle ki Orta Asya'daki dağların çoğu, Türkçe ve Moğolca “mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan” anlamlarına gelen sıfatlarla anılmaktadır.²⁸ Hatta Moğollar da, tıpkı Tu-küeler gibi kendilerine Köke Moğol (kök Moğol=gök Moğol) diyorlardı.²⁹ Moğolların, dağ motifinin yanısıra, Tengri dinini ve bu dinin en önemli iki motifi olan dağ ve kurt motiflerini de Türklerden aldıklarını söyleyebiliriz. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, ancak Cengiz Han'la birlikte devletli bir döneme girecek olan Moğollar, devletli döneme geçebilmek için, tıpkı daha önce Göktürklerin yaptığı gibi, geçmişini simgeleyen eski totemist/şamanist geleneklerin daha ötesine geçmeliydiler. Göktürkler bunu, “kut anlayışı” olarak da bilinen, hanedanın yönetme meşruyetini Tanrıdan aldığı mesajını destekleyen her türlü argümanı (kurt kültü, dağ(Ötüken) kültü gibi) kullanarak sağlamışlardır. Aynı şey, Cengizli Moğollar için de, eski töre ve

²⁶ Moğolların Gizli Tarihi, s. 9.

²⁷ Reşidüddin Fazlullah, Camii't-Tevarih, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, (Milli Eğitim Basımevi'nde basılmış fakat neşredilmemiştir), Türk Tarihi Kurumu Kütüphanesi, kayıt no: 36394, ss. 133-137; Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s. 65.

²⁸ Ümit Hassan, Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler, s. 100.

²⁹ Roux, Türklerin Ve Moğolların Eski Dini, s. 200.

kaidelerin devamı niteliğindeki *Cengiz Han Yasası* olarak bilinen *yasa(k)* ile sağlanacaktır.

Cengizli Hanedanlar Üzerindeki İslam Öncesi İnanç Motiflerinin Etkisi ve Bunun İslami Dönemdeki Yorumlanması:

Gizli Tarih'e göre Cengiz Han'ın bazı zor zamanlarında *Burhan Haldun* dağına çıkarak Tengri'nin sesini dinlediğini biliyoruz.³⁰ O, bu şekilde, *Teb Tengri* (büyük şaman)'ye ihtiyaç duymadan da kendisinin Tengri ile ilişki kurabildiğini halkına göstermiş oluyordu. Yine İğnaye'ff'in Orenburg vilayeti Müslümanları arasında gördüğü bir başka *Çingisname* nüshasında bu konuda, "*Timuçin padişahlığa tengri tarafından seçilmiştir*" denmektedir.³¹ Bu şekilde, hükümlerlik hakkının, Tengri tarafından Cengiz Han'a bahşedilmiş olmasıyla, hükümdarlığın Cengiz Han sülalesinden gelmesi anlamını da ihtiva eden *Yasa* ilan edilmiş ve bu durum, Moğolların ve daha sonraki yüzyıllarda Orta Asya'da devlet kuran Türklerin meşruiyet ilkesi olmuştur.

Ancak *Yasa'nın* hayata geçirilebilmesi için eski geleneklerde bazı düzenlemeler yapılmalıydı. Bu düzenlemelerden biri de, Cengiz Han'ın kurduğu ordu düzeniyle ilgiliydi. Cengiz Han, kendisine bağlı birliklerin, heterojen hale getirilen boylardan oluşturulmasını istemiş, bunu da başarmıştı. Bunun birkaç sebebi olabilirdi. Moğol geleneğinde önemli yeri olan Şamanların etkisini kırmak için; ya da kabile geleneğinde, en yaşlı olanın sözünün geçmesi geleneğini, yaşlının sözünün değerini hakemlik, arabulucuk konumuna indirgeyerek, liderlik rolünü genç ve güçlü olanın üstlenmesini sağlamak için olabilirdi.

Devletli döneme geçilebilmesi için, Moğol geleneğinde önemli yeri olan şamanların siyasi otoritesinin siyasi liderlere, dolayısıyla boy beylerine geçmesi gerekiyordu. Moğollarda büyük şaman (*teb-tengri*), Cengiz Han döneminde ve Cengiz Han'dan önceki dönemlerde *beki'*dir. Bu kelime "güçlü" anlamına da gelen, Türkçedeki *beg(bey)* şeklindedir.³² Türklerdeki *beg-yabgu-han-kağan* dördlüsü arasındaki hiyerarşik ilişkinin benzerinin Moğollarda da olduğunu görüyoruz. Henüz devletli olunmayan zamanların, ya da devletin parçalandığı fetret dönemlerinin aşiret reisine karşılık gelen *beg*, devletli dönemin ise en alt birimini temsil ediyordu. Şöyle ki, bu beglerden biri, eğer aynı boydan gelen diğer aşiretler üzerinde egemen oluyorsa, o beg *yabgu* oluyordu. Yabguluk, aynı boy içinde yer alanlar için geçerli olduğundan, daha ziyade egemen soyun(beg

³⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, ss. 40-41.

³¹ İnan, "Destan-ı Nesli Çengiz Han Kitabı Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt*, (Azerbaycan Yurt Bilgisi yıl 3, Nr. 25, 1934), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 199.

³² Roux, *Türklerin Ve Moğolların Eski Dini*, s. 66.

ailesinin) yaşı daha büyük olan *beg*'i tarafından temsil ediliyordu. Eğer başka boyların da katıldığı federatif devletli döneme geçildiyse, bu defa da, içlerinde yabgunun da yer aldığı hanedandaki beglerden siyasi başarı göstereni, *Han* ve de *Kaşan* oluyordu. *Kaşan*, aynı zamanda bir *beg* ve bir *han*'dı. Bu durumda, aynı zamanda bir *beg* de olan *yabgu*, bu hanlardan yaşı büyük olardı. Göktürkler örneğinden yola çıkılarak, *yabgu*'nun, ülkenin batı kanadını yöneten han olduğu kanısına varılmıştır. Oysa Selçuklular örneğine bakarsak, ülkenin batı topraklarını yöneten Tuğrul Bey'in *yabgu* olmadığını, onun yerine doğu topraklarını yöneten amcası Musa'nın -ancak diğer büyük amca Arslan'ın ölümünden sonra- *yabgu* olduğunu görürüz. Büyük ihtimalle Göktürk örneğindeki, doğu topraklarının hakimi Bumin yerine, İstemi'nin boy için *yabgu* kabul edilmesinin sebebi, ülkenin batı topraklarını yönetmesinden değil, ailenin en yaşlısı olmasından kaynaklanıyordu. *Moğolların Gizli Tarihi*'den de anladığımız kadarıyla, devlet kurulmadan önceki dönemde soy içinde yaşlıların sözü geçiyordu ki, bu da Türklerdeki *yabgu*'ya karşılık gelmektedir. Devlet kurulduktan sonra ise artık, eski düzenin *begleri*/yeni düzenin *noyanları*, hangi soydan geldiklerine göre değil, devlete bağlılıklarına göre değerlendirileceklerdir. Soy konusu, bundan böyle, ancak devleti temsil eden hanedan için (Cengiz Han soyu için) geçerliydi. Tıpkı Göktürklerdeki *A-çina* ailesi örneğine benzer bir şekilde, burada da, *ebedi Tengri*'nin hükümdarlık "*kut*"unu Cengiz Han'ın soyuna vermiş olduğuna inanılıyordu.³³ Bu sayede bundan sonra artık Cengiz Han'ın yeni getirdiği kurallar, devlet idaresinin, -ki devlet idaresinden kasıt, aslında ordu idaresidir- yürütülmesinde *Yasa* halini alacaktır.

Cengiz Han'ın 1227'deki ölümünden Kubilay'ın 1294'teki ölümüne kadar ki süre içinde, kaynaklardan, ilk dönem Moğol hanları arasında, başlarda Hıristiyanlığın diğer dinlere nazaran daha fazla rağbet gördüğü izlenimi edinilse de, Moğol hanedan mensupları için en başta önemli olan, *Yasa*'ya bağlılıktır. İnançları, siyasi eğilimleri *Yasa*'dan sonra geliyordu. Güyük Han'ın Hıristiyanları kayıncı, Müslümanları dışlayıcı din politikasının ardından, yeni Moğol Hanı Mönke, Hıristiyan bir anneden doğmuş olmasına rağmen *Cengiz Han Yasası*'na uymuş ve başta Müslümanlara olmak üzere, bütün dinlere aynı mesafede durmuştur.³⁴ Zamanla Moğol hanları arasında İslamlaşmanın diğer dinlere

³³ *Moğolların Gizli Tarihi*, ss. 135-136.

³⁴ Başkent Karakorum'da farklı dinlerin temsilcileri ile yaptığı toplantılar, onun gösterdiği toleransın bir kanıtıdır. Din görevlilerini *Yasa*'ya uymaya zorlamamıştır. Hiç kimsenin dini inancından dolayı yargılanmasına izin vermemiştir. Belki de bu yüzden, başta Budist ve Hıristiyanlar olmak

nazaran daha kalıcı olmaya başladığı zamanlar da bile *Yasa*'ya bağlılık her zaman geçerli olmuştur.

İslam'a geçmek, tıpkı Selçuklular örneğinde olduğu gibi, artık hanedana bağlılığı değil, İslam'a bağlılığı getiren bir durumdu aslında. Hal böyleyken, İslam'a geçen bu hanedanlar, halifenin yani Abbasi hanedanının temsilcileri/emirleri gibi hareket edebiliyorlardı. Ancak Cengizli hanlıkların İslam'a geçtikleri dönemde, artık Bağdat ayakta değildir. Memlükler, her ne kadar Abbasi ailesinin koruyuculuğunu üstlenmiş olsalar da, bizzat hilafeti ilan etmiş değildir. Öyle olunca da, öncelik İslam'a geçip, ardından da Cengizli soydan olanın en meşru olması gibi bir durum söz konusu olmuştur. Bundandır ki, yaklaşık bir yüzyıl içerisinde İslamlaşacak olan üç Moğol Hanlığında da İslamlaşma, zahiri bir Müslümanlık şeklinde arz etmiş, gerçekte bütün Moğol hanlıkları sonuna kadar *Yasa*'ya bağlı kalmışlardır. Örneğin İlhanlı Olcaytu'nun, "*İslamiyeti kabul edince işimiz tersine döndü, eski dinimiz ve Çingis Han'ın yolu daha sağlam idi*" dediği rivayet edilir.³⁵

İlhanlı hanlarının *Cengiz Han Yasası*'na bağlılığı ile ilgili haberler Memlük kaynaklarına da yansımıştır.³⁶ Bu kaynaklardan, İlhanlı hanlarının İslam'a geçişlerinde stratejik bir yaklaşımın da söz konusu olduğunu çıkarsayabiliyoruz. Örneğin İlhanlı Teküder'in Müslüman olmasında rolü olan Şeyh 'Abd el-Rahman'ın, Teküder'in Müslüman olmasının ardından Memlüklere getirdiği mektupta, Memlüklerin artık Müslüman olan Moğollara itaat etmeleri önünde bir engel kalmadığı mesajı da yer almıştır.³⁷

üzere, her din, onu kendine yakın bulmuştur. Bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 59.

³⁵ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 230.

³⁶ Bu konu hakkında bkz. David Ayalon, "The Position of the Yasa in the Mamluk Sultanate", *Studia Islamica* XXXVI, Paris, 1971, ss. 151-180; aynı yazar, "Al-Maqrizi's Passage on the Yasa under the Mamluks", *Studia Islamica* XXXVIII, Paris, 1973, ss. 107-156; Reuven Amitai-Preiss, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View From the Mamluk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 59, No. 1 (1996), ss. 1-10; Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküder'in Müslümanlığı Kabulü ve Memlük Devletindeki Yankıları", *Türk Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), ss. 233-247; Judith Pfeiffer, "Reflections on a 'Double Rapprochement: Conversion to Islam Among the Mongol Elite During the early Ilkhanate", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston, 2006, ss. 369-389.

³⁷ Adel Allaoche, "Teküder'in Kalavun'a Ültimatı", çev. Mustafa Uyar, *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, XLVI/1 (2007), ss. 243-254; Mustafa Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslam'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Teküder ve Gazan Han Devirleri", *Belleten*, cilt LXXVI, Sayı 275 (Nisan 2012) s. 16.

Yine İlhanlı Gazan Han'ın İslam'a geçişinde, Altınordu Hanlığı ile aralarındaki rekabetin rolü olduğu düşünülebilir.³⁸ Bu rekabet bir yönüyle aslında, Cengizli soyundan Cuci nesli (Altınordu) ile Tuluy nesli (İlhanlılar) arasındaki üstünlük mücadelesidir. Şöyle ki, *Cengiz Han Yasası*'na göre, başta bir büyük kağan bulunduğu müddetçe -ki Pekin'de bulunuyordu-, İlhanlı, Altınordu, Çağatay hanlıkları için büyük kağana bağlı olmak hala önemliydi. Bu durum 1294'te Kubilay Han'ın ölümüyle değişir ki, Gazan'ın başa geçişi tam da bu dönem (1295)'de olmuştur. Doğudaki büyük han Kubilay Han'ın 1294'teki ölümüyle, İlhanlı Gazan Han, her ne kadar İslami bir devletin temellerini atmış olsa da, bozkır geleneklerinden hiçbir zaman vazgeçmemişti. Bir yandan İslam dininin fıkhi kaidelerine mümkün olduğunca riayet edilirken, özellikle devlet işleri ve askeri alanda ise eski Moğol geleneklerine ve *Cengiz Yasası*'na riayet ediliyordu. Örneğin, Gazan Han, bir yandan Memlük seferine çıkmadan önce, savaşın zaruri olduğuna dair din adamları ve alimlerden fetva alma ihtiyacı duyarken, diğer yandan Memlükler karşısında alınan yenilgide rolü bulunan emirlerin *Cengiz Yasası*'na göre yargılanıp cezalandırılmalarını istemiştir.³⁹ Demek oluyor ki bundan sonra artık Cengizli olursa da, bilhassa dış meselelerde Müslüman olmak da bir o kadar önemli olacaktır. Özellikle, Abbasi halifesinin koruyuculuğunu üstlenen Memlüklü rakibe karşı, hem Müslüman hem Cengizli olmak ayrı bir önem arz edecek, bundan böyle İlhanlılar rakipleriyle mücadelede, Müslüman yandaşlardan da askeri destek görebileceklerdir.⁴⁰ Ayrıca Moğol hanlar ve beyler (ya da noyanların) arasındaki mücadelede de, İslam'a geçmiş olmak, *Cengiz Yasası*'na bağlı olmak kadar önem arz edecekti. Nitekim Amitai'ye göre, Gazan Han'ın İslam'a geçişindeki motivasyonun en önemli sebebi, Baydu ile arasındaki iktidar mücadelesinde, kendisinden önce Müslüman olmuş Moğolların desteğini almak istemesidir.⁴¹ Hanlıklar arasındaki mücadelede ise, hala *Cengiz Yasası*'na göre hareket edilmekte olduğundan, her ne kadar İslam'a geçilmiş olursa da, Cengizli olmanın, hala daha fazla önem arz ettiğini belirtmeliyiz.

³⁸ Bert G. Fragner, "Ilkhanid Rule and Iranian Political Culture, *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston, 2006, s. 73.

³⁹ Osman G. Özgüdenli, "İlhanlılar'da Hükümranlık Telâkkisi ve Hükümdar Algısı", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, V/1, (2018), ss. 81-82.

⁴⁰ Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnançlarında Gelenek ve Değişim: Gâzân Hân ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 156-160.

⁴¹ Amitai, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View From the Mamluk Sultanate", s. 1.

Bu arada, Moğol hanlıklarının, 13-14. yüzyıllarda dünya tarihinde sergiledikleri askeri ve siyasi üstünlüğün, Moğol kültürünün korunması açısından bakıldığında, aynı şekilde olmadığını söylemek gerekir. Kubilay Hanlığı hariç, diğer üç hanlığın zamanla İslamlaşması ve sonucunda Türkleşmesi, Moğolluğun sadece Moğolistan'dan ibaret olması gibi bir gerçekliği ortaya çıkarmıştır. Herhalde, yayıldıkları topraklarda bıraktıkları en büyük miras, bundan sonra Orta Asya'da kurulacak devletler açısından, hanedanın Cengizli bir soydan gelme prensibinin kök salması olmuştur. İbn Arabşah, bu durumu “Çingis Han’ın kabilesinden çıkan yöneticiler “ilhan” ve “sultan” ünvanı taşırlardı. Çünkü onlar Türklerin Kureysi idi” şeklinde tespit etmiştir.⁴²

Orta Asya'da meşruiyet açısından Cengizli bir soydan gelme prensibi, Cengizli hanlıkların yıkılmasından sonra da önem arz etmeye devam etmiştir. Biz bunu Emir Timur örneğinde açıkça görüyoruz. Cengizli bir soydan biri olmayan Timur, Çağatay Hanlığı'nı devirip başa geçtiğinde “han” ünvanını kullanmamış, onun yerine “emir” ünvanını kullanmaya devam etmiştir. Buna karşılık, *Cengiz Yasası*'nin boylar üzerindeki etkisi halen devam ettiği için, Cengizli soyundan bir prensesle evlenmeye özellikle itina etmiştir. İbn Arabşah bu konu hakkında, “Timur, Çingis Han’ın yasalarına sıkı sıkıya bağlıydı ve ona göre bu yasalar İslam fıkının fūrûları gibiydi. Çingis Han yasalarına göre hareket ederdi ve bunları şeriattan üstün tutardı” demektedir.⁴³ Hatta Çağataylıların, Deşt-i Kıpçak, Hitay ve Türkistan halklarının ve avam tabakasının tamamının, Cengiz Han yasalarını şeriattan üstün tuttuğunu ekler.⁴⁴

Timurlu devletinden sonra ise, eski Türk ve Moğol dünyasının egemen olduğu topraklarda iki soy, hükümdar olarak ön plana çıkacaktır. Bunlardan, örneğin Osmanlı'da mitolojik karakterli Oğuz Kağan kökenli bir soydan olma prensibi ön plana çıkarırken, Timurlu devletinin dağılması sonucu ortaya çıkan Babürlülerde, Şeybanilerde ve Şeybaniler sonrasında kurulan hanlıklar ile Altınordu'nun dağılmasından sonra kurulan hanlıklarda ise Cengizli soydan gelme prensibi 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Timurlu soyundan gelerek Hindistan Muğal devletini kuran Babür, hatıralarının bir yerinde “Önceleri bizim ata ve babalarımız, Çingis töresine şaşılacak derecede riayet ederlerdi. Mecliste, divanda, ziyaret ve yemekte, oturmak ve kalkmakta bu töreye karşı

⁴² İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 50.

⁴³ İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s. 431.

⁴⁴ İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s. 431.

hareket etmezlerdi" demektedir.⁴⁵ Babur'ün çağdaşı olan Mirza Haydar Duğlat da, Uluğ Bey'in töre(yasa)ye karşı gösterdiği ilgiyi, "Mirza Uluğ Bey, Emir Hudaydad'a dedi: Kimse Çingis Han'ın töresini senin kadar çok bilmiyor. Bu konudaki her şeyi bilmeyi arzuladığımdan, ne olur onun bütün kaidelerini bana söyle" dediğini aktarmaktadır.⁴⁶

Öyle anlaşılıyor ki, Cengiz Han'ın ölümünden sonra, kabile geleneklerine(töre) göre miras olarak kalan yurtlar(ülüş), kendi törelerine göre ve hatta Cengiz Han devri yasalarına göre yönetilirken, yeni fethedilen yerlerde ise yeni töreler uygulanmıştır. Gerek Hülagü'nün gerekse Kubilay'ın yeni fethettikleri yerlerde, bu fethedilen yerlerin yerleşik kültürüne uygun politikalar üretilmişti. Batu(Altınordu)'ya ve Çağatay'a düşen topraklar ise, Cengiz Han'ın 1227'de ölümü üzerine üleş edilen topraklardı ve töreye göre yönetilmeliydi. Dikkat edilirse, meşruiyet için Cengizli bir soydan gelme prensibinin uygulandığı topraklar, hep bu iki hanlığın, Altınordu ve Çağatay Hanlığı'nun ardılları arasında gözlenmiştir. Aynı durum, Ön Asya'da, kökenlerini Moğol karşıtlığı, Selçuklu torunu olma gibi prensiplerle açıklayan Osmanlı'da Oğuz soyu üzerinden sürdürülmüştür. Bu ikisinin yan yana olduğu bir örnek ise, Osmanlı ve Kırım Hanlığı'dır ki, Osmanlı, hanedandan, soyun devamını sağlayacak hiçbir erkek kalmazsa, Cengizli bir soydan gelen Kırım hanlarının bu görevi üstlenmesini vasiyet etmiştir.

SONUÇ

Görüldüğü gibi, eski Türklerin ve Moğolların, devletli döneme geçişlerinde, eski inanç unsurlarından aldıkları en önemli unsur, "dağ kültü" ve "kurt kültü" ile pekiştirilerek ortaya çıkmış olan "yönetici soyun, meşruiyetini Tanrıdan aldığı prensibi" olmuştur. İslamlaşmayla birlikte bu durum, yöneticinin meşruiyetini tanrıdan aldığı kısmı terk edilse de -çünkü artık İslamiyete geçilmiştir-, ilk Moğol kağanı Cengiz Han'ın soyundan gelinmesi prensibine dönüştürülerek 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir.

Çalışmamızın başında, bizi bu çalışmaya sevk eden problemin, Doğu Türkistan'daki Uygurlar arasında gözlenen Moğolluk ve Zerdüştilik motiflerinin, Uygur dünyasındaki kabul görüşü üzerine olduğunu söylemiştik. 1949 yılında kurulmuş olan Çin Halk Cumhuriyeti'nde bugüne kadar en çok okunan roman ünvanını elinde bulunduran Jiang Rong'un 1960'lı yıllarda İç Moğolistan'da Moğol kabileleri arasında geçirdiği kendi anılarından kurguladığı *Wolf Totem*(Kurt Totemi) adlı romanı, bizim 2015 ve 2016 yılında Doğu Türkistan'da

⁴⁵ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *Baburnâme*, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 361.

⁴⁶ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 233.

Uygurlar arasında gözlediğimiz durumu teyit etmektedir.⁴⁷ Romanda, kurdun Moğol kültüründeki yeri ve onun Gök-Tengri tarafından kutsanmış bir hayvan oluşu, ayrıca, Cengiz Han'ın onlarca savaşı kurt sürülerinin yaşam biçiminden esinlenerek kazanmış olduğu fikri işlenmiştir.

Bir kere daha hatırlatmak gerekirse, Çin'in İç Moğolistan eyaletine yakın Turfan ve Kumul bölgesi Uygurları arasında Moğolluk izlerine rastlanırken, Doğu Türkistan'ın eski İrani toprakları olan Kaşgar, Yarkent, Hoten bölgesi Uygurları arasında ise Zerdüştilik motiflerine rastlanmaktadır. Bu makalede, sorumuzdaki Moğolluk etkisinin tarihsel ve kültürel boyutlarının devlet yönetimindeki etkisi üzerinde durulmuş, Türk dilli ve Moğol dilli kabileler arasındaki birçok motifin (Tengri dini, dağ kültü, kurt kültü) ortaklığı ve Cengiz Han sonrasında da, bu geleneklerin İslamlaşmaya yedirilerek nasıl devam ettirildiği üzerinde durulmuştur.⁴⁸

⁴⁷ Adı geçen roman, 2014 yılında Fransız yönetmen Jean-Jacques Annaud tarafından senaryolaştırılıp sinema filmi de yapılmıştır.

⁴⁸ İrani bir motif olan Zerdüştilik etkisi ise, ayrı bir çalışmanın konusu olarak ele alınacaktır. Ancak Zerdüştilik etkisinin devlet yönetiminden ziyade folklorik unsurlarda etkili olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Allaoche, Adel, "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu", çev. Mustafa Uyar, *Dil ve Tarih-coğrafya Dergisi*, XLVI/1 (2007), ss. 243-254.
- Amitai-Preiss, Reuven, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View From the Mamluk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 59, No. 1 (1996), ss. 1-10.
- Ayalon, David, "The Position of the Yasa in the Mamluk Sultanate", *Studia Islamica* XXXVI, Paris, 1971, ss. 151-180.
- ___, "Al-Maqrizi's Passage on the Yasa under the Mamluks", *Studia Islamica* XXXVIII, Paris, 1973, ss. 107-156;
- Babur, Gazi Zahireddin Muhammed, *Baburnâme*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006.
- Dedem Korkudun Kitabı*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006.
- Esin, Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
- ___, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Fragner, Bert G. "Ilkhanid Rule and Iranian Political Culture, *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston, 2006, ss. 68-80.
- Golden, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Karam Yayınları, Ankara, 2002.
- Gumilev, L.N. *Eski Türkler*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
- Hassan, Umit, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Doğubatı, 4. Baskı, Ankara, 2011.
- İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.
- İnan, Abdülkadir, "Destan-ı Nesli Çengiz Han Kitabı Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt*, (Azerbaycan Yurt Bilgisi yıl 3, Nr. 28, 1934), TTK Yayınları, Ankara, 1998, ss. 204-206.
- ___, "Destan-ı Nesli Çengiz Han Kitabı Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt*, (Azerbaycan Yurt Bilgisi yıl 3, Nr. 25, 1934), TTK Yayınları, Ankara, 1998, ss. 198-203.
- Kanat, Cüneyt, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Memlük Devletindeki Yankıları", *Türk Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), ss. 233-247.
- el-Kaşgarî, Mahmûd, *Divânü Lugati't Türk*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi: Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- Orhun Abideleri*, haz. Muharrem Ergin, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt 7, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- ___, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Ögel, Bahaaddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt 2, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

- Özgüdenli, Osman G., *Moğol İrani'nda Gelenek ve Değişim: Gazan Han Ve Refomları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009.
- ___, "İlhanlılarda Hükümranlık Telakkisi ve Hükümdar Algısı", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, V/1, (2018), ss. 73-91.
- Pfeiffer, Judith, "Reflections on a 'Double Rapprochement: Conversion to Islam Among the Mongol Elite During the early Ilkhanate", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston, 2006, ss. 369-389.
- Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, (Milli Eğitim Basımevi'nde basılmış fakat neşredilmemiştir), Türk Tarihi Kurumu Kütüphanesi, kayıt no: 36394.
- Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2001.
- ___, *Türklerin Ve Moğolların eski Dini*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2002.
- ___, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Sinor, Denis, "Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", *Erken İç Asya Tarihi*, çev. Talat Tekin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 383-424.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- Taşagıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- ___, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982.
- Togan, İsenbike, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan*, E.J. Brill, Leiden, 1998.
- Uyar, Mustafa, "İlhanlı Hükümdarlarının İslam'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Belleten*, cilt LXXVI, Sayı 275 (Nisan 2012) ss. 7-30.

İDEAL BİR TÜRKMEN (OĞUZ) LİDERİ: MELİK İMÂD ED- DÎN DÎNAR

AN IDEAL TURKMAN (OGHUZ) LİDER: MALİK EMAD AD-DİN DÎNAR

Behzad JAFARİ*

Öz

Türk milleti tarihe çıkışından bu yana devlet kavramını hep önemsemmiştir. Onlar gittikleri her yerde diğer halklar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Yaşadıkları “atlı-göçebe” hayat tarzı gereği, daima savaş ve akınlara hazırlıklı olmuşlardır. İşte bu yaşam şartlarını, fırsata çeviren Türkler, güçlü erler olarak yetişiyorlardı. Nitekim Orta Asya’nın bozkır sahalarında tabiatın çetin ve amansız koşullarına göğüs geren Türkler sanki sürekli askerî eğitime tâbi tutuluyormuş gibiydiler. Bu nedendir ki İslamiyet’i kabul eden Türkler, İslam’a yeni bir can vererek, İslam’ın en güçlü kuvvetleri oldular. Böylece perişan hâlde olan İslam Dünyası, Selçuklularla tekrar parlak dönemini yaşayabildi. Selçukluların esasını teşkil eden Oğuz Türkmenlerinin çoğu, ağır göçler hâlinde batıya doğru akın ettiler. Oğuzların küçük bir kümesi ise Selçuklunun çöküş dönemine kadar Orta Asya’da yaşamlarına devam etseler de, yerli hükümdarların tazyikleri neticesinde, ana vatanlarını terk ederek Sultan Sancar’ın topraklarına geldiler. Selçuklu Devleti’nin esaslı olan Oğuzlar, bu devletin yıkılışına da sebep oldular.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayramı Veli Üniversitesi, Ortaçağ Tarihi A.B.D, Ankara/Türkiye, behzad.jafari@gazi.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-8123-3329>.

İşte bu Oğuzlar arasında, dedesi "Kol Beyi" olan Melik Dînar da vardı. Büyük Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra Oğuzların büyük bir kısmı dağılarak perişan olduysa da bir kısmı Melik Dînar'ın Kirman'a gelişiyle yeni bir devlet kurabildiler. Bu devletin başında bulunan Melik Dînar'ın tarihi şahsiyeti ile ilgili araştırmalar oldukça sınırlıdır. Melik Dînar'ın tarihî şahsiyeti incelenirse Kirman bölgesindeki Oğuzların da tarihi aydınlanabilir. Çalışmamız Melik Dînar'ın karakterini bir kahraman ve devlet başkanı olarak ele alacaktır.

•
Anahtar Kelimeler

Oğuz Türkleri, Melik Dînar, Devlet ve Hâkimiyet, Selçuklular, Kirman

•

Abstract

The Turkic peoples have always emphasized on the concept of the state since their emergence in history. They established their sovereignty on local people wherever they went. The necessity of "horse-nomadic" lifestyle demanded them to be always ready to invade and fight. This is why the Turks turned these living conditions into opportunities and grew up as powerful heroes. As the Turks who shielded their chest against the extreme conditions of the Middle Asian steppes' nature seemed to be constantly on military training.

That is why the Turks who accepted Islam, became the most powerful forces of Islam by breathing a new spirit into Islam. Therefore, the world of Islam, which was declining, was able to experience a brilliant period with the Seljuqs. Many of the Oghuz Turkmens, who formed the basis of the Seljuk Empire, flooded westwards in the form of large migrations. Some of these migrations took place by the Oghuz Turks, who emigrated from their homeland to the land of Sultan Sanjar under the pressure of the domestic rules. The Oghuz Turks who formed the foundation of the Seljuk government caused the fall of this government as well.

Malik Dînar, whose grandfather was "Kol Beyi", was among these Oghuz Turks. However, a large group of Oghuz Turks were dispersed after the collapse of the Seljuk Empire, but another group of them, with the arrival of the Malik Dînar, was able to establish a new government. Research on the personality of Malik Dînar, who was the head of government, is extremely limited. By examining Malik Dînar's historical character, the history of Oghuz Turks that have been in Kerman can also be clarified. Our research will study the character of Malik Dînar as a hero and president of government.

•
Keywords

Oghuz Turks, Malik Dînar, Government and Sovereignty, Seljuqs, Kerman

GİRİŞ

Her devletin başlangıç, altın çağ (zirve dönemi) ve çöküş dönemleri olduğu gibi Selçuklu Devleti'nin de sonu Sultan Sancar'ın ölümüyle başladı. Selçuklu Devleti'nin çöküşüne sebep olan Oğuz Türkleri başlangıçta bu devletin esasını da teşkil etmişlerdi.

Selçuklu Devleti'nin yıkılışına sebep olan Oğuzlar Maverâ ü-Nehir'de yaşamaktaydılar. Boydaşları göç etse de bunlar orada yaşamaya devam ettiler. Ancak Kara-Hitay hükümdarı ile Sultan Sancar arasında yapılan savaş sonrası Oğuzlar, Sultan Sancar'a destek verdiklerinden dolayı, Kara-Hitay devletine bağlı olan Karluklar tarafından Belh ve Huttelan bölgesine kovuldular. Böylece yurt arayışında olan Oğuzlar, Sultan Sancar'ın topraklarına ayakbastılar. Ama bu durum bazı devlet adamlarını hoşnut etmedi.

Nitekim Sultan Sancar'ın Belh valisi olan Emir Kumaç tarafından Oğuzların üzerine "şahne" ve "haraç memuru" olarak görevlendirilen şahsın onlardan *zulümle* daha fazla vergi istemesinden dolayı, Oğuzlar şahneyi öldürdüler. Bu olaydan sonra Emir Kumaç, Oğuzlardan onun bölgesini terk etmelerini istese de olumlu cevap almadı.¹ Oğuzlar, ne savaşa meyilliydiler ne yurt tuttıkları toprakları terk etmek istediler. Onların tek amacı bir bölgeyi yurt edinme ve huzur içerisinde yaşamaktı. Ancak her ne kadar kendilerini Sultan Sancar'ın "hasa (özel) raiyyeti" görseler de ne yazık ki bu görüş karşılıklı değildi. Faruk Sümer'in söylediği gibi; sanki Sultan kendi kökenini unutmuştu ve devlet adamlarının tahrikiyle kendi boyu olan Oğuzları yeryüzünden silmek istiyordu.² Öyle ki, beş – on bin çadırılık bir toplum üzerine 100.000 süvarilik ordu göndermesi bunun ispatıdır. Oğuzlar her ne kadar Sultan Sancar'ı savaştan vazgeçirmek isteseler de bunu başaramadılar. Onların hedefi isyan çıkarmak değildi. Nitekim Emir Kumaç ile aralarında vuku bulan savaşın nedeni itaatsizlik değil, sadece başlarına tayin olan şahnenin zulümlerine karşı koymaktı.³ Ancak Emir Kumaç muhtemelen kendi çıkarlarına göre Sultan Sancar'ı ikna ederek 10.000 kişilik ordusuyla üzerlerine yürümüştü. Böyle bir durumda Oğuzların iki seçeneği vardı; ya teslim olup, tuttıkları yurdu bırakacak ve celayi-vatan (vatan olan toprağı terk etmek) edeceklerdi ya da var güçleriyle savaşıp aile ve varlıklarını koruyacaklardı. Oğuzlar ikinci yolu seçtiler ve Selçuklu Devleti'ne karşı koymalarının ya da başka bir ifade ile "isyan" etmelerinin ağır bedelini de

¹ el-Şebankare, *Mecme ül-Ensab*, Tahran 1363 h.ş. , s. 111.

² Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972, s.115.

³ el-Şebankare, *a.g.e* , s. 111-112.

ödediler. Selçuklu ordusu ile aralarında gerçekleşen savaşta 100.000 kişilik Selçuklu ordusu, az sayıda Oğuz Alpleri karşısında bozguna uğradı ve Sultan Sancar esir alındı.⁴

Bu olaydan anlaşılan, Oğuzlar ne Selçuklu ordusundan korkuyorlardı ne de isyan etmek istiyorlardı. Onların gayesi yurtsuz kalmama ve huzur içinde yaşamaktı. Dolayısıyla boy beylerinin söylediği gibi; bugünkü ifadesiyle “nefsi müdafaa” gerekçesiyle kendilerini savundular. Ayrıca Sultan Sancar’ın bir sultan olarak zafiyete uğradığı da anlaşılabilir. Zira Sultan Sancar bir Türk hükümdarı olarak en büyük yargıç durumunda olmasına rağmen Oğuzlara karşı zulmü göz ardı ederek sadece devlet erkânının sözlerine kulak verdi. Öyle ki, Oğuzların hiçbir teklifini veya iltimasını/yakarışını kabul etmeyerek savaş başlattı. Öte yandan “adalet mülkün temelidir” anlayışına sahip olan Türkler, Selçuklu Sultanının olaya derhal müdahale edip zulmü bertaraf etmesini bekliyorlardı. Ancak sanki şaşaalı devlet ortamında kararında ısrarcı olan Sultan Sancar’ın basireti bağlanmıştı.

Böylece yurt edinmekten gayri amacı olmayan cesur ve alp Oğuzlar ne Sultan Sancar ve ne ondan sonra Selçuklu Devleti başına geçirilen Sultan Mahmud tarafından değerlendirilmedi. Oysaki Oğuzlarda Tuti (Dudu) Beg ve Kokut Bey gibi nüfuzlu kol beyleri ve Selçuklu sipeh-salarlarından daha yiğit ve yürekli Melik Dinar gibi beyler ve komutanların olduğu da bilinmektedir. Şayet, eğer Sultan Sancar Oğuzları “raiyyet/sırada halk” olarak değerlendirmeyip, devletinde hizmetine alsaydı Selçuklu Devletinin kaderi daha farklı olabilirdi ve Harzemşahlar öylece kolay Selçuklu mirasına konmazlardı. Böylece hem Oğuzlar başsız kalıp memleketi yağmalanmazdı hem de Sultan Sancar gücüne güç katmış olurdu. Nitekim daha önce Sultanın, Gûrlar’la arasındaki savaşta, Oğuzlar, Selçuklu ordusuna geçmekle savaşın kaderi değişti ve Gûr ordusu yenilgiye uğradı.⁵

Filhakika araştırmacılar, Oğuzların bu olaydan daha sonraki tavırlarına nazaran onların isyan ettiğine ve Sultan’a itaat ettiklerinde samimi olmadıklarına dair çıkarımlarda bulunmuştur. Hâlbuki tek hatalı varsa o da Sultan Sancar’ın bir sultan olarak etraflı incelemeden, sadece devlet adamlarının ısrarı ile aldığı yanlış karardaki ısrarıdır. Öte yandan bu durumu değerlendirirken Oğuzların, boydaşı olan Selçuklu Sultanı tarafından ötekileştirilmesi ve onların acınacak durumları da göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca bu konuda onların hayat tarzının da

⁴ el-Ravendi, *Rahatü’s Sudur ve Âyetü’s Sürur*, Tahran 1364 h.ş. , s.179.

⁵ Sümer, *a.g.e*, s. 114.

önemi vardır. Zira yaşadıkları hayat tarzı gereğince yerleşik hayata geçmeden önce hayvancılığın yanı sıra akın ve yağma ile ekonomilerini ayakta tutuyorlardı.

Nitekim onlardan önce İran bölgesine göç eden boydaşları da yerleşik hayat yaşayan halk üzerinde aynı tavrı sergilemişlerdi. İran'ın batısı ve Azerbaycan bölgesinde, Oğuz Türkmenlerinin yaptıkları yağmalar ve verdikleri zararlar yüzünden zor durumda kalan yerli halk, Tuğrul Bey'e şikâyete gitmişlerdi. Tuğrul Bey ise bu durumu göz önüne alarak Türkmenlere Anadolu'nun kapılarını göstermişti.⁶

Ayrıca Kirman'a akın eden Oğuzların, zamanla ekonomilerinin sadece hayvancılık ve akınlarla temin olamayacağını fark ederek kışlaklarda çiftçilik yapmış olmaları ve bir kısmının da yerleşik hayata geçtikleri bilinmektedir.⁷

Sultan Sancar'ı esir alan Oğuzlar onu tutukladıktan sonra karşısına geçip yeri öperek, ona itaatlerini bildirmişler ve onunla savaşmak istemediklerini tekrar dile getirmişlerdir. Fakat Sultan artık geç olmuştu. Yaklaşık üç yıl dört ay Oğuzların elinde olan Sultan Sancar nihayet kurtulup kaçabilse de tekrar o şaşaalı dönemine geri dönemedi ve 1157 yılında vefat etti.⁸

Sultan Sancar esir alındıktan sonra Horasan Bölgesi Oğuz beyleri arasında paylaşıldı. Bunlardan Serahs Melik Dinar'ın elindeydi.⁹ Ancak Sultan'ın ölümüyle başlayan güç mücadelesi ve akabinde birliğin bozulmasından faydalanan Sultan Şah Horasan bölgesini zapt etmeye kalktı. Sultan Şah, 1173'te Sarahs'a yürüdü ve Melik Dinar kendisini zor kurtardı. Melik Dinar'ın maiyetinde olan Oğuz haşem¹⁰inin bir kısmı ayrılarak Kirman ve Fars bölgelerine gittiler. Bunlardan Kirman bölgesine giden boyların başında Samsam ve Bulak vardı.¹¹ Melik Dinar ise Serahs'ı bırakıp Bestam'a geçti. Bir süre orada bulunan Melik Dinar Harzemşah Tekeş'in Irak'a yürümesi esnada Nişabur'a Toğan Şah'ın yanına geçti.¹²

Nişabur'da ise Toğan Şah'ın ölümünden sonra oğlu Sancar Şah'ın babasına kıyasla otoriteyi kaybetmesi Melik Dinar'ın canını sıktı.¹³ Diğer taraftan Kirman'a

⁶ Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997, s. 93-94.

⁷ el-Habizi, *Selcukiyan ve Guzz der Kirman*, Tahran 1343 h.ş. , s. 137.

⁸ el-Ravendi, *Rahatü's Sudur ve Âyetü's Sürur*, Tahran 1364 h.ş. , s.179-184; el-Hüseyni, *Zübdetü't Tevarih*, Tahran 1380 h.ş. , s. 154.

⁹ Sümer, a.g.e, s.122.

¹⁰ Birinin maiyetinde ve hizmetinde bulunan yakınları ve has hizmetçileri ve toplum, halk ve ordu gibi anlamları olan Arapça kökenli bir isimdir.

¹¹ el-Habizi, a.g.e., s. 126-127.

¹² Sümer, a.g.e., s.120-123.

¹³ a.g.e., s. 123.

giden Oğuz kümesinin yaptıklarından sarsılan Mücahid Kubenani defalarca mektup yazarak Melik Dinar'ı Kirman'a davet etti. Böylece 24 Aralık 1185 tarihinde Melik Dinar, Kirman'a doğru yürüdü.¹⁴

Kısa bir sürede Kirman'ı zapt eden Melik Dinar yaklaşık on senelik devletini kurdu. Bu devlet, Kirman'da uzun süre yaşanan iç savaşlar sonunda tanrı bağıışı olarak algılandı. Kirman, Selçuklu Devletinin harabelerine oturan Melik Dinar çetin bir politika izlemeliydi. Bozulan düzeni yeniden kurma, dağılan halkı birleştirme, acı milleti doyurma, isyanları bastırma ve yeni bir devlet teşkilatı kurma Melik Dinar'ın en önemli sorumluluğuydu.

Melik Dinar Kirman'a geldiğinde nerdeyse 50'li yaşlarında olmalıydı.¹⁵ Horasan'da değerli tecrübeler elde etmiş ve bir hükümdar olarak nasıl bir politika yürüteceğini de biliyordu.

Ayrıca kurduğu yeni devletin bir meşru devlet olarak tanımlanması için zaruri özellikler sahip olması gerekmektedir. Dolayısıyla Melik Dinar'ı bir Türk hükümdarı olarak ve kurduğu yeni devleti de bir Türk Devleti niteliğinde olup olmadığını değerlendirmek bu makalenin başlıca amacıdır.

1. BİR DEVLET BAŞKANI OLARAK MELİK DİNAR

Melik Dinar, ideal bir Türk hükümdarı, devlet başkanı olmakla birlikte aynı zamanda toplumun da yol göstericisi ve lideriydi. Türk hükümdarı toplumu için sadece çağının olaylarını değil, gelecekte olabilecekleri de değerlendirip öyle kararlar alırdı. Başında bulunduğu devletin ve toplumun geleceğine yönelik kararlar almak zor olmakla birlikte bunu, başarabilenin de iyi yetişmiş, yetenekli, bilgili ve tecrübeli olması gerekir ki Türk hükümdarları bu vasıfları kendinde taşıyan seçilmiş kişilerdi. Bundan dolayı, Türk hükümdarının bazı yüksek vasıflara sahip olması gerekiyordu. Bunların başında cesur, kahraman, bilge, erdemli, adaletli, donanımlı ve zeki olmak geliyordu.¹⁶

Yeni bir Türk devletinin kurulması ve onun devlet olarak tanımlanması için başta devlet başkanı olacak kişinin özellikleri, yukarıda verilen hususiyetlere intibak etmesi gerekmektedir. Bu özelliklerin yanı sıra yeni kurulan devletin bir Türk Devleti olarak tanımlamada devlet teşkilatı da ele alınmalıdır.

Kirman'da Kavurdoğulları Devleti'nin çöküşünden sonra yeni bir Türk devleti kuruldu. Bu devletin temelini oluşturan unsur aynen Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi Oğuz Türkleriydi. Bu devletin başında Oğuzların Üçoklar kolundan

¹⁴ el-Kirmani, İkd ul-Ûla lil-Mükif-il Âla, Tahran 1340 h.ş., s. 17; el-Habizi, *a.g.e.*, s. 160.

¹⁵ Sümer, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁶ Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı", s.1458.

olan Hızır oğlu İshak (DadBeyi¹⁷) oğlu Şemseddin Tuti (Dudu) Beg oğlu Muhammed oğlu Melik İmaded-Din Dinar gelmekteydi.¹⁸

Melik Dinar Kirmana gelmeden önce, Maverâ-ün Nehir ve Horasan bölgelerinde bir boy beyi olarak bilinmekteydi. Dinar'ın babası Muhammed Bey ile ilgili mevcut kaynaklarda neredeyse bilgi bulunmamaktadır. Sadece Sultan Sancar ile savaşılan Oğuz beyleri arasında Muhammed adlı bir komutandan bahsedilmektedir. Fakat o şahsın Melik Dinar'ın babası olacağı ihtimali pek kabul edilebilir değildir. Lakin mevcut kaynaklardan anlaşılan Dinar'ın babasının daha erken bir tarihte ölmesi gerekir. Zira Sümer'e göre H.548 (M.1172-1173) yılında Merv ve Serahs, Dinar'ın elinde olduğu için o tarihlerde Tuti Beğ'in öldüğü anlaşıyor.¹⁹ Merv'in daha önce Tuti Beğ'in elinde olduğu da bilinmekteydi. Ayrıca Merv şehrinin Horasan yönetiminde "başkent" niteliğinde olmasının yanı sıra, Tuti Beğ'in kol beyi gibi önemli mevkiye sahip olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla babadan oğula intikal eden yönetim sistemi ile Tuti Beğ'den sonra Merv şehrinin yönetimi oğlu Muhammed'e geçmeliydi. Fakat bu tarihte Merv Melik Dinar'ın elinde olduğu için babasının daha erken bir zamanda öldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca *İkdül Ala'*da Melik Dinar'ın babası Muhammed Bey'in Oğuzlar tarafından öldürülmesi de kaydedilmiştir.²⁰

Böylece Melik Dinar'ın, Kirman'a gelmeden önce devlet teşkilatında yer alıp mühim bir yönetici olarak önemli tecrübeler edinmiş olması gerekir.²¹ Nitekim Afdaleddin de bu konuyu vurgulayarak Melik Dinar'ın daha önceden taht ve tac sahibi olduğunu kaydetmiştir. Dolayısıyla Melik Dinar, Kirman'da devlet başına geçerken bir lider olarak ne yapacağını çok iyi biliyordu. Nitekim hayatında hep hayalini kurduğu; kuracağı devletin, Kirman'a gelince en baştan kendisine karşı koyabilecek bir güç görmeyince, artık o hayali gerçekleştirmenin vaktidir diye

¹⁷ Eski Türk-İslam devletlerinde, yargı ve adaletten sorumlu olan devlet adamı. bk. Atçeken, Zeki & Bedirhan, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya 2012.

¹⁸ Sümer çalışmasında Tuti Beğ'in soyağacını şöyle vermektedir: "Oğuzların başlarında bulunan asilzadelerden Hızır oğlu İshak oğlu Şemseddin Ebu Şuca Tuti Beğ en nüfuzlu beğ gibi görünüyor". Ayrıca Melik Dinar'ın babasının adı kaynaklardan "Muhammed" olarak bilinmektedir. Ancak bu makaleden önce Muhammed'in babasının kim olduğuna dair araştırmalarda bilgi bulunmamaktaydı. Muhammed'in babasının Tuti Beğ olduğuna dair Hafız Ebru'nun eserinde değerli bilgiler mevcuttur. O, bu bilgiyi şöyle aktarmıştır: "İmad ed-Din Dinar b. Muhammed b. Tuti Beğ...". Daha fazla bilgi için bk. el-Hâfi, *Coğrafya-i Hafız Ebru*, Tahran, 1378.

¹⁹ Sümer, *a.g.e.*, s. 120.

²⁰ el-Habizi, *a.g.e.*, s. 184.

²¹ Örneğin; Horasan'a gelmeden önce 20.000 süvarilik birliğe komutanlık etmiş; Horasan bölgesinde boy beyi olarak yönetici olmuş; Serahs ve Bistam'a hâkim olmuş; Nişabur'da Toğan Şah'ın yanında görev yapmıştır.

düşünüp ve muhtemelen bu yüzden şu sözü söylemiştir: “Artık burası (atlarımızı) “dizginleme” menzildir. Zira buraya kadar afiyette vardığımız Kirman’ı kazanmışız demektir.”²²

Öte yandan Muhammed b. İbrahim’in söylediği gibi Melik Dinar Habiz’e vardikten sonra geldiği günden itibaren Muhammed Şah’ın hiçbir emir ve isteklerine uymaz ve hep kendisine şunu söylemiştir: “Kirmanın padişahı o günden beri benim”²³

Melik Dinar’ın bu sözüne nazaran onun da ideal bir Türk Kağanı gibi geleceği görebilen ve basiretli bir lider olduğu düşünülmelidir. Nitekim Afdaleddin’in verdiği bilgilerden de anlaşılan o, ileri görüşlü ve üstün basiretli bir liderdi.

Selcukiyen ve Guzz der Kirman’ın yazarı Melik Dinar’ın kim olduğundan bahsederken onu bu sözlerle tanımlıyor: “Melik Dinar çok cesur, yürekli ve mert biriydi. Onun bu özellikleri cihana yayılmıştı.”²⁴

İşte Muhammed b. İbrahim’in verdiği bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi Melik Dinar ideal bir Türk devlet başkanı özelliklerine sahipti. Bu anlamda Melik Dinar’ı bir Türk devlet başkanı olarak tanımlamak amaçlı makalede, onun en önemli liderlik kabiliyetlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.1. Cesur ve Alp Olması

Eski Türklerde ideal bir liderden istenilen en önemli özellik onun “cesur” ve “kahraman” olmasıydı. Zira Türk lideri, toplumun bir devlet çatısı altında toplanması, isyanları bastırması, düzeni sağlaması, akın ve savaşlarda zafer kazanması ve en önemlisi de Türk toplumunun istiklalinin korumasından sorumluydu.²⁵

Melik Dinar’ın cesur ve yürekli olduğu kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır. Öyle ki Kirman’a geldikten sonra kısa bir süre içerisinde tüm ülkeyi zapt ederek uzun bir süre kargaşaların ve başına buyrukların yerli halka çektirdikleri acı ve dehşeti gidererek düzen ve huzuru tekrar sağlaması onun cesareti ve dirayetinden kaynaklanmaktaydı.²⁶

1.2. Bilge Olması

Bilge, yüksek kavrayış, derin düşünce ve büyük sezgi gücünü ifade eden kavramdır. Ayıca hemen belirtmek gerekir ki liderde olması lâzım olan bilgelik

²² el-Habizi, *a.g.e.*, s. 161.

²³ Aynı yer.

²⁴ Aynı yer.

²⁵ Koca, *a.g.m.*, s. 1459.

²⁶ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 36.

kavramı genel anlamda bir bilgelik değildi. Zira onun bilge olması yani düşünce ve tasavvurları sadece devletin ve milletin geleceği ile ilgiliydi.²⁷

Melik Dinar hakkında “Kamil akli ve şamil adaleti vardı. Padişahlık yönteminde basiretli görüşleri vardı. Bilge bir lider olmak için aydın zihne sahipti” ifadesini kullanan Muhammed b. İbrahim, eserini Melik Dinar’dan beş asır sonra kaleme almıştı. Muhammed’in Kirmanlı olduğu ve Oğuzlara karşı büyük bir kin tuttuğu düşünüldüğünde, Melik Dinar’a atfedilen bu özellikler ona övgü olarak değil, aksine onun zatında bulunan vasıflar olarak değerlendirilmelidir.²⁸

Melik Dinar bir lider olarak diğer hükümdarlar gibi lehv ve laib’le (oyun ve eğlence) uğraşan birisi değildi. Onun meclisinde hep ulema ve bilgiler ve sanatçılarla doluydu. Önemli meseleleri bilim ve hikmet adamları ile danışmıştı.²⁹ O, yüksek kavrayış, ileri görüş, üstün zekâ, marifet ve dirayete sahip bir liderdi.³⁰

Kendisi ayrıca sanattan ve edebiyattan anlardı. O, hitabeti ustaca kullanan, şiirden anlayan ve Farsçaya, Afdaledin gibi bir usta yazarı şaşırabilecek derecede hâkim birisiydi. Şiirimsi hitabe tarzı vardı ve akıcı ve cezbedici konuşurdu. Bu hitabe sanatını orduya moral vermek ve yüreklendirmek amaçlı kullandığı da pek muhtemeldi.³¹

1.3. Erdemli Olması

Türk hükümdarının önemli özelliklerinden birisi de onun yüksek ahlakî değerler ve üstün meziyetlerle donanmasıdır.³² Bu özellik, onun halkına rol model mevkiinde bulunduğu için ayrıca önem taşımaktadır. Öte yandan erdemin en belirgin özelliği cesaret ve alplıktır.³³ Afdaledinin söylediği gibi hayâ ve ihsan, cesaret ve mertliğin sonucudur.³⁴ Dolayısıyla bir liderin diğer faziletleri, cesur ve kahraman olduğu takdirde anlam kazanır. Oysaki cesur ve alp olmayan hükümdar liderliğin ilk görevi olan devlet ve halkına tehdit oluşturan güçlere karşı koyma cesaretine sahip olmazsa diğer faziletleri onu sıradan bir birey durumuna düşürür.

²⁷ Koca, *a.g.m.*, s. 1459.

²⁸ el-Habizi, *a.g.e.*, s. 161.

²⁹ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 26.

³⁰ Detaylı bilgi için bk. el-Habizi, *Selcukiyan ve Guzz der Kirman*, Tahran 1343 h.ş.

³¹ Daha fazla bilgi için bk. el-Kirmani, *İkdul Ūla Li-Mevkifil Ala*, Tahran 1340.

³² Koca, *a.g.m.*, s. 1459.

³³ Aynı yer.

³⁴ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 35.

İhsan yapan, yufka yürekli, merhametli ve tez acıyan, ince, hassas ve temiz inançlı (hüsn-i itikad= Tanrı'ya kalpten inanma) yapısı³⁵ olan Melik Dinar bu özellikleri cesareti ile bağdaştırdığında ideal bir Türk devlet başkanı imajını ortaya koymuş oluyordu.

Afdaleddin, Melik Dinar'ın yufka yürekli, ince, hassas ve temiz inançlı olduğunu anladığı bir olayı şöyle özetlemektedir: *“Bir gün Raver’de yaşayan meşhur kârî Kuran olan Cemaleedin Ebubekir ile birlikte (Melik Dinar’ın) bargâh-i alaya gittik. Kârî, Kuran’dan birkaç ayet okudu. (Dinar’ın) yüzünden vecde geldiği anlaşılıyordu. Gözyaşı yüzüne aktı. O durumda vecde tahammül edebilmek için birkaç defa Tanrı’dan yardım istedi. (Melik Dinar’ın bu durumundan) Anladım ki, bu padişah aşırı merhametlidir ve Oğuzların raiyyete (halk) verdiği o acılar, padişahın huyuna uygun değildir.”*³⁶

1.4. Adaletli Olması

“Adalet mülkün temelidir” anlayışı olan Türk milletinin kağanlarının adaletle hükmetmeleri en berceste sorumluluklarındandı. Türk kağanı, yurdu ve idaresinde olduğu devlette adaletin sağlanmasından bizzat kendisi mesul görünüyordu. Öte yandan Türk hükümdarı, en büyük yargıç durumunda olup; bu sıfatla yüksek mahkemeye başkanlık ederdi. Ayrıca adaletin olduğu yerde yetenekler parlar, huzur sağlanır, ekonomi gelişir ve devleti ve halkı idare etmek de kolay olur idi.

Melik Dinar'ın gerçekten adaletli olduğunu ispat etmeye çalışan Afdaleddin, iyi bir yöntemle bunu kanıtlamıştır. O, Kirman'ın Melik Dinar gelmeden önceki durumunu ondan sonraki vaziyeti ile karşılaştırmıştır. Bunu birkaç örnek vererek kaydetmiştir. *“Şehirlerin imarı, sultanın adaletine bağlıdır”* cümlesini esas alan Afdaleddin bu kıyaslamayı şöyle yapmıştır: *“O padişahın adaletini ve insafını gösteren emarelerden şu kifayet eder ki, bundan önce bu bölgede (Kirman) köpekler insan yerdı ve insanlarda (açlıktan) köpek yerdı. Yollarında ise rüzgâr bile (korkusundan) yolcu edeni olmasaydı geçemezdi. Cinler de silahsız dolaşamazdı. Bugün ise nimetlerin madeni ve rahatlık ve güncenin yurdudur.”*³⁷

*“On günde bir çuval ekme bulamayan birisi, şimdi her gece köpeğine on çuval ekmeği yem olarak veriyor.”*³⁸

Ayrıca Afdaleddin'e göre adaletin sonucu ise memleketin imarı ve *Araz-i Mevatın* yeniden ihya olunmasıdır. Melik Dinar, Kirman'a gelirken Raver

³⁵Daha fazla bilgi için bk. el-Kirmani, *İkd ul-Ûla lil-Mûkif-il Âla*, Tahran 1340 h.ş.

³⁶ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 29.

³⁷ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 23-24.

³⁸ *a.g.e.*, s. 24.

bölgesinde suyu bol ve yeri elverişli görünce oradaki çiftçilere, “neden yerleri ekmiyorsunuz” diye sormuş. Onlar da aşırı korkudan ve hayvanlara zarar gelmesinden çekindiklerini söyleyince, Melik Dinar da, artık o dönem geçti ve o zorluklar geçmişte kaldı diyerek, tekrar hayvanları devreye sokup, imara başlamalarını emretmiştir. Ayrıca buradan anlaşılan ve Afdaleddin’in de doğru tespit ettiği üzere, eğer imara ve memleketin abat olmasına özen göstermesi Dinar’ın zatında olmasaydı, şimdilik başkalarının idaresinde olan bir bölgenin kötü durumda olduğunu dert etmezdi.

Böylece Melik Dinar’ı adaletli bir hükümdar ve zalimlere aman vermeyen bir Türk lider olarak tanımlamak mümkündür. O, ne kendisi zulmeder ne maiyyetinde bulunan Oğuzlara haddini aşmasına müsaade eder ne de diğer başına buyrukların zulmüne tahammül ederdi.

1.5. Toy Vermesi

Eski Türk devletinin ayrılmaz bir parçası olan Toy verme, Türk kağanının yükümlü olduğu en önemli sorumluluklarından birisiydi. Öyle ki Tanrı bağıışı olan Ülüg veya Ülüş’ün (kısmet, nasip, pay) Türk Kağanına verilmesiyle Türk yurdunda bolluk ve bereket artıyordu. Böylece Türk Kağanı da, Göktürk yazıtları ifadesiyle “ aç milleti doyuruyor, çıplak milleti giydiriyordu”.³⁹

Melik Dinar da bir Türk hükümdarı olarak bu görevi iyi biliyordu. O, Kirman’a gelince gösterdiği başarılar ve sağladığı düzenle ülke genelinde açlar doydu ve çıplaklar giyindi. Fakat bununla yetinmeyip genel bahşişlerde de bulunmuştur. Ancak kaynaklarda Melik Dinarın yaptığı bu bağıışlara “Toy” adı verilmemişti. Afdaleddin, Melik Dinar’ın açları doyurmasını güzel bir ifade ile şöyle özetlemiştir: “Onun has hizmetçileri ve tüm halk bundan önce fakirlik ve ihtiyaç içerisinde olsalar da bu saatten sonra, hepsi zenginlik arşına yaslandılar. Tüm açlar doydular. Kirman’ın eyaletlerinden ve köylerinden milletine o kadar pay, bahçe ve tarla verdi ki tüm açlar doydular ve aç mide kalmadı. Genel bağıışından hiçbir dilenci nasipsiz olmadı.”⁴⁰

1. 6. Devlet ve Hükümdarlık Sembolleri

Eski Türklerde hükümdar belirli hükümdarlık ve hâkimiyet sembolleri almaktaydı.⁴¹ Bu semboller hükümdardan hükümdara farklılık gösterse de genellikle bir devleti ve hükümdarı tanımlamak için önemli semboller farklılık göstermezdi. Bunlar “unvan”, “otağ”, “taht”, “tuğ”, “bayrak”, “kemer”, “kılıç”,

³⁹ Koca, *a.g.m.*, s. 1456.

⁴⁰ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 35.

⁴¹ Koca, *a.g.m.*, s. 1457.

“yay” ve “toy” gibi sembollerden ibarettir.⁴² Ayrıca Türklerin İslamiyet’i kabul ettikten sonra, Müslüman devletlerin idaresinde uzun süreliğine kalma niyetleri yoktu ve bu ilk fırsatta hükümeti devir alarak göstermişlerdi. Bu devletleri ele alan Müslüman Türk hükümdarları, devletin içeride ve dışarıda meşru bir iktidar olarak tanınması ve kabul edilmesi için belirgin hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri kullanmışlardı. Bunlar; “unvan ve lâkaplar”, “sikke (para), “hutbe”, “tırız/hil’at”, “saray”, “taht ve taç”, “bayrak ve sancak”, “çetr”, “yüzük”, “tuğra ve tevki” ve “kemer” gibi önemli unsurlardır.⁴³

Böylece yeni bir hükümdar bu sembollerle kendi hükümdarlığını meşru kıları. Ancak kurulan hâkimiyetin, yeni ve müstakil bir devlet olarak tanımlanması için devlet teşkilatı ve unsurları da önemliydi. İşte yeni kurulan bir hâkimiyetin devlet olarak tanımlanması için aşağıdaki unsurlara sahip olmalıydı. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.6.1. Hutbe

1.6.2. Sikke

1.6.3. Divansalari (Bürokrasi)

1.6.4. Ordu

1.6.5. Ferman

1.6.6. Elçi gönderme ve elçi kabul etme (Dış ilişkiler)

1.6.1. Hutbe

Devleti meşru kılan ve halk içre duyuran İslami bir unsurdur. Hutbe, hükümdarın idaresini kabul eden hâkimiyetinin ulaştığı her yerde, camilerde, Cuma ve bayram namazlarında, hükümdarın adı, unvanı ve lâkapları zikredilerek hatip tarafından okunurdu.⁴⁴

Melik Dinar, Kirman’a geldikten sonra iki farklı yerel hâkim tarafından adına hutbe okutulmuştur. Bunlardan ilki, Kubenan valisi Mücahided-Din Kubenani’nin babası Nasireddin Kurd tarafından Melik Dinar’ın gelişinde, hâkimiyetini kabul ettiği için okunmuştur. Diğeri ise daha sonralar Melik Dinar “germsîr”e (Kirman’ın kışlak bölgeleri) gidince Bem hâkimi Emir Sabık Ali Sehl tarafında adına hutbe okutulmuştur. Bunların dışında Kirman’ın ele geçen her yerinde Melik Dinar’ın adı ve lâkaplarına hutbe okunduğu bilinmektedir.⁴⁵

⁴² Aynı yer.

⁴³ Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, s.258; Ali Sevim & Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 2014, s. 612-619.

⁴⁴ Koca, *a.g.m.*, s.258.

⁴⁵ el-Habizi, *a.g.e.*, s. 166.

1.6.2. Sikke

Sikke (altın veya gümüşten darp/basılan maddi para) vasıtasıyla dönemin ekonomik durumunu ve hükümdarın siyasi statüsünü öğrenmek mümkündür. Dolayısıyla sikkelerden hükümdarın bağımsız olup olmadığı anlaşılabilir.⁴⁶

Melik Dinar'ın bağımsız hükümdar statüsünde olduğu, kendi adına hutbe okunmasından ve sikke darp olunmasından anlaşılmaktadır. Daha önce hutbe unsuru ele alındığında Melik Dinar'ın adına iki kere farklı kişiler tarafından hutbe okutulduğundan bahsedildi. İşte aynı şahıslar tarafından Melik Dinar'ın adına sikke darp olunduğu da bilinmektedir.⁴⁷

1.6.3. Divansalari (Bürokrasi)

Hükümdar her ne kadar başarılı ve dirayetli olsa da devlet işleri yürümesi için düzenli bürokrasisi olmalıdır. Evet, Türk kağanı, devlet başkanı olarak iç ve dış siyasetleri düzenler, savaş ve barış kararı verir, savaş ve akınlarda ordulara komuta eder, elçiler gönderir, elçiler kabul eder, devlet kademesindeki görevlileri tayin veya azlederdi.⁴⁸ Ancak bunca işlerden sorumlu ve yürütme yetkisi olan hükümdarın bu işleri tek başına yapamayacağı açıktır. Bu yüzden seçilmiş şahıslar tayin etmeli ve sürekli onların yaptıklarını kontrol etmelidir. Ancak bunu yaparken kötü niyetli insanların vesveselerine de kulak vermemelidir. Nitekim Melik Dinar'ın kararlarında bağımsız davranması ve kötü niyetle, onunla diğer devlet adamlarının arasını bozmak için "koğuculuk" (söz taşımacılık) yapanları dinlememesi, bunun en iyi örneğidir.⁴⁹

İşte bu cümleden olmak üzere Melik Dinar'ın devlet kademesinde görevli kimseler hakkında kısa bilgilendirme konunun anlaşılmasında yardımcı olacaktır.

1.6.3.1. Vezir

Melik Dinar, Kirman'a gelir gelmez burasının kendine mülk olacağını liderlik yeteneği ve ileri görüşüyle anlamıştı. Bu nedenle vakit kaybetmeden Nasih ed-Din Ebu Zahir'i veziri olarak tayin etmişti. Bu kararı ile yeni devletin kuruluş mesajını vermekteydi.

Ayrıca daha sonraki bir tarihte Nasih ed-Din'in yerine Kavam ed-Din Mesud'u ve Kavam ed-Din'in yerine ise Hâce Cemal'i tayin ettiğini ve onu da azlederek, ilk ve en son veziri olan Nasih ed-Din Ebu Zahir'i eski makamına tayin ettiği anlaşılmaktadır. Melik Dinar vezirlerini seçerken veya görevden alırken, kimsenin koğuculuğunu dinlemez ve sadece liyakati ve ülkenin maslahatını

⁴⁶ Koca, a.g.m., s. 258.

⁴⁷ el-Habizi, a.g.e., s. 166.

⁴⁸ Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği", s. 1460.

⁴⁹ el-Habizi, a.g.e., s. 172.

düşünerek karar verirdi. Kaynaklardan edinen bilgilere dayanarak, Nasih ed-Din'in yaklaşık yedi yıl (iki ayrı zamanda, ilk tayin edildiğinde 1,5 sene ve son tayin edildiğinde ise 6 sene), Kavam ed-Din'in iki yıl, Hâce Cemal'in ise yaklaşık iki yıl vezir olarak görev yaptıkları bilinmektedir.⁵⁰

1.6.3.2. Vekil-i der

Hükümdarın has naibi olarak hükümdar ve vezir arasında vasıta olarak görev yapardı. Melik Dinar, Nasih ed-Din'i veziri olarak tayin ettikten sonra Hâce Cemal'i vekil-i deri olarak görevlendirdi. Hâce Cemal, Kavam ed-Din Mesud'un ölümü ve kendisinin vezir olarak tayin edilmesine kadar vekil-i der olarak görev yapmış ve vezirlik görevi tekrar Nasih ed-Din'e devredilince tekrar eski görevi olan vekil-i der makamına geçmiştir. Anlaşılan Hâce Cemal Melik Dinar'ın ölümüne kadar bu görevde hizmet etmiştir.⁵¹

1.6.3.3. Divani İnşa

Bu divanın görevi iç ve dış yazışmaları üstlenmek ve devletin çeşitli görevlere atanmalara ve iktâlara ait olan vesikaları vermektir. Divanın başkanına *Sahib-i Divan-ı İnşa* veya *Münşi* denir.⁵² Kirman Selçuklularından Divan-i İnşa'da görev alan tecrübeli devlet adamı, Afdaledin Kirmani, Melik Dinar'ın hem has tabibi hem de Hâce Cemal'in vekil-i der görevindeyken münşisi olup ve daha sonra Kavam ed-Din'in de Divan-i İnşa'sında münşi olarak görev almıştır.⁵³

1.6.4. Ordu

Melik Dinar öncelikle bir komutan olarak ordu düzeninin ne kadar önemli olduğunu iyi biliyordu. Yetenekli komutanları ona Kirman'ı zapt etmede ve ülkeyi iç ve dış tehditlere karşı savunmada yardımcı oluyordular. İster kendisinden önce Oğuz haşemi ile Kirman'a gelen komutanlar, isterse kendi maiyetinde Horasan'dan buraya gelen sipehsalarlar, Melik Dinar'ın ordusunda saf almaktaydılar. Kaynaklarda bu komutanlardan bazıları kaydedilmiştir. Bunlardan en önemlileri; Emir İzzeddin Zekeriya, Samsam, Bulak, Emir Cemalettin Haydar, Emir Şemseddin Tatar, Emir Seyfeddin Alp Arslan ve Mendek gibi komutanlar idiler.⁵⁴

1.6.5. Ferman

Fermanlar, içeriği her ne olursa olsun, eğer devlet başkanından verilmişse kesinlikle uygulanmalı ve kanun hükmünde sayılmaktaydı. Bu fermanlar kendi

⁵⁰ Daha detaylı bilgi için bk. el-Habizi, a.g.e., s.160-184.

⁵¹ Daha fazla bilgi için bk. el-Habizi, a.g.e., s.160-186.

⁵² Atçeken, a.g.e., s. 215-216.

⁵³ Julie Scott Meisami, *Persian Historiography*, Tahran 1391 h.ş., s.124.

⁵⁴ el-Habizi, a.g.e., s. 126-190.

kendiliğine devlet alametlerinden idi. Dolayısıyla eğer bir hâkimiyet varsa onun devlet olarak tanımlanabilmesi için etrafa ferman ve emsallar da gönderilmiş olması gerekir. Yazılan fermanların başına Divan-ı İnşa'da hükümdarın nişan ve tuğrası çekilirdi.

Melik Dinar dönemini kaleme alan kaynaklarda, yer yer gönderilen fermanlardan bahsedildiğine rastlamak mümkündür. Örneğin; Hâce Cemal kendi durumunu Melik Dinar'a arz ettikten sonra, Melik bir ferman yazarak olayın büyümesine mani olmak istemişti.⁵⁵

1.6.6. Elçi gönderme ve elçi kabul etme

Devletin iç ve dış ağırları olan elçiler, ulaşımın zor olduğu dönemde devlet işlerinin kolaylaşması için önemli rol oynamaktaydı. Elçi gönderme veya elçi kabul etme devlet alametlerinden sayılmaktadır.

Devlet başkanı, ona tabi olan eyalet ve vilayetler tayin ettiği valilere veya komşu ülkelere önemli konularda elçi gönderirdi. Nitekim Melik Dinar devlet başkanı olarak defalarca elçiler görevlendirmişti. Dolayısıyla, ister iç işleri olsun isterse dış ilişkiler olsun kaynaklarda Melik Dinar'ın elçi gönderdiği kaydedilmiştir. Örneğin; Melik Dinar komşu hükümetleri olan Kîs Adası (Kış) ve Hürmüz Adası hâkimlerinden elçi kabul etmiştir. Hürmüz'den gelen elçi Melik Dinar'a, Hürmüz'e girmezse yıllık haraç vereceklerini teklif etmişti. Ayrıca Kîs Melik'i bu durumdan haberdar olunca Melik Dinar'a elçiler göndermiş ve tekliflerde bulunmuştur.⁵⁶

1. BİR DAHİ KOMUTAN OLARAK MELİK DİNAR

Her kültür kendisini koruyacak ve varlığını devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe Türk kültürünün ideal insan tipi cesur ve kahraman insandı.⁵⁷

Atlı-göçebe hayatı yaşayan Türk boyları hayat tarzı gereği ister avcılık, ister ise savaşlarda hayatî özelliklere sahip olmak zorundaydı. Hayatta kalabilmek ve tabiatın zor koşullarına veya yavuz düşmanın gücüne karşı koyabilmek, cesaret, korkusuzluk ve savaşçılık gibi özellikler gerektirmekteydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türkler yaşamlarını sürdürebilmek için daima askeri eğitim almak ve her zaman hazırlıklı olmak zorundaydılar.

"Ok ve yay"ın Türklerin hayatında kutsal ve önemli yeri vardı. O dönemin en gelişmiş silahı bu cenk aletleri idi. Bu silahı en iyi derecede kullanabilen Türk cengâverleri avcılık, akıncılık ve savaşlarda üstünlük kazanıyor ve düşmanlarını

⁵⁵ a.g.e., s. 173.

⁵⁶ a.g.e., s. 174-183.

⁵⁷ Koca, "İdeal Bir Türk Hükümdarı", s. 80.

kolaylıkla bertaraf ediyorlardı. Nitekim Oğuzlar, Gazneliler dönemi ilk kez Horasan bölgesine indiklerinde Gazneli Sultan Mahmud'un Tus valisi olan Arslan Cazib, sultanın Oğuzlara güvendiğini tenkit ederek şu tavsiyelerde bulundu: *"Bu Türkmenleri neden bölgeye getirdin? Bu yaptığın yanlıştır. Şimdi ya tümünü öldür veya bana ver, ok atamasınlar diye erkeklerinin parmaklarını kat edeyim!"*⁵⁸ Arslan Cazib'in bu tavsiyesinde Türklerin nasıl tecrübeli okçu oldukları ve nasıl düşmanlarını endişelendirdikleri apaçık görünmektedir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sonunda isyan çıkaran Oğuzlar da bu kaideden istisna olmayarak cesur ve başarılı komutanları ile Sultan Sancar'ın büyük ordusuna karşı koyarak 100.000 kişilik Selçuklu ordusunu perişan edip, Sultan Sancar'ı esir almışlardı. Oğuz birliği Tüti (Dudu) Beg ve Korkut Beğ'in komutasında iken Dinar, Bahtiyar, Arslan, Çakır ve Mahmud gibi boy beyleri de bu ordunun alplarından idiler.⁵⁹

Yukarıda adı geçen bu alpların her birisi Selçuklu başkomutanları ile aynı güce sahiplerdi. Dolayısıyla bu güç ölçümünü iyi anlamak için Oğuzların gözüyle bakmak gerekir. Oğuzlar kendi birliklerinde bulunan her kişiyi Sultan Sancar'ın Sipahsalarları (Başkomutan) ile eşit değere sahip olduklarını düşünüp Sultan Sancar'ı savaştan vazgeçirmek için yazdıkları mektupta önemli vaatler sunarak şu cümleyi de eklemişler: *"... Sultan bizim günahımızı af etsin diye 100.000 dinar (para) ve 100 Türk gulam (köle) veririz. Zira Sultan bu kölelerden her hangisini öldürürse bir Kumaç sayılır."*⁶⁰ Oğuzların bu sözlerinden anlaşıldığı gibi savaşa meyilli olmayışları, Selçuklu ordusundan korktuklarından değil, aksine Sultan Sancar'a olan saygıları, devlet anlayışlarından ve mevcut huzuru bozmama isteklerinden kaynaklanmaktaydı.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu bozguna uğratan Oğuz komutanlarından biri olan Dinar'ın, bir kahraman cengâver olarak komutanlık özellikleri ve komuta ettiği birlik veya ordunun savaş taktikleri detaylı bir şekilde ele alınmalıdır. Bu değerlendirme eski Türklerde kozmolojik devlet anlayışı ve ideal devlet teşkilatına dayanarak açıklanmalıdır.

2.6. Yiğit ve Kahraman Olması

Türkler, sosyal hayatta babadan oğula geçen, yani irsî bir liyakat tanımazlardı. Her genç yerini ve hatta adını kendisi kazanmak zorundaydı.⁶¹ Aynen Afdaleddin'in yazdığı gibi Dinar çocukluktan beri hep mücadele halinde

⁵⁸ el-Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbar (Tarih-i Gerdizi)*, Tahran 1363 h.ş., s. 411.

⁵⁹ Sümer, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁰ el-Nişaburi, *Selçukname*, Tahran 1332 h.ş., s. 49.

⁶¹ Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği", s. 1458.

olmuş ve hiç dinlenmeden babaları gibi savaşarak nam kazanmıştır. Öyle ki, yatağı atının sırtı ve yastığı kalkanı olmuştur. Dinar, Mavera-ün Nehir bölgesindeyken 20.000 kişilik bir birliğe komutanlık etmiştir.⁶² Böylece kendisinin ne kadar başarılı ve tecrübeli bir komutan olduğunu göstermiştir.

Afdalaeddin'in *İkdul Ala*'da, Dinar hakkında verdiği bilgilerde övgü ve mübalağa dolu cümleler kullansa dahi içeriğinde önemli ve inkâr edilemez çıkarımlar bulunmaktadır. Bu övgüleri göz ardı ederek gerçekçi bir tarihçi gözüyle bakılırsa Dinar'ın cesur, kahraman ve yürekli bir komutan olduğu anlaşılır. Binaenaleyh, Dinar ordusunun hep ön safında yer alarak saldırı ve savaşları komuta etmiştir. "Gerçekten de Türk kağanı, devletin merkezinde oturan ve sadece emirler veren bir kimse değildir. O, her türlü mücadelede en ön safta bulunuyor ve verdiği emri de ilk önce bizzat kendisi icra ediyordu. Zira Türk hükümdarı giriştiği her mücadelede başarının her şeyden ilk önce kendi cesaretine bağlı olduğunu çok iyi biliyordu. Öte yandan, o kendisinin göstereceği cesaret ve kahramanlıkla, hiç kuşkusuz arkasından gelenleri de etkileyerek onları teşvik edeceğinin ve cesaretlendireceğinin de bilincindeydi".⁶³ Nitekim Afdaleddin de sanki Türk kağanının komutanlık özelliklerine vakıfmış gibi Dinar hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "O padişahın iyi adetlerinden biri de sürekli ordusunun önünde bulunması ve haşeminin öncülüğünü yapmasıdır. Her yerde padişahlar ordularının kılıç sallamalarını izlerken, Dinar ise kılıç sallarken ordusu onu izler."⁶⁴

İkdul Ala'nın yazarı Dinar'ın cesareti ve kahramanlığını göstermek için birkaç olayı kaydetmektedir. Onlardan birisi Dinar'ın, Yezd Atabeyliğinin himayesinde olan hisarda bulunan Mücahid Oğullarının ayaklanmasından dolayı, isyanı bastırmak ve hisarı ele geçirmek için yaptığı seferde gerçekleşmiştir. Afdaleddin, bu olayı ve dinarın gösterdiği cesareti şöyle özetliyor: "Dinar, Yezd haşemi elinde olan hisarı almak için ordusunu Raver hududuna yürüttü. Adeta alışkanlık haline gelmiş olan hızlı ve güçlü hücumla hisarın kapısına vardı. Kalenin içinde kalabalık Türk topluluğu, çavuşlar, süvariler ve piyade erler bulunmaktaydı. Dinar, kendisi ile maiyetinde olan az sayıda askerleriyle savaşa başladı. Savaş heyecanından sarhoş gibi olan dinar o kadar kaleye yaklaştı ki kaleden atılan bir ok mübarek yüzüne isabet etti. Dinar kendi eliyle kırdı ve peykan (temren= okun ucu) sol yanağında kaldı. Bu olaydan sonra

⁶² el-Kirmani, a.g.e., s. 19.

⁶³ Koca, a.g.m., s. 1459.

⁶⁴ el-Kirmani, a.g.e., s. 33.

Dinar'ın heybeti ve cesurluğundan korkan kaleliler, hisardan dışarı çıkıp kendi elleriyle kale anahtarlarını teslim ettiler.”⁶⁵

Bu olaydan anlaşılan Dinar'ın sergilediği bu kahramanlık tıpkı ideal Türk liderinin karakterinde bulunan cesaret ve kahramanlıkla örtüşmektedir. Dinar, öncelikle bir Türk hükümdarı olarak bu tür mücadelelerde başarının kendi cesaretinden aslı olduğunun farkındaydı. Bu nedenle ordusunun ön safına geçerek kendi başına korkmadan hızlı bir şekilde kale kapısına yaklaşarak ordusunun sayıca azlığını başarısızlık sebebi olmadığını ordu birliğine göstermek istemiştir. Diğer taraftan yüzüne ok isabet ederken hiç taviz vermeden sadece oku kırarak sanki bir şey olmamış gibi davranması düşmanı utanç verici bir vaziyette koymuştu. Dolayısıyla Dinar'ın bir hükümdar olarak cesaret ve kahramanlığı sadece yazarın övgü ve mübalağası olmadığı ve bunu yaptıklarına dayanarak gerçek bir bilgi olarak ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Dinar'ın kahramanlığından söz ederken Afdalledin'in aktardığı diğer olay ise Berdsir'de gerçekleşmektedir. Berdsir kalesini kuşatırken gösterdiği kahramanlıktan hayranlık duyan kalede yaşayanlar Dinar'ın cesareti ve savaşçı özelliğini şöyle söylerler: *“Bu padişah ülkeyi hakkıyla ele geçirmiş. Kirman'ın hükümdarlığı ona anasının ak sütü gibi helaldir, öyle ki biz savaş süresi boyunca kaftan ve zırhına isabet eden 18 oku saydık.”⁶⁶*

İşte aslen Kirmanlı olan Selcukiyan ve Guzz der Kirman'ı yazan Muhammed b. İbrahim, kitabın Melik Dinar'ın Padişahlığı ve Evlatları kısmında Dinar'ın Kirman'a gelişini yazarken sanki Kirman ordusunun Dinar karşısında utanç verici bozgununun kabahatini örtbas etsin diye bu yenilgiyi kadere bağlayarak şu ifadeleri kullanmaktadır: *“Dinar'ın Berdsir'e varış haberini alan 300 kişilik bir birlik onun geçişine manî olmak için Habiz'e gittiler. Dinar'la aralarındaki mesafe kısalmıca Kirman birliğinde karşı koymak takati kalmadı. Dinar'ın maiyetinde 80'den fazla kişi yoktu. Hepsi yol yorgunuydu. Kirman birliği ise sayıdan daha fazla olup, hepsi asude olsa da, Hak Teâlâ Dinar'ın işini düzelttiği için ona karşı koymak imkânsız oldu.”⁶⁷*

Aynı yazar diğer bir yerde, Bem bölgesi hükümdarı olan Emir Sabık Ali Sahl'ın, Dinar Kirman'a gelmeden önce Oğuzlarla yaptığı savaşta 700 kişiyi esir aldığını söylemiştir. Ancak bir sene sonra 1186'da Dinar'ın 80 kişilik birliğine karşı aciz olmuştur. Bunun gibi olaylara bakılırsa Dinar'ın hakikaten de

⁶⁵ el-Kirmani, a.g.e., s. 21-22.

⁶⁶ el-Kirmani, a.g.e., s. 44-45.

⁶⁷ el-Habizi, a.g.e., s. 160.

kahramanlığı dillere destan olmuş ve kendisi gelmeden önce Kirman'da yerli hükümdarlar üzerine korku salmıştır.⁶⁸

2.7. Ordu ve Savaşları

Eski Türklerde diğer milletlerden farklı olarak askerlik sadece özel bir meslek değildi. Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes asker olarak yetişmek zorundaydı.⁶⁹ Gerçekten de yaşadıkları tabiat iklimi ve hayat tarzları gereği daima savaşa hazır olmaya gerek duyan Türk aileleri, çocuklarını erken yaşlardan itibaren askeri eğitime tabi tutmak zorundaydılar. Bu yüzden yetişkin her birey birer savaşçı vasıflarını taşımakta olup her boy kendi varlığını devam ettirebilecek bir birlik oluşturabilirdi. Oysaki diğer milletlerde askerlik özel bir meslek görüldüğünden dolayı bozguna uğramış ordu dışında Türklere karşı koyabilecek güç bulunmuyordu. Aksine Türklerde, her boyun çadır başına bir cesur savaşçısı kendi ailesinden beslenerek her daim savaşa (savunma/saldırma) hazırды. Nitekim Oğuzların Sultan Sancar ile yaptığı savaştan önce, Sultanın raiyyeti (halkı) olarak vergiye tabi oldukları zaman yıllık 24 bin koyun vermek zorundaydılar. Bu da onların sayılarının, kaynaklarda verilen 40 bin çadırdan daha az bir rakamda olduğunu göstermektedir.⁷⁰ Öte yandan Oğuzlar savaşmaktan çekindikleri için Sultana iki kez ağır teklifte bulunmuşlardır. Birincisi Emir Kumaç'a her çadır başı 200 dirhem vermeyi teklif etmişler. İkincisinde ise Sultan Sancar'a 100.000 dinar önermişlerdir.⁷¹ Buna binaen eğer tahmin yürütmek gerekirse, her dinarın yaklaşık 10 dirhem değerinde olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla önerilen rakamın, dirhem değeri 1 milyon dirhem olmalıydı. Bu da her çadırın 200 dirhem vermesine denktir ki, bu takdirde Oğuz çadırlarının sayısı 5000-10.000 arasında bir rakam olmalıdır. Nitekim Emir Kumaç'ın oğlu ile birlikte 10.000 kişilik bir ordu düzenleyip Oğuzların üzerine yürüdüğü ve yenildiği göz önünde tutulursa yürütülen tahminin gerçeğe yakın olduğu anlaşılır.

Türklerde savaş ve gerekli harp aletlerinin başında at ve silâh geliyordu. Onların savaşlarındaki başarıları, bu iki aracı çok iyi kullanmalarından kaynaklanmaktaydı.⁷² Bunların farkında olan Dinar orduya ve savaş teçizatına önem vermekteydi. Afdaleddin bu meselenin paraya dayandığını anladığı için Melik Dinar'ın hazineye önem verdiğini şöyle yorumlamaktadır: "*Padişahın hazine*

⁶⁸ el-Habizi, *a.g.e.*, s. 161.

⁶⁹ Koca, *a.g.m.*, s. 1467.

⁷⁰ Sümer, *a.g.e.*, s. 113-114.

⁷¹ Sevim, *a.g.e.*, s. 281.

⁷² Koca, *a.g.m.*, s. 1468.

biriktirmekten başka çaresi yoktur. Orduyu güçlü tutabilmek ve askerlerin gönlünü almak için hazinenin bol olması gerekir. Zira başka toprakları zapt etmek ve güçlü düşmanı yenilemek ancak güçlü ordu ile gerçekleşir.”⁷³

Bu konuda kaynak kıtlığından detaylı bilgiler vermek zordur. Ancak mevcut kaynaklar üzerinden yola çıkarak şöyle bilgilere rastlanmak mümkündür.

A.Savaş silahına ilgi

B.Silah kullanma

A. Savaş silahlarına ilgi

Ok ve yay savaşın kaderini belirleyecek derecede önemlidir. Türkler, bu silahları çok iyi derecede kullanabildikleri için çok uzak mesafeden düşmandan alabilecekleri en ufak bir tehdit olmadan karşısındakini bertaraf etmeyi iyi biliyorlardı. İşte çocukluktan haşır neşir oldukları bu silaha başka bir ilgileri vardı. Nitekim Dinar da yukarıda bir parçası aktarılan olayda kaleyi kuşattıktan sonra yüzüne ok isabet etmiştir. Bu olaydan sonra kaledeki herkesi özgür bırakarak af fermanı vermiştir. Oysaki herkes büyük bir katliam beklerken, kimseye bir ok bile harcatmadan, kimsenin de zarar görmesine izin vermeyen Dinar, ok atan çavuşu huzuruna çağırmıştır. Dinar, huzuruna çıkan çavuşa yayın kalitesinden ve sertliğinden sormuştur. İşte bu kadar kısa bir bilgiden anlaşılan, acı ve kan içinde olan Dinar'ın o soruyu iletmekten niyeti ok ve yayın önemini göstermektir.⁷⁴

B. Silah kullanma

Silah kullanımı kadar, üretiminde kullanılan malzemenin kalitesi de önemlidir. Savaşlarda ele yatkın olması, kullanım kolaylığı ve darbelere dayanıklı olması şarttır. Ayrıca iyi bir savaşçı mücadele esnasında gerekirse birden fazla silah türüyle savaşabilmelidir. Zira savaş meydanında olası durumlarda bazen aynı silahla cenk etmek veya geri çekilmek mümkün olmayabilir. Ayrıca taktik gereği silah değiştirmek zaruri olur. Örneğin; kılıçla yakın mesafeden cenk edilirken düşman askerleri geri çekilerek sizi pusuya düşürebilir. Bu nedenle savaşçı daha fazla ilerlemeden mızrak veya ok gibi silahlarla saldırıya geçmelidir. Bu nedenle iyi bir savaşçı birden fazla silah türüyle savaşarsa anında savaşın kaderini değiştirebilir. Dolayısıyla birden fazla silah türüyle savaşabilen cengâverleri olan bir ordu, sayısı az olsa bile, her savaşçısı bir kişinin yapabileceklerinden daha fazlasını yapar ve ordunun uygulamada, düşmana karşı kendi sayısının iki veya üç katı etki yaratabilir.

⁷³ el-Kirmani, *a.g.e.*, s. 36.

⁷⁴ *a.g.e.*, s. 22; el-Habizi, *a.g.e.*, s. 164.

İşte çocukluk yıllarından beri akıncı ve savaşçı olan Türk komutanı Melik Dinar'ın iyi bir askeri eğitim aldığı görülmektedir. Öyle ki savaş meydanlarında hiç pes etmeden başarıyı kazanmayı iyi biliyordu. Bu başarıları, uzun yılların savaş tecrübeleri ve kendisinin iyi bir savaşçı olmasına borçlu idi. Dinar birden fazla silah türüyle savaşmayı iyi biliyor ve o silahları ustaca kullanıyordu. Daha önce belirtildiği üzere Melik Dinar savaşlarda iyi kılıç sallardı ve bu kabiliyetine hem ordusu hem de düşmanları hayranlık duyardı. Ayrıca Dinar'ın ok ve yaydan iyi anladığı ve kullanabildiği görülmektedir. Ayrıca Dinar'ın ustaca mızrak attığına da kaynaklarda rastlamak mümkündür. Örneğin; Muhammed b. İbrahim, eserinde Mücahit Oğullarının isyan olaylarını kaydederken Dinar'la isyancılar arasında vuku bulan savaşı şöyle özetlemektedir: “31 Ekim 1188 yılında Pazartesi günü (Dinar maiyetinde olan birliğiyle beraber) Raver'e doğru hareket ettiler. Zira Yezd gulamları Kubenan'ı (Kubenan) ele geçirdikten sonra Raver'i zapt etmek niyetindeydiler. Kasımın 3'ü Perşembe günü 150 kişilik hepsi demir zırhlar giyinmiş bir birlik Dinar ile karşılaştılar. Dinar'ın maiyetinde olan birliğin sayısını az görünce cesaretlendiler ve hamle ettiler. Ancak yenilgiye uğradılar. Ardından Dinar bir Mızrak istedi ve Yezd birliğinin en meşhur savaşçısını tek bir atışla öldürdü. O, ölünce düşman birliği tamamen bozguna uğradı ve Kubenan'a kaçtılar.”⁷⁵

SONUÇ

Türklerin, “atlı-göçebe” hayat tarzının gereği, yetişen her birey, cesur, alp ve güçlü bir savaşçı olarak yetişmekteydi. Zira Orta Asya'nın bozkır tabiat ve ikliminin zor koşulları ile daima mücadele edebilen insan tipi bu vasıflara sahip olmalıydı.

Melik Dinar da bozkır sahasının yetiştirdiği insan tipiydi. O, Horasan'a gelmeden önce Maverâ ün-Nehir bölgesinde 20.000 kişilik bir birliğe komutanlık yapmıştı. Böylece ömrünün çoğu savaşlar, akınlar ve yönetimle geçen Oğuz komutanı Melik Dinar, 50'li yaşlarında Kirman'a gelince, kısa sürede burayı tamamen idaresi altına almayı başardı. Filhakika söz konusu Melik Dinar'ın karakteri incelendiğinde, onun ne kadar başarılı bir lider olduğu anlaşılır.

Melik Dinar'ın ne kadar bilgili ve donanımlı olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. O, yüksek kavrayışlı, ileri görüşlü, üstün zekâlı, marifetli ve dirayetli bir lider idi. Onun meclisi, hep ulema (bilim adamları) ve sanatçıların olduğu bir meclisti. Dinar, zulme karşı, merhametli, adaletli, erdemliydi. O, böyle üstün ahlaki özellikleri sözde değil uygulamada da göstermişti.

⁷⁵ el-Habizi, a.g.e., s. 170.

Melik Dinar'ın bir devlet başkanı statüsünde adaletli bir hükümdar olduğu, kendi döneminde yazılan kaynaklardan oldukça daha sonra kalem alınan kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Nitekim Kirmanlı Muhammed b. İbrahim, Oğuzlara karşı kin tutmasına rağmen, Dinar'ın adaletli bir hükümdar olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, kendi döneminde yazılan *İkd ul-Ûla'* da, Dinar'ın adaletli olduğunu ispatlayan deliller sunularak bu konu kaydedilmiştir.

O, Kirman'a gelince çoğu savaşı bizzat katılıp, komutayı ele almıştı. Aynı Afdaleddin'in söylediği gibi, yatağı atının sırtı ve yastığı ise kalkanı olmuştur. Melik Dinar cesur bir komutan olarak bu özelliğini birkaç savaşta sergilemişti. O, sadece iyi savaşmıyor aynı zamanda siyahdan ve ordu düzeninden de iyi anlıyordu.

Türk İslam devlet alametlerinden çoğu Melik Dinar'ında kurduğu devlette mevcut idi. Böylece onun kurduğu bu devlet, meşru bir Türk devleti olarak kabul edilebilir. O, ideal bir Türk devlet başkanı özelliklerine kısmen sahipti. Dolayısıyla yaklaşık 10 yıl süren hükümdarlığında sağlayabildiği huzur, refah ve düzen ile Kirman tarihine kazınmış bir dönem olarak anılabilir.

Nitekim eğer hastalıktan erken vefat etmeseydi adını büyük bir Türk Devleti olarak Türk tarihi sayfalarına yazmış olurdu. Muhtemelen bu devletin adı ise "Dinarlılar", "Al-Dinar" veya "Dinar Oğulları" olarak kaydedilecekti.

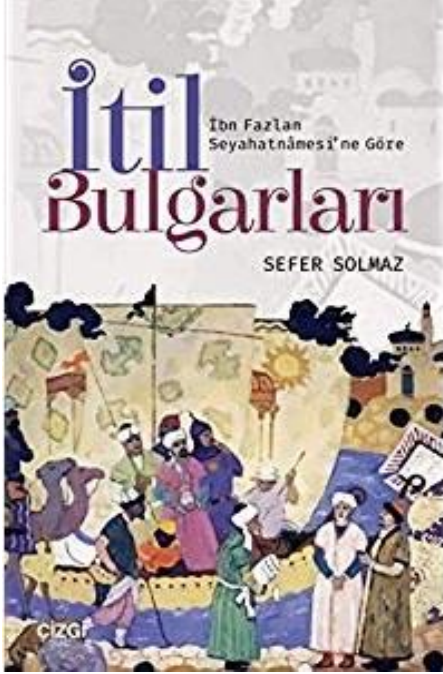
KAYNAKÇA

- Atçeken, Zeki & Bedirhan, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yay., Konya 2012.
- Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi, İstanbul 2013.
- el-Gerdizi, *Zeynül-Ahbar(Tarih-i Gerdizi)*, nşr. Abdulhayy Habibi, Doyay-e Ketab, Tahran 1363 h.ş.
- el-Habizi, *Selcukiyan ve Guzz der Kirman*, nşr. Mohammad Ebrâhîm Bâstânî Pârîzî, Ketabfroushi Tahuri, Tahran 1343 h.ş.
- el-Hâfi, *Coğrafya-i Hafız Ebru*, nşr. Sadık Seccadî. c. 3, Miras-i Mektub, Tahran 1378 h.ş.
- el-Hüseyni, *Zübdetü't Tevarih*, Farsçaya Çev. Ramazan Ali Ruhullahi, İl-i Şahseven Bağdadi, Tahran 1380 h.ş.
- el-Kirmani, *İkd ul-Ûla lil-Mûkif-il Âla*, Neşriyat-i Husn-i Mutun-i Edebiyat-i Farsi 2, Tahran 1340 h.ş.
- Koca, Salim, "İdeal Bir Türk Hükümdarı ve Başkomutanı Olarak Oğuz Kağan", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Konya Ağustos 2011, s. 75-116.
- , *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Kişisel, Giresun 1997.
- , "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı", *Türkler*, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 823-844.
- , "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", *Türkler*, c. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 147-162.
- Köymen, Mehmet Altay. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İsyanı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.5, S.2, Ankara 1947, s. 563-660.
- Meisami, Julie Scott, *Persian Historiography*, Farsçaya Çev. Mohammad Dehghani, Mahi Neşr, Tahran 1391 h.ş.
- Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- el-Nişaburi, *Selçukname*, Golaleh Khaver, Tahran 1332 h.ş.
- el-Ravendi, *Rahatü's Sudur ve Âyetü's Sürur*, nşr. Muhammed İqbal ve Mucteba Minevi, Emir Kebir, Tahran 1364 h.ş.
- Sevim, Ali & Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara 1972.
- el-Şebankare, *Mecme ül-Ensab*, nşr. Mir Haşim Muhaddis, Emir Kebir, Tahran 1363 h.ş.

İBN FAZLAN SEYAHATNÂMESİ'NE GÖRE İTİL BULGARLARI

SOLMAZ, Sefer (2018), *İbn Fazlan Seyahatnâmesi'ne Göre İtil Bulgarları*, İstanbul: Çizgi Kitapevi Yayınları/Çimke Basımevi, s. 152, ISBN-978-605-196-201-6

Fadime KOÇAK*

Dr. Öğretim Üyesi Sefer Solmaz, lisansı Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü'nde bitirdi (1990). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans (1993) ve Doktora eğitimini tamamlayan (2001) Sefer Solmaz bugün Selçuk Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesidir. Dr. Öğretim Üyesi Sefer Solmaz tarafından kaleme alınan 'İbn Fazlan Seyahatnâmesi'ne Göre İtil Bulgarları' Çizgi Kitapevi tarafından 2018 yılında okuyucuların istifadesine sunulmuştur.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman/Türkiye, fadimeoksuz95@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3351-3561>.

Eserin kapağında Abbasi elçilik heyetinin İtil Bulgar ülkesinde karşılaşışının minyatürü bulunmaktadır. Arka kapağında ise İbn Fazlan Seyahatnâmesi'nin Türkler hakkında kısa, öz ve çarpıcı ifadelerin bulunduğu aktarılırken İtil Bulgarlarının yanında birçok Türk kavmi hakkında da bilgiler içerdiğinden bahsedilmektedir.

Eser okuyucuyu kitaba hazırlayan güzel bir giriş ve akabinde yazılan üç kısa bölümden oluşmaktadır. Eserini İbn Fazlan'ın Seyahatnâmesi'ne göre kaleme alan Yazar, seyahatnâmenin birçok Türk kavim ve devletleri hakkında önemli bilgiler içerdiğini aktarmaktadır. İtil Bulgarları hakkında fazla malumat bulunmadığını ve İbn Fazlan'ın bu alandaki boşluğu doldurması açısından kıymetli olduğuna değinmektedir.

Yazar, dünyanın köklü milletlerinden olan Türklerin tarih sahnesine çıktıkları anayurtları ve göç ettikleri bölgelerde yeni devlet ve medeniyetler inşa ettiklerini söylemektedir. Ancak, Türklerin yazı kültürü olmadığını bu sebeple komşu devlet ve milletlerin aktardıklarıyla bugün tarihi aydınlattığımızı ortaya koymaktadır. Seyyahların Türk tarihi açısından aydınlatıcı yazılarına değinerek bu kişileri şöyle nakletmektedir; Priskos, Zamarkhos, Plano Carpini, W. Rubruck, Marco Polo, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve İbn Fazlan'dır.

Üç kısa bölümden oluşan eserde sade ve anlaşılır bir dil kullanan yazar, eserini okuyucuları sıkmayacak bir üslupla kaleme almaktadır. Yazar, kaleme aldığı eserinde İbn Fazlan Seyahatnâmesi'nden elde ettiği bilgileri değerlendirerek, İtil Bulgarlarının bilinmeyen ve anlaşılamayan yönlerinin ortaya konulduğunu belirtmektedir.

Giriş kısmında Bulgar adı ve Bulgarların kökenine değinen yazar daha sonra İtil Bulgarlarının nasıl ortaya çıktığını belirtmektedir. Burada İtil Bulgarlarının nasıl İslamlaştığı üzerinde yoğunlaşan yazar, birçok dönem tarihçisi ve günümüz yazarlarının bu konu hakkında görüşlerini aktarmaktadır. Çağdaş müelliflerden İbn Rüste, Mes'ûdi, İstahrî, İbn Havkal, Makdisî, İdrîsi, el-Bekrî, Gerdizî, Ebû Hâmid el-Gıranâfî, Yakut el-Hamavî ve XIX. y.y. yazarlarından Şehabeddin-i Mercanî'dir. Bulgarların İslamlaşması ile ilgili günümüz modern araştırmacılarından ise Z. Z. Miftakov, A.N. Kurat, İ. Kafesoğlu, N. Yazıcı, Z. Kitapçı, O. Karatay ve D. Koç gibi yazarların görüşlerini ortaya koyarak bunlar arasındaki tezat ve birleştirici unsurları ortaya koymaya çalışmaktadır.

Eserinin birinci bölümünde ise İtil Bulgarlarının "Siyasi-İdari ve Askeri Yapı"sına değinen yazar, yalnız İbn Fazlan Seyahatnâmesi'ne bağlı kalmayarak bazı yerlerde İtil Bulgarlarını eski Türk Devlet gelenek ve görenekleriyle karşılaştırmaktadır. Burada hükümdar Almuş'un, Abbasi elçilik heyeti adına

düzenlenen ziyafette hükümdar yemeden hiç kimsenin yemeğe başlamadığını ancak hükümdarın lokma verdiği kişiye bir sofraya geldiğini İbn Fazlan'dan naklettikten sonra bu durumu eski Türkler ile karşılaştırmaktadır. Bu durumun biraz farklı gibi gözüke de eski Türk adetlerinde olan 'orun ve ülüş' sistemine dayandığını belirten yazar, İbn Fazlan'ın ayrıntılı bilgi vermediğini ancak ziyafete katılanların mevkilerine uygun sofraya oturduklarını (orun) ve hükümdarın kendilerine ikram ettiği et üzerine önlerine sofraya geldiğini aktarmaktadır. Yazar, ziyafet sofrasında bulunanların mevkilerine göre hayvanın uygun kısımlarının (ülüş) kendilerine ikram edildiğini söyler.

Yazar'ın bir başka karşılaştırması ise, İbn Fazlan'ın, İtil Bulgar hükümdarı Almuş'un iri cüsseli, insana korku veren bir sesinin olduğunu nakletmiştir. İbn Fazlan'ın bu tarifinin Abbasilerdeki Boğa el-Kebîr ve Boğa es-Sağîr'e benzeterek Türk liderlerinin iri cüsseli, tok sesli ve heybetli olduğunu öne sürmektedir.

Yazar, eserin ikinci bölümün de İtil Bulgarlarının Sosyo-Ekonomik Hayat'larına değinmektedir. İbn Fazlan'ın bölge insanları hakkındaki görüşlerine yer veren yazar, İbn Fazlan'ın, İtil Bulgar halkının yüz renklerinin farklı olduğundan dolayı hastalık sahibi olduklarına kanaat getirdiğini ve bu duruma çok şaşırılmış olduğunu nakletmektedir. Ayrıca İtil Bulgarlarında kadın ve erkeklerin bir arada aynı nehirde yıkandıklarını ve birbirlerinden kaçmadıklarını nakleden İbn Fazlan'a eleştirel yaklaşmaktadır. Burada İbn Fazlan'ın seyahatnâmesini ilgi çekici kılmak adına böyle fantastik bir hikaye yazdığına değinen yazar, Türk gelenek ve göreneklerinde hiçbir zaman bu gibi durumla karşılaşmadığını da belirtmekten kaçınmamaktadır.

Yazar, eserinde İbn Fazlan'ın İtil Bulgarları hakkında verdikleri bilgilerin çoğunda küçümseme, pis, kaba ve ahlaksız olduklarına vurgu yaptığını belirtmektedir. Bu durum üzerine yoğunlaşan yazar İbn Fazlan'ın seyahatnâmesinde bu tarz bilgiler vermesinin nedeni olarak Abbasi devlet yönetiminin halifenin Türk asıllı annesi Şağab Hatun'un elinde olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Abbasi devlet yönetimindeki Türkleri küçük düşürmek ve onlardan öğ almak için eserinde böyle malumatlar verdiği yorumunu yapmaktadır.

Yazar, eserinde İbn Fazlan'ın İtil Bulgarlarının yıldırım düşen eve asla yaklaşmadıklarını ve bunun yanında içinde insan, eşya vb. ne varsa öylece bıraktıklarını söyler. Buna da Türklerdeki doğa olayları karşısında korktukları için tabiat olaylarını kutsallaştırdıklarını söylemektedir. Bunun dışında İbn Fazlan'ın şaşırıldığı bir başka olay ise zeki insanların asılmasıdır. Fazlan bunu Tanrıya insan kurban etmek şeklinde aktardığı halde yazar, Türklerde Tanrıya

insan kurban edilmediğini, bu olayın, zeki kişilerin Tanrıya hizmet bağlamında asıldığını söylemektedir.

Yazar, eserinde İbn Fazlan'ın İtil Bulgarlarındaki matem adetlerine de değinerek ölen kişinin yakınlarının en vahşi şekilde bağırarak ağladıklarını nakletmiştir. Bu kişilerin hür adamlar olduğunu ve onların matemleri bitince ardından kölelerin gelerek kendilerini kırbaçladıklarını aktarmaktadır. Bunun dışında dikkat çeken bir başka durum ise ölen kişinin çadırının kapısı üzerine bayrak asılması ve iki sene bu matemın devam ettiğini nakletmektedir. Matemın ise iki sene sonunda bittiğın de kapısı üzerindeki bayrağın indirilip, çadır halkının saçlarını kestiklerini ve bir ziyafetle matem havasından çıktıklarını nakletmektedir. Yazar, bu bilgilerin İtil Bulgarlarının sosyal statülerine ve ekonomik durumlarına göre cenaze törenleri yaptıklarına ve onların hayat şartlarını yansıttığı şeklinde değerlendirir.

Eserin üçüncü bölümü, İtil Bulgarlarının Kültürel ve Dini Hayatlarına ayrılmıştır. Yazar, seyahatnâme de İtil Bulgarlarının giyimleri hakkında bilgi verilirken halifenin hediyelerinden sonra kalpaktan bahsedildiğini aktarmıştır. Yazar, İbn Fazlan'ın 'kalansuva' şeklinde naklettiği kalpağın Türklerin giydikleri şapka olduğunu söylemiştir. İtil Bulgarlarının dini hayatları hakkında yazar, İbn Fazlan'ın hutbe de hükümdar adını 'Ey Allah'ım, Bulgar hükümdarı Yılvatar'ı ıslah et' şeklinde zikredilmesinin yanlış olduğunu ve hükümdarı uyardığını aktarmıştır. Bu konuyu ayrıntılı bir şekilde değerlendiren yazar, hutbede 'Ey Allah'ım, Bulgar hükümdarı Yılvatar'ı ıslah et' şeklindeki ifade üzerine durmuş ve bunu İbn Fazlan'ın şu şekilde düzelttiğini nakletmiştir: Hüküm sahibinin ancak Allah olduğu için hutbe de Allah'tan başkasının böyle anılamayacağını, halife için bile hutbelerde Allah'ın kulu ve halifesi denilmekle yetinildiğini söyler. Bunun dışında yazarın üzerinde durduğu bir başka konu ise hükümdarın adıdır. Bulgar hükümdarının İbn Fazlan'a kendi adının hutbe nasıl okunmasının caiz olduğunu sorar. İbn Fazlan'ın kendi ve babasının adıyla okunmasının caiz olduğunu belirtince hükümdar, kendi adının bir kâfir tarafından verildiği için, hutbede okunmasını istemediğini belirtir. Bundan sonra halifenin adını sorar ve halifenin adını almasının doğru olup olmadığını bilmek ister. Fazlan; doğru olacağını söyleyince kendi adını Ca'fer babasının adını da Abdullah olarak değiştirdiğini bildirir. Yazar, burada hükümdarın dini terminolojiye hâkim olarak konuşmasına dikkat çeker. Caiz, kâfir ifadelerinin ne anlama geldiğini iyi bilmekte ve hükümdarın dini bilgisinin iyi olduğu şeklinde değerlendirmektedir.

Yazarın, eserinde tartıştığı bir başka konu ise kamet meselesidir. İbn Fazlan'ın kamet hakkında bilgi verdiğini ve Hanefi mezhebine göre iki defa

okunan ifadeleri birer defa okunmasını istediğini aktarmaktadır. Nihayetinde Hanefi mezhebinde ezanda olduğu gibi namazın başı ve sonu hariç kamet ifadelerinin ikişer defa tekrar edildiğini söyleyen yazar, bunu İtil Bulgarlarının İslam'ı, Hanefilerden öğrendikleri şeklinde yorumlamaktadır. İbn Fazlan'ın kameti birer defa okunmasını söylediği hatta halifenin sarayında da birer defa okunuyor demesi üzerine değiştirilmiştir. Ancak daha sonra kamet tekrar ikişer defa okunmuştur. Yazar, burada dikkat çeken hususun İbn Fazlan'ın halifeyi de kullanarak bunu dayatmasının nedeni üzerine durmaktadır. Abbasilerin ve İbn Fazlan'ın Şafii mezhebine bağlı olduklarını ve muhtemelen Bulgarlardan kendini üstün görme, onların hiçbir şeyini beğenmeme ve her şeylerine müdahale hakkını kendinde görme psikolojisinden kaynaklandığı sonucuna varmaktadır.

Eserin sonuç kısmında İtil Bulgarlarının nasıl Müslüman olduğu hakkında bilgi veren yazar, İtil Bulgarlarının ticaret yoluyla İslamlaştığını fakat hangi tarihte Müslüman oldukları konusunda kesinlik olmadığını söylemektedir.

Ekler kısmıyla İtil Bulgarlarının coğrafyası, komşu devletleri, Abbasi devletinin coğrafi haritası ve İtil Bulgarlarının soy kütüğü verilerek okuyucunun istifadesine sunulmuştur.

Yazar, eserini kaleme alırken birçok yerde de naklettiği gibi İbn Fazlan Seyahatnâmesi, İtil Bulgarları hakkında noksan kaldığını söylemektedir. Bu sebeple aydınlatıcı bazı bilgiler aktaran Seyahatnâmenin, birçok muasır kaynakla karşılaştırılarak değerlendirilmemesi eserin eksik yönünü göz önüne sermektedir.

Ancak, seyahatnâmelerin Türk tarihi açısından önemli olduğu ve ülkemizde yeni yeni hak ettiği değeri gördüğü bir dönemde böyle güzel bir eserin Türk tarihine kazandırılması elbette İtil Bulgarları hakkında yeni kapıların açılacağını bizlere göstermektedir.

**ULUSLARARASI SELÇUKLU TARİHİ VE
TARİHÇİLİĞİNİN TEMEL MESELELERİ SEMPOZYUMJU
(4-6 NİSAN 2019- KONYA)**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE MAIN ISSUES OF
SELJUK HISTORY AND HISTORIOGRAPHY
(4-6 April 2019- KONYA)**

*Selma DÜLGEROĞLU**

Türk Tarih Kurumu, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi ve İstanbul Üniversitesi iş birliğiyle Konya’da düzenlenen “Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu” 4-6 Nisan tarihleri arasında Konya Bayır Diamond Hotel’de gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyet’in kuruluşundan günümüze kadar Selçuklu tarihi ve tarihçiliğinin temel meselelerinin tespit edilerek ortaya konulduğu, çözüm yollarının bilimsel bir zeminde tartışıldığı sempozyum, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Müdürü Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen, Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Refik Turan, İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mahmut Ak’ı temsilen Prof. Dr. Muharrem Kesik, Selçuk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mustafa Şahin ve Konya Valisi Cüneyit Orhan Toprak’ın açılış konuşmaları ile başlamıştır.

Açılış konuşmalarının ardından Antalya Olgunlaşma Enstitüsü’nün hazırladığı kadim tarihimizi gelecek kuşaklara aktaracak olan *Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Giysi Replikaları* sergisi açılışı gerçekleştirilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Anabilim Dalı, Konya/ Türkiye, sdulgeroglu@selcuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9908-3031>.

Prof. Dr. Refik Turan'ın moderatörlüğünde Prof. Dr. Mikail Bayram, Prof. Dr. Tuncer Baykara, Prof. Dr. Abdülkerim Özyaydın ve Prof. Dr. Salim Koca'nın katıldığı açılış panelinin ardından, Mehmet Altay Köymen, Osman Turan ve Fuad Köprülü salonlarında, Selçuklu tarihçiliğinin önde gelen yerli yabancı 90 akademisyenin katılımıyla 17 oturumda iki gün süre ile Selçuklu tarihi meseleleri ve çözüm yolları üzerine konuşmalar yapılmıştır.

Üçüncü gününde düzenlenen Beyşehir gezisi kapsamında Eşrefoğlu Camii ve Kubâdâbâd Sarayı'na gidilerek Selçuklu sanatı yerinde incelenmiştir.

Fotoğraf 1- Protokol Konuşmaları

Fotoğraf 2- Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Giysi Replikaları Sergisi Açılışı

Fotoğraf 3- Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Giysi Replikaları Sergisi

Fotoğraf 4- Açılış Paneli

Fotoğraf 5- Sempozyum Kapanış

Fotoğraf 6- Kubâdâbâd Sarayı

Fotoğraf 7- Eşrefoğlu Camii